MAGYAR-OROSZ TÖRTÉNELMI KAPCSOLATOK

MAGYAR—OROSZ TÖRTÉNELMI KAPCSOLATOK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETE

MAGYAR—OROSZ TÖRTÉNELMI KAPCSOLATOK

SZERKESZTETTE
KOVÁCS ENDRE

»MŰVELT NÉP«
TUDOMÁNYOS ÉS ISMERETTERJESZTŐ KIADÓ
BUDAPEST, 1956

Segédszerkesztő

Mayer Mária

A kiadásért felel a »Művelt Nép« Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Kenessey Béla
Műszaki vezető: Löblin Imre
Terjedelem: 29·5 (A/5) ív. Példányszám: 1000
Készült az MNOSz 5601-54 és 5602-20 Á szabványok szerint

1-562373 Athenaeum (F. v. Soproni Béla)

Előszó

A Keletről jött magyar nép történelmi útkereszteződésnél talált hazát magának itt, a Duna medencéjében. Sokféle nép szállása, számos államalakulat és hódító igény színtere volt ez a föld már a honfoglalás előtt is, és az maradt, több nép hazája, igen különböző, gyakran ellentétes irányú és szándékú politikai törekvések, birodalmi ambíciók ütközőpontja, sokszínű szellemi, kulturális hatások gyűjtőmedencéje az évezred folyamán, amelyben népünk történelme itt lezajlott. Minden nép történetére jelentősen formáló befolyást gyakorol földrajzi és politikai környezete, nemzetközi kapcsolatainak alakulása; az európai kontinensnek ezen a földrajzi és történelmi ütközőpontján élő kis magyar nép számára azonban nem egyszer létkérdéssé vált a választás, milyen politikai erőkhöz köti sorsát, milyen szellemi áramlatokat fogad be magába, hogyan rendezi közös dolgait a szomszédokkal, hogyan alakítja kapcsolatait a közelebbi és távolabbi nagy népekkel.

E vitathatatlanul nagy jelentősége ellenére a nemzetközi kapcsolatok, összefüggések kutatása a magyar történetírásnak mindig gyenge oldala volt — ma is az. A polgári történetírás nem tudta megalkotni történelmünk egyetemes összefüggéseinek szilárd tudományos koncepcióját. A külfölddel való kapcsolataink kutatásában sem tudott időtálló, iránytmutató munkákat produkálni: erre sem módszere, sem szemlélete nem tette alkalmassá.

A kapcsolat-kutatás, megítélésünk szerint, eddigelé többékevésbé a történelmi jelenségek felszínén lebegett. A külföldi kapcsolatainkkal foglalkozó régebbi munkák túlnyomó része, akár a gazdaság, akár a politika vagy a kultúra történetének köréből ragadta is ki témáját, mindenképpen: k i r a g a d t a, vagy éppen e l s z a k í t o t t a azt népünk és a másik nép történetének folyamát hömpölygető általános és sajátos törvényszerűsé-

gektől, kiemelte abból a szerves talajból, amelyből a gazdasági és politikai kapcsolatok kisarjadtak, amelyen a kulturális kölcsönhatások megtermékenyültek. Az ilyenfajta kapcsolat-kutatás, bár értékes anyagokat bányászott felszínre és sok helytálló részösszefüggésre rávilágított, lényegében mégis csak a felszínen maradt. Nem élt benne a mélyebb tudományosság igénye: kimutatni, hogy a feltárt kapcsolatok mennyiben következtek népeink hasonló társadalmi, állami fejlődéséből, azonos történelmi szükségleteiből, feladataiból; nem érdekelte, hogy a közösen vágott utak, ösvények továbbra is együtt, párhuzamosan futottak-e, vagy utóbb eltértek egymástól, vagy éppen betemette őket a századok pora. Ezek a munkák általában nem adtak kielégítő választ arra, hogy egy-egy külföldi néppel volt szorosabb-lazább kapcsolataik milyen befolyást gyakoroltak hazánk jelenkori sorsára, milyen tanulságokkal szolgáltak népünk nemzetközi tájékozódása szempontjából. A kapcsolat-kutatásnak ez a felszínes szemlélete gyakran káros eredményekre vezetett. A szerves társadalmi összefüggéseiből kiszakított anyag múltunk egyetemes történelmi folyamrendszerének tudományos tanulmányozására ugyan használhatatlanná, de bármiféle külpolitikai orientáció igazolására kényelmesen hasznosíthatóvá vált.

A magyar polgári történetírás egyes irányzataitól efajta hasznosítás szándéka nem is állt távol, amikor történelmünk nemzetközi összefüggéseit, hatásait és kölcsönhatásait az elfogultságtól, olykor a vakságtól egyáltalán nem mentes egyoldalúsággal rajzolta meg. Polgári történetírásunk általában Magyarországot a Nyugat szerves részének tekintette. Fontos és nem ismeretlen tények sorát figyelmen kívül hagyva, a nagyvilághoz fűző kapcsolatainkat úgy szelektálta, mintha az átformáló, előreserkentő hatásokat kizárólag a Nyugattól kaptuk volna. A szellemtörténeti irányzat tekintélyes képviselői szerint a magyarság a honfoglalás után műveltségének ősi keleti elemeit összeolvasztotta „a nyugati szerzeteskultúra elemeivel", s a továbbiakban ezek határozták meg az „ezeresztendős keresztény magyar nemzeti művelődésünk"-et (Hóman—Szekfű: Magyar Történet. I. Bpest, 1935. 207. o.). A szellemtörténeti irányzat egyik alapvető tétele volt,

hogy a magyarság a Duna-medencében való megjelenésétől kezdve „története egész folyamán integráns részét képezte a keresztény-germán kulturális közösségnek" (Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Bpest, 1940. 6. o.), következésképpen „életét minden időben a nyugat eszméi irányították". (Váczy Péter: Die erste Epoche des ungarischen Königtums. Bécs, 1935. 8. o.).

A nyugati kapcsolatok előtérbeállítása általában a XIX. századi történetírásunkat is jellemezte. De abban a században, amikor Nyugat- és Közép-Európa nemzetei még valóban a haladás útján jártak, amikor Kelet még álmát aludta, s amikor Oroszország népeire a cári kolosszus ólomsúlya — a szomszéd népekre pedig a cárizmus terjeszkedésének veszélye — nehezedett, ez az egyoldalúság az objektív történelmi helyzetből eredt, és — hozzá kell tennünk — nem is volt teljesen általános. Több magyar történész foglalkozott történelmünk keleti összefüggéseivel, figyelmet fordított az orosz—magyar kapcsolatok egyes fontos időszakaira. 1917 után azonban, amikor az orosz forradalomnak, Kelet ébredésének, a kelet-európai nemzeti államok megalakulásának, e sorsdöntő történelmi változásoknak rá kellett volna ébresztenie történészeinket a kelet-európai kapcsolatok nagy jelentőségére, polgári történetírásunk egyoldalú nyugat-kultusza fokozódott, célzatos keletellenességgel párosult: politikai programmá vált. Olyannyira, hogy a magyar uralkodó osztályok külpolitikai orientációjának különböző irányzatai, árnyalatai is tükröződtek a polgári történetírás nyugatkultuszán belül. A „keresztény-germán közösséghez" tartozást magasztaló németbarát és — a haladó tartalmukból kiforgatott — olasz kapcsolatokat kultiváló irányzatok mellett — és részben ellen — a 30-as évek végén fellépett a nyugati polgári demokráciákhoz fűződő kapcsolatokat ápoló irányzat is. Az előbbi orientáció — helyesebben dezorientáció — katasztrofális következményeit, az utóbbi egyoldalúságának hibáit maga a történelem bizonyította be. A történelem objektív, törvényszerű alakulása a legdöntőbb érv, amely e történetírói irányzatoknak a jelen „aktuálpolitikai" szempontjait a múltra visszavetítő, voluntarista szemléletét megcáfolta.

*

Az itt közreadott tanulmánygyűjteménnyel több szempontból új utakon kívánunk haladni. Mindenekelőtt a tekintetben, hogy nemzetközi kapcsolataink egyik elhanyagolt területére kívánjuk irányítani a figyelmet, számot kívánunk adni — korántsem a teljesség igényével — azokról az újabb kutatásokról, amelyek az orosz—magyar történelmi kapcsolatok egyes fejezeteinek feldolgozását tűzték célul. Kötetünkben kísérletet tettünk a kapcsolatkutatás tudományosabb szemléletének és módszerének alkalmazására, bár magunk is tudjuk, marxista történetírásunk éppen e téren több fontos elvi és módszertani problémát még nem tisztázott kielégítő módon. Így kötetünkkel kapcsolatban esetleg felmerülhet a kérdés, nem vezet-e újabb, ellenkező irányú egyoldalúságra, ha most az orosz—magyar kapcsolatok kutatását állítjuk előtérbe.

Kétségtelen, marxista történettudományunknak mindenféle egyoldalúsággal, erőltetett visszavetítéssel szembe kell szállnia, minden egyes korszakban a valóságos jelentőségüknek megfelelően kell értékelnie az egyes országokhoz, népekhez fűződő kapcsolatainkat. Új történettudományunk nem tagadhatja — és művek bizonyítják, hogy nem is tagadja — a nyugati kapcsolatok értékét, történelmünk alakulására annyiszor nagy súllyal ható befolyását. A Nyugatról áramló eszmék, politikai változások közül olyan fontosak feltárásához, mint a XVII. századi angol puritanizmus, vagy a francia forradalom hatása hazánkban, éppen az utóbbi években kezdtünk hozzá. Mindamellett teljesen indokoltnak tartjuk, hogy marxista történészeink figyelme nagyobb mértékben terelődött a kelet-európai népek, Oroszország története, a párhuzamok és kölcsönhatások kutatása felé. Ennek létjogosultságát az az egyszerű és közismert tény is igazolja, hogy a több mint egy évezredes orosz—magyar gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatokat mind ez ideig nem tártuk és dolgoztuk fel valóságos jelentőségüknek megfelelően. Nem elégedhetünk meg azzal, hogy csak általánosságban, fő vonásokban ismeretesek azok a szálak, amelyek már a honfoglalás előtti századokban a vándorló magyarságot a keleti szláv népekhez fűzték, s amelyek a honfoglalás, majd az államalapítás után, kivált a XIII. században

— gyakran szövetségesi, sokszor hódítói viszony formájában — igen szorosra szövődtek. Összefoglaló munkákban ugyan említettük, egy-egy résztanulmányban érintettük az összefogásnak olyan kiemelkedő eseményeit, mint a tatár hódítás elleni közös — ha nem is együttes — harcokat és szövetséget, mint az önálló centralizált monarchia megteremtésén, megvédelmezésén munkálkodó államférfiak, Mátyás és III. Iván, vagy Rákóczi és I. Péter szövetkezéseit. De aligha állíthatnók nyugodt lélekkel, hogy akárcsak ezeket a kiemelkedő kapcsolatokat behatóan tanulmányoztuk volna, nem is beszélve a kisebb jelentőségűekről, vagy például a középkori és újkori orosz—magyar gazdasági kapcsolatokról, amelyekről — pedig már első közelítésre is a véltnél jelentékenyebbeknek ígérkeznek — édes-keveset tudunk. Történetírásunk az elmúlt években, igaz, növekvő figyelmet fordított a két nép XIX—XX. századi haladó és forradalmi kapcsolatainak kutatására, amint arról a korábban s az ebben a kötetben megjelent tanulmányok sora tanúskodik. De még ezen a téren is bajosan lehetne valamiféle egyoldalúsággal vádolni történetírásunkat. Nemcsak a tényanyagok tömege és számos elvi kérdés vár feltárására és tisztázására, hanem a kapcsolatok jelentőségének, hazánk legújabbkori történelmére gyakorolt hatásának szintetikus felmérése is hiányzik. Mindezt egybevetve, a fenti kérdést tehát megválaszolhatnók azzal is, hogy történeti irodalmunk eddigi túlnyomóan nyugati irányú kapcsolat-kutatása mellett még ez az „egyoldalúság" is indokolt lenne, s csupán a valósághoz hű, historikus szemlélet egyensúlyát állítaná helyre.

Nem kívánjuk azonban a historiográfiai arányok méricskélésével beérni. Kérdésünk megválaszolásánál a leglényegesebb érvnek azt tekintjük: mi volt az orosz—magyar kapcsolatoknak, Oroszország és Magyarország viszonyának valóságos történelmi jelentősége az elmúlt századokban.

Ha a kérdéshez így, történetileg közelítünk, először ismét a kapcsolat-kutatás módszertani problémáiba ütközünk. Hogyan kerülhető el ebben a műfajban a felszínesség, a fejlődés egészéből kiragadott példák csokorba fűzése, s e módszerből könnyen születő voluntarista szemlélet? Mi módon emelhető a gondos adat-

gyűjtés, a feltárásra váró kisebb-nagyobb jelentőségű kapcsolatok halmaza az elvi általánosítás, a tudományosan megalapozott tanulság szintjére? A történelmi kapcsolatok kutatásánál, úgy véljük, két fontos elvi-módszertani követelménynek kell eleget tennünk. Először, a kapcsolatokat a társadalmi fejlődés folyamatával szerves összefüggésben kell vizsgálnunk; másodszor, az adott korban betöltött valóságos szerepüknek, jelentőségüknek megfelelően és a további fejlődésre gyakorolt kihatásaik mértéke szerint kell értékelnünk.

Ami az első szempontot illeti, kézenfekvőnek tűnik, hogy a különböző népek különböző kapcsolatainak kutatásánál a társadalmi fejlődés általános érvényű törvényszerűségeinek, illetve nemzeti sajátosságainak egybevetéséből, a kapcsolatokat meghatározó szerepük gondos tanulmányozásából kell kiindulni. Ha ezt a kiindulópontot elfogadjuk, az is eléggé kézenfekvő, hogy a magyar történelem alakulására a szomszéd népekkel, a velünk századokon át egy államalakulatban élt csehekkel, szlovákokkal, lengyelekkel, ukránokkal, románokkal és délszlávokkal fennállott kapcsolatoknak volt döntő befolyásuk. És ez nem egyszerűen a geográfiai szomszédság, nem valamiféle „geopolitikai" megfontolás következménye. A szomszéd népekkel fennállott kapcsolatainkkutatásának elsőbbsége a történelmi folyamat lényeges vonásait megragadó szemlélet és módszer követelménye számunkra, olyan ország történetének tanulmányozásánál, amelynek évszázados gazdasági-társadalmi fejlődése a szomszédos kelet-európai országokéval rokon. A kutatások előrehaladása során mind szélesebb területen tárul fel alapvető történelmi folyamatok hasonlósága — és a sajátos eltérések tanulmányozásának a magyar történelmi problémák tisztázását elősegítő jelentősége —, amikor fejlődésünket a cseh, lengyel, orosz, román stb. fejlődéssel hasonlítjuk össze. A kelet-európai társadalmi-politikai fejlődés közös sajátosságai közé sorolhatjuk a rabszolgatartó formáció hiányát, a feudális rendszernek közvetlenül az ősközösségi-nemzetiségi rend felbomlásából való kialakulását, az államalapítás és a feudális fejlődés számos hasonló vonását, az önálló állami létet fenyegető keleti és nyugati hódítók elleni — igen gyakran kö-

zös — harcokat, az itt élő népek mindegyikét fenyegető török veszélyt és törökellenes küzdelmeket. Ide sorolhatjuk az Elbától keletre fekvő országok társadalmi fejlődésére olyannyira jellemző „második jobbágyság", s ezzel kapcsolatban az eredeti felhalmozás és a kapitalizmus kialakulása sok hasonlóságát; azt a közös sajátosságot, hogy a kapitalista fejlődés valamennyi kelet-európai országban a többé vagy kevésbé súlyos feudális maradványok és nemzeti elnyomás korlátai között haladt előre. Itt említhetjük a munkásosztály és munkásmozgalom születésének, fejlődésének, feladatainak olyan rokonságát, amely elsősorban ezeknek az országoknak a népeit fűzte szorosan egymáshoz a XIX. század vége óta a felszabadulásért, az imperialista hódító törekvések, kivált a német fasiszta agresszió közös veszélye ellen vívott harcaikban.

E néhány probléma futó jelzése persze nem pótolhatja magát a tudományos elemzést, de talán a nem szakember számára is érzékelhetővé teszi, hogy nemzetközi kapcsolataink sorában milyen kiemelkedő helyet foglaltak el a szomszéd népekhez fűződők. Ezek kutatásának előtérbe állítása tehát egyáltalán nem valamilyen önkényes visszavetítés szüleménye, hanem éppen a magyar történelem egyetemes összefüggéseinek és sajátosságainak tudományosabb feldolgozását, mélyebb megértését segíti elő.

Mindez természetesen érvényes az orosz—magyar történelmi párhuzamokra, közvetett és közvetlen kapcsolatokra. Sőt, tanulmányozásukat éppen módszertani szempontból különösen fontossá teszi az a körülmény, hogy amíg a tudományos szocializmus megalapozói, Marx és Engels a társadalmi fejlődés általános törvényszerűségeinek vizsgálatához általában a nyugat-európai országok történetét vették alapul, addig a marxizmust továbbfejlesztő lenini mű rengeteg ösztönzést merített az orosz, s általában a kelet-európai történelem tanulmányozásából — és még többet nyújt a kelet-európai fejlődés sajátos menetének, problémáinak megértéséhez.

A fentebb feltett kérdés megválaszolásában azonban mélyebbre hatolhatunk, ha a második elvi-módszertani követelmény fonalát vesszük kezünkbe. Mi volt Oroszország s az orosz—

magyar történelmi kapcsolatok valóságos jelentősége történelmünkben, milyen befolyást gyakoroltak ezek egyes időszakokban?

A magyar történelem alakulására gyakorolt befolyását tekintve, Oroszország jelentősége tulajdonképpen a XIX. század elejétől kezdve nőtt meg, az utolsó másfél század folyamán vált egyik legdöntőbb külső tényezővé. A középkorban az orosz—magyar kapcsolatok sokszálúak és különböző tartalmúak voltak. A két ország közti viszonyt a társadalmi és állami fejlődést kölcsönösen elősegítő törekvések, dinasztikus érdekek, feudális hatalmi célok határozták meg. Ezért fegyverbarátság, szövetkezés és ellenségeskedés, hódítás gyakorta váltogatta egymást. E sokféleségen belül határozattan érvényesültek haladó tendenciák is, az érdekek közösségén alapuló összefogási, szövetkezési törekvések a XI—XII. századi dinasztikus kapcsolatokban, a tatár invázió elleni védelemben, a XV. századtól pedig a centralizált monarchia megteremtéséért és önállóságáért vívott egyes küzdelmekben. Ezek a kapcsolatok, bár egyes időszakokban, a tatárjárás vagy a Rákóczi-szabadságharc idején nagy jelentőségre emelkedtek, egészükben véve a XIX. század előtt kevéssé — másirányú kapcsolotainknál jóval kevésbé — befolyásolták hazánk sorsának alakulását.

A XIX. század elejétől kezdve azonban Oroszország belső fejlődése és nemzetközi szerepe döntő súllyal esett latba magyar szempontból is. A francia forradalmat követő történelmi szakaszban, az európai polgári forradalmak és nemzeti szabadságmozgalmak korszakában az elmaradott, feudális-abszolutisztikus cári Oroszország, mint ismeretes, a népek börtöne és más elnyomott népek börtönőre volt, állandó fenyegetést jelentett a szomszédos kis népek számára. A cári Oroszország terjeszkedésének veszélye, a pánszlávizmus reakciós utópiája mögött meghúzódó realitás, végig kísértett a magyar reformkoron is; a liberális nemesi vezetőrétegnél fékezte a Habsburg-monarchiával való szakítás forradalmi elszánásának érlelődését és — bár a magyarországi nemzetiségi ellentéteknek más, objektív alapjuk volt — kihatott a nemmagyar népek nemzeti mozgalmaihoz való viszony alakulására is. A cárizmus keltette félelem tehát komoly tehertételt jelentett

a reformnemzedék, az elnyomott és elnyomó helyzetének ellentmondásosságaival amúgy is sokat vívódó, a polgári átalakulásért és nemzeti önállóságért folytatott harcában meg-megtorpanó politikai vezetőréteg számára. Hogy ez a félelmünk nem volt alaptalan, azt az 1849-es cári intervenció igazolta.

1848—49 az orosz—magyar kapcsolatok tragikus szakasza. Marxista történetírásunkban az elmúlt években voltak olyan törekvések, amelyek takargatták ezt a tragikumot, kisebbítették a cári intervenció szerepét és következményeit. Az természetesen helyes volt, ha a valóságnak megfelelően kimutatták, hogy az orosz nép nagy forradalmi képviselői és egyszerű fiai mélységesen elítélték az intervenciót és a magyarokkal rokonszenveztek, hogy az orosz katonák és tisztek egy része tettekkel is kiállt szabadságunk ügye mellett, s hogy a beavatkozó hadsereg parancsnokai részéről is sok lovagias gesztust lehetett tapasztalni. A 49-es események eme — korábban meglehetősen elhallgatott — oldalának kidomborítása helyes és megbecsülendő, mint hozzájárulás az orosz—magyar barátság történelmi hagyományainak ápolásához. De a rokonszenv és jószándék mitsem változtatott azon a tragikumon, hogy 1848-as forradalmunk és szabadságharcunk nagyrészt a cári intervenció segítségével veretett le s ennek következtében népünk egy szabadabb és demokratikusabb nemzeti-társadalmi fejlődés széles útjáról zeg-zugos mellékösvényre szorított tatott.

A cári Oroszországnak összeurópai vonatkozásban is reakciós, haladást gátló szerepe 1848 után is nyomasztóan érvényesült a hazánk sorsát döntően befolyásoló eseményekben, hogy csak a legfontosabbat említsük: az 1867-es kiegyezés megkötésében. A kiegyezést létrehozó osztályok és politikusok, igaz, a maguk reakciós uralmi rendszerének, területi és politikai birtokállományának megőrzése végett alkudtak meg Ausztriával, de fölöttük még ott kísértett a cári nagyhatalom terjeszkedésének reális veszélye. Valóban, Ausztria fennmaradását, majd dualista osztrák—magyar monarchává alakulását bizonyos fokig létjogosulttá tette az a körülmény, hogy ez az önmagában véve zagyva, ingatag, soknemzetiségű birodalom az adott helyzetben még gátul szolgált

a cárizmus európai terjeszkedésével szemben. Erre a körülményre többízben rámutatott Marx és Engels, és utalt rá Lenin is a kiegyezés sajátos körülményeivel kapcsolatban.

A XIX. században a magyar haladás és önállóság minden jelentősebb kezdeményére a cárizmus vetette árnyékát. Természetes, hogy a magyar hazafiakban mélyen megrögződött a cárellenesség, s legjobbjaikban az a felismerés, hogy a cári abszolutizmus bukása az orosz, a magyar és az egész európai haladásnak egyaránt érdeke. Széchenyi a dekabrista felkeléssel kapcsolatban azt jegyezte fel, hogy az lényegében „harc az abszolutizmus és a népek jogai között" s a cárizmus megerősödése „minden liberális gondolat" visszaszorulását hozza magával hosszú időre. (Gróf Széchenyi István naplói. Szerk.: Viszota Gyula. III. k. Bpest, 1932. 12. és 18. o.) — Eötvös úgy látta: a cár roppant birodalmában a központosítás „a despotia céljainak elérésére" szolgál, hogy „egyenlő elnyomást idézzen elő". De ezzel is azt a nagy harcot készíti elő, „melyben egykor a szabadság és elnyomás végső diadalért küzdenek". (B. Eötvös József: Reform. Bpest, 1868. 32—33. o.) Hasonló értelemben nyilatkozott Kossuth is számos alkalommal, világosan megkülönböztetve: „... az orosz autocratia egy dolog, az orosz nemzet egy másik dolog. Amaz tünedezik, el fog tűnni, emez marad". (Kossuth Iratai. V. k. Bpest, 1895. 237. o.)

A közös érdekekből, hasonló célokból és ezek mind világosabb felismeréséből eredt a XIX. századi orosz—magyar kapcsolatok másik vonala: a szabadságáért küzdő két népnek és legjobb képviselőinek haladó, előremutató kapcsolatai. Ilyen kapcsolatok testesültek meg az 1849-es interverció magyarbarát katonáinak népünkkel való találkozásában, a demokratikus orosz közvélemény mély rokonszenvében a magyar ügy iránt, az 1849 utáni emigráció és az orosz forradalmi demokraták együttműködésében, barátságában, majd a század végéig fokozatosan bővülő, erősödő kulturális kölcsönhatásokban, amelyeket éppen kötetünk egyik tanulmánya dolgoz fel gazdag dokumentálással.

Az orosz—magyar kapcsolatok e másik vonalának állandó erősödése, majd jelentőségének különös megnövekedése a századforduló idején, történelmileg szükségszerű volt. Azzal függött ösz-

sze, hogy a reakciós cári rendszer megdöntésének realitása mind közelebb került: a XX. század elejére a forradalmi mozgalom középpontja Oroszországba helyeződött át. Ez hazánk sorsát is döntően érintette.

1848 veresége megmutatta, 1867 pedig megpecsételte, hogy Magyarország teljes függetlensége, demokratikus átalakulásának befejezése a kedvezőtlen nemzetközi helyzet miatt, a reakciós nagyhatalmak túlsúlya ellenében nem lehetséges. Ez a kedvezőtlen helyzet a XIX. század második felében ugyan nem változott meg — (s éppen ez volt az egyik oka, hogy a nemzeti ügy legjobbjai sem találták, nem is találhatták meg 48 befejezésének reális útját) —, de a nemzetközi erőviszonyokban jelentős eltolódások következtek be. Egyrészről, Németország egyesítése, ami 1848-ban a magyar forradalom objektíve legfontosabb nemzetközi feltétele volt, 1871-ben „felülről", porosz vezetéssel valósult meg. A császári Németország pedig nem a dualista monarchia gyengítésének, bomlasztásának, hanem erősítésének, fenntartásának tényezőjévé vált. Az imperializmus kialakulásával a német befolyás a monarchiára olyannyira megnőtt, hogy hovatovább ez jelentette a legnagyobb veszélyt a magyarok — és a monarchia más népei — nemzeti érdekei számára. A német imperialista agresszió fenyegetését egy német forradalom megszüntethette volna, de ennek perspektívái a német szociáldemokrácia ismeretes fejlődési vonala és egyéb okok miatt a századforduló idején még nem rajzolódtak ki, sőt, egyre világosabbá vált, hogy az új forradalom nem német földről fog kiindulni. Másrészről, a cári hatalom, amely az 1848-as magyar forradalom győzelmének legnagyobb nemzetközi akadálya volt, a XIX. század második felében fokozatosan hanyatlott, bomlott, mígnem Oroszország a századforduló idején hatalmas népforradalom küszöbére érkezett el. Az imperializmus viszonyai között napirendre került s magát az imperializmust is közvetve támadó orosz polgári-demokratikus forradalom az új század világjelentőségű fejleménye volt az európai szocializmus és demokrácia előretörése, Ázsia ébredése, az önálló nemzeti létükért perelő kis népek kilátásai szempontjából. A mi számunkra — miként 1848-ban a német egység demokratikus

megvalósulása — a XX. század elejétől a cárizmust ledöntő orosz forradalom lett 48 befejezésének — s a magyarországi szocialista átalakulás előkészítésének — legreálisabb és legfontosabb nemzetközi feltétele. Az orosz demokrácia és szocializmus győzelme egy évszázados külső fenyegetés eloszlatását, a magyarországi forradalmi erők szilárd támaszát jelentette, s ami éppoly döntő: eszmei támaszát, elméleti forrását is, hiszen a világformáló oroszországi átalakulás a leninizmus jegyében fogant és győzedelmeskedett.

Ez az objektív lehetőség, amint e kötetben közölt tanulmányomban utaltam rá, 1905-ben vált először történelmileg konkréttá, bár valósággá még nem. Az orosz forradalom vereséget szenvedett, a cárizmust megdönteni, a nemzetközi erőviszonyokat megváltoztatni nem tudta. Emellett 1905-ben Magyarországon még hiányzott a forradalom sikeres megvívásának legfontosabb szubjektív feltétele: a forradalmi munkáspárt. Ámbár 1905 után tisztító erjedés indult meg a magyarországi szociáldemokrácián belül is, a párt vezetése nem a forradalmi útra, de jobbra tolódott. Ilyeténképpen a századfordulót követő másfél évtizedben hazánkban a demokratikus forradalom befejezésének sem külső, sem belső feltételei nem értek még meg.

1905 azonban az orosz—magyar kapcsolatok új szakaszának határköve. Az új szakasz alapját az oly sok vonásában hasonló társadalmi fejlődésből, rendszerből és ellentmondásokból fakadó hasonló feladatok alkották; tartalmát pedig az, hogy e közös, forradalmi célokért folyó harcokban nem uralkodók, nem egyes politikusok, tudósok, művészek, hanem maga a nép, a munkásosztály került mind szorosabb kapcsolatba egymással, a proletár nemzetköziség szellemében. Az orosz—magyar kapcsolatok XX. századi szakaszában, amikor 1848 veresége után és 1867 — minden viszonylagos fejlődés ellenére — végzetes következményei miatt a magyar nép csupán saját erejére támaszkodva nem bizonyult képesnek a nemzeti és társadalmi felszabadulás kiküzdésére, a magyar nép sorsa elválaszthatatlanul összekapcsolódott az orosz forradalom, az orosz szocializmus sorsával.

Az orosz—magyar kapcsolatok jellegének ezek az új alap-

vonásai sűrítve öltöttek testet az 1917—1919-es forradalmi periódusban. A Nagy Október sugaraitól új korszak virradt az osztrák—magyar monarchia elnyomott népeire, népünkre is. A cár és a Habsburg császár birodalmának széttörésével, az imperializmus láncának átszakításával megnyílt a lehetőség arra, hogy az elnyomatás szikláival torlaszolt mellékösvényről a szocializmus széles, szabad útjára törhessünk ki. 1919-ben az úttöréshez, a szocialista forradalom sikeres megvívásához a külső és belső feltételek már érettek és elégségesek voltak, de fenntartásához, megvédéséhez még nem. Ez utóbbit elsősorban a nemzetközi helyzet — Szovjet-Ooroszország élet-halál harca és a Magyar Tanácsköztársaságra zúdult imperialista túlerő — derékbatörte.

Az orosz—magyar kapcsolatok 1917—19-es ragyogó fejezete, s még a Tanácsköztársaság elbukása is a két nép szorosabb összefogásának, szövetkezésének szükségszerűségét bizonyította, világosan feltárta a magyar történelem egyetemes összefüggéseinek azt a fő tendenciáját, hogy népünk sorsa a szocializmus országáéval fonódott össze A forradalmi orosz—magyar kapcsolatok e nagy tapasztalata ugyan negyed századig csak eszmei hatóerőként működött, az ellenforradalom felülkerekedése után negyed századig — történelmi mértékkel: időlegesen — a magyar reakciót a külföldi imperializmushoz kötöző kapcsolatok tendenciája bizonyult erősebbnek. S ha e negyed század alatt, az új történelmi viszonyok között kísérteties hasonlósággal ismétlődött is meg a magyar reakció első világháború előtti külpolitikájának katasztrófája: csatlós-imperializmus, német orientáció, világháború — ebben a korszakban a magyar haladást már nem zárta körül reménytelenül az ellenséges nagyhatalmak gyűrűje, már jól láthatóan előtűnt a nemzeti és társadalmi felszabadulás reális útja.

Ami 1905-ben csak objektív lehetőség, 1919-ben nagyszerű kísérlet volt, 1945-ben teljesedett valósággá. 1945 a proletárinternacionalizmus jegyében erősbödő XX. századi orosz (szovjet)—magyar kapcsolatok szükségszerű következménye, betetőződése volt, és egyben: történelmi jóvátétel is 1849-ért, a cárizmus bűnéért, nemzeti fejlődésünk e tragikus töréséért. 1945-ben népünk felszabadulásának rég megérett külső és belső feltételei

kedvezően találkoztak. A Szovjetuniónak a német fasizmus és csatlósai fölött aratott győzelme, a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front létrejötte, s ezen belül a kommunista párt eszmei és szervezeti megerősödése lehetővé tette, hogy visszalendüljünk a történelmi haladás fő útvonalára, a népi demokratikus átalakulás végigvitelének, a szocializmus építésének útjára.

*

A felszabadulással a szovjet—magyar kapcsolatok új szakasza nyílott meg. Ebben hajtottak ki azok a magvak, amelyeket több mint fél évszázad közös küzdelmei, szenvedései és győzelmei vetettek el. A két ország baráti kapcsolatai megsokszorozódtak, gazdag tartalommal telítődtek, a társadalmi tevékenység minden területére kiterjedtek. Szocialista hazáját építő népünk valamennyi jelentős és maradandó eredménye elválaszthatatlan a Szovjetunió lététől, segítségétől, a szocialista országok közötti együttműködéstől. De az is kétségtelen, hogy az utóbbi években elkövetett súlyos hibák, amelyek fékezték a szocializmus győzelmes előretörését a gazdaságban és politikában, a városban és falun, az emberek szívében és agyában, szorosan összefüggtek a sztálini személyi kultuszban gyökerező torzulásokkal. A felszabadulás utáni szovjet—magyar viszonynak így, alapvetően előrelendítő, pozitív tartalma mellett, árnyoldalai is voltak. Ezeket az árnyakat az SZKP XX. kongresszusának világa, s nyomában a mindenféle torzulástól megtisztított marxi—lenini gondolat és gyakorlat új felvirágzása űzte és űzi el.

*

E gondolatsor elején az a kérdés állott, nem vezet-e újabb egyoldalúságra az, hogy marxista történettudományunk előtérbe állította az orosz—magyar kapcsolatok kutatását és kötetünk ezek nagy jelentőségét kívánja hangsúlyozni. A gondolatsor végére hadd fűzzük a választ: Oroszország szerepe történelmünkben, az orosz—magyar kapcsolatok mindvégig jelentékenyek voltak, a XIX. s főként a XX. században döntő befolyást gyakoroltak népünk sorsának alakulására. A magyar történelem egyetemes ösz-

szefüggéseinek lényeges mozzanatai, a történelmi valóság objektív arányai — és nemzetközi kapcsolataink eddigi feldolgozásának a valóságot nem tükröző aránytalansága — indokolttá, sőt szükségessé teszik az orosz—magyar kapcsolatok sokoldalú, alapos kutatását, további részletek feltárását s a még hiányzó szintézis megalkotását.

Úgy érezzük tehát, a magyar történetírás régi adósságából törlesztünk, amikor a nyugati kapcsolatainkat tárgyaló számos — a szomszéd országokhoz fűződőket feldolgozó néhány — könyv, cikk sorába beállítjuk az orosz—magyar kapcsolatok egyes fejezeteivel, kérdéseivel foglalkozó tanulmánygyűjteményünket. Hangsúlyozni kívánjuk: kötetünk csupán egyes kérdéseket emel ki, más, meglehet igen lényegeseket, nem érint, tehát semmiképp sem törekszik a gazdag orosz—magyar történelmi kapcsolatok, kölcsönhatások teljes feldolgozására. Inkább ösztönözni, mint összegezni kívánja az eziránytú kutatásokat. Kötetünkön bizonyára az is érződik, hogy a kapcsolat-kutatás elvei és módszerei még nem kiforrottak. Tisztában vagyunk azzal is, hogy mind az orosz, mind a magyar történelem számos problémájának hosszú időn át lezártnak vélt értékelése éppen napjainkban, az SZKP XX. kongresszusa után vitássá válik, további tisztázásra szorul. Gyűjteményünk legtöbb darabja a marxista—leninista gondolat, történelemszemlélet új forrongásának, megtisztulásának viharos időszakában íródott, mi sem természetesebb, mint hogy magukon viselik a kor bélyegét.

Mindezen fogyatékosságok, hibalehetőségek tudatában mégis közreadjuk kötetünket, mert legjobb meggyőződésünk szerint így, ebben a formájában is hozzájárul történelemismeretünk és szemléletünk látókörének szélesítéséhez, a szovjet—magyar barátság történelmi hagyományainak ápolásához.

Budapest, 1956. június.

Hanák Péter

A magyarok és a keleti szlávok kapcsolatai a honfoglalás előtt

Perényi József

A magyar nyelv szláv jövevényszavai már hosszú ideje foglalkoztatják a magyar és részben a külföldi kutatókat is. A XVII—XVIII. század történeti irodalmában az alapnélküli kitalálások, elvont következtetések mellett csak néhány olyan gondolatot találunk, amelyeket a modern kutatás is felhasználhat. A szláv nyelvtudomány hatalmas fejlődése azonban a múlt század második felében alapjában megváltoztatta a helyzetet. A külsőleges szóhasonlóságokból levont következtetések helyébe az összehasonlító nyelvészet szilárd talaján álló megállapítások léptek. Ekkor merült fel először komoly formában a magyarok és a keleti szlávok kapcsolatainak kérdése.

Ugyanebben az időben, de különösen a XIX. század végén nagy lépéssel előrehaladt a magyar őstörténeti kutatás is. Kiváló történészek és nyelvészek nagy vonalaiban megrajzolták a magyar nép legrégibb történetét. A szláv kölcsönszavak kérdését azonban lassanként beágyazták a kalandozások és az államalapítás korának problematikájába, azaz kivették a szigorúan vett őstörténet köréből, amelyet csak a honfoglalásig számítottak. Egyké két kutató mégsem osztotta azt az általános véleményt, hogy a szláv jövevényszavak mind a történeti Magyarország területén kerültek a magyar nyelvbe, azaz csak az itteni szlávok és a honfoglaló magyarság aránylag késői kapcsolatára jellemzők. Így például Márki Sándor[1] egy kisebb tanulmányában az arab források és Anonymus alapján részletesen taglalja a honfoglalás előtti magyar—szláv kapcsolatokat. Munkájának különösebb értéke azonban nincs, forráshelyeket állít össze kerek elbeszélésben, és anélkül, hogy azokat mélyrehatóan elemezné, végeredményben

még csak nem is érinti azokat a főproblémákat, amelyek ma bennünket elsősorban érdekelnek.

Sokkal alaposabb már Munkácsi Bernát, aki néhány évvel később megjelent értekezésében[2] elsősorban nyelvészeti érvek alapján hosszabb magyar—szláv érintkezésre, sőt együttélésre következtetett már a honfoglalás előtt. Kiindulópontja tulajdonképpen elméleti: a Tihanyi Alapítólevélben található magyar szavak tíz százaléka szláv kölcsönszó, nem lehetséges tehát, hogy a honfoglalás óta eltelt másfélszáz év alatt vettük át az összes szláv kölcsönszavakat, hiszen Magyarország területén nem élhettek szlávok nagy tömegekben. Gondolatmenetét és egyéb érveit, melyek azóta jórészt megdőltek, itt nem ismertetem, de annyit meg kell jegyeznem, hogy Munkácsi bizonyos dolgokat jobban látott kortársainál. Rámutatott arra a tényre, hogy szláv kölcsönszavaink jelentős része lehet keleti szláv átvétel is, nyelvészetileg legalábbis nem emelhető ez ellen komolyabb kifogás.

Munkácsi tanulmánya szinte észrevétlen maradt a magyar őstörténeti kutatásokban, ahol teljesen uralomra került az a nézet, hogy szláv kölcsönszavaink túlnyomó többsége a honfoglalás után került a magyar nyelvbe. A két világháború közötti korszakban megjelent nagyszámú burzsoá őstörténeti és nyelvészeti munkában a magyarok és a keleti szlávok érintkezésének kérdésével külön nem foglalkoztak, a kor soviniszta és szovjetellenes irányzatának megfelelően megelégedtek azzal, hogy a jól ismert arab forráshelyek alapján a magyarok uralmát a keleti szlávok felett hangsúlyozzák.

Az orosz történettudományban a magyar—szláv kapcsolatokkal részletesebben a múlt században csak K. J. Groth[3] foglalkozott. Groth a magyarokat az Ural menti északi őshazából az orosz erdőzónán keresztül haladó kereskedelmi víziutakon vezeti el Lebédiába. Ezt a nézetét erősen bírálta N. J. Danyilevszkij, aki szerint a magyarok az északi őshazából Baskíriába húzódtak, itt nomádokká váltak, és azután délen, a sztyeppen vonultak Lebédiába. A vita igen fontos és érdekes problémákat vetett fel, és nem egy megoldási kísérlet ma is helyesnek bizonyul.[4]

Ezenkívül az orosz tudomány a magyar őstörténettel csak mellékesen foglalkozott. Eredményei régészeti és történeti munkákban elszórva találhatók. A magyarok és a keleti szlávok kapcsolatait részletesen senki sem vizsgálta meg.

A szovjet történettudomány kérdésünkkel ugyancsak nem

foglalkozott behatóan. Az egyetlen részletes tanulmányt Magyarországon publikálták,[5] de ennek eredményeit a legújabb szovjet kutatások kétségbevonják, amennyiben bebizonyítják a szaltovo-majackai kultúra alán jellegét. Ennek ellenére úgy gondoljuk, hogy az említett tanulmányok egyes adatait és következtetéseit mégis fel lehet használni, mert egészen más adatok és meggondolások alapján is valószínűnek látszik, hogy a magyarság a szaltovo-majackai kultúra területén, vagy annak közvetlen közelében lakott. A magyarság alánokkal való kapcsolatai közismertek. Ezek az alán telepek is magyar fennhatóság alatt állhattak.

Annak, hogy a szovjet történettudomány aránylag keveset foglalkozott problémánkkal, nem az az oka, hogy azt nem tartja fontosnak, hanem elsősorban az, hogy az orosz történet főforrása, az őskrónika a magyarokról éppen hogy csak megemlékezik; a VIII—IX. századi események csak röviden és akkor is mondaszerű elemekkel összeszövődve szerepelnek az évkönyvben. Az évkönyv adatai tehát az arab forrásokkal együtt sem tudják megoldani a kérdéseket. Az archeológiai kutatás azonban, amely új, eddig még ismeretlen anyagot szolgáltathatna problémánk megoldásához, tervszerűen halad, de főfeladata még ma is a kijevi állam kialakulásának megoldása. A rendszeres régészeti feltárás jelenleg éppen a délkeleti sztyepp határára ért, most kerülnek megvizsgálás alá azok a területek, ahol a magyar—szláv érintkezések lejátszódtak. Remélhetjük tehát, hogy a szovjet régészet eredményeinek felhasználásával rövid időn belül problémánkkal kapcsolatban tisztábban fogunk látni. Addigra bizonyára megoldódik majd a különféle nomád népek leletanyagának elválasztási problémája is, és így új források alapján, új szempontok szerint vizsgálhatjuk meg a magyar—szláv érintkezésekkel kapcsolatos kérdéseket. Sajnos, jelenleg még a magyar archeológia sem sokkal tud hozzájárulni ismereteink bővítéséhez, mert az eddig feltárt dél-oroszországi anyagot megbízhatóan nem vizsgálta felül, eredményei, amelyek sokszor nem, vagy csak bizonytalanul datálhatók, és a magyarokhoz csak feltételesen köthető leletanyagon nyugszanak, sokszor inkább zavarólag, mint építőleg hatnak.

Az elmondottakból kiderül, hogy a keleti szlávok és a magyarok kapcsolatainak problémája még megoldatlan kérdés. Az arab és perzsa írók egy-egy adatának, valamint az orosz évkönyv magyarokra vonatkozó sovány közlésének egybevetésén és néhány bizonytalan régészeti adat bevonásán kívül más alig történt. A

kialakított és általánosan elfogadott kép, melyet még a polgári tudomány rajzolt meg, röviden a következő:

A magyarok a IX. század folyamán Lebédiában rövid ideig érintkezésben álltak a keleti szlávokkal. Leigázták, súlyos adókkal, elsősorban termény- és prémadóval terhelték meg őket. Az érintkezés következtében a magyarság átvett néhány keleti szláv szót.

Egyes emigráns orosz történetírók az utolsó két évtizedben ennél sokkal tovább mentek, és a keleti szlávok feletti magyar uralmat időben és térben kiterjesztve, olyan egyoldalú és túlzó képet rajzoltak, amely távol áll az igazságtól, és sem írott forrással, sem régészeti adatokkal nem támasztható alá.

Az utóbbi évek folyamán két magyar szerző foglalkozott mellékesen a keleti szláv—magyar kapcsolatokkal. Az egyik Moór Elemér,[6] aki sok új és meggondolandó érv alapján átvizsgálja a magyar nép őstörténetének számos problémáját, és érdekes új, de az eddigi kutatásoknak ellentmondó eredményekre jut.[7] A magyarság IX. századi lakóhelyének megállapításánál rámutat ugyan a magyar—keleti szláv kapcsolatok problémájára, de azokat részletesebben nem vizsgálja. Bővebben szólt erről Molnár Erik,[8] aki tanulmányom első fogalmazványát felhasználva, bőven foglalkozik a magyarok és a szlávok viszonyával, és igen helyesen igyekszik e kapcsolatok mindkét oldalát bemutatni, hangsúlyozva a szláv földműves kultúrának a magyarságra gyakorolt hatását.

Ezután igyekszem a felvetett problémákat új szempontok és néhány új adat bevonásával megoldani.

Hangsúlyoznom kell, hogy eredményeim egy része hipotetikus jellegű, további csiszolásra és alátámasztásra szorul. Ezt azonban kizárólag csak az archeológia tudja megadni az erdős sztyeppövezet feltárásával. Megállapításaim azonban nem mondanak ellent az írott forrásoknak, s annyiban újnak számítanak, hogy egyszerűsítenek néhány olyan problémát, amelyet a polgári tudomány és elsősorban a nyelvészet meglehetősen bonyolulttá tett. Hangsúlyozni szeretném, hogy az olyan őstörténeti megállapítások, amelyek egy vagy két népnévegyezésen vagy személynéven alapulnak, bizonytalanok, csak hipotézisek felvételére alkalmasak. Ebben az esetben pedig módszertanilag megengedhetetlen, hogy hipotézisekre újabb hasonló alapokon nyugvó hipotézisek épüljenek, mert akkor őstörténeti elképzeléseinket egy új ellentmondó adat felmerülése, ilyen pedig az archeológia ré-

széről bármikor megtörténhet, halomradönti. Viszont forráshiány miatt nem nélkülözhetjük a hipotéziseket, és így igen óvatosan kell eljárnunk. Munkámban tehát csak azokat a hipotéziseket fogom elfogadni, amelyeket magam is átvizsgáltam, és véleményem szerint nem mondanak ellen az egykorú történeti helyzetnek.

Kiindulópontként a szovjet tudomány alapján felvázolom a keleti szláv törzsek VIII—IX. századi történetét, és egy-két vonással a keleti szláv társadalom képét. Majd a források és az irodalom alapján kijelölöm ugyanebben a korban a magyar törzsszövetség szállásterületeit, azaz a magyar—szláv érintkezések területi és időbeli határait. Ha ez megtörtént, akkor a szláv—magyar érintkezések forrásadatait és elsősorban a nyelvészet megállapításait a megfelelő tér és időbeli korlátok között, azaz a valóságos történeti környezetben értékelni fogom, elválasztva a biztost a lehetségestől.

A szovjet történettudománynak régtől fogva egyik főproblémája a kijevi állam kialakulása. A burzsoá történészek egy része mindenképpen azt igyekezett és igyekszik még ma is bizonyítani, hogy az orosz államot a normannok szervezték meg. Szerintük a szlávok általában nem alkalmasak államalapításra, minden esetben egy államalkotó népnek kell a szlávok nyakára ülnie, amely az államot megszervezi.

A szovjet tudomány elvetette ezt a nézetet. Történészek és archeológusok vállvetve feltárták a keleti szlávok legrégibb történetét, és megvizsgálták a fenti tétel érvényét. Fáradozásaik alapján kétségbevonhatatlanul megállapították, hogy a normannok oroszországi megjelenése és a kijevi állam megalakulása között szerves kapcsolat nincs, az orosz állam létrejött volna a normannok nélkül is. Elsősorban az archeológiai kutatások eredményeképpen valószínűvé vált, hogy a keleti szlávok körében az V. században már megkezdődött az ősközösségi rend bomlása, és megindult a feudalizmus kialakulásának hosszú folyamata. E folyamatnak csak az egyik oldala a feudális állam kialakulásának problémája. Kétségtelenül megállapították, hogy a IX. század közepén a kijevi állam már létezett. Erről az írott források kétségbevonhatatlanul megemlékeznek. A probléma csak az, hogy nem volt-e keleti szláv területen már előzőleg is valamilyen szláv államalakulat. Az archeológiai kutatások valószínűvé tették, hogy a keleti szláv társadalom már a VI—VIII. században elérte

azt a fejlettségi fokot, amikor az állam kialakulhat. Hogy valóban kialakult-e, arról megoszlanak a vélemények. Bennünket ez a szerteágazó vita most csak bizonyos szempontokból érdekel. Akárhogy is dől el azonban a dolog, egy körülmény kétségtelennek látszik: a társadalmi fejlődés leggyorsabban különféle belső és külső okok következtében a keleti szlávok délnyugati és északi területein haladt, és leginkább elmaradt a keleti és délkeleti területeken. Nagyon valószínű, hogy a szlávok az erdős sztyepp délkeleti és keleti határai mentén a VIII—IX. században még nemzetségi szervezetben éltek. A kijevi állam fennhatósága, mint azt Naszonov szépen kimutatja, ide csak a X—XI. században terjedt ki.[9]

Nem feladatom, hogy az államalakulással és az ezzel kapcsolatos kérdésekkel foglalkozó szovjet irodalmat ismertessem. Részletesen csak a problémának VIII—IX. századi szakaszát mutatom be, és azt is csak a bennünket érdeklő déli és délkeleti területekre vonatkozólag.

Egységes nézetekről ezzel kapcsolatban nem beszélhetünk. Tretyakov a felmerült problémákról így ír: „A keleti szláv törzsek régi történetének és etnográfiájának egyik legvitásabb problémája a délkeleten, a Don és Donyec mentén és a Taman félszigeten élő szlávok kérdése."[10] Más helyen e gondolatot részletesebben is kifejti: „A keleti szlávok régi történetének egyik legkevésbé feltárt kérdése a déli törzscsoport sorsa, melynek archeológiai emlékeit nemcsak, hogy nem tanulmányozták, hanem jóformán még ismeretlenek. Az ukrajnai archeológusok figyelmét majdnem teljesen lekötötték a kijevi Oroszország anyagi kultúrájának nagyszerű emlékei."[11] Ha ehhez hozzávesszük még, hogy „majdnem az egész VII. és majdnem az egész VIII. század terra incognita marad"[12] az írott források hiánya és a csekély számú déli és keleti ásatás miatt, akkor látjuk csak igazán, hogy mily nehézségekkel kell megküzdenünk a keleti szláv és magyar kapcsolatok feldolgozásánál. A helyzet az utóbbi években kissé javult, mert sikerült tisztázni néhány részletproblémát.

Ennek ellenére nagyjából meghúzhatjuk azt a délnyugati—északkeleti irányú vonalat, amely a VIII—IX. századi szláv települések végső határát jelzi a sztyepp felé. Kisebb eltolódások még várhatók, de nagyjából el kell fogadnunk azt a határt, amelyet a legújabban kiadott szovjet történeti szintézis térképmellékletein találunk.[13] A vonal az Erdős-Kárpátoktól északkeleti irány-

ban halad egészen a Dnyeperig. A folyót Kijevtől délre mintegy 70 km távolságban szeli át, majd a Dnyeper mentén kissé délre halad, hogy azután meglehetősen éles szögben ismét északkeletnek forduljon, és a Vorszkla folyó mentén a Don felé tartson, melyet Voronyezs körül ér el. A vonal nagyjából összeesik a sztyepp és az ún. erdős sztyepp határával. A sztyepp területe teljesen a nomádoké. az erdős sztyepp a nomádok és a szlávok érintkezési területe, míg az erdőzóna Ukrajnában a szlávok ősi településterülete. Megállapíthatjuk, hogy a magyar—szláv érintkezésnek ebben az erdős sztyeppövben kellett megtörténnie.

Ki kell még térnünk a szláv társadalom fejlettségi fokára is B. D. Grekov a VIII. században kezdetleges államalakulatokról beszél, a szlávok tehát túljutottak az ősközösség, a nemzetségi szervezet fejlődési fokán. Ugyanezt kifejezetten hangsúlyozza Grekov egy másik munkájában is.[14]

Az archeológia azonban arra mutat, hogy a fejlődési fok korántsem ugyanaz a keleti szlávok által lakott egész hatalmas területen. A világtól meglehetősen elzárt krivics vagy vjatics törzsek az erdőzóna mélyén vadászattal és halászattal, valamint égetéses földműveléssel foglalkozva nem állhattak azon a fokon, mint a délnyugati poljan törzs, ahol a főfoglalkozás már régtől fogva az ekés földművelés, ahol az antik világ hatása világosan kimutatható.

Grekov állítását tehát úgy kell értelmeznünk, hogy egyes szláv törzsek, helyesebben egyes szláv területek már elérték az osztálytársadalom színvonalát. Másutt, távolabb a politikai és kultúrcentrumoktól és kedvezőtlenebb természeti körülmények között viszont az osztálytársadalom még csak kifejlődőben volt, sőt a VIII—IX. század folyamán egyes területeken még a nemzetségi szervezet uralkodott. Ezért nevezi Mavrogyin a VIII—X. századot átmeneti korszaknak, amikor egy részről megvannak még a régi nemzetségi szervezet és az ezzel járó termelési formák, viszont gyorsan fejlődnek a termelőerők, és lassanként uralomra jutnak a feudális viszonyok, megszületik a feudális állam.[15] Mavrogyin ugyan nem beszél részletesen arról, hogy a fejlettségi fok területileg változik, de számunkra ez fontos körülmény.

Elsősorban a poljánok, a szeverjánok és a vjaticsok helyzetével foglalkozunk, mert ezek a törzsek laktak a sztyepphatáron, a magyarok érintkezése csakis ezekkel a törzsekkel lehetett intenzívebb. Közülük a poljánok a legfejlettebbek, az ő területü-

kön alakult ki a számunkra oly fontos első szláv állam, mégpedig a IX. század folyamán. Érdekesen ír erről Naszonov történeti földrajzában: „Az «orosz föld» (ezt az elnevezést adja az őskrónika nyomán a kijevi államot megelőző keleti szláv államnak. — P. J.) határait vizsgálva feltétlenül arra a következtetésre jutunk, hogy ezek a határok még a kazár iga viszonyai között alakultak ki, amely a IX. század második felében meggyengült, és hogy az «orosz föld» lakossága kezdetben abból a három törzsből került ki, melyek korábban a kazároknak voltak alávetve."[16] „Nehéz elképzelni, hogy az «orosz föld» a VIII. században vagy a IX. század első felében alakult volna ki. Először is azért, mert az «orosz föld» határai nem terjedtek ki a Fekete-tenger mellékére, Tauriára. A határ a sztyepp volt, ahol a nomádok hordái vonultak: kezdetben a magyarok, akik a IX. század közepe táján és a század második felében a délorosz sztyeppeken tanyáztak, amint az Szarkel várának a kazárok által történt felépítéséből, továbbá Konsztantyin Filozófus pannoniai életrajzából következik és akik «Kijev mellett» vonultak el . . ."[17]

A szeverjánok és vjaticsok alacsonyabb fejlettségi fokon álltak, legfeljebb a nemzetségi szervezet bomlási korszakáról lehet szó velük kapcsolatban.[18] A feltárt anyag általában elég alacsony színvonalra mutat, vaseszközök alig vannak. A földművelés legfeljebb faekével folyhatott, de emellett jelentős szerepet játszott a halászat és a vadászat is.

Kétségtelen, hogy a magyarok e három keleti szláv törzszsel érintkezhettek leginkább. Közülük a poljánok a legfejlettebbek, az államalakulás határán állnak a vizsgált időben, míg a másik két törzs alacsonyabb fejlettségi fokot mutat. Következésképpen a magyarok viszonya a poljánokhoz más is volt, mint a másik két törzshöz. A poljánokkal állandó harcok folyhattak váltakozó sikerrel, míg a másik két törzs a magyarok adófizetőjévé vált. Ez azonban nem meríti ki a szláv—magyar viszony teljes egészét, mert a földművelő szláv törzsek hatása a magyaroknál igen sok területen megmutatkozott.

Következő kérdésünk, hogy hol és mikor kerültek a magyarok és keleti szlávok érintkezésbe, és mennyi ideig tarthatott ez az érintkezés. Ettől függ elsősorban a keleti szlávok hatásának intenzitása.

A magyar és külföldi szakirodalom általában a IX. század harmincas éveire teszi a magyarok megjelenését a Fekete-ten-

gertől északra elterülő sztyeppeken. Ez annyit jelent, hogy a magyar—szláv érintkezések legalábbis ebben az időben megkezdődtek. Így tehát a honfoglalásig eltelt félszázadot nevezhetnénk a magyar—keleti szláv kapcsolatok korának. Ebben az esetben viszont mélyebb, a nomád magyar társadalom fejlődésében erősen mutatkozó szláv hatásról nem beszélhetünk, mert ehhez fél évszázad még teljes együttélés esetén sem elegendő.

Kétségtelen, hogy az első írott forrás (a bolgárok és magyarok közös vállalkozása a bizánciak ellen a Duna mellett) a magyarokat csupán a IX. század harmincas éveiben említi olyan helyen, amiből arra lehet következtetni, hogy a magyar törzsszövetség már a Fekete-tengertől északra, tehát a szlávok szomszédságában élt. Nem bizonyítja viszont ez az adat, hogy a magyarok előbb nem éltek ott.

A régi magyar és orosz történészek a magyarokat a finnugor „őshazából" mindig közvetlenül, helyesebben az ésszerűen elképzelt legrövidebb út mentén vezették Magyarországra.[19]

Ezek az elképzelések abból indultak ki, hogy a magyarok őshazája a Magna Hungaria, a Káma melléke stb. volt. S valóban, nehéz volna ebben az esetben elképzelni más utat, mint a délorosz erdős sztyeppet és sztyeppvidéket. Ezek a kutatók forráshiány miatt nem merték kimondani azt a nézetüket, hogy ebben az esetben a magyar—szláv érintkezések jóval hosszabb ideig tarthattak fél századnál.

A két világháború közötti időben azonban felvetődött a kaukázusi vagy Kubán vidéki őshaza is, azzal kapcsolatban, hogy a magyarság a történeti időkben tulajdonképpen Nyugat-Szibériában lakott, és onnan vonult volna le 463 körül az onugorokkal együtt a Kaukázustól északra fekvő térségre. A földrajzi viszonyok ennek nem mondanak ellen. Nézzük mégis, hogy mit ír e kérdés egyik szakértője a Kaukázusi „őshazáról". „Hogy a magyarság Nyugat-Szibériából történt elvándorlása után a Kaukázushoz vonul, s hogy a nyolcszázas évek elejéig ott is marad, azt történeti feljegyzésekkel igazolni nem tudjuk, mégis annyi körülmény szól a magyarok itt-tartózkodása mellett, hogy abban kételkednünk nem lehet."[20]

De, ha valaki mégis kételkedne, akkor a kaukázusi haza hívei zavarbajönnek. Írásos forrás nincs, illetőleg van, de ott a magyarok onugor, esetleg ugor nevet viselnek, sőt van egy Muageris nevű onugor király is, kinek nevében a magyarok neve rejlik

stb. Csupa össze nem függő nyelvészeti bizonyíték, amelyek történeti kritika alkalmazása esetén egymagukban aligha állnak meg, az archeológia pedig nem segít. Annak a néhány török eredetű magyar szónak, amely csakis a Kaukázus vidékén kerülhetett a magyar nyelvbe szóföldrajzi meggondolások alapján, nincs bizonyító ereje, igen sok kutató kételkedik bennük. Az egyetlen komoly érvet a magyar nyelv alán jövevényszavai szolgáltatnák, ha a szovjet archeológia nem bizonyította volna be, hogy alánok nagy számban éltek a Fekete-tengertől északra elterülő pusztákon is, mégpedig a magyarok ott-tartózkodása idején. Az ún. szaltovo-majackai kultúra etnikai hovatartozósága véglegesen eldőlt, és a bizonyításhoz felhasznált anyag lehetővé teszi, hogy az alán kölcsönszavak átvételét ne kapcsoljuk feltétlenül a Kaukázushoz.[21]

„A magyar őstörténet kutatásának egyik legszilárdabb pillére Németh Gyulának az a megállapítása, hogy a magyarok u n g a r (a bizanciaknál *οὖγροι*) neve nem származhatik — mint régebben hitték — az o g u r népnévből, hanem csakis az o n u g o r névből vezethető le."[22] Ha ezt a tételt elfogadjuk, akkor az onugorok története valóban a magyar őstörténet lényeges része. De még így is meg kell vizsgálnunk, hogy az onugorok valóban a Kubán vidékén laktak-e. Futólag vizsgálva át Moravcsik Gyula művében az onugorokra vonatkozó adatokat, kiderül, hogy a bizánci írók csak nagy általánosságban mondják azt, hogy az onugorok a Kaukázustól északra laknak. A földrajzi viszonyokból kiderül, hogy a Kubán vidékére aligha helyezhetjük el az egész onugor törzsszövetséget, egyszerűen helyhiány miatt. A dunai bolgárok, akik szintén az onugor törzsszövetségbe tartoztak, biztosan a Meotisz nyugati partján, a Don és a Dnyeper között laktak. Kétségtelen tehát, hogy a meglehetősen nagy onugor törzsszövetséget nem lehet a Kaukázus nyugati vége és a Meotisz közé beszorítani, hanem át kell nekik engedni a Fekete-tengertől északra elterülő sztyepp és erdős sztyeppövezetet is. A források „Kaukázustól északra" kifejezése tehát kiterjeszthető. Moravcsik is feltételezi, hogy az onugorok a bizánci határoktól, azaz a tengerparti városoktól távolabb telepedtek le.[23] Ha a későbbi magyar törzsszövetséget alkotó törzsek szállásterületét az onugor terület északi és északnyugati részére, azaz a szlávok közelébe helyezzük, akkor nem mondanak ellent forrásaink.

Ezzel kapcsolatban nagyobb figyelmet érdemel Melich megállapítása;[24] szerinte a magyarok szláv neve (ugri > *o*gre) korai

időkre vezethető vissza. Melich feltételezi, hogy a szlávok így nevezték az onugorokat, és később átvitték a nevet az ugyanazon területen élő magyarokra. Ez természetesen helyesen csakis úgy képzelhető el, hogy a magyarok az onugoroknak a szlávokkal érintkező törzsei voltak. Ebben az időben a magyar név még nem szerepelt, mert csak egy törzset neveztek így. Később, az onugor törzsszövetség szétesésével kialakult egy újabb, kisebb törzsszövetség, amely talán már a magyar nevet viselte. A szlávok számára azonban ez semmilyen változást sem jelentett, mert az új név alatt szereplő törzsszövetség tagjai ugyanazok a velük érintkező törzsek maradtak, és így megtartották régi nevüket. A magyarok szláv neve tehát fontos bizonyíték arra. hogy a magyarok és a keleti szlávok közötti kapcsolatok sokkal régebbiek, mint eddig hittük, és visszamennek az onugor törzsszövetség korára, azaz a VI—VII. századra. A VIII. században a magyarok szláv elnevezése már nehezebben születhetett volna meg mostani formájában, mert ekkorra a névadó onugor törzsszövetség szétesett. Nagyjából tehát a magyarok szláv neve a VI. század utolsó évtizedei és a VIII. század eleje között keletkezhetett.

Mindezt alátámasztja az az általánosan elfogadott nézet, hogy a magyarok a legrégibb időkben különféle, etnikailag és nyelvileg tarka nomád törzsszövetségek tagjai voltak. Így külön politikai szerepet nem játszottak, illetve a törzsszövetségben nem ők vitték a vezető szerepet. Ezért magyar néven nem szerepelnek forrásainkban. Nem lehettek nagyon közel a bizánci birtokokhoz sem, mert akkor több adatunk lenne róluk. Az is kétségtelennek látszik, hogy a magyar törzsek előzőleg nem álltak egymással olyan kapcsolatban, mint később, amikor Konstantinos a törzsszervezetet leírja. Németh Gyula kutatásai alapján az is biztos, hogy a magyar törzsek sem etnikailag, sem pedig nyelvileg nem voltak egységesek. A magyar nyelvet valószínűleg csak azok az elemek képviselték, amelyek a megyer törzsben egyesültek.

Kérdés, hogy hol játszódott le ez a több százados folyamat, melynek eredményeképpen a magyar törzsszövetség már csak egy, illetve két nyelvet beszélt. A terület kijelölésénél tévednénk, ha azt szűk határok közé szorítanánk, mivel a nomád életmód mellett nehéz határokról beszélni. Ennek ellenére szinte kínálkozik a mai Sztálingrádtól északra, északnyugatra elterülő erdős sztyepp, illetőleg sztyepp, azaz a Volga és Don között a Cna, Vorona, Hopjor és Medvegyica folyók vidéke. Nem ismerünk

olyan forrást, amely az V—IX. században valamilyen más népet helyezne erre a területre. E vidék földrajzi viszonyai alkalmasak a magyarság félnomád gazdálkodására.

Ha pedig a magyarság itt lakott, nagyon valószínű, hogy a keleti szláv vjatics törzzsel való érintkezés már korán, talán a VII. században megkezdődött. Ezen a területen, illetőleg egy kissé északabbra, a burtaszok és a mordvinok között találta meg a 839. évi besenyő támadás következtében elszakadt magyarságot a XIII. században Julianus, és itt laknak még ma is utódaik, a mescserek és mizserek, amint azt egy rövidesen elkészülő tanulmányomban nagy, eddig nem ismert forrásanyag alapján részletesen is ki fogom fejteni.

Amikor pedig a bolgárok a Fekete-tenger partvidékét a VII. század végén elhagyták, lényegében kiürültek a fekete-tengeri sztyeppek. Az ekkor már nagyjából kialakult magyar törzsszövetség egyes törzsei átkeltek a Donon, és megkezdték a levonulást erre a területre. Ez azt jelenti, hogy a magyar törzsszövetség érintkezésbe kerülhetett egy újabb szláv törzzsel, a szeverjánokkal, később pedig (a sztyeppek megszállását lassan kell elképzelnünk) a IX. században a poljánokkal is. Az utóbbiak esetében az érintkezés nem lehetett nagyon egyszerű, mert ezek már korafeudális társadalmi szervezetben, állami keretek között éltek. Az összeütközésre konkrét adataink ugyan nincsenek, de talán erre lehet vonatkoztatni a magyar krónikákban fennmaradt mondáknak a magyarok és oroszok összeütközéséről szóló racionális magvát.

Itt kapcsolódik be vizsgálatunkba a kazár birodalom kérdése, a magyar—kazár viszony, valamint a keleti szláv—kazár viszony, továbbá Lebédia és Etelköz kérdése is.

Ezek a kérdések közel sincsenek tisztázva, pedig a mi problémánk megoldása sokban éppen ezen előzetes kérdések megoldásától függ. A teljes irodalom áttanulmányozása után azonban úgy látom, hogy az általában elfogadott nézetek és az én elképzelésem között nincsenek alapvető eltérések. A problémák egyszerűsítése azonban kívánatosnak látszik, és ezt igyekszem röviden elvégezni.

Az onugor, illetőleg bolgár törzsszövetség felbomlása után a kazárok vették át a vezető szerepet a Káspi- és Fekete-tengerek között, a Kaukázustól északra elterülő területen. A magyarok feltevéseink szerint ennek a területnek az északi, északnyugati

részén éltek. Konstantinos alapján, több-kevesebb joggal a kutatók általában felteszik, hogy a magyarok is beletartoztak a kazár törzsszövetségbe, azaz, valahogy függtek a kazároktól. Erre vonatkozólag azonban csak Konstantinos és az arabok adatai állnak rendelkezésünkre, ezek pedig meglehetősen tág magyarázatokra adnak lehetőséget.

A 38. fejezetben Konstantinos egyszer azt mondja, hogy a magyarok Kazáriához közel laktak, utána pedig azt, hogy együtt laktak velük. Ebből, valamint a Lebédiász mondából egyáltalán nem az következik, hogy a magyarok állandóan a kazárok uralma alatt éltek, hanem ellenkezőleg, az, hogy valami lazább függés állott fenn közöttük. Ha a magyarok a Kubán vidéken laktak volna, akkor csakis alávetettségi viszonyról lehetne szó, ha azonban a magyarokat az előbb említett területre helyezzük, akkor a távolság miatt a függőviszonynak valamilyen gyengébb formája érvényesülhetett, ami többek között abban jutott kifejezésre, hogy a magyarok segédcsapatokat adtak a kazároknak, de azok, mint az más forrásokból kiderül, magyar vezetés alatt állottak.

A kazár birodalom területét pontosan meghatározni nehéz dolog. B. A. Ribakov egyik tanulmányában erősen hangsúlyozza, hogy a kutatók általában túlozzák a kazárok szerepét, nagyobbra szabják területüket, mint az a valóságban volt. Ribakov kiemeli, hogy a keleti források a kazár fennhatóság alatt álló népek között csupán a burtaszokat és a volgai bolgárokat említik. Ugyanakkor rámutat arra, hogy az orosz őskrónikának azok a részei, amelyek a kazároknak való adófizetésről beszélnek, ellentétben állnak ugyanezen krónika több más állításával, például azzal, hogy a szlávokat támadó népek között csupán a dunai bolgárokat, az avarokat, a besenyőket, a magyarokat említi, és semmit sem szól a kazárokról.[25]

Tehát Ribakov általában tagadja, hogy a kazárok fennhatósága kiterjedt volna a keleti szlávokra, s legfeljebb a szeverjánok egy részével és a vjaticsokkal kapcsolatban tartja azt lehetőnek. Az orosz őskrónika szerint azonban a poljánok, szeverjánok, vjaticsok és a radimicsok adót fizettek a kazároknak. Ha ez igaz, ebben pedig a szovjet tudomány képviselői Ribakov kivételével sohasem kételkedtek, hiszen többen közülük a VIII—IX. századot a kazár kaganátus korszakának nevezték, hogyan illenek ide

a magyarok, akiket éppen az említett szláv törzsekkel szomszédos területekre helyeztünk?

Mielőtt azonban e kérdésre felelnénk, Ribakov megállapításával kell foglalkoznunk. Az az érve, hogy az orosz őskrónikában ellentmondás van a kazárokkal kapcsolatban, aligha állja meg a helyét, mert a krónika az említett helyen az állítólagos dunai szláv őshazában, a későbbi Magyarország területén lakó szlávokat támadó népekről beszél, nem pedig a keleti szlávokról, és ott a kazárokat természetesen hiába keressük. A krónikának azonban sok olyan része van, ahol a keleti szlávok által a kazároknak fizetendő adót említi. Ezek későbbi korra, a IX., sőt a X. századra vonatkoznak, és így természetesen megbízhatóbbak a Ribakov által idézett helynél, amely a krónika elején, a mondákkal telített részben található.

Ennek ellenére Ribakovnak annyiban mégis igaza van, hogy a krónika „kazár" neve alatt nem mindig kazárokat, hanem bizonyos időben magyarokat kell érteni, legalábbis a VIII—IX. századokra vonatkozólag. Az előzőkből kiderül, hogy a szlávok szomszédságában a magyarok laktak, nyilván ők szedték a krónika által említett prémadót, és ezt a kazárok csakis rajtuk keresztül gyakorolhatták, ha egyáltalában kaptak ilyen adót. Lehet, sőt nagyon valószínű, hogy a magyarok a maguk számára szedték már az onugor idők óta a vjaticsoktól és a szeverjánoktól, míg a poljánok — az orosz krónikás a polján hagyományt örökíti meg — a kazároknak adóztak. De ha ez a feltételezés nem áll meg, és a magyarok a kazárok számára szedték a prémadót mindhárom szláv törzstől, és függő viszonyuk talán éppen ebben nyilvánult meg, akkor is bizonyosnak látszik, hogy az orosz őskrónika kazárjai alatt egy időben a magyarokat kell érteni. Ne feledjük el, hogy az orosz őskrónika XI. századi írója számára a magyarok a Kijev melletti elvonulással letűntek a színről, míg a kazárok elleni IX—X. századi orosz hadjáratok emléke élénken élt. Hogyne élt volna, mikor éppen az oroszok verték tönkre a kazár birodalmat, és ebben a krónikás isten bosszúját látta az előzőleg elszenvedett kínzásokért (vö. a poljánok kardadójáról szóló mondával, ahol a kazár bölcsek már előre megjósolták, hogy az oroszok teszik tönkre a kazár birodalmat).

Jóval korábbi korra vonatkozik, de talán itt helyes megemlítenünk, hogy Jordanes a Fekete-tenger partvidéken említi a hunugorokat, akik prémekkel kereskednek.[26] De ha az onugorok

csak a Kubán mentén laktak volna, vajon hogyan kereskedhettek volna prémekkel? A Felső-Volgavidékről a prémkereskedelem útja nem ment át a Dontól délre fekvő vidéken, és így az ott lakó onugorok (esetleg magyarok) aligha kereskedhettek volna a krími városok felé (nyilván erről van szó) prémekkel. Nagyon valószínű, hogy ez a prémkereskedelem éppen azon a területen haladt keresztül, ahová mi az onugorok legészakibb törzseit, a magyarok elődeit helyeztük, és a prémek nagy része éppen a szlávok és egyes finnugor törzsek által fizetett adóból került ki.[27]

Az onugor törzsszövetség felbomlása után, ami a kazárok nyomására történt, a magyarok törzsei egy ideig még régi helyükön maradtak. Moravcsik Gyula szerint „... az onugor nép megoszlása oly módon történt, hogy a harciasabb török törzsek, minthogy a kazárokkal nem vehették fel a küzdelmet, elvonultak nyugat felé, míg a békésebb finnugor törzsek meghódoltak, illetőleg belekapcsolódtak a kazárok szövetségébe".[28] Ez a magyarázat ebben a formájában természetesen nem állja meg a helyét, de bizonyos korrekcióval elfogadható. A finnugor törzsek, melyeknek jobban megfelelt a folyókkal sűrűn átszabdalt erdős sztyepp, a legtávolabb éltek attól a területtől, ahol a különben nem nagy számú kazárok szállásterületei voltak. Így megmaradhattak ott, előnyben részesítve a kazároktól való függés olyan formáját, mint például az a volgai bolgárok esetében történt a keleti írók szerint. Ne felejtsük el, hogy a kereskedelem, és elsősorban éppen a prémkereskedelem hatalmas szerepet játszott a kazárok országában. A szovjet kutatók szerint Kazária szinte parazita állam volt, amelyben a főjövedelmeket az uralkodó osztály számára éppen a kereskedelmi vámok, illetőleg a kereskedelem jelentette, s a magyarok vezető rétege megtalálhatta a számítását.

Kiindulva abból a feltevésünkből, hogy a magyarok törzseinek jelentős része (nem biztos, hogy valamennyi, mert egyes törzsek még később is csatlakozhattak) az onugor idők óta a Volga és a Don között lakott, északra attól a ponttól, ahol a két folyó legközelebb ér egymáshoz, és a bolgárok elvonulása után kezdett délnyugat felé húzódni a Donyec medencébe, majd később a Dnyeper felé, akkor világos, hogy a szlávokkal való érintkezés ideje kitolódik. Hogy a vjatics törzs pontosan mikor került az Oka és a Felső-Don vidékére, jelenleg nem tudjuk, de a VIII. században már biztosan ott lakott.[29] Ha már a VI—VII. században elért ide (a szláv törzsek ugyanis századokon keresztül rendsze-

resen kelet felé húzódnak), akkor az első szláv érintkezéseket már a VII. századra keltezhetjük. Igen korai érintkezésre mutat az Ugra folyó neve is, amely valószínűleg a magyarok emlékét őrzi. Egy időben talán határfolyó lehetett a magyarok és a vjatîcsok között. A IX. században ez a névadás furcsa lenne, hiszen akkor a vjatics telepek már a Felső-Don mellékén is megtalálhatók, sőt mindenütt elérték az erdős sztyepp határát. Folyót elnevezni a magyarokról ekkor csak úgy lehetne, ha a magyar fennhatóság odáig terjedt volna, de ilyen névadás ebben az esetben is szokatlan volna.

A magyarok közben — mint már mondottam — talán a VIII. században délnyugati irányban átkeltek a Donon, és megszállták a kiürült erdős sztyeppet és a pusztát. Ekkor jönnek létre a kapcsolatok a szeverjánokkal, majd a poljánok keleti csoportjaival, akik ekkor már kétségtelenül ott éltek a Vorszkla és Pszjol folyók mentén, a szaltovo-majackai régészeti kultúra közvetlen szomszédságában. A magyarok délnyugati irányú mozgása lassan folyt, mert az ellenőrzésük alatt álló nagy terület kielégítette legelő szükségletüket.

A magyarok a Dnyepert a IX. század harmincas éveiben érhették el. Ebben az időben segítik a bolgárokat a bizánciak ellen, ami arra mutat, hogy kalandozó csapataik (a vonatkozó forrás alapján csakis ilyesmiről lehet szó) már a Dunáig is eljutottak. De van erre egy közvetett adatunk is, amire a magyar történészek eddig kevés figyelmet fordítottak.

Az *Annales Bertiniani*[30] szerint ugyanis 839-ben a bizánci császár követe megérkezik Ingelsheimbe Jámbor Lajoshoz, és két oroszt visz magával. Ezeket kagánjuk (a szovjet irodalom általában elfogadja, hogy egyes orosz fejedelmeket, akik a kazár fennhatóság alól szabadultak, eleinte kagánnak hívtak) szövetségkötés céljából küldte Bizáncba (amicitiae petitores). Visszatérésüket azonban nomád barbár bandák akadályozták, és ezért a konstantinápolyi császár arra kéri Jámbor Lajost, hogy országán keresztül tegye lehetővé a követek visszatérését.

Nem lehet kétséges, hogy a követek orosz földről érkeztek Bizáncba. A tanulmányunk első részében kifejtettek alapján pedig szinte bizonyos, hogy ez az orosz kagán Kijevben székelt, mert itt alakult meg az első orosz állam. Ebben az esetben pedig a követek csakis a dnyeperi víziúton mehettek (a két követ, mint kiderült, normann volt, vagyis a kijevi fejedelem normann druzsi-

nájából származott). Visszautazni azonban nem tudtak, mert a bolgárok elvonulása óta szabadon levő víziutat újonnan érkezett nomádok elzárták. Ezek pedig csakis a magyarok lehettek. Ha hozzávesszük ehhez, hogy a kazárok ugyanezen időben építik fel Szarkel várát, mégpedig, mint abban a kutatók nagy része megegyezik, éppen a magyarok ellen, akkor kétségtelen, hogy a magyarok ekkortájt érkeztek arra a vidékre, amit a két adat szinte pontosan meghatároz: a Dnyeper és a Don alsó folyása közé. A törzsszövetség súlypontja ekkor már valószínűleg a Donyec medencében volt, de egyes törzsek vagy nemzetségek még a régi szállásokon maradtak. Szarkel várának felépítése (Szarkel a mai Cimljanszkaja közelében, tehát a Volga—Don-könyök és a Don torkolata között kb. félúton fekszik, mint a szovjet kutatók megállapították) csakis akkor érthető, ha a magyarság zöme már átkelt a Don felsőfolyásán és levonult a Donyec medencébe, előcsapatai pedig elérték a Dnyepert, sőt esetleg a Dunát.

A magyarok megmozdulásának okát forráshiány miatt nem tudjuk, de aligha tévedünk, ha egyrészről a bolgárok elvonulásával, másrészről pedig azzal a kazár birodalomban végbement belső villongással hozzuk összeköttetésbe, amelyről Konstantinos megemlékszik a kabarok csatlakozásával kapcsolatban. A magyarokhoz csatlakozó három kabar törzs a magyarok szomszédságában, a Volgakönyök környékén, vagy éppen a Donyec medencében élhetett. A kazár belháborúban a magyarok ezek oldalán vettek részt, de vereséget szenvedtek. Az erők átcsoportosultak, megalakul a magyar törzsszövetség végleges formájában. A magyarok, akiknek eddig csak törzsfőik (vajdáik) voltak, most a kabarokkal együtt felszabadultak a kazár fennhatóságtól, és vezért választottak, ami aligha jelenthet mást, mint politikai függetlenséget. Kihasználták ezt az eseményt a kijevi szlávok is, lerázták a kazár igát és segítséget kértek Bizánctól a kazárok visszatérése, vagy esetleg az új képződmény, a magyar—kabar törzsszövetség ellen. Alapos forráskritika esetén mindez nem áll ellentétben Konstantinos adataival.

Nem térünk ki részletesen a Lebédia—Etelköz probléma vizsgálatára. A Lebédiász mondában kétségtelen mondai elemek vannak, nehéz kihámozni a valóságot. A török névadási törvények szerint ugyanis fejedelemről nem szoktak országot, területet elnevezni.[31] Ezért a kutatók jelentős része, és mi is azt a nézetet képviseljük, amely Lebédiát és Etelközt végeredményben egy te-

rületnek, a Dontól a Dunáig terjedő területnek tartja. Ettől függetlenül, ha Lebédia mégis létezett volna, akkor a magyarok a Dnyepertől keletre eső területüket nevezhették így, míg az ettől nyugatra elterülő vidék lehetett Etelköz. Mindehhez azonban ismételten meg kell jegyeznünk, hogy a nomádoknál nehéz meghatározott szállásterületekről beszélni, mert állandóan mozgásban vannak. A magyarok is állandóan keletről nyugatra vonultak, mert nem élt más nép ezeken a területeken. Nem lehet azzal érvelni, hogy a megjelölt hatalmas terület nagy volt a magyarság számához képest, részint azért, mert nem ismerjük biztosan a magyarság számát, részint pedig azért, mert tudjuk, hogy a magyar törzseket kiterjedt gyepük választották el egymástól. Semmi lehetetlen nincs abban, hogy a magyarok a Dontól a Dunáig terjedő síkságon éltek és végeredményben az egész terület uralmuk alatt állott. Amikor azt mondjuk, hogy a magyarok az említett két folyó között éltek, akkor ez nem jelenti azt, hogy e folyók szigorú határokat jelentettek. A nomádoknál ugyanis a folyók ritkán alkotnak határt, és rendszerint éppen a folyó két partját szállják meg. A magyarok is ezt tették, amint azt több honfoglalás előtti és utáni forrás és adat bizonyítja.

Hogy miért tesszük a kabarok csatlakozását oly korai időre, holott az irodalom ezt a IX. század második felére szokta tenni, annak az az oka, hogy Konstantinos szerint a kabarok a X. században már kétnyelvűek voltak, azaz magyarul is és törökül is beszéltek. Ez az adat pedig azt mutatja, hogy a csatlakozásnak korán kellett bekövetkeznie, mert az ilyen kétnyelvűség csakis hosszú együttélés folyamán következhetik be, különösen a nomád viszonyokat tartva szem előtt, amikor a törzsi elkülönülés a keveredést erősen megnehezíti.

A IX. századi magyar történetre becses forrásaink vannak az arab geográfusok munkáiban, s ezek igen jól felhasználhatók. Adataik megegyeznek az általunk más adatok alapján kidolgozott eredményekkel. Az arab források egyik legkiválóbb ismerője szerint is a IX. századi viszonyokat tükröző arab források alapján a magyarok szállásterülete Szarkeltől az Al-Dunáig terjedt.[32] Úgy gondoljuk különben, hogy a magyarok szállásterületének általunk adott meghatározása megold több szövegkritikai problémát is az arab szerzők munkáiban.

Az eddig mondottakból valószínűnek látszik, hogy a magyarok az onugor törzsszövetség északi és északnyugati tagjai voltak,

és pontosan meg nem határozható időtől kezdve a Don felső folyása és a Volga között a mordvinoktól délre, a burtaszoktól nyugatra laktak, és valószínű, hogy a VI—VII. században már itt találhatók.[33] Szláv érintkezések már ebben az időben elképzelhetők úgy, hogy a magyarok behatoltak az erdőzónába. Erre utalna az Ugra folyó neve, amely csakis az onugorok szláv nevéből származtatható hibátlanul. Valószínűnek látszik, hogy a magyarok érintkezésben álltak itt a később muroma, goljagy stb. néven nevezett finnugor törzsekkel is. A magyarok erről a vidékről szerzik prémjeiket, melyeket a használatban levő kereskedelmi utakon vagy közvetlenül, vagy közvetve értékesítenek. Ebben az időben magyarokról beszélni még aligha lehet, mert nem valószínű, hogy a későbbi összes törzsek itt együtt éltek volna. A finnugor nyelvet beszélő elemek azonban már ekkor valamennyien itt lehettek, és köztük, mint központ körül, különféle török törzsek vagy törzstöredékek csoportosultak. A magot a kevésbé mozgékony félnomád állattartó, de ugyanakkor vadászó és halászó finnugorok alkotják.

A kazár birodalom súlypontja a Volga alsó folyása mentén volt, a Fekete-tengertől északra elterülő sztyeppeken pedig onugor—bolgár töredékek és alánok tanyáztak. Úgy tűnik, hogy az erdős sztyeppen, a szláv települések határán ekkor, a bolgárok elvonulása után telepednek meg az alán törzsek is, és lassanként éppen szláv hatásra áttérnek a földművelésre. A szaltovo-majackai archeológiai kultúra eddig kiásott telephelyei mind a szláv településhatáron terülnek el.[34] Talán nem tévedünk, ha ezeket az alán telepeket éppen adószedési központoknak tartjuk, de ezen túlmenően az archeológiai adatok itt élénk szláv—alán, illetve kazár kapcsolatokra mutatnak, melyek messze túlterjednek az egyszerű adószedés keretein. A sztyepp és az erdőzóna termékei itt cserélődnek ki.

A déli sztyeppek általában véve tehát kiürültek. A magyarok és a csatlakozott török törzsek a VII. század második felében ugyancsak kazár fennhatóság alatt állnak, és — mint mondottuk — kezdenek áthatolni a Donon a Donyec irányába. Betelepítik a gyéren lakott Donyec medencét, majd lassan tovább vándorolnak a Dnyeper és a Duna felé. Ezzel tulajdonképpen elvágják a szeverjánokat és poljánokat a kazároktól. Miután azonban ők is elismerik a kazár fennhatóságot, ez egyelőre nagyobb változásokat nem okoz, legfeljebb annyit, hogy most a magyarok

szedik a prémadót a kazárok számára. A szlávok szempontjából azonban ez súlyos változást jelent, mert a magyarok a kazároknak beszolgáltatandó adón felül nyilván saját maguknak is szednek adót, sőt megindul az arabok által feljegyzett rabszolgaszedés is.

Ilyenfélére gondolhat Mavrogyin is,[35] amikor a véleményem szerint erősen idealizált kazár—szláv viszonyt ismertetve így fejezi be gondolatmenetét: „De a szlávok és a bolgár—kazároknak ezt a relatíve békés együttélését, amelyet fenntartás nélkül békésnek nevezhetnénk, ha nem lett volna az orosz törzsek által a kagánnak fizetendő adó, s melynek következménye lett a kereskedelmi, kulturális és politikai kapcsolatok kiépülése, nem tartott sokáig. Megjelentek a színen a magyarok. Hordáik viharként vonultak végig Kelet-Európa sztyeppein. Az állatbőrökbe öltözött, kistermetű, beretvált fejükön három copfot viselő magyarok szívós kis lovaikon kinézésükkel, lendületes támadásukkal, kegyetlenségükkel és harciasságukkal félelmet keltettek a dél és nyugat felé vezető útjukba eső népekben." Alátámasztja mindezt az arab írók közléseivel, akik szerint a magyarok rabszolgákat szedtek stb.

Ami a rabszolgaszedést illeti, azt valószínűleg megtették a kazárok is, sőt maguk az oroszok is adtak el rabszolgákat, mégpedig szláv rabszolgákat, mint erről ugyanazok az arab források beszámolnak. Volt olyan vélemény is a szovjet irodalomban, hogy az első orosz fejedelmek koruk legnagyobb rabszolgakereskedői voltak.

Visszatérve már most a déli sztyeppeken előnyomuló magyarokhoz, biztosnak látszik, hogy a kazár birodalomban bekövetkező belháború és a kabarok csatlakozása változást jelent a magyar—kazár viszonyban, s ahogyan a magyarok a kazároktól délnyugatfelé haladva távolodnak, gyengülnek a kapcsolatok is, viszont a szláv prémadó teljesen a magyaroknak jut. Már említettem, hogy a vezérválasztást erre az időre kell tennunk. Konstantinos adatai ennek ugyan ellene mondanak, mert ő ezt az eseményt az első besenyő támadás után beszéli el, de előttem kétségtelennek látszik, hogy ez Konstantinosnál már mondai elemekkel van összeszövődve, hiszen forrása az események után élt harmadik generációból kikerült magyarok elbeszélése. Ebben a korszakban a régi eseményeket természetesen jobban emlékezetben tartották, mint ma, de rendszerint már az első nemzedék elbe-

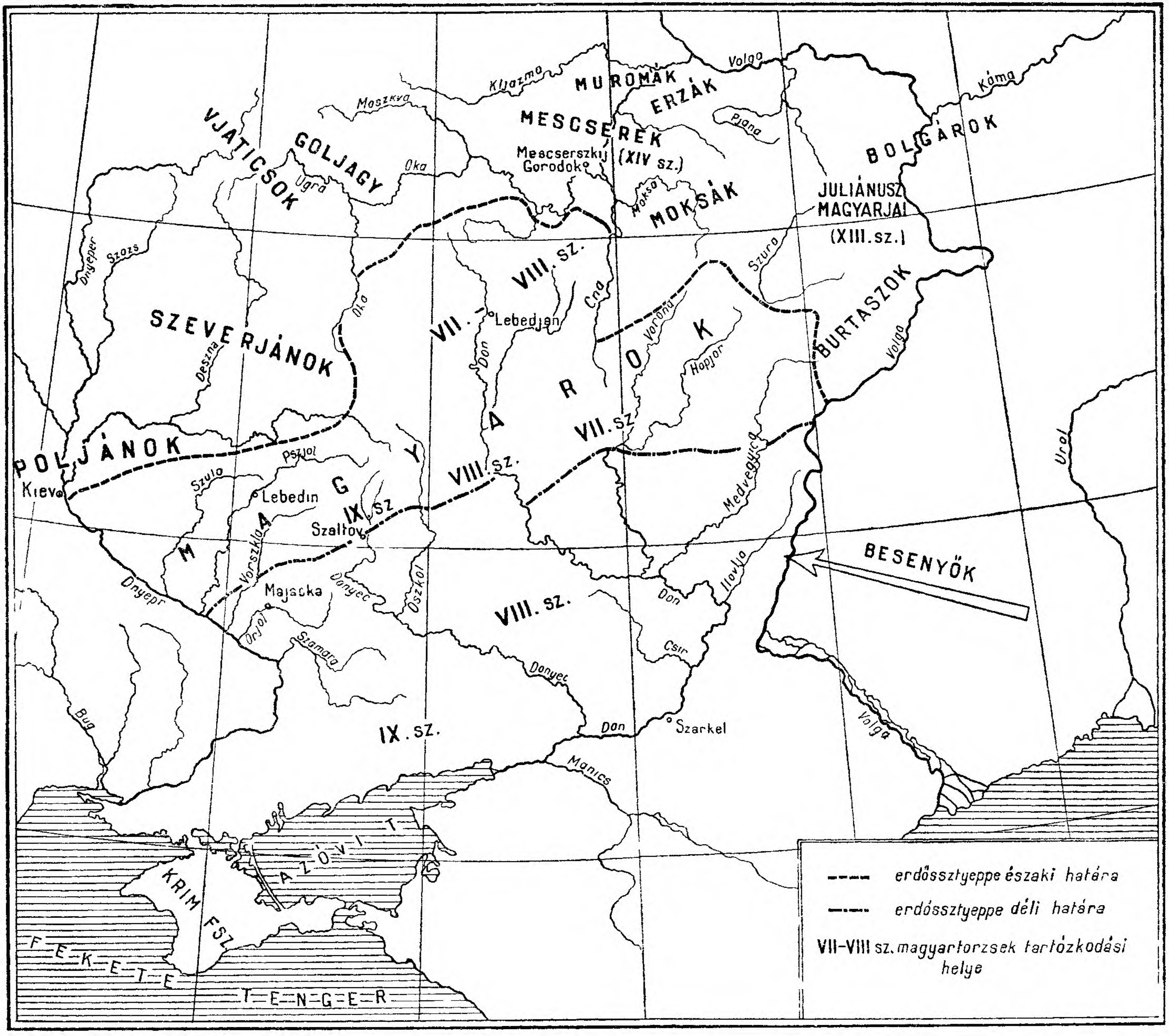
MUROMÁK
ERZÁK
MESCSEREK
(XIV sz.)
Mescserszkij Gorodok
VJATICSOK
GOLJAGY
MOKSÁK
BOLGÁROK
JULIÁNUSZ MAGYARJAI (XIII. sz.)
BURTASZOK
SZEVERJÁNOK
POLJÁNOK
MAGYAROK
VII.
VIII. sz.
VII. sz
VIII. sz.
IX. sz
IX. sz.
Lebedjan
Lebedin
Szaltov
Majacka
Kiev
Szarkel
BESENYŐK
KRIM FSZ.
AZÓVI T.
FEKETE TENGER
Volga
Kljazma
Moszkva
Oka
Ugra
Pjana
Moksa
Szura
Káma
Dnyeper
Szozs
Deszna
Cna
Don
Vorona
Hopjor
Medvegyica
Ilovlja
Pszjol
Szula
Vorszkla
Donyec
Oszkol
Orjol
Szamara
Csir
Manics
Bug
Ural
erdősszteppe északi határa
erdősszteppe déli határa
VII–VIII sz. magyartörzsek tartózkodási helye

széléseiben is mondai elemek találhatók. Semmi kétségünk sem lehet az iránt, hogy azok az előkelő magyarok, akik Konstantinosnak a magyarok régi történetét elmondották, nem ismerték a valóban megtörtént eseményeket, és elsősorban a kronológiában tévedtek. A szájhagyományon alapuló elbeszéléseknél 50—100 évvel előbbi és későbbi események igen sokszor egyidejű eseményekként szerepelnek. Konstantinosnál Lebédiász lemondása ilyen mondailag kiszínezett esemény, s hogy a valóságban mi történt a kazár kagánnál és a vezérválasztásnal, azt újabb források nélkül nem tudjuk megmondani.

Az írott források a magyar—keleti szláv kapcsolatokra csak néhány adatot tartalmaznak, az alábbiakban adjuk őket.

Ibn Rusztánál olvassuk: „A magyarok tartománya fában és vizekben bővelkedő, talaja nedves. Sok szántóföldjük van. A velük szomszédos szláv fajú népek felett uralkodnak, s őket termékekből álló nehéz adókkal terhelik. Ezeket, ha egyszer hatalmukba kerítették, rabszolgáiknak tekintik ... a szlávokat megmegtámadják, s foglyaikkal a tengerparton a rumi birodalom egyik kikötőhelyére mennek, mely Karkh-nak mondatik." Majd elmondja részletesen a rabszolgavásárt.

Gardizinél nagyjából ugyanezt a szöveget találjuk, közös forrásuk Dzsajhani.[36]

Marvazi, egy XI. században arabul író perzsa szerző, aki valószínűleg ugyanazokat a forrásokat használta, mint Ibn Ruszta és Gardizi, miután röviden elmondja a szlávokról forrásai kivonatát, azt állítja, hogy a magyarok télen támadják meg a szlávokat és akkor szedik a rabszolgákat.[37]

Konstantinos külön nem emlékszik meg a magyar—szláv kapcsolatokról, de amit a 2. fejezetben a besenyők és oroszok viszonyáról mond, hogy ti. az egyiket ki lehet játszani a másik ellen, az nyilvánvalóan érvényes a magyarokra is, azzal a különbséggel, hogy Konstantinos korában már egy erős kijevi fejedelemség állott szemben a besenyőkkel, míg a magyarok esetében a kijevi állam még nem képviselte azt az erőt, amit Konstantinos korában, amint ezt az ingelsheimi esetből láthatjuk. Nyilván ez volt az első alkalom, amikor a kijevi keleti szláv állam Bizánc szövetségét kereste a déli nomádok, nevezetesen a magyarok ellen. A kapcsolatok később kiépültek, és Konstantinos idejében a kijevi állam már oly erőt képviselt, amelyet mindig figyelembe kellett venni. S az ügyes bizánci udvar diplomáciája és pénze

erejével igyekezett is a kijevieket felhasználni, ha baja volt a besenyőkkel, vagy pedig fordítva, amire több történeti adatunk van.

Magyarázatra szorul Konstantinosnál az a körülmény, hogy a magyarok törzsfőit „vajdáknak" nevezi, s a nomádok közül csupán az ő esetükben említi a vajdákat, másutt nem.

Továbbá megmagyarázandó az orosz őskrónikának az az adata, amely a magyarok Kijev mellett való elvonulását 898-ban említi, valamint az a körülmény, hogy miért nem tud a krónika többet a magyarokról és elsősorban a magyarok és keleti szlávok viszonyáról.

Végül meg kell említenünk a magyar nyelv keleti szláv kölcsönszavainak problémáját, és levonni a megfelelő következtetéseket.

Az arab forrásokat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy ezek a geográfiai művek gyakorlati szempontból íródtak, elsősorban a kereskedelem érdekeit elégítették ki. Így érthető, hogy elsősorban a rabszolgaszedést emelik ki. Az a tény, hogy a magyarok rabszolgáikat a bizánciaknak adják el, érdekelte az arabokat is.

Az adat hitelessége kétségtelen. A magyarok ebben a korban (a tudósítás a IX. század közepére vonatkozik) a katonai demokrácia korszakában éltek. A nemzetségi szervezet már bomlóban volt, a törzsfők és nemzetségfők kiemelkedtek a nemzetségi szabadok köréből. Engels igen szépen és plasztikusan mutatja be a primitív földművelő társadalmak e fejlődési fokát: „Hadvezér, tanács, népgyűlés a katonai demokrácia felé fejlődő nemzetségi társadalom szervei. Katonai ez a demokrácia, mert a háború és a háborúra való szervezkedés most a nép életének állandó funkciója lett. A szomszéd népek gazdagsága izgatja a népek kapzsiságát, mert a gazdagság megszerzése már a legfőbb életcélok egyikévé lett számukra."[38]

Konstantinos és krónikáink egyformán megemlítik a vezérválasztást. A bolgár szövetségben a bizánciak ellen vívott ütközet, az első nyugati hadjárat, a krími táborozás stb., pedig mind alátámasztja Engels megállapítását. A gazdagság megszerzése életcéllá vált. Ezt szolgálják már az első kalandozások, ezt szolgálják a rabszolgaszerző hadjáratok. A magyar társadalom nem tudja még használni a rabszolgákat, ezért eladja őket, és helyébe értékes selyemszöveteket, ékszereket stb., a nomádok számára hatalmas értékeket, gazdagságot jelentő tárgyakat szerez.

A kazárok ellen nem harcoltak, arrafelé a kalandozásoknak nincs sok értelme. A krími, falakkal körülvett bizánci városokat kirabolni nehéz volt, és elpusztításuk esetén elestek volna a piactól. A balkáni bizánci birtokok messze feküdtek, és azokat elzárta a magyarok előtt az erős bolgár állam. Maradt tehát a nyugati kalandozás, és ami még fontosabb, a szlávok elleni rablóhadjáratok. Ezt csinálták az egyes nomád népek a magyarok előtt is, és főleg utánuk, s ezért volt a besenyők és kunok elleni harc a kijevi állam egyik főproblémája.

Hogy az orosz őskrónika mégsem említi a magyarokat, annak igen egyszerű oka van. A IX. századi események a krónikában gyéren szerepelnek. Ha a felhasznált bizánci írók valamiről nem beszélnek, akkor az orosz krónikás számára csak a szájhagyomány marad forrásként. A krónikás viszont a XI. században írta művét, két évszázad alatt pedig sok esemény történt a keleti szláv törzsekkel. Akkor már a kun probléma volt a napirenden a besenyő veszély helyett. A magyarok a poljján törzzsel csak a kijevi állam megalakulása idején, a IX. század közepén kerültek érintkezésbe, s kétségtelen, hogy a rabszolgaszerző hadjáratok elsősorban nem a Kijev környéki szervezett szlávok ellen, hanem a szeverjánok és vjaticsok ellen irányultak. A kijevi krónikás viszont elsősorban a poljánok hagyományait örökítette meg, és így abban a magyarok nem nagyon szerepelhettek. A szeverján és vjatics hagyományt viszont senki sem foglalta írásba. Ne felejtsük el, hogy ezek a törzsek a kijevi állam első korszakában ellenségként szerepelnek, s a kijevi fejedelmek ellenük hadjáratokat vezetnek, hogy fennhatóságukat elismertessék velük. Amikor a függőviszony létrejött, akkor a fejedelem druzsinája a tél folyamán meglátogatta ezeket a területeket (poludje) és beszedte a prémből, mézből stb. álló adót. Hogy ez nem sokban különbözött a magyarok eljárásától, azt nem nehéz megértenünk. Ha a szeverjánoknak és vjaticsoknak akadt volna később egy krónikásuk, akkor az a kijevi fejedelem cselekedeteiről számolt volna be elsősorban, és nem a magyarok hasonló eljárásáról, kik teljesen kiestek e törzsek emlékezetéből.

Egyes kutatók az orosz őskrónika elvonulási adatából következtetve Kijev feletti magyar uralomról beszélnek, s vannak, akik Aszkoldot és Dirt egyenesen magyar helytartóknak nevezik. Ezek azonban alaptalan és legtöbbször politikai célzatú állítások, nincs okunk feltételezni, hogy Kijev valaha is magyar uralom

alatt állott volna. A „magyar" hegynek Kijevben igen sok elfogadható magyarázata van, de a magyar uralom sehogyan sem következik belőle.[39]

Az arab tudósítások azt írják, hogy a magyaroknak *sok* szántóföldjük van. A szakkutatók ezt az adatot sokféleképpen magyarázták. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy e források ezután mindjárt a szláv népekre kivetett nehéz termékadót emlegetik, akkor gyenge összefüggést is találunk a két adat között.

A magyarok ismerték a földművelést, téli szállásaik körül kezdetleges földművelést is űzhettek. Az arab adatok azonban *sok* szántóföldről beszélnek. Nem lehetetlen tehát, hogy a magyarokkal szomszédos és közvetlen uralmuk alatt álló szlávok földjeiről van szó, amelyek után a szlávok terményadóval adóztak. Ez nem egyedülálló eset a nomád népek történetében, és nem sokban különbözhetett ettől a magyarországi szlávok és a honfoglaló magyarok viszonya sem az első időben. Könnyen lehetséges, hogy a magyarországi viszonyok előzményei még a honfoglalás előtti korra nyúlnak vissza. A rabszolgaszedésre vonatkozó adat ennek nem mond ellene. A rabszolgákat nyilván nem az erdőhatáron és az erdős sztyeppen lakó szlávok, hanem az erdőzónában és általában a magyaroktól távolabb lakó törzsek szolgáltatták, akiknek gazdasági kihasználása más úton nem volt lehetséges. A föld termékeinek elsajátítása viszonylag békésebb kapcsolatokat tételez fel, míg a rabszolgaszedés kisebb hadjáratok, vagy kalandozások útján és távolabbról történt.

Ezután szláv kölcsönszavaink problémájával kell foglalkoznunk, mert amíg a magyarok és keleti szlávok érintkezésének területe régészetileg nincsen feltárva, legfeljebb ezek alapján tudunk képet alkotni a magyarokra gyakorolt keleti szláv hatásról.

Legelőször nézzük Konstantinos „vajda" szavát. Kétségtelen, hogy csak a magyarokkal kapcsolatban használja törzsfő értelemben. A szó szláv eredete vitathatatlan. Hogy a keleti szlávoktól vettük volna át, az valószínű, de biztosan nem állíthatjuk, mert a honfoglalástól Konstantinosig eltelt fél század alatt is átkerülhetett a magyar nyelvbe. Ennek viszont ellene mond az a körülmény, hogy a magyarországi szlávok nyelvében ez a szó törzsfő értelemben nem mutatható ki, illetőleg az egyházi szláv nyelvben csak „hadvezér, fejedelem" jelentése van, míg az orosz őskrónika már a legkorábbi időkben különféle adminisztratív

funkciók jelölésére használja. Véleményem szerint tehát a magyarság ezt a szót még a keleti szlávoktól vette át, és ez erős hatásra mutat. Analógiaként elég megemlíteni az ugyancsak Konstantinosnál fennmaradt „zakon" (törvény) szót, melyet a besenyőkkel kapcsolatban használ.[40]

Ami szláv jövevényszavainkat illeti, azok osztályzása az átadó népek, illetőleg nyelvek szerint igen nehéz, sőt sokszor megoldhatatlan feladat hangtani kritériumok híján. Nyelvészeti alapon igen sok szláv jövevényszavunknál az átadó megállapítása lehetetlen, mert bármelyik szláv néptől átvehettük azokat. Ilyenkor csakis egyetlen lehetőség marad számunkra: a történeti helyzetet figyelembe véve, *nem* nyelvészeti alapon próbálkozni a csoportosítással.

Elgondolásom a következő: az állami terminológiát valószínűleg teljes egészében a későbbi Magyarország területén élő szlávok, mégpedig délszlávok nyelvéből vettük át, és vonatkozik ez a keresztény terminológiára is. De nem ilyen egyszerű kérdés a földművelő kölcsönszavak átvétele. Az előbb mondottakból következik, hogy a magyaroknak a keleti szlávok terményekkel adóztak, a szlávok földjeit viszont a magyarok védték, azaz olyan körülmények alakultak ki, hogy a földművelési műszavak jó részét a magyarok már a honfoglalás előtt átvehették a keleti szlávoktól. Például a magyar „borona" szót általában a magyarországi délszlávoknál használatos „brana" alakból vezetik le, holott egyszerűbb az orosz „borona" szóból származtatni stb.[41] Valószínűnek tartom, hogy ezzel az eljárással ki lehetne mutatni földművelési szláv eredetű szavaink egy részének korai átvételét, ami alátámasztaná feltevésünket, hogy helytelen a magyar—keleti szláv viszonyt egyszerűen az uralkodó és alávetett nép viszonyának feltüntetni. Ez a viszony nem lehetett egyszerű uralmi viszony, hanem annál több. A magyarok a fejlett szláv földműves kultúrának sok elemét vehették át már a honfoglalás előtt, viszont a szlávok a hadviselés, szervezkedés stb. területén sok mindent tanulhattak a magyaroktól.

Nyelvtudományunk eddig kétségtelen keleti szláv kölcsönzésnek csupán a „lengyel" szót tartotta.[42] Ebből kiderül, hogy a magyarság a keleti szlávokon keresztül valamilyen módon tudomást szerzett a nyugati világról. Sokan a „jász" népnevet is orosz kölcsönzésnek tartják, és ez valószínű is, mert a magyarok a jászokkal első ízben éppen a keleti szlávok közelében ta-

lálkoztak.[43] A szaltovo—majackai kultúra alán jellege kétségtelenül ezt bizonyítja.

Ha pedig két népnevet a keleti szlávoktól vettünk át, akkor például lehetne „német" szavunkat is tőlük származtatni. A magyarok a németekkel abban az időben ismerkedtek meg, mikor a keleti szlávok mellett éltek. Nem valószínű, hogy első kalandozó csapataink ezt a nevet a pannóniai szlávoktól vették volna át.[44]

Egyesek ugyancsak orosz eredetűnek tartják „Duna" szavunkat. Nyelvészetileg más variáns is lehetséges, de történetileg nézve az előző állítás kétségtelennek látszik.[45]

A „halom" szó tárgyalását egymagában nem tartom szükségesnek, mert így nem mond semmit. Ha viszont kikeresnénk a hozzá számbajöhető megfelelőket, akkor értékes következtetésekhez jutnánk.

Tovább folytatva a dolgot, valószínűnek látszik, hogy a „rab"[46] és „szolga"[47] szavunk is keleti szláv átvétel, a „cselédről"[48] nem is beszélve.

A halászat körére áttérve rámutathatunk, hogy egyes kutatók már régen megállapították, hogy az orosz és a magyar halászat között erős kapcsolatok állnak fenn. A halászat egyik kitűnő szakembere így ír: „A magyar halászat akkori állapotára az orosz néppel való megismerkedés óriási átalakító hatást gyakorolt. Ettől kapta a magyar a fertői vejsze törzsalakját, s ennek hatása alatt fejlesztette a maga ősi magyar vejszejét is, ellátván azokat pelőczékkel. Az orosztól tanulta meg a gyalom szárnyainak felapacsolását, attól vette át a piritty hálót, a szárnyas varsákat, s annak révén ismerkedett meg egy egészen új hálószerkezettel, a háromsorossal, átvévén ebből is a kerítő kecsege — és balin s a hajtó turbukhálót. Az oroszból került a bokorháló is, a hajtó szerszámok közül a turbukuló és boltó, az állító halászatból a marázsaháló, a keresőből a gyérháló. Az oroszoktól vettük át az egész tapogató halászatot és az ősi kuttyogtatást. A magyar az orosszal szemben csak nyomorult kishalász volt, csak amikor az orosszal érintkezett, kezdett nagyobb gyalmokat használni, melyek kezelésére éppúgy szervezte bokrait, ahogy azt az orosztól itt megtanulta, s akkor kezdett a jeges halászattal is nagyobb mértékben foglalkozni, az orosztól vevén át a lékelő vasat, a nagy csáklyát és a horgast."[49]

Néhány nyelvészeti adattal egészítjük ki ezeket a nagy néprajzi anyag összehasonlításán nyugvó általánosan elfogadott

megállapításokat. A „varsa" szavunk keleti szláv átvétel,[50] hasonló a helyzet a „szégye" és „tanya" szavainkkal is.[51] Ugyanígy valószínű „balin" és a „turbuk", valamint egy sor más hal- és halászati eszköz nevének is a keleti szlávból való átvétele.

*

Összefoglalóként megállapíthatjuk, hogy a magyarok és a keleti szlávok érintkezéséről szóló fenti nyelvészeti és néprajzi adatok, összevetve az arab tudósításokkal, arról tanúskodnak, hogy a két nép közti viszony szorosabb és sokoldalúbb volt, s főleg hosszabb ideig tartott, mint ahogy azt eddig gondolták nyelvészeink és történészeink.

Földművelési szláv jövevényszavaink átvizsgálása és a VIII—IX. századi keleti szláv földművelés tüzetes tanulmányozása után valószínűnek tartom, hogy még számos szláv kölcsönszót keleti szláv átvételnek minősíthetünk. Ennek nyelvészeti akadályai nincsenek.

Mindebből az következik, hogy a magyarság egy része állandóan a keleti szlávok között élt, velük együtt művelte a földet, velük együtt halászott. Ez az erdős sztyepp övezetében lehetett. Az erdő szélén élő szlávok csak termény- és prémadót fizettek, míg az erdőövezet lakói, ahová a magyar fennhatóság közvetlenül nem terjedt ki, szolgáltatták a bizánci piacokra kerülő rabszolgákat.

Mindez szinte előjátéka lehetett a honfoglalás utáni eseményeknek, és nem sokban különbözhetett ettől az a viszony sem, amely a honfoglalás után a magyarok és az itteni szlávok között kialakult. Feltételezhető még az is, hogy számosan lehettek olyanok a magyarság körében, akik a szláv nyelvet ismerték, esetleg szláv anyától származtak, és ez megkönnyítette a magyarországi szlávokkal eleinte nyilván ellenséges viszony rendezését, és azoknak a szomszédos szlávokkal kötött egyezményeknek a megkötését, amelyekről forrásaink többször is megemlékeznek.

A magyarok és a keleti szlávok kapcsolatainak tehát írásos, nyelvészeti és etnográfiai bizonyítékai vannak. Ennek következtében az itt felmerülő kérdéseket nem lehet figyelmen kívül hagyni honfoglalás előtti történetünk tárgyalásánál. E kapcsolatokat azonban nem elég megemlíteni, hanem úgy kell a vándorló félnomád magyarság történetét megrajzolnunk, hogy a keleti szláv kapcsolatok szervesen beleilleszkedjenek a megrajzolt képbe. Ezt igyekeztem tanulmányom első felében elvégezni, és ezért módosíta-

nom kellett az eddigi felfogást. Ez a módosítás azonban nem nagy. Másirányú, már említett kutatásaim eredményeképpen azonban valószínűnek látom, hogy a baskíriai őshazát rövidesen lomtárba kell tennünk. Az így kialakuló új kép alapján azonban még további módosításokat kell végrehajtanunk Lebédia és Etelköz, továbbá a szlávokhoz való viszony stb. kérdésében is.

A magyarság és a keleti szlávok közötti érintkezések problémaköre ezzel korántsincs lezárva. Ebben a tanulmányban a kérdést mindössze felvetettem, és remélem, hogy kiindulópontjául szolgál újabb részletkutatásoknak, vagy egy termékeny vitának, amely kimozdíthatja őstörténeti kutatásainkat abból a zárt körből, amelyben egy emberöltő óta mozognak az i. u. V—IX. századokra vonatkozólag. Mindenkinek, aki ezekkel a kérdésekkel foglalkozni akar, a régészet felé kell fordulnia, mert csak ez szolgáltathat új anyagot. A régi források interpretálása és két tucatnyi nyelvészeti érv variálása sok újat már aligha adhat. Régészeinken van a sor, nekik is be kell állniok a magyarság őstörténete kutatóinak sorába.

JEGYZETEK

1. Az oroszok és magyarok első érintkezései. A bp. VII. ker. m. kir. állami gimnázium nyolcadik évi értesítője az 1888—1889. iskolai évről. Budapest 1889, 3—24. o.
2. A magyar—szláv ethnikai érintkezések kezdetei. „Ethnographia". VIII. évf. 1897.
3. *K. Ja. Grot:* Моравия и Мадьяры с половины IX до начала X века (Morvaország és a magyarok a IX. sz. közepétől a X. sz. kezdetéig). Szptv. 1881.
4. Danyilevszkij bírálatát és Groth válaszát l. О пути мадьяр с Урала в Лебедию. „Известия имп. Русского Географического общества. XIX. k. 1883, 220—246 o. Magyarra fordítva Barna Ferdinánd közölte. Századok, XVIII. évf. 1884, 353—363, 449—456, 527—535. ll.
5. *A. Zakharov és V. Arendt:* Studia Levedica. Régészeti adatok a magyarság IX. századi történetéhez. Archeologia Hungarica XVI. Bp., 1934.
6. Studien zur Früh- und Urgeschichte des Ungarischen Volkes. „Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae." II. k. 25—142. o.
7. Ebben a tanulmányomban, amelynek első fogalmazványa már Móor Elemér tanulmányának megjelenése előtt elkészült, egészen más indokok és adatok alapján több kérdésben hasonló, illetőleg közelálló eredményre jutottam. Ezeket az eredményeket alaposan megerősítik a Móor által is említett mesecser = magyar azonosság kérdésében folytatott kutatásaim, melyeket rövidesen publikálok.
8. A magyar nép őstörténete. Bp., 1954, 2. kiad. 157. kk.
9. *A. N. Nasonov:* „Русская земля" и образование территории древнерусского государства. Moszkva 1951.
10. *I. N. Tretyakov:* Восточно-славянские племена (Keleti szláv törzsek). Moszkva—Leningrád 1953, 251. o.
11. Восточно-славянские племена в свете археологических исследований последних лет (A keleti szláv törzsek az utóbbi évek régészeti kutatásainak megvilágításában). „Краткие сообщения Института истории материальной культуры" (КС ИИМК). XIII. k. 1946.
12. *B. B. Mavrodin:* Образование древнерусского государства (A régi orosz állam kialakulása). Leningrád 1945, 177. o.
13. Очерки истории СССР (A Szovjetunió története. IX—XIII. sz.) Moszkva 1953. l. térképmellékletet.
14. *B. D. Grekov:* Генезис феодализма в России и свете учения И. В. Сталина о базисе и надстройке (A feudalizmus keletkezése Oroszországban I. V. Sztálin-

nak az alapról és felépítményről szóló tanítása fényében.) „Вопросы истории" 1952. 5. sz. 34. l.; Киевская Русь (A kievi Oroszország). Moszkva 1944, 253. o.

15. *Мавродин:* i. m. 114. o.
16. *Насонов:* i. m. 41. o.
17. Uo. 44—45. o.
18. *П. П. Ефименко—П. Н. Третьяков:* Древнерусские поселения на Дону (Régi orosz telepek a Don mentén). „Материалы и исследования по археологии СССР" 8. sz. 14. l. Ez a munka a mi szempontunkból igen fontos, mert azokat a VIII—IX. századi szláv településeket mutatja be, amelyek véleményünk szerint a magyarokkal kapcsolatban álltak.
19. Pl. *Pauler Gyula:* A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900 és *Гром:* i. m.
20. *Halasi Kun Tibor:* A magyarság kaukázusi története. „A magyarság őstörténete" c. kötet. (Szerk. Ligeti Lajos.) Bp. 1943.
21. *Н. Н. Мерперт:* О генезисе салтовской культуры (A szaltovói kultúra eredetének kérdése.) КС ИИМК. 1951. XXXVI. k. 14—30 o.
22. *Moravcsik Gyula:* Az onugorok történetéhez. Bp. 1930. 29. o.
23. Uo. 10. o.
24. Über den Ursprung des Namens Ungar. „Archiv für slawische Philologie" XXXVIII. k. 244—250 o.
25. *В. А. Рыбаков:* Русь и Хазария (A régi Oroszország és Kazária) „Сборник статей в честь ак. Б. Д. Грекова." Moszkva 1952, 76. o.
26. „Hunuguri autem hinc sunt noti, quia ab ipsis pellium murinarum venit commercium." *Moravcsik,* i. m. 11. o.
27. A bennünket érdeklő terület kereskedelméről és kereskedelmi utairól a VIII—IX. sz.-ban l. *Fettich Nándor,* A levédiai magyarság a régészet megvilágításában. „Századok" 1933. Sajnos e tanulmány megállapításainak jelentős részével, elsősorban pedig a normannok szerepével nem tudunk egyetérteni.
28. *Moravcsik:* i. m. 31—32 o.
29. *П. Н. Третьяков:* Восточно-славянские племена. 238. kk.
30. Mon. Germ. Hist. SS. I. 434 o. és Annales Bertiniani ed. Waitz. 1883, 191 o.
31. Németh Gyula ennek ellenkezőjére „A honfoglaló magyarság kialakulása" (Bp. 1930, 67—68 o.) c. munkájában két példát hoz fel, melyek közül az egyik egészen bizonytalan, mondhatjuk mondai eset, míg a másik éppen Lebédia.
32. *Czeglédy Károly:* A IX. századi magyar történelem főbb kérdései. „Magyar Nyelv". 1945. december. 53. o.
33. A magam részéről különben, itt nem részletezhető indokok alapján, nagyon valószínűnek tartom, hogy a magyar törzsszövetség finnugor elemei már nagyon régen ezen a területen laktak, sőt itt és nem Baskíriában váltak nomádokká. E folyamat más népek analógiájára e területen igen szépen végbemehetett, és ennek nyelvészeti ellenérvei sincsenek, mert a bolgártörök, alán stb. kölcsönszavaink átvétele itt sokkal jobban megmagyarázható, mint másutt. Véleményem szerint tehát a magyarság finnugor elemei nem az Ural másik oldaláról vagy Baskíriából vándoroltak ide az onugorokkal, hanem itt kerültek onugor (bolgár) fennhatóság alá. Ennek kifejtését azonban későbbre kell halasztanom új forrásanyag előkerülése miatt, amit még alaposan meg kell vizsgálni.
34. A szaltovó—majackai kultúrára vonatkozó teljes irodalmat l. *Мавродин:* i. m. 418. o. és Мерперт i. tanulmányában.
35. I. m. 192. o.
36. Magyar Honfoglalás Kútfői, 169 kk. továbbá l. egyes részek új fordítását *Czeglédy:* „Magyar Nyelv" XLI. k. 1945, 36—37. o.
37. *V. Minorsky:* Marvazi on China, the Turks and India. London 1942, 35. o.
38. *Engels:* A család, a magántulajdon és az állam eredete. Marx—Engels válogatott művei II. k. 309. o. A magyar társadalomnak ezt a fejlődési szakaszát különben az összes források bevonásával szépen bemutatja *Molnár Erik:* A magyar nép őstörténete. 2. kiad. Bp. 1954, 148 kk.
39 Повесть временных лет. Moszkva—Leningrád 1950, II. r. 256. o.
40. *Kniezsa István:* A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Bp. 1955, I. k. l. r. 546—547 o. hasonló nézeten van.
41. *Kniezsa:* i. m. I. k. l. r. 102—103 o. nem foglal véglegesen állást a kérdésben, holott az orosz szóból való levezetés nem okoz nehézséget.
42. *Kniezsa:* i. m. I. k. l. r. 312—313. o.
43. *Kniezsa:* uo. 230. o.
44. *Kniezsa:* uo. 355. o. nem foglal állást a magyar szó származását illetőleg, mert nyelvészetileg minden szláv nyelvből átvehettük.
45. *Kniezsa* i. munkájában, nem tudom miért, nem szerepel a szó.

46. *Kniezsa* szerint (uo. 452—53) a szó csak késői szerb átvétel, és hadifoglyot jelent, én azonban úgy gondolom, hogy korábban is meg lehetett a magyar nyelvben ebben az értelemben, ha forrásszerűleg nem is tudjuk kimutatni.
47. *Kniezsa:* i. m. 508. o. nem foglal állást eredete mellett, mert több szláv nyelvből is származhatik. A magyarok és a keleti szlávok kapcsolatának a jellege azonban valószínűsíti az itteni korai átvételt.
48. Kniezsa nem foglal határozottan állást.
49. *Jankó János:* A magyar halászat eredete. A „Zichy Jenő gr. harmadik ázsiai utazása" c. gyűjteményes mű I. k. Bp. 1900, 594—595 o. A szerző kulonben a hatást orosz rabszolgáknak tulajdonítja, ami természetesen nem valószínű. Az ilyen átvételek hosszas együttélést feltételeznek, amely mellett az egyik nép természetesen lehetett alávetett viszonyban. Az egykorú magyar társadalom nem volt rabszolgatartó társadalom.
50. *Kniezsa:* i. m. I. k. 1. r. 550—551. o.
51. Uo. 494 és 517—18. o.

Bethlen Gábor és az 1628/29 évi erdélyi—orosz szövetségterv keletkezése

Wittmann Tibor

A „tőkés korszak kezdetén" (Marx) a németalföldi és angol polgári forradalmak közti időben lezajló harmincéves háború (1618—1648) volt az első olyan nagy európai összecsapás, melyben a kontinens csaknem minden országa szerepet játszott. A harmincéves háború tulajdonképpen háborúk sorozata volt. A háborúk e sorozatát aszerint lehet rendszerezni, hogy milyen hatalmak szálltak szembe az európai reakció erős tömbjét képező Spanyolországgal, Ausztriával és Lengyelországgal. A cseh felkelés 1620-as fehérhegyi bukása után a harcok súlypontja Németországba tevődött át. A leigázott Csehország javaiból meggazdagodott bécsi arisztokrácia a császári politikát egyre jobban előre tolta a támadó fellépés irányában. II. Ferdinánd, Wallenstein, a hatalmas zsoldosvezér kardjára bízta a német protestáns fejedelmek, majd a dán király elleni harcot. A dán király beavatkozása (1625—29) mindjárt kezdetben vereséggel kezdődött a Habsburg-ház ellenfelei: Hollandia, Anglia, Franciaország és a németországi protestáns „unió" számára, egyedül Bethlen hadseregével szemben szenvedett kudarcot Wallenstein (1626). Ez azonban nem tudta megakadályozni a további Habsburg-győzelmeket, mivel a dán király az őt kezdetben biztató angol és francia kormányoktól semmi komoly segítséget sem kapott. A spanyolok ellen harcoló Hollandia fegyvereit sem kísérte szerencse. Mind a spanyol, mind az osztrák Habsburgok a 20-as évek vége felé olyan hatalmi pozícióba jutottak, hogy joggal lehetett félni egy egyetemes katolikus európai Habsburg-uralom kialakulásától.

Az 1628-as évet Marx mint a „reakció évét" említi, ezzel is ki akarván fejezni a Habsburg-hatalom ideiglenes, de fenyegető euró-

pai előretörését. Ekkor érkezett a harmincéves háború egyik legfontosabb szakaszához. Az semmi esetre sem véletlen, hogy éppen 1628-ban írta meg Gusztáv Adolf kancellárjának, Oxenstiernának, hogy Európa részháborúi. egy egységes folyamatot alkotva, immár egyetlen nagy háborúvá duzzadtak. A harmincéves háború első évtizedében a legfőbb ellentét még a holland—Habsburg ellentét volt. Ez mindenekelőtt a Baltikumért való versengés kiújulását jelentette. Spanyolország, Ausztria és Lengyelország 1627-ben együttesen akarták a császári hatalomtól eddig független Hanza városok megkaparintásával a balti kereskedelem előnyeit lefölözni. Ezt a célt szolgálta Wallenstein meginduló hadművelete, melynek során megszállta az Elba alsó folyásának jelentős területeit. 1628-ban, Mecklenburg elfoglalása után, maga a diadalittas zsoldosvezér is hitt a spanyol udvar világhódító terveinek keresztülvihetőségében. Wallenstein július végén Stralsundnál elszenvedett kudarca ellenére is, a Dánia elleni háború a Habsburgok fölényét eredményezte. 1629 elejétől IV. Keresztély dán király béketárgyalásra kényszerült, és csakhamar kivált a Habsburg-ellenes harcból.

A Habsburg-hatalom előretörése Itáliában akkor az ún. mantuai háborúban nyert kifejezést. Míg az észak-németországi hadjárattól a holland és svéd hatalom érezték magukat fenyegetve, addig az itáliai hódítás ellen elsősorban katolikus államok léptek fel. 1628 őszén La Rochelle bevételétől, a hugenotta ellenállás megtörésének idejétől kezdve a francia államminiszter, Richelieu külpolitikája megélénkült és a Habsburgok ellenében nemcsak Velencének, hanem VIII. Orbán pápának és Bajor Miksának, a Katolikus Liga vezetőjének szövetségét is kereste. Az egyház fejének és a Katolikus Liga vezetőjének tapogatózásai a Habsburg-ellenes tábor irányában önmagában is mutatják. mennyire nem volt szoros az egység, milyen számottevőek voltak a belső ellentétek a katolikus blokkon belül. Amikor II. Ferdinánd császár 1629. március 6-án kiadta az előző rekatolizáló műveletek szentesítéseként a restitutiós edictumot, és ezzel megnövelte az azelőtt csak formálisnak mondható befolyását a német birodalomban, ettől kezdve Miksa határozottabban közeledett Richelieu felé, s így a Habsburg-ellenes tömörülés lehetőségei fokozódtak.

Ám a Habsburg-ellenes tábort is ellentétek szaggatták. A dán-svéd versengés, a Baltikumról lévén szó, kézenfekvő. Ebben az időben igen feszült volt az angol-francia viszony is. Ugyanakkor Hollandia nem tudta a Habsburg-ellenes erők vezetőjének szere-

pét betolteni. inkább defenzivára gondolt Tilly és Wallenstein császári hadvezérek közeledő seregével szemben. Franciaországot semmi más nem érdekelte komolyabban, mint az itáliai ügyek, és noha tevékenyebb Habsburg-ellenes külpolitikába kezdett, egyáltalán nem helytálló a francia történetírás által felvázolt kép, mely Richelieu-t minden erőnek, így Svédországnak is fómozgatójaként ábrázolja. A „reakció évében" egyetlen Habsburg-ellenes hatalom kezében volt győzelmes fegyver, és ez a svéd állam volt. Gusztáv Adolf azonban nem a Habsburgok, hanem keleti fő szövetségesük, III. Zsigmond lengyel király ellen harcolt változó szerencsével, hogy elvágja Lengyelországot a Baltikumtól. Az európai háború szemszögéből nézve Lengyelország mellékfront volt. A nyugati diplomácia éppen ezért arra törekedett, hogy Svédországot innen kiemelje és a főfrontra irányítsa, a Habsburgok, Németország ellen. Már 1629 elején elindult Charnacé, a francia kormány megbízottja, hogy közvetítse a békét Gusztáv Adolf és III. Zsigmond között. Ebben a törekvésében segítette a hágai angol követ és a brandenburgi, sőt a holland diplomácia is.

A nyugati politika azonban nem számolt az érem másik oldalával, azzal, hogy Svédországnak a lengyelországi háborúból való kiválása esetén továbbra is fennmarad Lengyelország lekötésének szükségessége. Lengyelországnak a Habsburgok szövetségeseként való szereplése, azaz a III. Zsigmond-féle külpolitika nem annyira a hódító célokat követő svéd hatalom, mint inkább az állami függetlenségükért harcoló közép- és kelet-európai országok számára jelentett veszélyt és ez írta elő követendő külpolitikai vonalként, hogy az európai katolikus reakció e keleti szárnyát minél hamarabb felszámolják. Richelieu „megszabadította" a svéd királyt a lengyel háborútól, amint a francia történetírók állítják, de egyben mentesítette is III. Zsigmondot. Így Lengyelország fenyegetett szomszédaira várt, hogy biztosítsák magukat a lengyel kormányzat agresszív törekvéseivel szemben. Ezek súlyát főképpen két ország érezte ebben az időben: Oroszország és Erdély. Az előbbit a század elejétől kezdve a lengyel pánok és a III. Zsigmond által szervezett intervenciók fenyegették. Az utóbbit pedig Habsburg-ellenes funkciójában gátolta a lengyel király politikája, mely az Erdély elleni támadásokat és titkos vállalkozásokat tüzelte és pénzelte, a függetlenségi harcokat pedig hátbatámadással fenyegette.

Ezért már Bocskai István is eljutott élete végén arra a gondolatra, hogy a lengyel király trónját megdöntse. Báthory Gábor pe-

dig éles ellentétben nagynevű elődje, Báthory István oroszellenes politikájával, az Oroszországhoz való közeledés útját követte, és az orosz-török megbékélés mellett foglalt állást. Ez mintegy első hivatalos kifejezése volt annak, hogy az orosz és erdélyi állam érdekei lengyelországi vonatkozásban megegyeztek. Báthory azt tanácsolta a török portának, hogy „ne hagyjon Lengyelországnak annyi szabad mozgást (sowill lufft), hogy ügyét Oroszországban szerencsésen győzelemre vigye". Ez 1610-ben történt, és utána Bethlen Gábor uralma alatt még égetőbb kérdéssé vált Lengyelország megszabadítása a káros külpolitikai orientációtól. Hiszen 1619-ben a II. Ferdinánd és III. Zsigmond zsoldjában álló Homonnai fegyveres támadása akadályozta meg, hogy az egyesült cseh—erdélyi hadak sikereket érjenek el Bécs alatt.

Bethlen Gábor terve a lengyel trón megszerzésére ebben az időben fogalmazódott meg. Az 1622-es, 1624-es nyomok azt mutatják, hogy állandó lehetőségként számolt vele továbbra is, felismerve azt is, hogy III. Zsigmond trónjának megdöntésében számolnia kell az orosz politikával. 1624-ben azt ígérte egyes lengyel uraknak, hogy Lengyelország számára békét, „csendes állapotot" tudna szerezni a törökkel, tatárral, orosszal és svéddel. 1626-os hadjáratában már számított Oroszországra. Szerinte a nyugati szövetségeseknek a lengyelországi fronton be kellett volna vonniok Oroszországot a Habsburg-ellenes küzdelembe. A hágai szövetséghez való csatlakozásakor arra is gondolt, hogy maga fogja a cárt rávenni a támadásra. Ekkor azonban Bethlen számára a lengyel front és az oroszokkal való együttműködés csak másodsorban jött számításba.

Három fejlemény járult hozzá ahhoz, hogy az erdélyi és orosz külpolitika erővonalai párhuzamosabban haladhassanak. Az első az orosz állam Szmolenszk visszavételére irányuló törekvéseinek felújulása volt. A második a III. Zsigmond ellen létrejövő orosz—török közeledés. Ennek jelentőségét Erdélynek a töröktől való függősége húzza alá. Amikor 1627-ben Konstantinápolyban létrejött az első orosz—török megegyezés a lengyel király ellen, ez egyben az erdélyi és orosz diplomáciai érintkezést is megkönnyítette. A harmadik fontos mozzanat az volt, hogy amikor 1628-tól kezdve a svéd országgyűlés megszavazta a németországi hadjárat költségeit, és a király készült a támadásra, fokozatosan úgy kellett kivonnia magát a Lengyelországgal való háborúból, hogy ebből ne következzék be III. Zsigmond pozícióinak megerősödése. Ezért

Gusztáv Adolf egyrészt fokozta a lengyel hadseregre mért csapásokat, másrészt igyekezett gondoskodni állandó politikai-katonai ellensúlyról III. Zsigmonddal szemben. Így gondolt Erdélyre, Oroszországra és Törökországra. 1628 nyarán elküldte Bethlen Gáborhoz állandó követül egyik legkiválóbb diplomatáját, Strassburg Pált.

Lengyelország trónkérdése így vált összekötő kapocsá a nyugati Habsburg-ellenes hatalmak és a hasonló irányban érdekelt keleti országok között. Meg kell e vonatkozásban is említeni, hogy a svéd—orosz közeledés ideiglenes jellegű volt, a századeleji ellentétek gyökerei továbbra is megmaradtak, hogy majd a század derekán újra kiéleződjenek. A svéd—török közeledés sem volt mindenben előnyös Oroszországnak. A svéd—erdélyi közeledés, melyet Bethlen Gábornak Gusztáv Adolffal való rokoni kapcsolatai csak elősegítettek, látszólag simább volt. Mégis, mikor Strassburg megérkezett Kassára, majd Gyulafehérvárra, azonnal megdöbbentette egy eddig nem tapasztalt jelenség. Bethlen Gábor az elmúlt évtized eseményei során a nyugati részről jövő segítség kétes értékéről meglehetősen világos képet alkotott magának. Bizalmatlansággal fogadta a svéd diplomata egyes ajánlatait a nyugatiakkal való összefogásra. Ez a Nyugat felé megnyilvánuló óvatosság nem játszott lebecsülendő szerepet az erdélyi politika keleti orientációjának megerősödésében.

Hangsúlyozni kell, hogy a lengyel trónosere nemcsak Svédország és Erdély, hanem Oroszország érdekében is állott. Az sem volt mindegy, hogy ez hogyan következzék be. Ha Gusztáv Adolf kerül a lengyel állam élére, ez megnövelheti Oroszország felé a svéd veszélyt. Bethlen lengyelországi királysága esetén viszont ettől nem kell tartani. Strassburg Erdélyben Gusztáv Adolf lengyel királyságát akarta előkészíteni, de tudta azt is, hogy Bethlen sajátmagának kívánja a trónt megszerezni. Ez nem kis jelentőségű tény, ha a lengyelországi terv eredetét pontosabban körül akarjuk határolni.

A magyar liberális történetírás, Szilágyi Sándor és Angyal Dávid, a lengyel trónváltozás gondolatát Gusztáv Adolfnak tulajdonítja. A szovjet Vajnstein a kezdeményezést is a svéd király diplomáciájához fűzi. Mindez azonban módosításra szorul. Helyes, ha magukat az előzményeket jobban tekintetbe vesszük. Ismeretes nemcsak Bethlen lengyel trónigénye, hanem az is, hogy erről Gusztáv Adolf is tudott, ami akadályozta is az erdélyi—svéd ak-

cióegységet. Bethlen 1626-ban azt szerette volna, ha Svédország Németország irányában támadja meg a Habsburgokat, és némi bizalmatlansággal kezelte sógora lengyelországi háborúját, mely zavarni látszott az ő érdekeit, és a közös főellenségtől elvonta Svédország erőit. Éppen ezért örült, amikor Stralsundnál megtörtént a svédek első összecsapása Wallensteinnel. Erről és egyéb svéd sikerről örömmel számolt be Konstantinápolyba küldött diplomatájának, Toldalagi Mihálynak.

De lehet-e Bethlennek a lengyel kérdéshez fűződő külpolitikai aktivizálódását Stralsundhoz kapcsolni, mint ahogy Angyal Dávid teszi? Annyit tudunk már, hogy a fejedelem titkolta Strassburg előtt lengyelországi aspirációit. A svéd udvar még 1629-ben is azért küldte egyik ágensét Németországba, hogy megtudja Bethlen otttartózkodó brandenburgi követétől, vajon a fejedelem akarja-e magának a lengyel trónt? Bethlen agyában élt a lengyelországi tervnek egy másik variánsa, mely némileg különbözött a svédek elképzeléseitől, és lényegében a régi terveinek felfrissítése volt. Még mielőtt a stralsundi svéd—dán győzelemről tudomást szerzett volna, a Toldalagi számára októberben elkészített követutasítás 20. pontjában előírta a konstantinápolyi orosz követekkel való kapcsolatok felvételét. Az e ponthoz adott külön titkos memóriáléjában pedig kifejtette az erdélyi—orosz szövetség tervét, melyet az tett időszerűvé, hogy a lengyel király halálos beteg lett és trónja megüresül. Ha ő foglalná el a helyét, szerinte ez mind a török portának, „mind muszkának, tatárnak, svecusnak, danusnak hasznokra lenne".

Tehát nem annyira Strassburg és Stralsund, mint inkább az a felcsillanó remény adta az impulzust Bethlen diplomáciai kezdeményezéseihez, hogy a beteg III. Zsigmond utódaként könnyűszerrel Lengyelország trónjára kerülhetne! Óvatosan kell kezelni Bailónak, Velence konstantinápolyi követének azt az állítását, hogy a fejedelem lengyel terve „magasabb kézből" (da piu alta manu) származik. Úgy hisszuk legalább annyi érv szól Bethlen szerzősége, mint amennyi Gusztáv Adolfé mellett. Ugyanez a Sebastiano Venier Bailo már 1628. február 5-i levelében írt Bethlen Zsigmond-ellenes fellépéséről és a tatárokkal való ilyen irányú kapcsolatairól, amivel elismerte, hogy Bethlen fejében a lengyelországi vállalkozás érlelődik. Bethlen, mint mindig, úgy most is félt annak a gondolatától, hogy Lengyelország ellen fegyveresen lépjen fel és ezzel Erdély határaihoz csalogassa a pusztító török had-

erőket. Ezért III. Zsigmond megbetegedése soha nem várt alkalomnak tűnt fel előtte, hogy viszonylag vér nélkül megvalósíthassa régi terveit. Ám minek kell ez esetben a török porta megnyerése. mire való az orosz államhoz való közeledés, a tervbevett szövetség?

Ha szélesebb keretek közé, a Habsburg-ellenes politika vonalába illesztjük bele Bethlen ez időbeli diplomáciáját, érthetőbbé válnak az összefüggések. Bethlen előtt éppúgy, mint a Habsburgok többi ellensége előtt, a lengyel királyság megszerzése csak másodrangú feladat volt. Olyan, amely hivatott előmozdítani a főcélt: egy széles, egész Európára kiterjedő nemzetközi Habsburg-ellenes koalíció megteremtését! A fejedelem minden idegszálával a Habsburgok elleni döntő összecsapást várta. A bécsi udvar és a katolikus reakció tartott is tőle. II. Ferdinánd egymás után írta leveleit Pázmánynak, buzdítva, hogy legyen éber, figyelje Bethlen minden lépését. Most, a „reakció évében" is tisztában volt azzal, hogy Ausztriának legtöbbet Bethlen hadserege árthat. Maga Bethlen pedig megkezdte utolsó nagy európai keretekben mozgó Habsburg-ellenes koncepciójának megvalósítását, elindítva diplomáciáját egy eddiginél szélesebb, Kelet-Európát is magában foglaló szövetség-rendszer létrehozására.

E szövetség-rendszer egyik csomópontja éppen a lengyel trón volt, ennek megdöntéséhez fűződtek egyaránt a nyugati és keleti Habsburg-ellenes államok érdekei. Oxenstierna és Gusztáv Adolf mellett Bethlen Gábornak is önálló rész jutott a lengyel terv kialakításában. Ezzel semmivel nem akarjuk csökkenteni a svéd diplomácia szerepét. De aki elolvassa Strassburg emlékiratát, láthatja, hogy ő Gyulafehérváron egy önálló, messzemenő, a realitásokkal számoló külpolitikai vezetést talált. Jellemző, hogy Gusztáv Adolf kitűnő modern életrajzírója, J. Paul egyenesen azt állítja, hogy Gusztáv Adolf lengyel trónra ültetésének gondolata Bethlentől származott, és szerinte a fejedelem kezdetben magára gondolt, de mikor egészsége hanyatlott, komolyan számolt Gusztáv Adolffal. Semmi esetre sem Strassburg volt a dolgok egyedüli mozgatója. Az ő ösztönzése feltehetőleg azon a téren a legértékesebb, hogy elősegítette információival az erdélyi-orosz közeledést. Strassburg október 23-án a svéd—orosz szövetség gondolatát hangsúlyozta ki. Bethlennek Toldalagi számára írott titkos utasítása az orosz követekkel való találkozásról szintén ezekben a napokban készült.

Hogy a svéd külpolitika figyelme erősen a török porta felé irányult, az könnyen érthető, hiszen Strassburg fontos feladata az volt, hogy Bethlen segítségével létrehozza a svéd—török közeledést. A Konstantinápolyban tartózkodó orosz követekre okkal hívhatta fel a fejedelem figyelmét. Minden e tekintetbeni érdeme mellett is a tények azt mutatják, hogy nem a svéd diplomácia adta az első lökést Bethlennek az oroszokkal való szövetség tervéhez. Maga a cári diplomácia volt a kezdeményező. Erről maga a fejedelem számol be említett titkos utasításában: *„Az muszka császárnak is mostan ott benn lévő követe Thomas uram nevű, volt szemben Balázs deákkal, jelentett neki némely titkos dolgokat, kévánna velük tractálni, és ura nevével végezni."* Ugyancsak a konstantinápolyi orosz követség kezdeményező tevékenységére utal Strassburg okt. 18-i levele Oxenstierna kancellárhoz, melyben azt írja, hogy a cári politika célja szövetségeseket toborozni III. Zsigmond ellen. Döntő fontosságú az a közlése, hogy az erdélyi—orosz összefogás kérdéséről az orosz követség egy tagja („Thomas Urun") már tárgyalt Bethlen ottani követével. Hogy ebben neki semmi szerepe nem volt, kitűnik abból a tíz nappal későbbi közlésből, hogy az oroszok Konstantinápolyba való érkezését Bethlentől tudta meg. Egyébként a dolgok ilyen irányára, az oroszok szerepére bizonyíték még Toldalaginak az a későbbi (nov. 28) megállapítása is, hogy az orosz követeknek teljes felhatalmazásuk van mindenféle szerződés megkötésére Bethlennel, és az egyik követségi beosztott hajlandó Erdélybe menni.

A fejedelem a kezdeményező lépésekre igenlően válaszolt. A Toldalaginak adott utasításában határozottan kijelentette: a szövetség gondolatától „mi idegenek nem vagyunk, sőt mint olyan méltóságos fejedelemnek, örömmel kévánjuk ismeretségünket, ha különben nem lehet is, csak követink és confoederatiónk által. Bizonyos lehet azért az követ úr, s ő általa az felséges muszka fejedelem, hogy mi bennünk állhatatos jóakaratot talál, örömest készek leszünk vele confoederalni, s azokról tractálni, az melyekről kévánja". Megemlíti, hogy a svéd király követe nála van, és egyetért vele. Kifejezi készségét, hogy követet küld a cárhoz, és kéri, hogy a levelezést a svédeken keresztül bonyolítsák le. Információt kér, hogy mikor telik le a lengyel—orosz béke, milyen hadserege van Oroszországnak, és milyen útvonalon lehet legkönnyebben érintkezni egymással.

Ugyanakkor Bethlen október 24-i dátummal levelet küldött

Toldalagi útján a cár portai követeihez (Odokimov és Vementics). Ebből is kitűnik, hogy ezek adták az előterjesztést, melyet ő örömest elfogad. Üdvözli a cárt, közli, hogy Toldalagit bízta meg a tárgyalások felvételével. Ami a Toldalagi által jelzett erdélyi utazást illeti, erről hazai vonatkozásban Kemény János emlékirata tesz említést, kiemelve Gyulafehérvár fontos szerepét ez évek nemzetközi érintkezéseiben. Számára az orosz követség megjelenése Erdélyben újszerű volt, amint írja: „soha azelőtt Erdélyben nem volt" ilyen. Ki volt az orosz küldött?

Toldalagit már Kostantinápolyba érkezésekor fogadta a „muszka követ tolmácsa Thoma". Egy nappal később írt levelében Toldalagi „Thomát" úgy említi, mint „az ki egyik a követségben", és megjegyzi róla, hogy kész elmenni Bethlenhez. Foma Kantakuzinóról van szó, a porta szolgálatában álló görögről, aki a szultán megbízásából 1627-ben Moszkvába ment, majd az orosz követekkel 1628-ban visszatért Konstantinápolyba. O a Bethlen követutasításában szereplő „Thomas úr". De nem ő, hanem öccse, Kantakuzino Szolfer ment Erdélybe, és vitte magával a konstantinápolyi orosz követek Bethlennek írott levelét. A levélben felszólították a fejedelmet, hogy kössön szövetséget a cárral, legyenek közösek barátaik és ellenségeik.

Egyik legfontosabb gyakorlati teendő volt a török porta megnyerése Bethlen lengyel királysága ügyének. Ez volt Toldalagi kuldetésének célja. Nagy szolgálatokat tett Bethlennek e téren Kirill konstantinápolyi görög patriarcha. Sorra tárgyalt a nyugati hatalmak képviselőivel Bethlen érdekében, akinek nagy tisztelője volt. Méltányolta diplomáciai teljesítményeit, és amikor a velencei követ kétségét fejezte ki afelett, hogy Bethlen alkalmas nagy feladatok végrehajtására, Kirill kiemelte, hogy a fejedelem két nagy birodalom között is sikeresen szilárdította meg helyzetét, amihez bölcsesség kellett. Szerinte a takarékosság egyik erénye Bethlennek, mely képessé teszi, hogy megkísérelje szerencséjét az egyetemes érdekek javára.

Kirill Bethlennel is levelezett, különösen a románok áttérítésének kérdésében. Egyik levelében figyelemre méltó részlet áll, mely megerősíti eddigi állításainkat. A patriarcha határozottan Bethlen tervének tünteti fel a lengyelországi vállalkozást, melyet helyeselnek a német fejedelmek és a svéd király: „huic *Serenitatis Vestrae intento* (kiemelés tőlem W. T.) applausum denegare nequiverint". Bethlen nemcsak a románok valláskérdésében tar-

totta Kirillt számottevő személynek, hanem a kozák kérdésben is. Ismeretes, hogy az orosz-török megegyezést nagymértékben akadályozták a doni kozákok törökellenes támadásai. Ezekről Bethlen is kapott értesítést konstantinápolyi állandó követétől, Dónáth Jánostól. Maga a fejedelem is foglalkozott a kozák-tatár ellentétek kérdésével. Azt pedig a svéd követ, Strassburg jelentéseiből és összesítő jelentéséből tudjuk, hogy Bethlen felismerte a kozákok megnyerésének fontosságát a III. Zsigmond elleni harcban. Strassburg szerint Bethlen követsége tárgyalt Kirillel arról, hogy a patriarchának rá kellene vennie a kozákokat a lengyel állam elleni harcra. Meg kell jegyezni, hogy Bethlennek e kérdésben nem volt egyértelmű az álláspontja, mert kapcsolatokat tartott fenn a tatárokkal is, és a kozákoknak felettük aratott győzelmeiben a törökre nézve kárt látott. A török orientáció feltétlenül egyoldalúan befolyásolta őt a kelet-európai ügyek áttekintésében.

A fejedelem élénk figyelemmel kísérte a diplomáciai fejleményeket, és a maga részéről minden előkészületet megtett. Fegyverkezett, tartalékolt, várta Zsigmond halálát és az új szövetségrendszer kiépülését. Ekkor azonban már maga is súlyos beteg volt. Végtelen önuralommal győrte le fájdalmait, és fáradhatatlanul készítette elő a konstantinápolyi követséget is, melynek az volt a feladata, hogy az orosz követekkel együtt menjen Moszkvába, majd onnan Svédországba és a nyugati országokba egy széles Habsburg-ellenes szövetségrendszer megteremtésére. Az egyre betegebb fejedelem 1629. március 1-én írta meg követei részére megbízólevelét Mihail cárhoz, hogy megbeszéljék vele a „közös ügy" részleteit. Ugyanilyet készített a dán, angol, svéd király és a holland kormány részére. A Mihailhoz írott levele március 8-i keletű. Ebben megírja, hogy teljes meghatalmazást adott követeinek a szerződés megkötésére. Reméli, hogy a barátság nagy előnyükre lesz, noha távol vannak egymástól. Ugyane napon írt a konstantinápolyi orosz követeknek és Filaret moszkvai patriarchának, a cár atyjának is. A portai orosz követeknek írott levél tartalmát az 1630. június 6—16-i moszkvai következtetésből tudjuk meg. Bethlen válaszol előző levelükre, melyben három pontban foglalták össze a cárral kötendő szövetség tartalmát. Ezeket helyesli és kijelenti, hogy a szövetség alapján közösen „nagy háborúba bocsátkozhatnak". Hogy mit ért „nagy háborún", csakhamar kiderül. Kifejezi készségét, hogy közvetít a cár és a szultán között, és szövetséget kíván kötni a svédekkel. Így létrejönne egy svéd—

orosz—erdélyi—török szövetség, mely a spanyol király, a német császár és a lengyel király ellen irányulna. Tehát a négyes szövetség a nagy Habsburg-ellenes koalíció keleti szárnyát képezné, melyhez csatlakoznának a nyugati hatalmak.

Ha a harmincéves háború svéd szakaszát előkészítő 1628/29-es esztendők politikai történetének egész Európára kiterjedő összesített képe már meg volna rajzolva, abban jelentékeny szerepet kapna Konstantinápoly, az új Habsburg-ellenes harcok egyik központja. Itt kapcsolódtak össze a nyugati és keleti Habsburg- és lengyelellenes diplomácia szálai. A patriarcha volt az összekötő Oroszország és a Habsburg-ellenes hatalmak képviselői között. Bethlen és a svédek ügyét rajta kívül a holland Haga Kornél és részben a velencei követ pártolta. Az előbbinek valóban sokat köszönhetett Bethlen. Az új angol követtel, Wiche-el szemben azonban bizalmatlan volt. A régi követ, Roe most Hágából pártolta Bethlen ügyét. De Césy francia követ egyenesen ellenségesen viselkedett a magyarokkal szemben, és rokonszenvezett Kuefstein bécsi követtel. Kuefstein a török porta semlegesítésére törekedett. Toldalagival szemben.

A császári követ kiadatlan levelezése és iratanyaga néhány érdekes mozzanatot árul el. Többek között az 1629. május elején Kuefstein számára írt, a követendő politikai irányelvekről szóló helyzetelemzés igen világosan kifejti, hogy sehonnan nem fenyegetett nagyobb veszély, mint az oroszok, svédek, tatárok részéről. A háború súlypontja Lengyelországba helyeződött át („moles belli im Poloniam"). A török nagyvezér a császár ellenségeihez hajlik, „és mivel az erdélyi tanácsokat követi, nem köt békét vagy bizonytalanságban akarja tartani annak sorsát". Kuefstein egyébként nem sokat tudott meg a tervekből, csak általánosságokat írt Bethlen „gonoszságáról". Bécs is homályosan értesült az ügyek állásáról. Csak 1629 május végén kapott jelentést Kéry Jánostól, aki a nagybeteg Bethlent felkereste, a híreket kiszimatolta és azonnal megírta Eszterházynak. A nádor egyedül kongatta a harangot és szőtte már 1628 ősze óta az Erdély elleni támadás tervét, nem vonakodva a török megnyerésétől sem.

Térjünk vissza Bethlen Konstantinápoly felé elinduló követségéhez. A követség vezetője Roussel, kísérője Talleyrand volt, mindkettő francia. A nagy Habsburg-ellenes koalíció terve, az erdélyi—orosz szövetség megfelelő kivitelezőket követelt meg. Ám Bethlen követei nem voltak méltóak az ügyhöz. Konstantinápoly-

ból Haga nyíltan megírta Bethlennek, hogy ezek „minden megbízhatóság híján vannak" (omni quoque fidelitate carere). De a követség magyar tagja, Mikes Zsigmond sem múlta felül idegen kollegáit diplomáciai használhatóság tekintetében. Április 4-én érkeztek meg hárman, de Mikes mindjárt szembefordult Rousselékkal, nem adott nekik szállást az erdélyi házban, mire ezek panasszal fordultak Bethlenhez.

Nagyobb baj is volt. Haga holland követ a fejedelem előtt feltárta, hogy Mikes az osztrák követekkel és Eszterházy nádor híveivel együtt mulatozik, és a terv titkossága veszélyben forog. Két levélben is sürgette a fejedelmet, hogy legmegbízhatóbb diplomatáját, Toldalagit bízza meg a követség vezetésével, és a végrehajtás szigorúan titkosan történjék, ne verjék dobra, mint ahogy francia követei csinálták. Az észrevétel helyes, a bírálat jogos volt, Bethlennek megbízhatóbb embereket kellett volna felhasználnia. De egészsége 1629 nyarán már súlyosan hanyatlott, a hibák kijavítására nem maradt ideje. Hogy nem Bethlen felületességéről van szó, igazolja a svéd követ jelentése, aki szerint a fejedelem gondosan megvizsgálta Rousselt, mivel mint franciát eleve gyanúsnak tartotta. Sokat beszélgetett vele, vizsgálgatta, „ne quid inconsulto temereque fieret". Nem fedezett fel benne semmi rosszat.

De kik voltak ezek a „magyar" követek? A történetírás meglehetősen sok változatban magyarázza Bethlen szolgálatába való állásukat és szerepüket. Egyben mindenki megegyezik: a harmincéves háború tipikus bérdiplomatái közé tartoztak, akik a szakember, kalandor, kém, hivatalos megbízott és a társadalmi előkelőség sajátos keverékét alkották. Az utóbbit főleg Charles de Talleyrand képviselte, aki előkelő hugenotta arisztokrata volt, és inkább csak kísérője Jacques Rousselnak. Roussel, a tulajdonképpeni követ ügyeskedő, lengyel viszonyokat ismerő sedani „galant homme", aki változatos pályát futott be, míg Bethlen udvarába került. Erről eltérnek a vélemények. Rousselék közvetlenül Velencéből jöttek Erdélybe. Porsnyev szerint a követség Richelieu titkos agentúrája volt. Véleményük szerint helyesen mutat rá Vajnstein, hogy Richelieu édes-keveset törődött a konstantinápolyi ügyekkel, és a lengyelországi vállalkozás sem volt a francia diplomácia szívügye. Ugyanekkor ő is további, főleg magyarországi és velencei levéltári kutatásokra bízza ennek a kérdésnek eldöntését.

Ilyen források nem adhatnak erre felvilágosítást. Viszont van egy eddig figyelembe nem vett francia forrás, mely elég hitelesnek látszik. Tallemant des Réaux, francia hugenotta arisztokrata „historiette"-jeiről van szó, melyek között szerepel Roussel és Talleyrand életpályájának elbeszélése is. A kortárs jóértesültségével írja, hogy Roussel valóban jelentkezett Richelieu-nél La Rochelle-ben, és azt állította, hogy hatalmában áll a lengyel trónra segíteni azt, akit a francia politika akar. Ám a bíboros bolondnak nézte, és csakhamar túladott rajta. Innen Velencébe ment és nagy titkolózva igyekezett magát hasznossá tenni a Habsburg-ellenes diplomácia terén. Csatlakozott Talleyrandhoz, és ketten jó szimattal elhatározták, hogy elmennek Bethlenhez. Valószínűleg a jövő emberét látták benne. Még azt is elmondja Tallemant, hogy Konstantinápolyba való érkezésük előtt elköltötték pénzük nagy részét. De mivel Talleyrand kísérői megsértették Rousselt, az boszszút esküdött társa ellen. Összeeskudött ellene az orosz követtel, és annak segítségével kémkedés ürügyével elfogatta. Talleyrand 3 évet töltött Szibériában. Roussel pedig a cári és svéd királyi udvar közötti diplomáciai réseket kihasználva szélhámoskodott tovább haláláig. Ez azonban már messze vezetne. Térjünk vissza Konstantinápolyba.

Roussel igyekezett a portán kihallgatást nyerni és a török beleegyezését megszerezni a lengyel tervhez. Ez a patriarcha, az orosz követség, valamint Haga segítségével sikerült is. Rousselnak adott utasításában, melyet az június 16-án adott elő, Bethlen a török előtt Báthory István példáját hangoztatta: „létesíttessék az, ami az erdélyi fejedelmek legszerencsésebbike Báthory Istvan király idejében volt. s őt is valamint Erdély fejedelmévé lenni engedték, úgy engedjék Lengyelország fejedelmévé is lenni". Báthoryt talán azért emlegette a török előtt, mert lengyelországi királysága esetében is ragaszkodni akart erdélyi trónjához. Maga Roussel a velencei követtel való beszélgetésében felvázolta a Habsburg—lengyel törekvések veszélyét, az „Európa monarchiájának" létrehozására irányuló katolikus világuralmi terveket, és elemezte a jezsuiták befolyása alá került Lengyelország szerepét. Szerinte Oroszország meghódítása lenne az első lépés Svédország, Dánia és a többi államok leigázásához. Ebben benne van az, hogy az orosz kérdés megoldásától, azaz Lengyelország politikájának megváltoztatásától sok függ, és Bethlen lengyel királyságának terve éppen azért fontos, mert az orosz szövetségre épül. Talán

Roussel is hozzájárult ahhoz, hogy Venier Bailo követ egy évvel később írott kitűnő németországi relatione-jában nagy jelentőséget tulajdonított a Habsburg—orosz ellentéteknek.

Bethlen és követsége nem beszélhettek a török előtt az erdélyi—orosz szövetség távolabbi következményeiről, inkább csak azt hangsúlyozták, ami akkor a török hatalmi érdekeinek is kedvezni látszott. A portai körök tapasztalták, hogy Bethlen ügyet tekintélyes hatalmak pártolják. Kuefstein levelei közt levő egyik jelentésben arról van szó, hogy Dániából, Szászországból és Brandenburgból követek érkeztek a portára. Bethlen kívánságára jöttek, hogy a török jóindulatát a tervhez megnyerjék. Ez sikerült is, a török vezetők beleegyeztek a hadjáratba és Recsep pasa igen udvarias hangú levelet írt Bethlennek, melyben közli, hogy az erdélyi és orosz követeket útnak bocsátotta. 1629. július 12-én távozott el az orosz követség Konstantinápolyból Foma Kantakuzino kíséretében. Vele tartottak az erdélyi fejedelem követei is. Ismeretes, hogy az orosz—török egyezmény nem jött létre, a doni kozákok Krímbe való betörése megakadályozta ezt. Már önmagában ez is gyengítette a nagy terv sikerének esélyeit, a labilis orosz—török kapcsolatokra nem lehetett szilárdan építeni. Bethlen egész külpolitikai koncepciójának a törökre való számítás komoly gyengéje volt. Hangsúlyozni kell az erdélyi állam politikájának török-szabta korlátait, noha ezekben az években még fokozottabban tudta Bethlen a török portát saját érdekeinek szolgálatába állítani.

A török aktív közreműködésére sem gondolhatott. Tisztában volt azzal, hogy milyen zavar uralkodik a török államban. 1623 márciusi követutasításában meg is írta, hogy amikor végre egy vezér megérti az erdélyi ügyeket, megölik és a következőnek sok idő kell, míg „az állapotokat megérti". Azt pedig még jobban tudta, hogy a törököt leköti a perzsa háború. Sürgette is annak befejezését és az erők Európában való felhasználását. Egyelőre 1629 nyarán-őszén nemcsak Bethlen súlyos betegsége nem kedvezett a meginduló diplomáciai vállalkozásnak, hanem az európai helyzet sem. Ezzel Bethlen is tisztában lehetett, mert Roussel és Haga rendszeresen informálta őt a nyugat-európai eseményekről is. Május 22-én befejeződött a harmincéves háború dán szakasza, megkötötték a lübecki békét. Ez nagy győzelme volt a Habsburgoknak és a katolikus reakciónak. Az év nyarán már a svéd-lengyel háború befejezéséről is folytak tárgyalások, és szeptember

26-án létrejött az altmarki béke. Ezzel a Habsburgok elleni harc súlypontja egyoldalúan Svédország felé tolódott el.

Roussel már csak inkább a tisztesség kedvéért és egyéni érdekeit követve várta 1630 tavaszán a kihallgatást a cári udvarban. Egyik, a cárhoz intézett levelében kérte, hogy a franciákat és a pápistákat ne engedjék a követség közelébe férkőzni. Ez már csak fontoskodás volt. Végre június 16-án fogadták Moszkvában a kirendelt bojárok jelenlétében. A követ a kihallgatáson előadta Bethlen nagy terveit, megerősítve ezeket azzal, hogy a lengyel és litván urak is hajlandók őt királyul választani. E kihallgatás volt a végső akkordja a nagy erdélyi fejedelem Oroszország felé tett diplomáciai lépéseinek. Ekkor már egész Európában ismeretes volt halálának híre.

Az európai haladás és a kelet-európai népek szabadságának érdekei számára veszteségnek könyvelhető el, hogy a nagy Habsburg-ellenes szövetségrendszer egyik legfőbb mozgatója, maga Bethlen a novemberben bekövetkezett halála miatt már nem valósíthatta meg terveit, köztük az Oroszországgal való szövetséget. De az orosz—magyar államközi érintkezések történetében e terv és a kivitelezésére megtett első lépések így is kiemelkedő helyet foglalnak el. Noha az orosz állam csak közvetve volt érdekelve a Habsburg-ellenes törekvésekben, és ugyanakkor a törökkel, svéddel való megegyezés is időleges jelenség volt, — azaz nem lehetett széles az erdélyi állammal való közös mozgási plattform, — az már most, jóval II. Rákóczi Ferenc és Nagy Péter szövetsége előtt nyilvánvaló volt, hogy Oroszországnak érdeke az olyan középeurópai szomszédos államok megerősödése, melyeken keresztül nem tud érvényesülni a Habsburg-politika, sőt a svéd előretörés sem.

Nem volt lényegtelen kérdés, hogy a „reakció évéből" milyen úton történik a kibontakozás: egy széles európai Habsburg-ellenes koalíció alapján-e, vagy a svéd hódító hatalom támadása útján? Az előbbi volt az erdélyi diplomácia célkitűzése. A történelem azonban az utóbbi megoldást választotta. De Erdély legnagyobb fejedelmének utolsó, nagyrészt Oroszországra épülő terve így is méltó az utókor emlékezetére.

E dolgozat egy nagyobb tanulmány része. Feladata, hogy az egyoldalú ábrázolásokkal szemben megmutassa Erdély valódi szerepét az új Habsburg-ellenes készülődésekben, leszállítva kellő értékére a nyugati és svéd diplomácia szerepét, ugyanakkor rámutatva Bethlen lehetőségeinek jelentős korlátaira.

Az egyetemes történeti anyagra a következő főbb felhasznált művek említendők meg: *Lavisse:* Histoire de France VI/2., kulonosen p. 298., *G. Pages:* La guerre de trente ans. Paris, 1949. p. 106—119., *Ogge:* Europe in the seventeenth century. London, 5. ed. p. 95—96., *Sobieski:* Histoire de Pologne, Paris, 1934., *Gindely:* Die maritimen Plane der Habsburger ... 1627—1629 (Denkschrift der Akad. der Wissenschaften. Phil.—Hist., 39. Band. Wien, 1891.), *W. Platzhoff:* Geschichte des europaischen Staatensystems 1559—1660., kul. 181—191. A katolikus táboron beluli ellentétekre: *F. Gregorovius:* Urban VIII. im Wiederspruch zu spanien und dem Kaiser. Stuttgart 1897. kul. 11—22., *Gindely:* Geschichte des dreissigj. Krieges in drei Abtheilungen. II. Abt. kul. 169—175. A dán király közvetítésére Gusztáv Adolf és II. Ferdinánd kozott 1629-ben: 180. S. Holland vonatkozasokra: *Block:* Geschichte der Niederlande IV. B., 1910. 335—336. S. Az 1629-es holland győzelemre Den Boschnál: *Geyl:* The Netherlands divided (1609—1648), London, 1936., p. 87—94. Svéd politikai viszonyokra: *I. Andersson:* Schwedische Geschichte. Munchen 1950., kul. 213—218. A francia—orosz kereskedelmi és diplomáciai viszonyokra: *Kirchner:* Le commencement des relations économiques entre la France et la Russie (1550—1650), Revue Historique 1949 oct—dec., p. 179—181., *Waliszewski:* Le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov. Paris, 1909., p. 23—24, etc.

Marx a „reakció évérol" és az 1628—29-es eseményekrol: Marx—Engels—Lenin—Stalin zur deutschen Geschichte I. Berlin, 1953. 446—449. Az európai politikai viszonyokra vo. még: *Wittman Tibor:* A nemzeti monarchia megteremtéséért vivott harc ... 1619—20. Bpest, 1954, I. fej. (kezirat, kand. disszertáció). A legfőbb idevágó orosz nyelvű irodalom:

История средних веков, том 11. 1954. 338—341.; Поршнев: Исторический журнал Но. 3. 1945.; О. Л. Ванштейн: Россия и тридцатилетняя война, 1947, 111—120; Смирнов: Россия и Турция в XVI—XVII. вв, том. 11. 1946; Поршнев: К характеристике международной обстановки. 1648—1654. Вопросы Истории, 1954. 5.; Йатория Польши 1. 1954.

*

Magára a szovetségterv keletkezésére a legfontosabb források a következők: Az előzményekre, Bocskai terveire: Magyar Tort. Tár XIX. 1874. 93. l., Történelmi Tár 1882, kul. 1—3, 5, 8—11, 18—19, 216—17, 221, 226—27. o. Báthory Gáborra: *Hatvani:* Magy. Tort. Okmánytár IV. 56, *Szilágyi Sandor:* Báthory Gábor, 120—121. o., *Schmidt V.:* Báthory Gábor és Bethlen Gábor viszonya a lengyel koronához. Századok, 1887. Bethlen korábbi lengyel aspirációiról: *Óváry L.:* Bethlen Gabor diplomáciai osszekotteseiről. 1888, 10—11, *Gindely:* Geschichte des böhmischen Aufstandes von 1618, Bd. 3. 159—160—164., *Miklós Ö.:* Bethlen Gábor és a holland diplomácia. Prot. Szemle, 1929., 600. o., *Szilágyi S.:* Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek történetéhez. 61. o., Magyar Tort. Tár XI. 172. o., *Marczali:* Regesták ... Tort. Tár 1879. 547. o., *Óváry:* i. m. 203, 671, 191, 191. o., *Szalay:* Eszterházy Miklós II. 1886. 320. o., Torok—magyar állam-okmánytar I. 447, 454, 457—58. o.

Az 1628-as fejleményekre: *Szilágyi S.:* Bethlen Gabor és a svéd diplomácia. Akad. Ért. Tort. Tud. 1882. 35. o. stb. *Angyal Dávid:* Magyar Nemzet Története VI. 404. o., Tort. Tár 1882, 251—52. o., Bethlen instrukciója Toldalaginak: Török—magyarkori állam-okmánytár II. 91. o. Bailo-idézet: *Óváry:* i. m. 755. o. A svéd diplomácia szerepére: *D. Norrman:* Gustav Adolfs politik mot Ryssland och Polen under tyska kriget. Uppsala 1943, 32—34., *J. Paul:* Gustav Adolf, 1930, III. Bd. 41., *Vajnstein:* i. m. 114, Wejle svéd történész alapján, *Szilágyi S.:* Bethlen Gábor utolsó tervei és halála. Budapesti Szemle VII. 224—25 stb., *Wibling:* Magyarország történetét érdekló okiratok a svédországi levéltárakból, Tort. Tar 1892, ebben Strassburg 1628. okt. 18-i jelentése. Az oroszok kezdeményezésére *Bethlen:* Torok—magyarkori állam-okmánytár II. 91. o., Toldalagi megállapítása: *Mikó:* Erdelyi Tört. Adatok I. 254. o. Kemény János az orosz kuldottrol: Önéletírása, 123, 133. o. Bethlen levele a cár portai követeihez: Tort. Tár 1887, kul. 54. a követek Bethlenhez: uo. 76. o. Kirill Bethlenrol: *Óváry:* i. m. 757. o., levele Bethlenhez: Torok—magyarkori állam-okm. t. II. 140., o., a kozákok megnyerésére: Tort. Tár 1882. 264., 271—73. o.

A szovetség okleveleit Bantyš Kamenskij alapján közli *Márki Sándor:* Orosz—magyar érintkezések az erdélyi fejedelmek korában. Erdélyi Muzeum 1894. Ugyan-

csak ilyen anyag: *Szilágyi S.:* Bethlen Gábor levelezése, Függelék, kül. 412—419. o., Tört. Tár 1887, 56—57, 77. o. Haga levele: Török—mk. áll.-okm. tár II. 108—116., 118. o. Bethlen magatartása Rousselékkel szemben: Tört. Tár, 1882. 275. o. A francia diplomatákra: *Vajnstein* i. m. 111—114, Porsnyev i. tanulmánya. Les historiettes de Tallemant des Réaux Monmerqué: Mémoires pour servir á l'histoire du XVIIe siecle. Tome 3., Paris 1834, Rousselről: p. 365—369, ugyanitt Olearius Voltaire és Labanoff álláspontja Talleyrand szerepéről ismertetve. Roussel beszélgetése a velencei követtel: *Óváry:* i. m. 754. o. Recsep levele: Tört. Tár 1887, 65—66. o. („Talleyrand és Roussel követsége az orosz cárhoz") Vö. még *Hurmuzaki:* Documente, IV/2, 426—27. *Kuefstein:* Acta et epistolae, liber V., Egyetemi Könyvtár kéziratanyagában. Kéry érdekes jelentése: *Pray:* Gabr. Bethlenii principatus II. 191—196. A konstantinápolyi francia követ magatartására: Tört. Tár 1891, 181—182. o. („Erdély és a harmincéves háború"), Tört. Tár 1887, 29—30. o. („Levelek és okiratok Bethlen Gábor utolsó évei történetéhez"), *Angyal D.:* Erdély pol. érintk. Angliával, Századok 1900, 419—20. o. (Roe, Wiche, Rusdorf magatartására).

Arra, hogy az orosz diplomáciának Erdély felé való közeledése mintegy válasz volt a dán királynak, akivel a cár már majdnem szövetséget kötött, de a dán király magatartása miatt a szövetség nem került aláírásra. *Waliszewski:* Le berceau d'une dynastie, p. 23—24., Solovjov alapján. Ez mutatja, hogy a dán—svéd orientáció és a Bethlennel való szövetség két különböző útját jelentette ekkor még annak, hogy az orosz diplomácia bekapcsolódjék a Habsburgok és III. Zsigmond elleni küzdelembe. Magára III. Zsigmond politikájára: Cambridge Modern History IV. p. 187, 189., Czaplinski tanulmányai a Szkice z dziejów Slaska c. kötetben és a Sobótka **1947. sz.-ban.**

II. Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatainak kezdetei

Perényi József

Az új magyar történetírás nagy figyelemmel fordul nemzeti felszabadító harcaink felé. Felkutatja a még ismeretlen forrásokat, felülvizsgálja az eddigi megállapításokat, és igyekszik megrajzolni a magyar dolgozó *nép* szerepét, amelyet a polgári történetírás elhanyagolt vagy tudatosan hamis színben tüntetett fel.

Az elmúlt évek folyamán alapos kutatások folytak a XVIII. század elején lezajló, II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc történetének feltárására is, és ezek eredményeit két kisebb összefoglaló munka és néhány részlettanulmány már a magyar olvasóközönség elé tárta.[1] A kirajzolódó új kép sokban eltér a még ma is közkézen forgó régi munkák[2] ábrázolásától, amely sokban idealizálta a felkelés vezetőit, háttérbe szorította a felkelés igazi erejét adó magyar parasztságot, és nem érintette a felkelés alatt sem szünetelő osztályharcot. A Rákóczi felkelés mai képe tehát már sokkal teljesebb, igazabb és sokoldalúbb, mint a polgári történészek által festett kép, de még közel sem teljes.

A legnagyobb hiányosságok annak a nemzetközi környezetnek az ábrázolásában találhatók, amelyben a szabadságharc lezajlott, s amely igen sok kérdésben szinte döntő hatással volt a vezetők cselekedeteire és a szabadságharc menetére. Ugyancsak homályosan ismerjük a szabadságharc külpolitikáját, azokat a kísérleteket, melyeknek célja a felkelés jogosságának elismertetése, külföldi segítség szerzése volt stb., holott ezek sokszor jelentős hatást gyakoroltak a belpolitikai intézkedésekre, tervekre, törekvésekre is. Így például nem érthető teljesen az ónodi detronizáció, ha nem tudjuk, hogy a felkelés vezetői ennek révén reméltek nagyobb francia segítséget. Ugyancsak nem lehet megérteni a

szabadságharc hadtörténetének néhány problémáját, ha nem vesszük figyelembe a spanyol örökösödési háború menetét, amely meghatározta a Magyarországon működő császári hadak létszámát stb.[3] A külpolitikai kérdések elhanyagolása különben arra vezetett, hogy a szabadságharc elszigetelt magyar jelenséggé vált, holott szoros kapcsolatban állott az egykorú európai eseményekkel, azok szerves része volt. Magának Rákóczinak az alakja sem teljes külpolitikai terveinek és akcióinak ismerete nélkül.

Ezeknek a kérdéseknek az elhanyagolása, helyesebben háttérbeszorulása régi örökség. A szabadságharc korára vonatkozó nagyszámú forráspublikációban ugyanis a külpolitikai vonatkozású okmányok száma aránylag kevés,[4] nem egy fontos okmány még a levéltárakban porosodik. Ha látták is ezeket a korszak kutatói, nem használták fel. Elmaradásunk felszámolására azonban már megtörténtek az első lépések. A közelmúltban megjelent egy gyűjtemény, amely számos fontos diplomáciai okmányt tartalmaz a felkelés első éveiről.[5] Előkészületben van ezenkívül két nagyobb forráspublikáció, amelyek közül az egyik a francia, a másik pedig az orosz kapcsolatokra vonatkozó okmányokat fogja közzétenni.

Ez a tanulmány, amely a szabadságharc külpolitikájának egy kicsiny, de igen fontos részét kívánja megvilágítani, éppen az említett második okmánypublikációra épül.

1707-ben ugyanis Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem és a magyar rendi konföderáció választott fejedelme I. Péter orosz cárral szövetségre lépett, megkötötte a szabadságharc első nemzetközi szerződését, és így sikerült áttörnie azoknak a balítéleteknek a gátját, amelyet a legitimitásra féltékenyen vigyázó európai uralkodók emeltek Rákóczival és így a magyar felkeléssel szemben.

Rákóczi ugyan már a felkelés kitörése előtt tárgyalásokat folytatott a franciákkal és a lengyelekkel, később pedig követei eljutottak számos európai udvarba, de embereit hivatalos minőségben rendszerint nem ismerték el, nem voltak egyenrangúak a szuverén uralkodók követeivel. Ha javaslataik éppen megfeleltek az illető udvar érdekeinek, úgy szóbaálltak velük, de kötelező ígéreteket nem kaptak. Meg kellett küzdeniük a tűrés és a „de facto" elismerés hátrányaival, ami erősen megnehezítette a magyar diplomácia amúgy sem könnyű munkáját.

Szinte közmondásszámba megy az a régesrégi tétel, hogy hatékony külpolitikát csak akkor lehet folytatni, ha reális erő áll

mögötte. Sajnos, a felkelés idején kiépülő magyar állam nem rendelkezett annyi erővel, hogy a zajló nemzetközi életben önálló tényezőként léphetett volna fel, önálló külpolitikát folytathatott volna. Csak egy lehetőség maradt, és ez az egyidejűleg folyó két nagy európai háború résztvevői közötti ellentétek kihasználásának, esetleg a közvetítésnek az útja volt. A háborús frontok, elsősorban az északi háborúban gyorsan változtak, és néhányszor reális lehetőség nyílt külföldi segély szerzésére.

Rákóczi diplomatái, többségükben tehetséges középnemesek, aránylag gyorsan megtanulták mesterségüket. Ezer és ezer kilométereket utaztak kocsin, lovon és tengeren, nemegyszer mozgó és harcoló csapatok között. Életüket sokszor kockára téve jutottak el kuldetésuk helyére, a fényes palotákban lakó, vagy a harcoló csapataik körében tartózkodó uralkodókhoz. Gyorsan tájékozódtak a helyi viszonyokban, s esetleg már elavult utasításaik egyes pontjait megváltoztatva, előadták megbízójuk kívánságait, és nemegyszer fantasztikusnak tetsző javaslatait.

Rákóczi diplomáciai szolgálata kora színvonalán állott. Követei rendszerint jól ismerték az etikettet és a nemzetközi jogot, amelyet Hugo Grotius nem sokkal előbb ontött olyan formába, amely még ma is kivívja csodálkozásunkat. Ezek a követek az akkori diplomáciai nyelven, a latinon és francián kívül még két-három másik nyelven is beszéltek. és az előkelő származás kivételével többnyire megfeleltek azoknak a magas követelményeknek, amelyeket az akkori világ, az abszolút uralkodók világa támasztott az idegen követekkel szemben. Ezeket a követelményeket néhány évvel később XIV. Lajos egyik diplomatája fogalmazta meg[6] olyan klasszikus formában, hogy még a mai diplomáciai kézikönyvek is őt idézik. Nedeczky Sándor, Rádai Pál, Kökényesdi (Vetési) László és Pápai János, akik Rákóczit és a magyar szabadságharcot a cárnál, a svéd királynál, XIV. Lajosnál és a szultánnál képviselték, megérdemlik elismerésünket. Nem rajtuk múlott, hogy nem tudtak komoly segítséget szerezni szabadságért küzdő hazájuknak.

Átmenetileg azonban a magyar külpolitika és diplomácia sikereket tudott elérni. Egy ilyen diplomáciai sikerről számolunk be ebben a tanulmányban, bár ezúttal — és ezt már itt leszögezzük — a kezdeményezés nem Magyarországról, hanem I. Péter cártól indult ki, aki szintén utakat keresett nagyvonalú politikája megvalósításához, de mindenütt zárt ajtókra talált. A cárnak

nem voltak előítéletei, számára Rákóczi és a magyar felkelés teljes jogú partner volt addig, amíg céljait szolgálták. Sőt, még akkor is, amikor útjaik már eltértek egymástól, hajlandónak mutatkozott segíteni Rákóczit és a magyar ügyet. Nem rajta múlt, hogy szándékát nem tudta valóraváltani.

Az alábbiakban a Rákóczi és I. Péter között kötött, 1707. évi varsói szerződés előzményeit és magát a szerződést kívánom ismertetni. E tárgyról már többen írtak, de részint az anyaghiány, részint pedig az egyetemes történeti helyzet felületes ismerete miatt nem tudták megoldani a felmerülő összes problémákat. Befolyásolta ezenkívül a kutatókat az oroszokkal szembeni politikai állásfoglalásuk is, amely egyenesen megakadályozta őket abban, hogy a szabadságharc orosz kapcsolatait helyesen értékeljék. A következőkben igyekszem majd a felmerült problémákat megvilágítani és eloszlatni azokat a tévedéseket és félreértéseket, amelyekkel a szakirodalomban ma is találkozunk. E tanulmány tehát nem meríti ki a magyar—orosz kapcsolatok egészét a szabadságharc idején. Az 1707 utáni kapcsolatokról, amelyekkel az irodalom eddig szinte egyáltalán nem foglalkozott, más alkalommal kívánok részletesen beszámolni.

Tanulmányom első részében, egy rövid historiográfiai áttekintés után felvázolom azt a bonyolult nemzetközi helyzetet, amely a XVIII. század fordulóján a spanyol örökösödési háború és az északi háború kitörése következtében jött létre, és azt az álláspontot, amelyet Rákóczi és Bercsényi kialakítottak a helyzettel kapcsolatban. Ezek után az igen bonyolult lengyelországi viszonyokat és az orosz külpolitikát elemzem, hogy érthetővé váljon Péter cár Rákóczi mellett történt állásfoglalása, majd Rákóczi külpolitikájának előző szakaszát ismertetve, rátérek arra a nagy fordulatra, amit az orosz szövetség megkötése jelentett a magyar külpolitikában. Befejezésül pedig a varsói szerződést vizsgálom, mert ez lett az alapja az 1707 utáni magyar—orosz kapcsolatoknak.

*

A Rákóczi és I. Péter között kialakult kapcsolatok kérdésével először K. Jarochowski lengyel történész, a XVIII. század fordulójának kiváló ismerője foglalkozott.[7] Lengyel, szász és részben magyar forrásanyag felhasználásával nagy vonalaiban ismer-

teti a varsói szerződés létrejöttének körülményeit, és részletesen kitér a lengyelországi helyzetre, amely a magyar—orosz kapcsolatokat erősen befolyásolta. A magyarországi állapotokat azonban kevéssé ismerte, és nem látta meg helyesen a nemzetközi összefüggéseket sem, ami nem véletlen, hiszen akkor még nem álltak rendelkezésére azok a hatalmas forráspublikációk és pozitivista diplomáciai történeti művek, melyeknek alapján a nemzetközi kapcsolatok fejlődése nyomon követhető. Ennek ellenére Jarochowski munkája korának értékes alkotása, és sajnálatos, hogy Magyarországon ismeretlen maradt.

A magyar történészek közül Márki Sándor foglalkozott először részletesen témánkkal, Rákócziról írt hatalmas monográfiájában nagy figyelmet szentelt az orosz kapcsolatoknak.[8] Mivel azonban csak magyar forrásokat használt, és kevéssé ismerte a lengyelországi helyzetet, valamint az orosz külpolitikát, előadásában számos hibát találunk.

Tévedéseinek jelentős részét kijavította I. Tomasivszkij ukrán történész,[9] aki előzőleg egy nagyobb munkában részletesen tárgyalta a magyar—lengyel viszonyt a XVIII. század fordulóján,[10] és nagy mennyiségű lengyel forrás alapján ismertette a magyar—orosz kapcsolatokat is.

Márki Sándor a bírálat megjelenése után egy külön tanulmányban foglalkozott a Rákóczi és I. Péter közötti kapcsolatokkal.[11] Ebben az akadémiai székfoglaló értekezésében kibővítette forrásanyagát, tekintetbe vette Tomasivszkij megjegyzéseit is, és széles alapokra fektetve igyekezett megrajzolni a két uralkodó között megkötött szerződés létrejöttének körülményeit. A munka nagy érdeme, hogy felismerte a szerződés igazi jelentőségét. Meglátta, hogy ez volt a magyar szabadságharc vezérének első és egyetlen egyenrangú nemzetközi szerződése, amely közvetve Magyarországot független államként, a felkelőket pedig teljesjogu szerződő felekként elismerte. Sajnos Márki — mint már mondottam — sem a lengyel, sem az orosz viszonyokat nem ismerte eléggé, és a spanyol örökösödési, valamint az északi háború problematikájával sem volt teljesen tisztában. Ennek következtében munkájában számos helytelen értékelés, sőt egyszerű tévedés is található. Márki a magyar—orosz viszony további alakulását sem vizsgálta behatóan, nem ismerte fel azokat a reális lehetőségeket, amelyeket az orosz szövetség bizonyos adott helyzetekben magában rejtett, holott ezekkel a szabadságharc vezetői tisztában vol-

tak. Márki csak azt látta, hogy az orosz segítségből semmi sem lett, ezért múló epizódként tárgyalta az orosz kapcsolatokat.

Márki tanulmánya után más történész e problémával külön nem foglalkozott, úgyhogy az ő eredményeit használták fel a két világháború közti összefoglalásokban és monográfiákban.

Külföldön azonban új eredmények is születtek. A. Gašparíková szlovák történész a Rákóczi felkelés és a szláv népek viszonyát vizsgálva, kimerítően foglalkozott Rákóczi és I. Péter kapcsolataival, 1708-ig bezárólag. Munkájában felhasználta a teljes előző irodalmat és a kiadott forrásokat, s új képet igyekezett rajzolni a magyar—orosz viszony kezdeteiről. Miután alaposan tanulmányozta az orosz és lengyel forrásokat, és kiaknázta a magyar kutatók által nem ismert szláv nyelvű feldolgozásokat is, munkája sok részletkérdésben pontosabb a magyar műveknél, egyes kérdésekben pedig helyesebb, objektívebb magyarázatot tudott adni náluk. A munka egészét nézve azonban teljesen hamis ábrázolást nyújt. A szerző huszadik századi harcos szlovák nacionalizmusa, sőt sovinizmusa, egyszerűen képtelenné teszi őt a Rákóczi szabadságharc lényegének és így a magyar—orosz kapcsolatok jelentőségének felismerésére. Hozzájárult ehhez még az is, hogy a magyar—orosz kapcsolatok 1708 utáni történetét nem ismerte, és így nem látta meg ezeknek helyes perspektíváját. A magyar liberális történészek helytelen felfogását és hibáit bírálva nem vette észre, hogy ő maga az ellenkező oldalra állva legalább akkora hibákat követett el. Tanulmánya különben ismeretlen maradt a magyar történeti irodalomban.[12]

A Rákóczi szabadságharccal foglalkozó felszabadulás utáni magyar munkák, amennyiben a magyar—orosz kapcsolatokra kitérnek, általában Márki eredményeire támaszkodnak, kiegészítve azokat e tanulmány szerzőjének szóbeli közléseivel és több kisebb népszerű cikkének adataival.[13]

*

A magyar szabadságharc külpolitikáját és diplomáciai akcióit nem lehet megérteni, ha nem ismerjük az egyes nagyhatalmak külpolitikai célkitűzéseit, a fennálló bonyolult szövetségi rendszert és végül az akkori diplomácia módszereit. Rákóczi, aki mindvégig kezében tartotta a külpolitika irányítását, és abba beleszólást csak néha engedett környezete tagjainak, mindezt kitűnően ismerte. Annak ellenére, hogy a korszak az abszolút uralkodók

titkos diplomáciájának ideje, az egyes országok uralkodó osztályainak néhány tagja mindig tudott a legtitkosabb szerződésekről is, és e titkukat anyagi vagy más természetű előnyökért megosztották az érdekelt hatalmak követeivel vagy ügynökeivel, akik értesüléseiket azonnal jelentették udvaruknak. Rákóczi informátorai között, a francia követeken kívül, ott találjuk a lengyel királyok környezetének egy-egy tagját, a svéd király egyik titkárát, a porosz király udvari lelkészét, saját követeit, befolyásos nyugati kereskedőket stb. Az európai nemzetközi élet eseményeinek híre rendkívül gyorsan eljutott hozzá, és így azonnal intézkedhetett azok kihasználására. Ez a körülmény magyarázza meg azt, hogy többször hónapokon keresztül előkészített diplomáciai akciók hirtelen abbamaradnak, mert eredeti elgondolásait egy-egy új hír alapján már nem valósíthatta meg. Ez teszi érthetővé azt a bizonytalanságot is, amely néha külpolitikai vonalvezetésében mutatkozik. Bizonyos körülményeket előbb tisztáznia kellett és csak azután tudott valamilyen akciót megindítani. Ilyenkor a franciaországi vagy az oroszországi követ panaszkodott, hogy hónapokon keresztül nem kap utasításokat, híreket hazulról.

Rákóczi mindenben alkalmazkodott kora diplomáciájához,[14] felhasználta a titkos diplomácia, az abszolút uralkodók diplomáciájának összes lehetőségeit. Ezek a lehetőségek az akkori bonyolult nemzetközi helyzetben meglehetősen nagyok voltak, és tág teret engedtek a legkülönbözőbb elképzeléseknek. A magyar szabadságharc egész ideje alatt Európa háborúban állott, s az erősebb államok közül csak Törökország maradt semleges. E belső zavarokkal, társadalmi és gazdasági válsággal küzdő, valaha oly félelmetes nagyhatalom a magyarországi felszabadító háborúban kapott sebeit gyógyítgatta. A török államférfiak sokáig ellenálltak a csábításnak, s pénzzel sem lehetett őket valamely harcoló fél mellett csatasorba állítani. Csak a magyarországi szabadságharc végefelé avatkoztak be az európai háborúba azzal az országgal szemben, amely ekkor vált elsővonalbeli európai nagyhatalommá. A törökök ugyanis tisztában voltak Oroszország erejével, és azzal a veszéllyel, amit további erősödése jelentett erőszakkal összetartott birodalmuk számára. Ezért, nem utolsó sorban az oroszok hatalmának és tekintélyének növekedésétől ugyancsak félő Anglia biztatására kezdték meg a háborút, és ezzel akaratlanul is megakadályozták I. Pétert abban, hogy komoly segítséget nyújtson a végéhez közeledő magyar szabadságharcnak.[15]

A továbbiakban megvizsgáljuk azokat a nemzetközi ellentéteket, amelyek a XVIII. század első éveiben Európát lángbaborították.

Nyugat-, Dél- és Közép-Európában a spanyol örökség kérdése, Kelet-Európában pedig a baltikumi svéd túlsúly megtörése állította csatasorba az érdekelteket. Az idők folyamán többször tettek kísérletet a két konfliktus összekapcsolására is. Ezek a mi szempontunkból különösen fontosak, és ezért részletesen fogunk foglalkozni velük.

Nyugat-Európában a XVII. század második felében a túlsúly Spanyolországból Franciaországba helyeződött át. XIV. Lajos hosszú uralkodása alatt következetesen folytatta elődei terjeszkedő politikáját. Egymás után következő, évekig tartó háborúkban megszilárdította hatalmát, Franciaország határait egyre közelebb tolta a Rajnához, és az akkor spanyol kézen levő belga terület ellen is támadásokat intézett. Lajos e törekvései és sikerei felkeltették Franciaország hagyományos szövetségeseinek, az angoloknak és hollandoknak a féltékenységét, akik a franciákat nemrégen még segítették a spanyolok elleni háborúkban. Az eredmény az erők teljes átcsoportosulása lett.

Szerepet játszott ebben még egy más körülmény is. Hollandia és Anglia ekkor már kapitalista országok voltak, külpolitikájukat a győztes polgárság diktálta mindenkori gazdasági érdekeinek megfelelően. A két kapitalista ország eleinte egymás ellen harcolt. A gyengébb Hollandiának azonban engednie kellett, és ettől kezdve általában együttműködött Angliával, s mint önálló tényező kikapcsolódott a nemzetközi külpolitikából.

XIV. Lajos akkor is folytatta hódító politikáját, amikor legerősebb szárazföldi ellenfelét, a császárt a magyarországi törökellenes felszabadító háború teljesen lekötötte. 1686-ban azonban Orániai Vilmos holland helytartó kezdeményezésére létrejött ellene az ún. augsburgi liga. Tagjai: Hollandia, Spanyolország, az osztrák Habsburgok, Svédország és számos német birodalmi és itáliai fejedelem. Céljuk Franciaország bekerítése volt. Amikor Orániai Vilmos az angol trónra került, Anglia is csatlakozott a szövetséghez.

Az 1688-ban kezdődő háború az 1697. évi ryswicki békével végződött a status quo ante alapján. Franciaország helyi sikerei ellenére sem tudta kitűzött céljait megvalósítani. Így mindenki előtt világossá lett, hogy ez a békekötés tulajdonképpen csak

fegyverszünetet jelent, és rövidesen sor kerül a döntő összecsapásra.

Ezúttal azonban a tét igen nagy volt, hiszen a spanyol birodalom sorsáról, a spanyol birodalom felosztásáról kellett dönteni. Közeledett a gyermektelen spanyol király halálának órája. Örökösként a francia trónörökös, I. Lipót császár és a bajor választófejedelem jöhetett szóba, mert ők voltak II. Károly legközelebbi rokonai.

A probléma az akkori államférfiaknak igen nagy gondot okozott, mivel a francia vagy az osztrák öröklés az európai politika akkori alapelvének, a hírhedt egyensúly elvének feladásához vezetett volna.

A spanyol király tudta és beleegyezése nélkül lázas osztozkodás indult meg az érdekelt felek között. A spanyol birodalomból, amelyben nem nyugodott le sohasem a nap, tulajdonképpen minden érdekeltnek bőven jutott volna, azonban az osztozkodást nagyon bonyolította, hogy a spanyol birtokok teljes egészében való megszerzése a két főigénylő (a bajor választó váratlan meghalt) bármelyike számára döntő fölényt jelentett volna ellenfeleivel szemben, és ezért nem szívesen egyezkedtek. Miután így az egyezkedésről le kellett mondani, az európai hatalmak erősen készülődtek a háborúra. XIV. Lajos legerősebb szárazföldi ellenfele a császár volt. Hogy azonban ez haderőit a franciák ellen teljes egészében bevethesse, véget kellett vetni a török háborúnak. Az angolok és hollandok tehát mindent megtettek Konstantinápolyban, hogy a törököket békére kényszerítsék. Az ő közvetítésükkel jött létre 1699-ben a karlócai béke, amely véglegesítette Magyarország felszabadítását a török iga alól. Így Franciaország ellenségei készen álltak a küzdelemre.

Erősen bonyolította a helyzetet, hogy II. Károly 1700. november 1-én meghalt. Végrendeletében nem a francia trónörököst, hanem XIV. Lajos unokáját tette meg általános örökösévé, azzal a feltétellel, hogy Spanyolország és Franciaország egy kézben sohasem egyesülhet. Ez a végrendelet tartalmazott bizonyos békés megoldási lehetőségeket, úgyhogy egyesek már az általános európai béke bekövetkezését várták.

Anjou Fülöp V. Fülöp néven el is foglalta a spanyol trónt. Ezután következett volna a franciaellenes tábor kielégítése. Ha ez sikerül, a háború elmaradhatott volna. XIV. Lajos azonban nyeregben érezte magát, és semmilyen engedményre sem volt haj-

landó, sőt számos kisebb-nagyobb politikai hiba elkövetésével még inkább felingerelte ellenfeleit.

A „nagy szövetség", azaz a császár, a német fejedelmek többsége, valamint Anglia és Hollandia erre még szorosabbra fűzték kapcsolataikat, és lázasan készülődtek a háborúra. XIV. Lajos ezt tudva, ugyancsak szövetségesek után nézett. 1701 és 1702 a lázas keresés, a legkülönbözőbb kombinációk jegyében telt el. A francia próbálkozások azonban nagyrészt sikertelenek maradtak. Csak a bajor választóval sikerült szövetséget kötni, a többi tárgyaló fél vagy kitért, vagy aláírt egy szerződést, amelyet az első puskalövés után felmondott, és az ellenfélhez állt (Savoya, Portugália). A francia diplomácia tehát már az előcsatározásokban döntő vereséget szenvedett. Még a számtalan fejedelemségre szabdalt, és ellentétek által megosztott német birodalmon belül sem sikerült ez alkalommal egy császárellenes tábort létrehoznia.

A szövetségkeresés így tehát még akkor is tartott, amikor 1701 végén Észak-Itáliában megtörtént az első összeütközés a császári és francia csapatok között, majd 1702 májusában a „nagy szövetség" hadat üzent a franciáknak és a spanyoloknak.[16] Rákóczi és Bercsényi ekkor már Lengyelországban működtek, és felvették a kapcsolatokat XIV. Lajossal, segítségét kérve. A magyar szabadságharc francia orientációja így későbbi vezetői révén még a felkelés kitörése előtt megkezdődött.

Ezután rátérünk a szabadságharccal egy időben lezajló másik nagy európai konfliktus részletesebb ismertetésére.

A spanyol örökösödési háború Nyugat- és Közép-Európa térségein, távol a magyar határoktól játszódott le, míg az északi háború Kelet-Európában, a magyar határ közvetlen közelében folyt, és így sokkal erősebben befolyásolta a magyar eseményeket.

Kiindulópontul vizsgálatunkhoz a karlócai béke (1699) megkötését közvetlenul megelőző idők szolgálnak. Az Ausztriából, Velencéből, Lengyelországból és Oroszországból álló törökellenes koalíció általában sikeresen harcolt, de nagyobb területnyereségre csak az osztrákok tettek szert, amennyiben Magyarországnak majdnem az egész területét felszabadították. Lengyelország és Oroszország viszont nem tudta elérni a kitűzött célokat: Podolia visszavételét, illetőleg a Fekete-tengerre való kijutást. Azovot ugyan az oroszok elfoglalták, de Kercset, az azovi öböl kijáratát nem tudták megszerezni. II. Ágost, szász választó, az újonnan megválasztott lengyel király ezért nagy előkészületeket tett a

törökellenes háborúra, remélve egyúttal, hogy győzelem esetén megerősítheti hatalmát Lengyelországon belül is a mindenható mágnásokkal szemben. Péter cár pedig nyugati tanulmányútra indult, remélve, hogy sikerül majd újabb szövetségeseket és segítséget találnia a török elleni háborúra.

A törökellenes tervek azonban már elkéstek, mert a nyugati országok a spanyol örökösödési háborúra készültek, és a török háború beszüntetését szorgalmazták. A két kelet-európai uralkodónak így fel kellett adnia terveit.

Ekkor Péter cár, aki igen gyorsan felismerte a helyzetet, egy másik nagy jelentőségű tervvel állott elő. Most az orosz külpolitika egy másik igen fontos célkitűzését kívánta megvalósítani. A Balti-tengerre való kijárat megszerzésének óriási jelentősége lett volna Oroszország számára. Ennek a hatalmas szárazföldi országnak a tengeri kereskedelembe való bekapcsolódása és a fejlettebb nyugati országokkal való érintkezés lehetővé tétele a kor elsőrendű feladata volt.[17] Péter ezt felismerte, és ezért egy olyan koalíciót kívánt létrehozni, amely sikerrel tudta volna felvenni a küzdelmet a Balti-tenger partjának nagy részét kézbentartó svéd nagyhatalommal.

Péter a tervet nyugati útján már 1698-ban előadta II. Ágostnak Rava Ruszkában. A szász választónak a terv tetszett, mert siker esetén örökös birtokává akarta tenni Livóniát, a régi lengyel tartományt, és így Lengyelországon belül megerősödve, talán szász mintára itt is abszolút hatalmat tudott volna kialakítani.

A tárgyalások tovább folytatódtak, és 1699. november 11-én létrejött a preobrazsenszkojei szerződés, amely Szászországot és Oroszországot a török háború befejezése után közös harcra kötelezte a svédek ellen. E tervet és szövetséget a livóniai nemesség is támogatta, mivel köreiben a svéd uralom nem örvendett nagy népszerűségnek. E nemesség egyik képviselője, Johann Reinhold Patkul, igen nagy szerepet játszott a svédellenes szövetség összehozásában, amelyhez rövidesen Dánia is csatlakozott.

1700 elején Dánia és II. Ágost meg is kezdték a hadműveleteket a svédek ellen, de ekkor váratlan események következtek be. Mind a tengeri hatalmak, mind pedig Franciaország régebbi szerződések alapján saját szövetségesüknek tekintették Svédországot. Mindkét fél remélte, hogy XII. Károly majd melléje áll a kitörő spanyol konfliktusban, és ezért rossz szemmel nézték a svédellenes háborút. Mikor diplomáciai eszközökkel nem tudták rávenni

a dánokat a svédekkel való gyors békekötésre, egy vegyes angol—holland flotta bombázni kezdte Koppenhágát. Erre a dán királynak már 1700. augusztus 8-án alá kellett írnia a trawendali békét, s így XII. Károlynak már csak két ellenfele maradt.

Rövidesen ezután Péterre került a sor. XII. Károly Narvánál tönkreverte az orosz sereget, majd megindult Lengyelország felé, hogy II. Ágosttal is megmérkőzzék.

Mielőtt e harc bonyolult részleteit tárgyalnánk, meg kell említenünk, hogy a következő években, amíg XII. Károly Lengyel- és Szászországban harcolt, Péter cár teljesen újjászervezte és megerősítette seregét, majd a tengerparton néhány svéd erődöt elfoglalva, hozzákezdett a balti flotta és Pétervár városa felépítéséhez.[18]

XII. Károly II. Ágostot 1701. július 18-án megverte Rigánál, és benyomult Lengyelországba, illetőleg Litvániába, ahol kirobbantotta azokat az ellentéteket, amelyek a lengyel mágnások egyes csoportjai között már régen fennálltak. Rákóczi és Bercsényi, amikor 1701-ben Lengyelországba érkeztek, a lehető legzavarosabb állapotokat találták. Mivel a lengyel helyzet a kulcskérdése tanulmányunk főproblémáinak, behatóbban foglalkozunk a lengyel viszonyokkal.

Lengyelország volt e korban az egyetlen európai ország, ahol a központosítást és a fejedelmi abszolutizmust nem sikerült megvalósítani. A XVI. század végén hosszú harcok után a lengyel köznemesség, amely a centralizáció főtámasza lehetett volna, teljesen háttérbeszorult, és a mágnások járszalagjára került. A választott király jóformán semmilyen hatalommal sem rendelkezett, és az egykorúak is „respublica"-nak, azaz köztársaságnak és nem királyságnak nevezték Lengyelországot. A gyakorlatban ez a teljes zűrzavart, a feudális anarchiát jelentette. Központi hatóságok tulajdonképpen nem léteztek, helyesebben a végrehajtás a hivatalokat halmozó főurak kezében egyesült, akik azokat vagy személyesen, vagy familiárisaik segítségével gyakorolták. Az országgyűlésen egyszerűen nem lehetett olyan törvényeket hozni, amelyek valamely nagyobb úr érdekeit sértették, mert a „liberum veto" gyakori alkalmazása ezt lehetetlenné tette.

A lengyel mágnások érdekei tehát csak a parasztság elnyomásában és a városok tönkretételében egyeztek meg. Ezért a főúri réteg több pártra szakadt, és ezek egymás elleni harca tölti ki a lengyel történelem közel két századát. Az osztatlan hatalomért

folyó belső csoportharcba azonban a külhatalmak is beavatkoztak, és különösen élesen mutatkozott meg befolyásuk a királyválasztásokkor. Az egész XVII. század folyamán minden választásnál rendszerint két párt, a Habsburg és a francia párt csapott össze, és a győzelem a mozgósított pénzösszegek nagyságától függött. Néha a lengyel köznemesség is önállóan lépett fel, és ilyenkor sikerült a nemzeti érdekeket valamennyire érvényesíteni. A XVIII. században azonban ez már nem fordult elő, és Lengyelország gyorsan haladt azon az úton, amely a század végén felosztásához, függetlenségének felszámolásához vezetett.

II. Ágost szász választófejedelem megválasztása is a szokásos módon ment végbe. A tradicionális ellenfelek, Ausztria és Franciaország jelöltjei, Sobieski Jakab és Conti herceg harcoltak egymással, mikor tele zsebbel megjelent a színen Ágost. Kétkulacsos politikájával és ígérgetéssel rászedte Bécset és Párizst is, és így megválasztották lengyel királynak (1697).

Helyzete azonban nehéz volt, mert a francia párt embereit, köztük a Sapiehakat és Radziejowski prímást nem sikerült megnyernie. Kicsapongó életével, valamint a szász hadseregére támaszkodó abszolutisztikus törekvéseivel sok újabb ellenséget szerzett magának. Tovább fokozta az ellentéteket az oroszokkal kötött szerződése. Ágost a preobrazsenszkojei szerződést, valamint ennek 1701. évi megújítását csak mint szász választófejedelem írta alá, mivel a lengyel és litván főurak nem akarták vállalni a svéd háború veszélyét. A lengyel uralkodó osztály többsége tehát a semlegesség mellett foglalt állást, ami rendkívül bonyolult helyzetre vezetett. XII. Károly így éveken át Lengyelország területén harcolt Ágost nagyobbrészt szász zsoldosai ellen, és 1702-ben elfoglalta Varsót, majd Krakkót is anélkül, hogy a lengyelek felléptek volna a svéd hódító ellen. A hadi helyzet különben állandóan változott, a két király fogócskát játszott az országban. A régi francia párt hívei és más elégedetlenek azonban a svédekhez csatlakoztak, egyre élesebben követelték Ágost lemondását és egy új király megválasztását.

Ágost nehéz helyzetében veszélyes külpolitikai játékba kezdett. Megbizottja még 1700 végén szerződést kötött a franciákkal, amely biztosította volna számára a svédekkel való békekötést, és hatalmas évi segélyhez juttatta volna, ha a császár ellen hadbalép. Ágost azonban a szerződést nem ratifikálta. Nem vezettek eredményre az 1702. januárjában folytatott francia—szász tár-

gyalások sem. Ágost végeredményben sokkal kisebb évi segély ellenében 1702 januárjában a császárral kötött szoros szövetséget. [19]

Így érthetjük meg azt a kettős játékot, amit Ágost Rákóczival és Bercsényivel játszott. Egyszer támogatásáról biztosította őket, másszor pedig megengedte, hogy a császári követ vadásszon rájuk. Ártani azonban nem tudott a magyar emigránsoknak, akik hatalmas pártfogókra találtak a lengyel urak körében, kiknek birtokaira Ágost hatásköre és hatalma nem terjedt ki.

Első helyen kell említenünk A. Sieniawskit, a korona, azaz Lengyelország hetmanját, később nagyhetmanját, a błezi palatinust és elsősorban feleségét, Helena Lubomirskát, akit gyengéd szálak fűztek Rákóczihoz. Főleg neki köszönhető, hogy Rákóczit és a magyar ügyet támogatták a Lubomirski család tagjai, elsősorban Hieronim, az akkori nagyhetman, valamint Radziejowski prímás, továbbá J. Potocki kievi vajda, Katski krakkói vajda és még számos lengyel főúr. Sieniawska asszony végig kitartott Rákóczi mellett, a szabadságharc nehéz éveiben ő intézte a francia segélypénzek eljuttatását, segítette a hadianyagvásárlást, és nemegyszer kisegítette Rákóczi pénzzavarral küzdő diplomatáit. Egyes források szerint Rákóczi lengyel királyságának gondolata is tőle származott.[20]

A nemzetközi helyzet vázolása után rátérünk Rákóczi külpolitikájának rövid ismertetésére.

Rákóczi külpolitikáját az első időkben meghatározta a Habsburg-ellenes magyar urak tradícionális francia orientációja azzal a hatalmas különbséggel, hogy nála a török segítség kérdése már alig szerepelt. Rákóczit tulajdonképpen azért börtönözték be, mert XIV. Lajossal érintkezésbe lépett. Szerencsés kiszabadulása után Lengyelországban természetesen az előbbi vonalat folytatta, mert Bercsényi kísérletezései II. Ágosttal eredménytelenek maradtak, viszont a varsói francia követ, Du Héron felkarolni látszott ügyüket.

XIV. Lajos azonban 1701 tavaszán még fontosnak látszó szövetségek kötésével foglalkozott, Rákóczi és Bercsényi pedig csak két magánember volt. Előrelátóan azonban egy kisebb összeget adott nekik személyes szükségleteik fedezésére. Még 1702. május 18-án sem látott nagy lehetőségeket egy magyarországi felkelésben, és ezért Du Héronnak így írt: „Így tehát biztassa őket (Rákóczit és Bercsényit), hogy dolgozzanak hazájuk javára, és biztó-

sítsa őket, hogy segítségem nem fog elmaradni, ha sikerüknek valami nyoma mutatkozik."[21] A Rákóczival való együttműködésnek Lajos részéről volt egy szubjektív, de koronás királyi helyzetéből érthető akadálya. Lajos ösztönösen nem szerette „az uralkodójuk legitim hatalma ellen lázadó alattvalókat", ahogyan még 1701-ben Rákóczit és társait nevezte.[22] Talán ezzel a körülménnyel magyarázható az a körülmény, hogy XIV. Lajos minden ígérgetése ellenére sem volt hajlandó, még később sem, kétoldalú szerződést kötni Rákóczival, annak ellenére, hogy akkor már a magyar szabadságharc volt az egyetlen külső segítsége.

1702-ben, II. Ágost első nagy veresége után, detronizálásának gondolata sokakat foglalkoztatott. Így Du Héron 1702 közepén XIV. Lajoshoz írt levelében először vetette fel Rákóczinak esetleges jelöltségét a lengyel trónra, amit Lajos helyeselt ugyan, de nem tartott megvalósíthatónak.[23]

Ez valóban meg is felelt a valóságnak, hiszen az új lengyel király patrónusa csak a győztes XII. Károly lehetett, aki viszont egyszerűen szóba sem állt Rákóczival.[24]

Közben azonban alaposan megváltozott a helyzet, mert a magyar nép legjobbjai fegyvert fogtak a Habsburg elnyomók ellen, és vezérüknek hívták Rákóczit. A két törekvés — saját erővel és idegen segítséggel felszabadítani az országot — így találkozott, és Rákóczi sem volt többé magánember. A francia király, kinek diplomáciai erőfeszítései sikertelenek maradtak Európa szuverén uralkodóinál, és nem bízhatott kisszámú szövetségesében sem, most már nagyobb érdeklődéssel fordult Rákóczi felé, s ennek jeléül 1703 áprilisában 30 ezer tallér előleg kifizetését engedélyezte a magyar felkelés előkészítésére.[25]

1703. június 16-án Rákóczi néhány lengyel katonával átlépte a magyar határt, ahol a felkelt nép várta. Ezzel megkezdődött a szabadságharc, és a tervezgetés helyére a cselekvés lépett. A külső segítségre is nagy szükség lett volna, de ebből nem lett semmi. Potocki József kievi palatinus ugyan küldött 500 katonát Rákóczinak,[26] ő maga is fogadott lengyel zsoldosokat, de a pénzhiány miatt nagyobb mérvű toborzásról szó sem lehetett. XIV. Lajos ugyan folyósított kisebb-nagyobb összegeket, de azok még a magyar hadsereg lőpor- és posztószükségletét sem fedezték. Rákóczi segélypénzei meg sem közelítették a bajor választóét, vagy az Ágostnak és XII. Károlynak ígért összegeket.

A hadsereg megszervezése és felszerelése, valamint az állam-

igazgatás kiépítése igen nagy feladatokat rótt a szabadságharc vezetőire, de emellett továbbra is erősen foglalkoztatták őket a külpolitikai kérdések.

Ezen a téren a legfontosabb feladat a szabadságharc jogosságának elismertetése, a magyar függetlenségnek az esetleges általános európai béketárgyalásokon történő biztosítása, és a megkötendő békeszerződésekbe való felvétele volt. Ezt viszont csak akkor lehetett elérni, ha a béketárgyalásokon résztvevő államok közül néhány szerződési viszonyban áll Rákóczival, illetve a magyar rendekkel. A szövetségkötésre vonatkozó kívánságait többször is közölte a fejedelem XIV. Lajossal, de mindig kitérő választ kapott.

Ezért és más okok következtében 1704 elején újabb diplomáciai akcióra határozta el magát. Ráday Pált követségbe küldte a svéd és a porosz királyhoz, és szövetség megkötését ajánlotta nekik. Ennek az ajánlatnak azonban — érthető módon — egy nagy hibája volt: egyoldalú terheket rakott volna a másik félre minden reális ellenszolgáltatás nélkül. Azok a helyes gondolatok, amelyeket Rákóczi követe az európai egyensúly megbomlásával kapcsolatban fejtegetett mind Habsburg, mind pedig Bourbon győzelem esetén, és ezért porosz—svéd—lengyel —magyar szövetséget ajánlott ezeknek ellensúlyozására, nem sokat számítottak az élet-halál harcban álló svéd, vagy a zsákmányra leső porosz király számára. Ezért ennek a javaslatnak bizonyos személyi kapcsolatok kiépítésén kívül más eredménye nem volt.[27]

Ugyanebben az időben Rákóczi más irányban is próbálkozott. XIV. Lajos terveiben már kezdettől fogva helyet találtak a törökök. A Habsburg—francia összeütközések idején ugyanis az előző századokban a franciák keleti szövetségeseikként rendszerint a törökök szerepeltek. Lajos jól ismerte a Porta belső helyzetét, a pártharcokat, a gazdasági pangást, a keresztény alattvalók gyűlöletét a török urak ellen, és jól látta, hogy a magyarországi felszabadító háborúban elszenvedett súlyos veszteségek miatt a törökök békét akarnak. Ennek ellenére konstantinápolyi követe útján állandóan bujtogatta őket Magyarország megtámadására, mellyel elvesztett birtokaik jó részét visszaszerezhetik. A magyar szabadságharc kitörésekor pedig Rákóczi megsegítését sürgette a szultánnál. Ezek a kérdések azonban még nincsenek feldolgozva, és így inkább csak feltételezzük, hogy

Rákóczit és a törököket 1704-ben a francia diplomácia hozta össze.[28]

1705-től kezdve Rákóczi rendszeres érintkezést tartott fenn a törökökkel,[29] követeket küldött Konstantinápolyba, és török fegyveres segítséget kért a Habsburgok ellen. Ezt azonban nem jószántából tette, mindig élt a gyanúperrel, hogy a törökök vissza akarják venni a végvárakat, őt pedig nem szándékoznak segíteni. E nézet helyes is volt. A török nem kívánt az osztrákokkal hadakozni, mert figyelmét az egyre erősödő Oroszország kötötte le. A törökök az oroszok ellen akartak harcolni, és csak a kedvező alkalomra vártak.

Rákóczi ezt a körülményt ki is használta a svéd királlyal való másodszori tárgyalásai alkalmával (1705 tavaszán). Ismét szövetséget ajánlott fel Károlynak, s többek között megígérte, hogy a franciákkal együtt a törököket az oroszok megtámadására fogja rávenni, s addig a svédek, lengyelek és magyarok a császárt békére kényszeríthetik. Ezután pedig a szövetségesek együttesen az oroszok ellen fordulnának.[30] Természetesen ez a tárgyalás is sikertelenül végződött. A lengyel háború teljesen lefoglalta XII. Károlyt, és a császárral kialakult kapcsolatai nagyon megszilárdultak. Nem akart beavatkozni a spanyol örökösödési háborúba, mert már régen a küszöbönálló orosz hadjáratot tervezte.

A magyar felkelés helyzete közben megnehezedett. A széles nemzeti összefogásban lappangó ellentétek kiélesedtek. A szabadságharc vezetői nem tették meg azokat a lépéseket, amelyekkel feltétlenül biztosíthatták volna a paraszti tömegek lelkesedését és kitartását, és így meggyengült a felkelés bázisa. Mindezt növelték még a különféle, elsősorban gazdasági természetű nehézségek is, s fokozta a bajokat a külső helyzet állandó roszszabbodása. Az Ausztriába benyomuló bajorok és franciák 1704. augusztus 13-án hatalmas vereséget szenvedtek Hochstädtnél, s ezt a csorbát többé nem tudták kiküszöbölni. Mindenütt híre járt, hogy XIV. Lajos békét óhajt, és titkos tárgyalásokat folytat ellenfeleivel. Rákóczi számára ez igen nagy veszélyt jelentett, mert tudta, hogy Lajos a béketárgyalásoknál a magyar ügyet el fogja ejteni. A bajor választó mellett működő követe efelől nem hagyott kétséget jelentéseiben.

Valószínűleg ez az oka annak a fokozott diplomáciai tevékenységnek, amit Rákóczi 1705-ben és különösen 1706-ban ki-

fejtett. A béketárgyalások lehetőségeiről a porosz király udvari papja is állandóan informálta. Azonban a bécsi udvar merev magatartása az egymás után következő egyeztető tárgyalásokon lehetetlenné tette a megegyezést, s így a harcot folytatni kellett az összes rendelkezésre álló eszközökkel.

Rákóczi erőfeszítései diplomáciai téren ekkor ismét a svédek megnyerésére irányultak. A kilátásban levő nagy európai békekongresszuson ugyanis a svéd királyra nagy szerep várt. A vele való szövetkezés esetleg lehetővé tette volna az eljövendő tárgyalásokon a magyar kérdés szőnyegre kerülését is. A háború folytatása esetén viszont, ha a svéd királyt az osztrákok ellen lehetett volna fordítani, a magyar szabadságharc helyzete egyszerre megjavult volna.

A svéd király azonban meginl elzárkózott Rákóczi nagy kombinatív képességre való ajánlatai elől. A fejedelem megkísérelte a svédeket még II. Ágosttal is kibékíteni. Felajánlotta a magyar trónt Ágostnak, ha lemond lengyel királyságáról, ahol a svédek embere Leszczyński Szaniszló vette volna át az osztatlan uralmat.[31] Mindez azonban eredménytelen maradt. Sem Ágost, sem Károly nem akart békülni, és így Rákóczi tervei nem valósultak meg.

Nem haladt előre a törökökkel való tárgyalás sem, és így végeredményben a magyar szabadságharc 1706 végén éppoly elszigetelt maradt, mint amilyen kitörésekor volt. A francia kapcsolatok azonban fennállottak, akadályokkal ugyan, de azért befolytak a francia segélypénzek is, de ezen kívül más nem történt, hacsak azt nem vesszük figyelembe, hogy egész Európa felfigyelt a magyar szabadságharcra. Nemzetközi ügy azonban nem lett belőle, lelke mélyén még XIV. Lajos is a Habsburg császár magánügyének, mai szóval élve, osztrák belügynek tekintette.

1707-ben azonban döntő fordulat állott be a magyar szabadságharc külpolitikájában. A változást a lengyel események érlelték meg, s így tárgyalásukra vissza kell térnünk.

1702-től egészen 1706 végéig állandó harcok folytak Lengyelországban a XII. Károly vezetése alatt harcoló svédek és II. Ágost szász zsoldosai között. A lengyel nemesség túlnyomó része — mint már utaltunk rá — a semlegesség mellett foglalt állást. Ez a helytelen álláspont azonban tarthatatlanná vált az idegen seregek pusztításai, erőszakosságai, az állandó sarcolások miatt, s a lengyel uralkodó osztály birtokai is pusztultak, és

csökkentek bevételei. Így az aktív bekapcsolódás gondolata egyre mélyebb gyökeret eresztett. A magyarországihoz hasonló széles egységfront azonban nem jött létre, a lengyel urak családi kapcsolataik, kilátásaik, általában tehát pillanatnyi érdekeik szerint hol az egyik, hol a másik félhez csatlakoztak. A svédek II. Ágost trónfosztását és az új király megválasztását követelték. A svéd párt tehát ezt tűzte ki célul, és 1704. február 16-án a svéd párti varsói konföderáció ki is hirdette az interregnumot. Az új királyválasztás azonban nagy gondot okozott. Ekkor merült fel Rákóczi jelöltsége másodszor. Radziejowski prímás, s néhány barátja ugyanis felvetette Rákóczi nevét, és tárgyalásokat kezdett vele. A fejedelem azonban a jelölést nem fogadta el, mert nem tartotta összeegyeztethetőnek a magyar szabadságharc ügyével.[2]

A lengyelek végül erős svéd nyomásra, egy igen kislétszámú királyválasztó gyülésen Leszczyński Szaniszlót választották meg. Az ország politikai jogokkal rendelkező lakósainak nagy része azonban a régi királyt támogatta, és 1704. május 20-án megalakították a sandomiri konföderációt. Ez azt jelentette, hogy az ország területén folyó háborúba most már a lengyelek is beavatkoztak, azaz megindult a testvérharc. A szerencse azonban a svéd fegyvereknek kedvezett, és 1706 őszén a szász hadsereget sikerült Szászországba szorítaniok. Ágost, hogy örökös birtokait megkímélje a pusztítástól, békét kért, és így került a sor 1706. szeptember 2-án az altranstädti békeszerződés megkötésére, melynek rendelkezései az év végén kerültek nyilvánosságra. A legfontosabb pont számunkra II. Ágostnak a lengyel trónról való lemondása volt.

Leszczyński helyzete azonban ezzel nem lett könnyebb. A lengyel nemesség tömegei megelégelték a svéd uralmat, és kárhoztatták azt a szerződést, amelyet Leszczyński kötött XII. Károllyal az ország érdekeinek kárára. Így az új király uralmát csak azon a területen tudta biztosítani, amelyet az aránylag kisszámú svéd sereg ellenőrzött. A svédek zöme viszont 1706—1707 telén Szászországban és Sziléziában maradt téli pihenésen.

Az Ágost-párti lengyel urak ekkor lázas tevékenységbe kezdtek, és orosz segítség után néztek. Orientációjuk előzményei még 1704 közepére nyúlnak vissza, amikor a litvániai svédellenes urak egy része szerződést kötött Péter cárral. Ennek értelmében a lengyelek harcra kelnek a svédek ellen, ha a cár megsegíti őket a Polej vezette ukrajnai kozákfelkelés leverésében, segéd-

csapatokat és évi 200 ezer rubelt kapnak, a háború után pedig visszakapják Livóniát. Ez a szerződés lehetővé tette, hogy az újjászervezett nagyszámú orosz hadsereg bevonuljon Litvániába és Lengyelország keleti részeire, mikor a svédek Szászországba távoztak.

Ágost lemondása után párthívei is lassan átálltak az oroszok oldalára. Ekkor a lengyelországi anarchia felszámolása, és Leszczyńskivel szemben egy svédellenes és oroszbarát király megválasztása vált az orosz politika főproblémájává.[33] Így merült fel Rákóczi neve harmadszor a lengyel trónnal kapcsolatban. Mielőtt azonban ennek részletes tárgyalására rátérnénk, röviden foglalkoznunk kell I. Péter külpolitikájával.

Péter a narvai vereség után újjászervezte hadseregét, majd támadásba lendült a Balti-tenger partján fekvő svéd erődök ellen. 1703 elején elfoglalta Noteburgot és Nienschanzot, és ez év májusában megvetette Pétervár alapjait. Azután bevette Jamot, Koporjét, Marienburgot, majd 1704-ben Derptet, Narvát és Ivangorodot.

Ezzel az orosz külpolitika fő célja megvalósult, Oroszország tengerparthoz jutott. A hódítás tartóssága azonban a svéd háború kimenetelétől függött. Várni lehetett minden pillanatban, hogy a svédek Lengyelországból visszafordulnak, és Péternek egyedül kell megküzdenie a világ egyik legjobb és kiváló vezetés alatt álló hadseregével. Péter nem bízott saját erejében, s ezért állandóan a megegyezést kereste. Minimális követelése legalább egy tengerparti város, a kedvenc Pétervár megtartása volt. Az akkori diplomáciai szokásoknak megfelelően azonban közvetítőt kellett keresnie, aki a megegyezéstől vonakodó felet esetleg fenyegetésekkel kényszeríti a békülésre.

A közvetítő szerepre elsősorban az oroszországi kereskedelemben erősen érdekelt Anglia látszott alkalmasnak, bár már ekkor bizonyos jelei mutatkoztak oroszellenes magatartásának.[34] Anglia azonban még mindig azt remélte, hogy a svédek az ő oldalán beavatkoznak a nyugati háborúba, és így kitért a közvetítés elől, mert ezt a svéd király ellenséges cselekedetnek tekinthette volna. A tengeri hatalmak és a német császár diplomáciája éveken át a svédek megnyerésén fáradozott, bár erre kevés reményük volt. Lassanként ez világossá vált előttük. Ekkor egy újabb célt tűztek ki: ha a svédeket nem sikerült a maguk oldalára állítani, akkor semlegesíteni kell, nehogy a franciák olda-

lán foglaljanak állást. Erre viszont csak egy mód volt, még jobban belebonyolítani őket az északi háborúba. Ezért nem vállalták a szövetségesek a svéd—orosz béke közvetítését, és így Péter diplomáciája hiába fáradt.[35]

A közvetítést azonban Franciaország is elvállalhatta volna. Ezért a dániai és hollandiai orosz követek tapogatózni kezdtek Párizs felé már a narvai vereség utáni időkben.[36] XIV. Lajos diplomáciája ebben az időben lázasan kereste a szövetségeseket, s miután ez Nyugaton gyenge eredménnyel járt, Keleten is próbálkozott, mint azt a magyar ügyekből tudjuk. Lajos elhatározta, hogy információk szerzésére Baluze nevű követét Moszkvába küldi. Miután azonban ez a svédek szemében kihívást jelentett volna, az utazásra csak később került sor (1703), és egyik főcélja éppen az oroszok és a svédek közötti esetleges közvetítés megtárgyalása volt. A francia király különben Du Héron varsói követ révén megbízhatatlan forrásokból a cárnak egyéb terveiről is értesült. Baluzenek ezekről is pontos információt kellett szereznie. E tervek között szerepelt volna pl. Erdélynek kozákokkal való megtámadása, amit nyilván össze lehetett volna kapcsolni Rákóczi és Bercsényi elgondolásával.[37] A tervből azonban nem lett semmi, a tárgyalások csak kereskedelmi kérdések körül forogtak, és nem vezettek eredményre. Nem került sor közelebbi kapcsolatok, elsősorban politikai kapcsolatok kiépítésére a franciák és oroszok között 1704—1705-ben sem, bár a két udvar között bizonyos kérdésekben tárgyalások folytak.[38]

Baluze moszkvai tárgyalásai sok találgatásra adtak okot az európai udvarokban. A franciák ellenfelei nagyon féltek egy szorosabb szerződés megkötésétől, vagy legalábbis a francia közvetítéstől. Mindehhez hozzájárultak még azok a sikerek is, amelyeket az orosz hadsereg a Balti-tenger partján elért. Anglia ezért követet küldött Oroszországba, és különféle tárgyalásokba kezdett Péterrel, nehogy az oroszok a franciákhoz csatlakozzanak. A tengeri hatalmak Oroszországot egyre jobban számításba vették balti terveikben, gyakran úgy, hogy ez az orosz érdekeknek is megfelelt volna. Tárgyaltak békeközvetítésről, sőt szövetségkötésről is, de mindez csak az időhúzást szolgálta, a valóságban semmi sem történt a fenti indokok miatt.

Az 1706 végén köztudomásúvá vált altranstädti béke meglepte mind a tengeri hatalmakat, mind pedig Oroszországot. XII. Károly Szászországban telelt seregeivel, és senki sem ismerte ter-

veit. Az angolok ekkor kettős játékba fogtak, egyfelől Károlyt az oroszok megtámadására biztatták, másfelől a cárt szövetséggel és közvetítéssel kecsegtették. Az orosz diplomácia is erős akcióba kezdett. Péter úgy gondolta, hogy elérkezett az ideje a „nagy szövetségbe" való felvételének. Hágai követe, A. A. Matveev útján többször ajánlatot tett ellenszolgáltatás nélküli fegyveres segítségre is. 1707 elején Matveev Angliába utazott, és ott folytatta tárgyalásait. A cár többek között kedvező feltételek mellett a tengeri hatalmak számára flottájuk fejlesztésére és fenntartására szükséges anyagokat, a császárnak pedig a magyar szabadságharc leverésére fegyveres erőt ajánlott fel.[39] Ugyanezt közölte a császárral is, és 1706 végén 30 ezer embert kínált fel Bécsben a magyarok ellen.[40]

A szövetségesek azonban ezt az ajánlatot sem fogadták el. Egyelőre hitegették az orosz követet, majd később, amikor XII. Károly oroszellenes terveivel tisztábajöttek, egyszerűen elejtették a cár ajánlatát. Péter így nehéz helyzetbe került. Szövetségesek nélkül kellett felvennie a harcot a készülődő svédek ellen.

Saját erőin kívül csak a lengyel urak egy részére, elsősorban II. Ágost volt híveire számíthatott, akik között Rákóczinak is voltak barátai.

A lengyelországi helyzet az altranstädti béke utáni időkben zavaros maradt. II. Ágost lemondása váratlanul érte párthíveit. Egy részük, a legbefolyásosabb emberek állandó érintkezésben maradtak vele. Ágost közölte velük, hogy csak kényszer következtében mondott le, és így az nem érvényes, további terveiről azonban nem nyilatkozott. Péter cárral is tárgyalásokat folytatott, és segítségét kérte, de ő maga Lengyelországba való visszatérését olyan követelményekhez kötötte, hogy a cár megszakította vele a tárgyalásokat. A cár ekkor véglegesen napirendre tűzte az új királyválasztást.

A lengyel uraknak azonban ez nem nagyon tetszett. Ágost hívei nem ismerték el lemondását, egy részük pedig a svéd segítségre támaszkodó és a helyzet fonáksága folytán erősödő Leszczyński felé tekingetett. Kevesen voltak olyanok, akik a közelgő orosz—svéd összecsapástól orosz győzelmet reméltek, és így nem akarták magukat végleg lekötni. Egy harmadik király megválasztása ugyanis lehetetlenné tette volna a svéd párttal való esetleges kiegyezést, amit egyesek őszintén óhajtottak az ország érdekében.

Tovább bonyolította a helyzetet az a körülmény, hogy a Lengyelország területén állomásozó orosz seregek parancsnokai nem tudták a kilengéseket megakadályozni, és a nagyszámú orosz csapatok eltartása maga is nagy nehézségeket okozott az előző évek csatározásai idején elpusztult országban. Ugyanekkor egyes lengyel főurak ismét felvetették Ukrajna kérdését is, és az oroszok által az előző században elfoglalt ukrán és belorussz területek azonnali visszaadását követelték. Mindez sok gyújtóanyagot tartalmazott, s az ellentétekkel terhelt orosz—lengyel viszony minden pillanatban kirobbanással fenyegetett.

Péter és környezete azonban pontosan ismerte a helyzetet, és hol kisebb-nagyobb engedményekkel, hol pedig szigorral kezelte a lengyel urakat, s nem vetette meg a teljesen lezüllött lengyel főurakkal szemben leghatásosabbnak mutatkozó eszközt, a bőkezű vesztegetést sem. Ennek eredményeképpen sikerült éppen a legbefolyásosabb Ágost-párti főurakat megnyernie magának.

Az Ágost-párti sandomiri konföderáció, az egyetlen olyan szervezet, amely Lengyelországban ez időben tényleges működést fejtett ki, s melynek szervei intézték az állami funkciókat és a közigazgatást, 1707. február 7-re Lvovba (Lemberg) gyűlést hirdetett a teendők megtárgyalására. A meghívást Szembek prímás mint interrex bocsátotta ki. A gyűlés céljaként a sandomiri konföderáció megújítását tűzték ki. A vezetők óvatosan elkerülték az Ágost lemondásával keletkezett helyzet megtárgyalását, mert nyitva akarták hagyni a kaput Ágost esetleges visszatérése vagy újramegválasztása előtt. A gyűlés feszült légkörben dolgozott a konföderáció új alkotmányán, és a Péter cárral folytatott tárgyalások sem mentek zavar nélkül, mert a cár a túlzó lengyel követeléseket nem fogadta el. Így a gyűlés március 17-én feloszlott, miután elfogadta a régi föderációs alkotmányhoz igen hasonló új alapokmányt. Ágost lemondásával kapcsolatban azonban határozatot nem hoztak, azzal indokolván, hogy az beleegyezésük nélkül történt.[41]

Az oroszokkal folyó tárgyalásokat az ezzel megbízott delegáció a gyűlés után is folytatta, és március 30-án sor került egy egyezmény aláírására, amelyben a cár többek között kötelezettséget vállalt a lengyel „szabadságjogok" megvédésére, ami az elkövetkező időkben annyi bajt okozott Lengyelországnak. Az adott pillanatban azonban, az összes konkrét körülmények figyelembevételével az egyezmény általában pozitívnak tekinthető, mert

Leszczyński hatalomra kerülése osztatlan svéd uralmat jelentett volna Lengyelországban.

A lvovi gyűlés tehát nem határozott a cár szempontjából sürgős kérdésben, az interregnum kérdésében. Péter számára viszont az új lengyel király megválasztása a legfontosabb problémává vált. és ezért ő maga és környezete is arra törekedett, hogy a lengyel urakat erre rávegye. Hosszú tárgyalások és bőkezű ajándékok után sikerült is őket rábeszélni egy újabb gyűlés összehívására, melynek célja most már egyenesen az új királyválasztás előkészítése és végrehajtása lett volna.

A prímás és a konföderáció marsallja május 23-ra Lublinba hívta össze a konföderáció generális gyűlését a „szabad választás" megtartására.

A kulisszák mögötti tárgyalások azonban még a lvovi gyűlés idején megindultak. Először A. D. Mencsikov hercegről, Péter barátjáról és jobbkezéről beszélgettek, majd a cár saját fiát szerette volna a lengyel trónra ültetni. Az orosz jelöltek sorsa azonban igen bizonytalannak látszott a lengyel köznemesség oroszellenes hangulata miatt. Ekkor a lengyel urak egyik csoportja Sobieski János egyik fiát kívánta jelölni, amit Péter azonnal elfogadott, annak ellenére, hogy a Sobieski családnak ismertek voltak a kapcsolatai XII. Károllyal és Leszczyńskivel. Az adott viszonyok között még Ágost is ezt találta a legjobb megoldásnak. Sobieski Jakab azonban a császárral történt tanácskozás után a jelölést visszautasította. és egyik öccsét ajánlotta.

Péter ekkor külföldi jelöltek után nézett Elsősorban Savoyai Eugén hercegre, a híres törökverő hadvezérre gondolt. 1707 március végén megindult a követjárás Bécs felé. Nyilvánvaló, hogy a cár ezzel a lépéssel elő akarta segíteni a „nagy szövetség"-hez való csatlakozását, amit londoni és bécsi követei már régebben felvetettek anélkül, hogy végleges választ kaptak volna. Az oroszokkal azonban mind London, mind Bécs továbbra is a kivárás időpontjára helyezkedett. Minden attól függött, hogy XII. Károly Svédországból merre indul seregével. Senki sem tudta biztosan, hogy vajon a svédek a császár vagy a cár ellen fordulnak. Ilyen körülmények között Savoyai Eugén jelöltségének elfogadása a császár részéről egyenes kihívás lett volna XII. Károllyal szemben, és így Péter ajánlatát a bécsi udvar visszautasította.

1707 áprilisában felmerült még egy önjelölt is, a nassaui her-

ceg, aki Péter segítségét kérte a lengyel koronához. Végeredményben ebből sem lett semmi, mert a cár ekkor már Magyarország felé fordult.[42]

Az orosz külpolitikának ezt az éles fordulatát megmagyarázza az, hogy Péter londoni és bécsi követeinek jelentéseiből meggyőződött a szövetségesek kétszínű játékáról. Észre kellett vennie, hogy ezek őt csak áltatják, ugyanakkor pedig a svédeket az oroszok ellen izgatják. Ezt a politikát csakis egyféleképpen lehetett ellensúlyozni. Közeledni kell a franciákhoz és őket kell felkérni a svédek és oroszok közti közvetítésre. Péter mindenképpen el akarta kerülni a svéd háborút, amelyet neki a megbízhatatlan lengyelek segítségével, helyesebben megsegítésével egyedül kellett volna megvívnia, mégpedig úgy, hogy tulajdonképpen egész Európa a svédek mellett foglal állást. Ez az állásfoglalás ugyan a konkrét helyzetben nem jelentett volna fegyveres beavatkozást, de nyilvánvalóvá tette az állandóan anyagi gondokkal küzdő svéd király pénzbeli megsegítését.

Rákóczinak a lengyel trónra való meghívása tehát két problémát oldott volna meg egyszerre a cár szemében. Segítségével véget lehet vetni a lengyelországi fejetlenségnek, és ugyanakkor Rákóczi biztosította volna a cár számára a franciák közvetítését vagy esetleges szövetségét, azaz a háború végén az orosz balti hódítások nemzetközi garanciáját. A magyar—orosz diplomáciai kapcsolatok a következő években orosz részről ezen az elgondoláson alapultak. Rákóczi az orosz diplomáciának ezt a vonalát azonnal felismerte, és meglátta azokat az előnyöket, melyeket az oroszokkal való szövetség a magyar szabadságharc szempontjából magában rejtett. Rákóczi ezért a következő időkben arra törekedett, hogy a lengyel királyság problémáját az orosz szövetségből kikapcsolja, hisz ez keresztezte összes terveit, de a francia közvetítés megszerzése fejében igyekezett orosz fegyveres és anyagi segítséget szerezni a magyar felkelésnek.

Mindez természetesen nem ment simán. Bizonyos idő kellett ahhoz, hogy mindkét fél kiismerje a másik igazi szándékait, és azok ismeretében reális politikát folytasson a másikkal szemben. Ez elég gyorsan megtörtént, és az eredmény a varsói szerződés megkötése lett. Ennek létrejöttét ismertetem a következőkben részletesen.

*

Péter 1707. április 21/május 1-i utasításával Rákóczihoz küldte a moldvai hospodár szolgálatából nemrégen átvett Corbé Dávid nevű udvari tanácsosát, aki, mint a magyar forrásokból kiderül, erdélyi román volt, és magyarul is tudott. Az utasítás lényege a következő: a lengyelek május 23-ára királyválasztó gyűlést hívtak össze. Több jelölt van a trónra, de a cár, ha a jelölést Rákóczi elfogadja, hitelével és erejével elintézi, hogy a lengyelek egyhangúan őt válasszák meg. A következő pontok előírják a feleletet, amit a követnek a fejedelem esetleges ellenvetéseire adnia kell. Lényegük az, hogy a lengyel királyságból Rákóczinak és a franciáknak csak haszna származhatik. A legfontosabb számunkra a 3. pont. Eszerint: ha a fejedelem közbenjárására a francia király Pétert a svéd királlyal kibékíti úgy, hogy a cár a Balti-tengerpart egy kis részét megtarthatja, akkor jelentős sereget bocsát a fejedelem rendelkezésére, és közvetíteni fog Rákóczi és a császár között. Erről hajlandó szerződést is kötni a francia királlyal és Rákóczival. Az 5. pont szerint hajlandó a cár pénzbeli segítséget is nyújtani később megállapítandó módozatok szerint.

A 6. pont feltételezi, hogy Rákóczi nem fogadja el a lengyel koronát. A cár ebben az esetben is kéri azonban a fejedelmet, hogy járjon közbe a francia közvetítés megszerzése érdekében, s ennek fejében a cár felajánlja saját közvetítését a franciák és ellenfeleik, valamint Rákóczi és a császár között, mégpedig úgy, hogy ha a békés eszközök nem használnak, hadsereget bocsát rendelkezésükre. A császárral való békekötésnél hajlandó garanciát is vállalni és szükség esetén a török ellen is védelmet nyújtani. A továbbiakban közli, hogy általában milyen feltételekkel hajlandó a svédekkel békét kötni. Balti hódításai egy részét szükség esetén visszaadja. Ezután felajánlja a cár, hogy követeik mozgását könnyítsék meg az ellenőrzésük alatt álló területen. Végül az utasítás utolsó pontja szerint a cár a magyarországi szerbeket hajlandó Rákóczival kibékíteni és oldalára állítani.[43]

Rákóczi ekkor Erdélyből az ónodi országgyűlésre utazott, amelynek határoznia kellett a trónfosztás és más igen fontos kérdésekben. Az orosz követ váratlan megjelenése igen nagy meglepetést keltett, és ez csak fokozódott, amikor a fejedelem a cár kívánságairól értesült. Ez érthető is, mert ez volt a szabadságharc kezedete óta az első nemzetközi siker. A magyar felkelők vezérének királyi koronát, szövetséget kínálnak, és ugyanakkor

jelentős diplomáciai feladatot bíznak rá, ami bekapcsolja őt az európai nagypolitikába.

Fel kell tételeznünk, hogy Corbé mindent közölt Rákóczival, ami utasításában volt, bár a kihallgatásáról Ráday Pál által készített feljegyzés[44] ennek csak egy részét tartalmazza, viszont vannak benne olyan részek is, melyek szerint a követ nyilván saját nézeteit adta elő. Így pl. „Továbbá nem mint követ, hanem mint igaz magyar (a ki másként is erdélyi fi) javallya, hogy a Felséges Fejedelem proballya megh a Czárt, kérjen tőle pénzbeli segítséget, reméli nem fogja meghfogyatkoztatni a Magyar Nemzetet, akinek csak onnan is elég haszna következik."

Rákóczi maga a kihallgatást így írja le: „Igyekeztem elháritani ezt az ajánlatot (a lengyel koronát — *P. J.*) és kétértelmű válaszokat adtam. De a követ kijelentette, hogyha én a koronát visszautasítom, a választás könnyen Savoyai Jenő hercegre eshetik s így ez a parancsa, mondja meg nekem, hogy visszautasításom mindenképpen a magyar érdekek kárára lehet. Míg ha elfogadom, ez meghozza számomra ura szövetségét, aki semmit sem kíván inkább, minthogy szövetségre lépjen a francia királlyal és békét kössön a svéd királlyal, és ha én ebben a szándékában segíteni tudnám, annyival inkább érdekeimhez kapcsolhatnám a cárt. Nagy okom volt arra, hogy ez után az ajánlat után megváltoztassam első beszédemet. Így hát a követet azzal a válasszal küldtem el, hogy kellőképpen köszönöm ő cári felségének a figyelmet, amelyben személyemet részesítette, de Lengyelország szabad királyság, és tudván, hogy a cár semmiképpen sem akar ártani e nemzet szabadságának és királya megválasztásának, ártana az ő szándékának is, ha a lengyelek megtudnák, hogy a cár ezt nekem felajánlotta és én elfogadtam. Ha urának valóban az a szándéka, amit nekem előadott, megbízom őt, kérje meg nevemben a cárt, hogy tartsa megbízását és az én döntésemet titokban, mintha meg sem történt volna, addig, ameddig a prímás és a nagytanács nem teszik nekem ezt az ajánlatot."[45]

Rákóczinak ezek az évekkel később írt sorai ugyan nagyjából megfelelnek a valóságnak, ez azonban sokkal színesebb és izgalmasabb volt, és főleg sok olyan részletet tartalmazott, amelyek nagy lehetőségeket rejtettek magukban a magyar ügy számára. Minthogy azonban e lehetőségek különféle okok folytán nem váltak valósággá, kiestek a fejedelem emlékezetéből vagy nem kaptak helyet amúgy is szűkreszabott emlékirataiban.

Az eseményeket azonban néhány fennmaradt okmány alapján rekonstruálni tudjuk.

Rákóczi részletes válaszát nem az orosz követ, hanem a vele együtt küldött Nedeczky Sándor vitte el, aki később éveken keresztül képviselte a fejedelmet I. Péter mellett. Rákóczi 1707. május 24-én kelt követi utasításában valóban megkerüli az egyenes választ a lengyel királyság kérdésében. Különféle nehézségekre, elsősorban pedig XII. Károlyra hivatkozik, aki szerinte azonnal megtámadná őt és az oroszokat is az új királyválasztás hírére, és a francia királynak sem tetszene a dolog, hiszen már ő is elismerte Leszczyńskit lengyel királynak. Rákóczi a svédek és az oroszok megbékélését és végeredményben Leszczyńskinek a cár által való elismerését ajánlja. Ezután felszólítja a cárt, hogy a lengyel ügyek rendezése után segítse meg Magyarországot, amely függetlenségét visszanyerve és az ugyancsak szabad Lengyelországgal szövetkezve, segíthetné Oroszországot a török és a perzsa ellen, ezzel olyan orosz hódító tervekre célozván, amelyekről az akkori világ részleteket is tudni vélt. Ugyanekkor a fejedelem kéri a cárt, hogy kezdjen hozzá a szerbek kibékítéséhez, és küldjön számára a háború folytatásához szükséges puskaport.

Rákóczi azonban érezte, hogy javaslatai nem vágnak össze a cár kívánságaival, azért 1707. május 26-i kelettel egy másik utasítást is adott Nedeczkynek, melyet csak akkor kellett titkos audiencián a cárnak előadnia, ha az előző utasításban kifejtettek nem nyerték volna meg tetszését.

A második utasítás szerint Rákóczi bizonyos feltételek mellett hajlandó elvállalni a lengyel királyságot. Addig azonban, míg a svéd király meg nem támadja az osztrákokat (ebben sokan hittek akkor Európában), a lengyel királyválasztást el kell halasztani a magyar győzelemig, miután a fejedelem hajlandó lesz a trónt elfoglalni. Ha a svédek az osztrákokat megtámadják, akkor viszont a cár is indítsa meg seregeit a könnyen sebezhető Szilézia felé, és így szinte szövetségesévé lesz a svéd királynak. Ez alatt az idő alatt a cár adjon havi ezer tallér támogatást a magyar katonaság fenntartására. A háború végén azután a fejedelem hajlandó lenne a lengyel koronát elvállalni.[46]

Rákóczi azonban még el sem indította követét, amikor május 23-án megnyílt a lublini gyűlés, amelynek a lengyel királyválasztásról döntenie kellett volna. A cár zavarban volt, mert egyik

jelöltjétől sem kapott kedvező választ. Június elején így újabb tárgyalásokat kezdett Sobieski Jakabbal. Az elutasító választ be sem várva, ugyanekkor olyan jelölt után nézett, aki helyben van, és szükség esetén azonnal felhasználható. Választása A. Sieniawski nagyhetmanra és betzi palatinusra esett, aki vállalta, hogyha Rákóczi nem fogadja el a jelölést és más komoly jelölt nem tűnik föl, hajlandó elfogadni a lengyel koronát.

Hátra volt azonban még az interregnum kimondása. Ez meglehetősen nehezen ment, mert a lengyel urak nagy része nem óhajtott új királyt, úgyhogy Péternek erős nyomást kellett alkalmaznia, és nem kímélte a pénzt sem. Így azután július 11-én a kisszámú gyűlés végre kimondotta az interregnumot. Az új király megválasztását azonban elhalasztották, mert közben megérkezett Rákóczi követe.[47]

A nyilvános kihallgatás és az első utasítás közlése nem hathatott kedvezően, mert G. F. Dolgorukij herceg június 6/17-én a következőket írja: „Rákóczi követe szavakban hajlandóságát fejezte ki, mintha mindenben egyetértene és rábízná magát az uralkodóra (a cárra — *P. J.*), de amikor ezt írásban kérték tőle, mást írt. Sokat kér a maga számára, ti. embereket segítségül a császár ellen, továbbá lőport és más muníciót, valamint személyes kihallgatást; nagyon úgy néz ki a dolog, hogy semmi sem lesz belőle."[48]

A titkos utasítás közlése azonban, úgy látszik, megtette hatását. Rákóczi válaszát ugyan a cár nem tekintette végleges beleegyezésnek, de azért megtette a szükséges előkészületeket. A lublini gyűlést állásfoglalásra kényszerítette a királyjelöltek kérdésében. Miután ez számunkra igen fontos körülmény, meg kell említenünk, hogy Rákóczi jelölése nem sokban különbözött attól az 1704. évi királyválasztástól, amelyen a svéd katonaság nyomása alatt Leszczyńskit emelték trónra.

A lengyel urak nagy részének nem volt ínyére az új királyválasztás, mert semmi jót sem vártak tőle. Igen kevesen jelentek meg csak a gyűlésen, majd ezek közül is sokan különféle ürügyekkel eltávoztak. Az a veszély fenyegetett, hogy a gyűlés egyszerűen elolvad, nem lesz aki tanácskozzék és határozatokat hozzon. A várost különben az orosz katonaság körülvette, s a jelenlevő pápai nuncius szerint a lengyel urak „tisztes fogságban" voltak. A dolgok igen rosszul folytak, amikor Péter megjelent Lublinban. Ez alkalommal igen keményen bánt a lengyel urak-

kal, mert egyáltalán nem bízott meg bennük. Ekkor érkezett ugyanis híre, hogy az egyik legnagyobb lengyel földesúr, Wiśniowiecki átállt a svédek oldalára. Ígéretekkel és pénzzel azonban Péter mégis megnyerte a konföderáció főkolomposait, s így azután a cár érdekeinek megfelelően, de szabálytalanul ment végbe a jelölés. Péter ugyanis a jelenlevők közül kijelölt négy aspiránst, mégpedig úgy, hogy a szavazatok többsége Sieniawski hetmanra essen. Ez viszont a cárral előbb kötött egyezmény értelmében nem fogadta el a jelölést, hanem maga helyett Rákóczit ajánlotta, akit a gyűlés így el is fogadott. Rá kell mutatnunk arra, hogy Rákóczi személyes hívei nagyon csekély számban voltak Lublinban, ennek ellenére a jelölés „szabadon" megtörtént, és most már a gyűlés a fejedelem kívánsága szerint követet küldhetett hozzá, hogy a jelölés elfogadására bírja.[49] Rákóczi azonban ismerte a helyzetet, hisz ő maga írja: „A lengyelek eljárása mindenben olyan zavartnak tűnt, semmi őszinteséget sem tapasztaltam a követ előterjesztésében, mert Szembek prímás, (valamint) fivére, a kancellár és Denhoff, a sandomiri szövetkezés (konföderáció) marsallja, szívükben még mindig Ágost királyhoz húztak, de minthogy az ő hajlamuk nem árthatott az én célomnak, azt feleltem a követnek, hogy azonnal küldök követeket, akik megköszönjék a cárnak és a nagytanácsnak személyem iránt tanúsított jóakaratát, mert abban a helyzetben, melyben a lengyel köztársaságot, hazámat és az erdélyi fejedelemséget találtam, szükséges előrelátó intézkedéseket tenni és már előzőleg szerződéssel biztosítani a cár barátságát."[50]

A lublini konföderációs gyűlés M. Wołyński nevű követe 1707. július 23-án érkezett Ungvárra a cár követével együtt. Rövidesen megérkezett Nedeczky, sőt Kökényesdi (Vetési) László is a bajor választótól,[51] úgyhogy Rákóczi udvara napokig hemzsegett a követektől, idegenektől és magyaroktól. A szabadságharc diplomácia történetében nagy események voltak készülőben. A magyar felkelők vezérlő fejedelme beavatkozott az európai nagypolitikába, úgy látszott, hogy vége a korábbi elszigetelődésnek.

Corbé Dávid cári követ ez alkalommal már igen fontos konkrét ajánlatokat hozott. 1707. július 1/12-én, tehát a lengyel interregnum kimondása utáni napon kelt utasítása az elkövetkező tárgyalások alapjául szolgált. A cár végleges állásfoglalást kért a lengyel trón elfogadása ügyében, és egy szerződést is javasolt, melynek megkötésére Rákóczinak teljhatalommal felruházott kö-

vetet kell küldenie. A cár szerint a fejedelem a magyarországi háborút éppen úgy folytathatja, mint eddig, mert Lengyelországban nem lesz szükség magyar segítségre. Ugyanekkor megígérte, hogy a császár és a magyarok között közvetíteni fog, sőt ha a lengyelországi háborút sikeresen befejezi, hatékonyabb eszközöket is latba vet, pl. sereget, fegyvert és lőszert bocsát a fejedelem rendelkezésére. Ettől függetlenül ígéri, hogy már a háború ideje alatt is lehetőségeihez képest segíteni fogja lőporral és fegyverekkel. Ugyanígy vállalta, hogy a magyarországi szerbeket is lecsendesíti. A cár ugyancsak megígérte, hogyha generális békekötésre kerül a sor, nem hagyja el a fejedelmet és a magyarokat, a svéd békében pedig biztosítja lengyel trónját. Egyidejűleg kijelentette, hogy nem óhajt semmit a francia király ellenére tenni, sőt segítségét kéri. Végül: ha Rákóczi nem fogadná el a lengyel koronát, hanem békét akar közvetíteni közte és a svéd között, annak nincsen akadálya, ha az elfoglalt tengeri kikötőket megtarthatja. Ha a közvetítés sikerül, akkor Péter kötelezi magát, hogy az erdélyi fejedelemséget megszerzi számára a császártól, és fenntartását biztosítja.[52]

A kilátások külsőleg igen kedvezőek voltak. A cár talán többet is ígért, mint amit Rákóczi várt. A végleges választ azonban mégis hosszú tanácskozások előzték meg. A felmerült problémákról maga a fejedelem így ír: „... elküldtem Rádayt, erdélyi kancelláriám igazgatóját Szászországba, hogy őszintén jelentse (az ott tartózkodó) svéd királynak a cár ajánlatát és az én feleletemet (május 24. és 26-i követi utasításai Nedeczkynek). Arra kértem, tudassa velem, milyen támogatást remélhetek részéről, ha a cár ellenem és a császár javára nyilatkozik és megindítja csapatait. Azonkívül tudattam Szaniszló királlyal, hogy a lengyel főtábornok (Sieniawski), aki bizalmas barátom, a nagytanácsot képező valamennyi szenátorral együtt hajlandó őt elismerni s ezzel megerősíteni választását, ha testületileg elfogadja őket. A svéd király Rádaynak igen határozott választ adott, ti. azt, hogy csak tartsam magamat erősen a cár ellen, mert ő a svéd király, nemsokára Lengyelországba indul és megveri a cárt. Szaniszló király viszont tudatta velem, hogy ő Isten kegyelméből Lengyelország királya s így nincs szüksége a nagytanács kegyelmére. Ha azok a szenátorok, akik állításuk szerint ezt a testületet képezik, mint egyének jelentkeznek nála, mindnyájukat elfogadja, másképpen azonban nem. Ez a két válasz határozottan arra indított, hogy ki-

méletesen bánjak a cárral, igyekezzem elkerülni lengyel királyá választásomat s így békét közvetíthessek a cár és a svéd király között, a francia király és a bajor választófejedelem beavatkozása által, azzal a feltétellel, hogy a választófejedelmet Magyarország trónjára emelik, én megtartom Erdélyt és Szaniszló király Lengyelországot. Íme minden lépésemnek és a cárral folytatott tárgyalásaimnak titkos kulcsa, melyről senki sem tudott, csak Bercsényi gróf. Senki más nem volt képes ezt az ügyet kezelni, ezért határoztam el már akkor, hogy elkuldöm Lengyelországba azzal a pompával, amely szükséges volt ahhoz, hogy helyzetünkről kellő benyomást keltsen az oroszok és lengyelek szemében."[53]

Rákóczi tervei tehát nem szorulnak bővebb magyarázatra. Világos, hogy a lengyel trónt nem akarta megszerezni, a cár szövetségét viszont igen. Corbé utasításának utolsó pontja erre lehetőséget is ad. A svéd királlyal és Szaniszlóval folyt levelezése azonban nem volt a legügyesebb lépés, mert később kitudódott, és a cári udvarban gyanakodásra adott alkalmat Rákóczi szándékaival kapcsolatban.

Ezek után most már nem maradt más hátra, mint a cárt Rákóczi elhatározásáról értesíteni. Ez azonban kényes dolog volt, mert a cár egyenesen tette fel a kérdést, hogy vállalja-e a lengyel koronát. Negatív válasz esetén talán még tárgyalásokra sem került volna a sor az oroszokkal. Ezért Rákóczi megígérte, hogy elfogadja a lengyel trónt.[54] Nedeczky 1707. augusztus 6-i követi utasításából ez világosan kitűnik,[55] vagyis igazi szándékainak közlését, illetőleg megvalósítását Bercsényire és társaira bízta. Ezek ügyességétől és diplomáciai képességétől függött tehát, hogy a Rákóczi véleménye szerinti nehéz helyzetből a megfelelő kiutat megtalálják, illetőleg járhatóvá tegyék. Ez alkalommal azonban a felelősséget a fejedelem nem merte maga vállalni. Míg előző és későbbi diplomáciai akcióit nagy részét kizárólag maga intézte, legfeljebb egy-két bizalmas barátjával beszélte meg a részleteket, és ilyenkor is sokszor titokban tartott előttük fontos dolgokat, addig most széleskörű tanácsot hívott össze a felmerült problémák megbeszélésére. Husztra összehívta erdélyi tanácsosait, és megkérdezte őket, hogy elfogadja-e a lengyel trónt. Véleményüket ezúttal írásban kérte be. Bár valamennyien az elfogadás mellett foglaltak állást, Rákóczi mégis megmaradt eredeti elhatározása mellett.[56]

Míg Nedeczky említett július 28-i utasításában egészen rövi-

den néhány már ismert főkívánság (rácok megfékezése stb.) szerepel, addig a Klobusiczky és Nedeczky számára augusztus 6-án kiállított instrukció már erősen megszaporítja a kívánságokat.[57] Hogy a két utasításnak mi az egymáshoz való viszonya, jelenleg nem tudjuk megmondani.[58] Lehetséges, hogy az első elvesztette érvényét a második kiállítása után. Bár ez utóbbi úgy néz ki, hogy a lengyel rendekhez és a cárhoz szól egy időben, míg a másik csak a cár számára készült, mégis valószínű, hogy a Klobusiczky és Nedeczky nevére szóló utasítás tartalmazza a cárral szemben képviselendő igazi álláspontot.

Ez az utasítás először hosszan magyarázza a magyar szabadságharc okait és előtörténetét. Mindez a lengyel urak felvilágosítására és megnyerésére szolgált, s nem egy kritikai megjegyzést tartalmazott a lengyel állapotokról, a lengyel urak önző és káros magatartásáról. Utána a svéd király terveit analizálja, és arra a megállapításra jut, hogy XII Károly tulajdonképpen senkinek az oldalán sem áll, hanem várakozik, hogy kedvező időpontban azután érintetlen hadseregével erőszakos békeközvetítőként akaratát egész Európára rákényszerítse. Az utasítás rátér a lengyel trón kérdésére. Az oroszokkal és lengyelekkel kötendő előzetes szövetségkötés után, a fejedelem kifejezi hajlandóságát a korona elfogadására. Az utasítás következő pontjai pedig mar az említett szövetségi szerződésbe felveendő magyar követeléseket sorolják fel.

Az első feltétel a három ország — Oroszország, Lengyelország és Erdély — szoros véd- s dacszövetsége. Továbbá: a cár kötelezze magát, hogy Rákóczit lengyel királyságában minden eszközzel megvédi, minden lengyel ügyben vele tanácskozik, és távollétében az orosz sereg főparancsnoksága is őt illeti. Ezután következik a legfontosabb probléma: „... a magyar ügyek állapota és egymásrautaltsága olyan, hogy kötelezettségünket nem hanyagolhatjuk el és hazaszeretetünk is előírja, hogy a felajánlott koronát csak úgy fogadhatjuk el, ha azáltal Magyarországnak biztonságot, segítséget és egyéb más jót szerzünk; ezért kívánatos, hogy Őfelsége (a cár) az első pontban kifejtett szövetkezés erejénél fogva Magyarországnak és Erdélynek a gondját annyira a szívére vegye, hogy szinte a saját személyes gondjának tekintse..."[59] A továbbiakban az utasítás felsorolja azokat a pontokat, amelyeket a cárral kötendő szövetségokmányba fel kell venni: 1. a cár segít helyreállítani Magyarországon a szabad ki-

rályválasztást; 2. Rákóczinak mint lengyel királynak rendelkezésére bocsát bizonyos pénzösszeget és katonaságot, mégpedig legalább 400 ezer tallért és 20 ezer embert; 3. szabadjon a svédekkel tovább tárgyalni a békesség érdekében, mégpedig úgy, hogy Rákóczi személye nem lehet akadálya az esetleges megegyezésnek; 4. a tárgyalások alatt a cár sem Livóniában, sem másutt nem támadja meg a svédeket; 5. a cár nem fogja személyes érdekeiből meggátolni a szóbanforgó országok előnyös békekötési lehetőségét; 6. a cár a fejedelemmel együtt azonnal küldjön követet a francia királyhoz, hogy a békeközvetítésre felkérjék; 7. ha a tárgyalások alatt és következtében sikerül a svédekkel békét kötni (feltételezve, hogy ez a császárt fogja megtámadni), akkor a cár védnökként fellép Magyarország felszabadítása és a bajor választó trónraemelése érdekében; 8. a Magyarország elleni esetleges svéd támadás elhárítására orosz haderőt kell elhelyezni az országtól északra, egészen Sziléziáig; 9. a magyarországi szerbeket mozgósítsa Horvátország elleni támadásra magyar tábornok vezérlete alatt. Mindezeket kiegészíti néhány kisebb kérés, amelyek Szaniszló és a svédek békésebb hangulatának felkeltésére, a szövetséges országok lakosainak szabad kereskedelmére stb. irányulnak. Az utasításban különben sok szó esik a közeljövő alakulásáról, és több variánsra kidolgozza a jövendő szövetségesek eljárását. Ezek az elképzelések azonban mind hibásak, mert nem számolnak a svédek oroszellenes háborújával. Rákóczi úgy gondolta, hogy a svédek rövidesen a Habsburg-birtokok ellen fordulnak. Mentségére szolgál, hogy hitével nem állott akkor egyedül Európában.[60]

Ez az utasítás azonban már csak akkor került Nedeczky kezébe, amikor Bercsényi vezetésével egy több tagú delegáció utazott Lengyelországba a cárhoz. Ezek között volt Klobusiczky is, aki az utasítást vitte. A követség tagjainak kijelölése és a követendő irányvonal végleges megállapítása 1707. augusztus 10—20-a között Homonnán történt. Itt a fejedelem bizalmas emberei és a jelenlevő magyarországi szenátorok most már az erdélyi szenátorok kedvező véleményének birtokában újra megvitatták a külpolitikai helyzetet, és kialakították a végleges álláspontot.[61]

A szükséges formalitások elintézése után a magyar küldöttség elindult, és rövidesen átlépte a lengyel határt, ahol Scserbatov herceg egy kisebb orosz biztosító csapattal már régebben várt rá. A lengyelországi utazás azonban igen lassú volt. Bercsé-

nyi betegeskedett, nem sikerült jó lovakat kapni, s közben az útirányt is meg kellett változtatni, mert a cár Lublinból Varsóba utazott, és ott várta a magyar követséget. Világossá vált a követek előtt, hogy a cárnak sürgős a dolog. Ezért Bercsényi úgy határozott, hogy Klobusiczky és Ráday előre utazik és Nedeczkyvel együtt, aki már a cárnál volt, megkezdik a tárgyalásokat. Ezért augusztus 23-án egy lengyel faluban összeültek a követség tagjai, és megfogalmazták a cár elé terjesztendő pontokat.[62]

Ezek végeredményben az előző követi utasításokban foglaltakon kívül lényegesen újat nem tartalmaztak, de hiányzott belőlük a nemzetközi viszonyok és lehetőségek részletes elemzése. Látszott, hogy a konkrét tárgyalások már küszöbön állnak és egy szerződés alapjainak, pontjainak megfogalmazásáról volt szó. A nemzetközi helyzet megbeszélése és a különféle lehetőségek számbavétele a szóbeli tárgyalások számára volt fenntartva. A „pontok" tizenkét, valamint a „kiegészítés" tizenegy pontja tartalmazta mindazt, ami az előző követjárás alkalmával orosz és magyar részről felmerült. Ez alkalommal azonban a magyaroknak adandó orosz segítség teljes súllyal és részletezéssel szerepel, úgyhogy a lengyel királyságról alig esik szó. A cél egy olyan szerződés megkötése volt az oroszokkal, amely minden elképzelhető esetre jelentős segítséget biztosítana a magyar szabadságharcnak.

Mivel a Bercsényi által készített tervezetek a másik fél érdekeit alig veszik figyelembe, felmerül a kérdés, hogy vajon a magyar delegátusok egyszerűen nem ismerték-e fel a helyzetet, vagy pedig csak egy diplomáciai fogásról van szó, és azért követelnek kezdetben sokat, hogy annál többet engedhessenek, és mégis maradjon valami. Ez utóbbi látszik valószínűnek, mert ez akkoriban általában szokásos volt, de vannak rá bizonyítékaink is. Így pl. a Klobusiczky által Varsóba vitt „pontok" közül a harmadik arra az esetre, ha a svédek Lengyelországba törnek, örök és felmondhatatlan véd- és dacszövetség megkötését írja elő Oroszország, Lengyelország, valamint Magyarország és Erdély között. Mikor azonban szeptember 5-én, a tárgyalások első fázisában Golovkin orosz kancellár felvilágosítást kért a tervezett szövetség mibenlétéről, megjegyezve, hogy jelenleg a cár nincs abban a helyzetben, hogy közvetlenül a császár ellen forduljon, akkor Bercsényi e pontot azonnal elejtette, anélkül, hogy kísérletet is tett volna a magyar álláspont védelmére.[63] Az is le-

hetséges, hogy Bercsényi általában azért mutatott igen nagy engedékenységet kezdettől fogva, hogy legalább egy helyen sikerüljön a jólismert orosz álláspontot megváltoztatni, ti. Rákóczinak a lengyel trónra való megválasztását elhalasztani. Tudjuk, hogy ezt a fejedelem Bercsényi lelkére kötötte, és az mindenképpen keresztül akarta vinni.

Nedeczky és Klobusiczky, valamint Ráday, időhúzás végett a Bercsényi féle „pontokat" elég homályosan megfogalmazva, még az ő Varsóba való megérkezése előtt benyújtották a cárnak. Az időre ugyanis szükség volt, mert megjelent a színen Sieniawskiné, aki erős szavakkal helytelenítette Rákóczi eljárását. A fejedelem szerinte az orosz szövetség kérdésében nem kérte ki tanácsát. Rámutatott arra, hogy a lengyel urak nem akarnak új királyt választani, Rákóczit csak orosz nyomásra jelölték, de sohasem gondolták komolyan stb. S ami a legfontosabb, elmondotta a magyar követeknek, hogy XII. Károly megindult Szászországból és az oroszok ellen vonul.[64] A magyar követek igen meglepődtek Rákóczi lengyelországi patronájának szavain, és találgatták ennek okát. Úgy látszik, hogy nem ismerték behatóan a lengyelországi állapotokat, a feszült lengyel—orosz viszonyt és a svédektől való általános félelmet. Aligha akadt volna ekkor sok lengyel fő- és elsősorban köznemes, aki hajlandó lett volna szavazatát Rákóczira adni most, amikor mindenki tudta, hogy az oroszok haditervük értelmében, svéd támadás esetén azonnal megkezdik a visszavonulást, és csak Oroszországban akarnak megütközni a svédekkel. Az új király hívei ugyanis ebben az esetben azonnal menekülhettek volna Orosz- vagy Magyarországba, míg birtokaikat Leszczyński eladományozta volna saját híveinek.

A svédekről szóló hírek azonban ellentmondtak egymásnak. Bercsényi szeptember 7-én éjjel megérkezett Varsóba, s bár ő is tudott a svédek megmozdulásáról, nem tartotta szükségesnek a tárgyalások elhalasztását. Így azok most már teljes erővel megindultak.

A megbeszélések a legnagyobb titokban folytak a magyar delegátusok és a cár megbizottjai között. Bercsényi maga is többször tárgyalt Golovkinnal, az orosz külügyek irányítójával, sőt magával a cárral is. Sikerült még a cár tolmácsát is kihagyni, mert a cár elég jól megértette Bercsényi kevert ruszin—szlovák nyelvű beszédét. A részleteket azonban nem ismerjük, mert Ber-

csényi és Ráday csak a legszükségesebb tudnivalókat vetették papírra a fejedelem számára.[65]

Az eredményekből visszakövetkeztetve azonban, úgy látszik, hogy élénk diplomáciai csata folyt a két tárgyaló fél között, és ebben természetesen a gyengébb magyar félnek kellett engednie. Rákóczi legfontosabb kívánsága azonban teljesült. Golovkin maga közölte Bercsényivel, hogy hajlandók a lengyel királyválasztást elhalasztani addig, amíg a francia király nem válaszol a közvetítés és az orosz szövetség ügyében. Vajon Bercsényi diplomáciai ügyessége aratott diadalt, vagy az oroszok belátták, hogy a lengyelek nem hajlandók a királyválasztásra, nem tudjuk. Senki sem örökítette meg azokat a beszélgetéseket, amelyeket Rákóczi és Bercsényi, valamint Ráday folytattak hazatérésük után a fejedelemmel, s amelyekből megtudhatnánk a varsói tárgyalások apró titkait is.

A látszólagos sikerért azonban fizetni kellett. Az oroszok semmi olyant nem akartak bevenni a szerződésbe, ami nyíltan szembeállította volna őket a császárral. Rákóczi megválasztását ugyan elhalasztották, de törölték a magyar javaslatok közül mindazt, ami a magyar szabadságharcot közvetlenül és hatékonyan segítette volna. A két dolog kétségtelenül összefügg, mert az előzetes tárgyalások és a varsói megbeszélések anyagának a megkötött szerződéssel való összehasonlítása ezt kétségtelenül bizonyítja. Lássuk ezért az 1707. szeptember 15-én mindkét részről aláírt szerződést.

Az *első* pont szerint a cár Rákóczit, akit a lengyelek szabad választás útján választanak meg, trónján mind a háború, mind pedig a későbbi béke idején fenntartja összes ellenfeleivel szemben.

A *második* pontban a cár megígéri, hogy semmit sem tesz Lengyelországban az új király beleegyezése nélkül, a cár távollétében pedig az orosz csapatok főparancsnoksága lengyel földön a királyt illeti.

A *harmadik* paragrafus tartalmazza Rákóczi legfontosabb kívánságát. Ha a svédek nem törnek be Szászországból Lengyelországba, akkor a svéd—bajor közvetítés megszerzéséig, de legfeljebb négy hónapig a lengyel királyválasztást elhalasztják. Ha azonban a dolog addig nem sikerül, akkor a fejedelem a lengyel koronát rögtön elfogadja. Ez esetben a cár személyétől el nem áll, és a *magyar nép iránt is barátságot tanúsít.*

A *negyedik* pont ugyanezt a problémát tárgyalja. Ha a francia—bajor közvetítés nem sikerül, vagy a svéd király egész seregével betör Lengyelországba, akkor Rákóczi köteles azonnal a lengyel koronát elfogadni.

Az *ötödik* pont szerint mindkét fél arra kötelezi magát, hogy a svédekkel nem köt külön békét.

A *hatodik* pont érinti először a magyar ügyeket. Eszerint, abban az esetben, ha a svédek Rákóczi miatt betörnének Magyarországra, a cár pénzügyi és fegyveres segítséget ad a magyar rendeknek, és az ország lakosai az orosz segédcsapatokat csak élelmezni kötelesek.

A *hetedik* pont szerint a cár Rákóczi lengyelországi fenntartására a választás után megállapítandó összegű pénzsegélyt ígér.

A *nyolcadik* pontban a cár már olyan kötelezettséget vállal, ami nyilván a magyar szabadságharc megsegítésére irányul. Szeretete jeléül ugyanis a cár a megválasztott lengyel királynak 5 ezer fegyvert, 500 mázsa puskaport és 100 ezer tallért ígér.

A *kilencedik* pontban a cár kötelezi magát, hogy a császárt megkísérli rávenni Magyarország és Erdély szabadságának visszaadására, és ezért minden lehetőt elkövet.

A *tizedik* paragrafus szerint a cár megígéri, hogy mindent megtesz a császárnál Rákóczinak az erdélyi fejedelemségben való megtartására, és e célból minden lehető segítséget megad neki.

A *tizenegyedik* pont szerint a cár és Rákóczi mint lengyel király abban az esetben, ha a svédek háborúba keverednek a császárral anélkül, hogy a cárral előbb békét kötnének és Lengyelországot kiürítenék, külön szövetséget kötnek egymással a további teendőkre nézve, és abból mindazt, amit jónak látnak, a Lengyelország és Oroszország között kötendő nyilvános szövetségbe is felveszik.

A *tizenkettedik* pont alapján a cár kötelezi magát, hogy abban az esetben, ha Rákóczit Lengyelországból kiűznék, Oroszországban egy tartományt ad neki és híveinek.

A következő öt pont már kisebb jelentőségű dolgokat tárgyal és szabályoz, így pl. a Magyar- és Lengyelország közötti szabad kereskedést stb. Az utóbbi pont szerint a szerződést 6 hét alatt mindkét uralkodónak ratifikálni kell.[66]

Ha a szerződést analizáljuk, akkor meg kell állapítanunk, hogy az azoknak a tipikus szerződéseknek a sorába tartozik, amelyeket e korban az abszolút uralkodók kötöttek egymással. Két ural-

kodónak egymásközti megegyezéséről van szó. Rákóczi részéről ez talán egy kissé furcsának tűnik, hiszen ő nem volt abszolút uralkodó. A szerződésben azonban címei felsorolásánál első helyen római birodalmi és erdélyi fejedelmi címe szerepel, és csak azután említi a magyarországi konföderáció vezérlő fejedelmének méltóságát, így hangsúlyozván elsősorban legitím uralkodó voltát. A szövegben hiába keresünk utalást arra, hogy a szerződés elfogadása vagy ratifikálása valamilyen formában a magyar rendektől függ. Igaz természetesen, hogy végeredményben itt csak Rákóczi személyesen vállal kötelezettséget, előny vagy hátrány ebből Magyarországra és Erdélyre közvetlenül nem származhatik. Abban az esetben viszont, ha a svédek e kötelezettségvállalás következtében megtámadnák e két országot, a másik fél köteles teljes erejével segítségükre sietni. A fentiek ellenére azonban ne felejtsük el, hogy Rákóczi e szerződéshez előzetesen kikérte a magyar és az erdélyi rendek tanácsát, és azok helyeselték a szerződés megkötését. Így ezt az aktust Rákóczi részéről mégsem tekinthetjük önkényes lépésnek annak ellenére, hogy tulajdonképpen ő maga, kizárólag saját személyében vállal kötelezettséget.

Nemzetközi szerződéseknél mindig pontosan mérlegelnünk kell az abból származó előnyöket és hátrányokat, ha helyesen akarjuk azokat értékelni. A jelen esetben, miután Rákóczi csak feltételesen és bizonyos körülmények bekövetkezése esetére kötelezte magát a lengyel korona elfogadására, a szerződés számára és a magyar szabadságharc számára jóformán semmi terhet nem jelentett, és a svéd támadás kockázata is igen csekély volt.

Mit kapott viszont a fejedelem? Erre csupán a szerződés szövegével nem felelhetünk, hanem számításba kell vennünk azokat az ünnepélyes ígéreteket is, amelyeket a cár tett, de amelyek nem kerültek bele a szerződés szövegébe. A későbbiek folyamán ezek megvalósítása állandóan napirenden volt, és így nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat a varsói szerződés értékelésénél.

A cár ugyanis a szerződés aláírásakor szóbelileg még egy sor kötelezettséget vállalt.[67] Ezek: 1. a moldvai és havasalföldi fejedelmeket az erdélyi fejedelemmel szemben barátságos magatartásra buzdítja, és felszólítja őket, hogy ne szállítsanak élelmet az Erdélyben állomásozó német csapatoknak; 2. a cár megígéri, hogy miután a fejedelemtől erre biztosító levelet kap, a szlavóniai szerbeket rendelkezésre állítja (ad disponendum mittere), garantálván nekik a régi magyar királyok által számukra biztosí-

tott kiváltságokat és a despota-választást, amelyet a fejedelem megerősít;[68] 3. ha a svédek Magyarországot megtámadnák, nehogy a cár esetleges távolléte miatt a segítségben késedelem mutatkozzék, Mencsikov tartja az összeköttetést; 4. A cár felkéri a porosz királyt, hogy a Gdańskban (Danzig) tartózkodó Rákóczinét vegye védelmébe, nehogy a svédek a szerződés nyilvánosságra jutása után bosszút álljanak rajta; 5. a cár megígérte, hogy módot talál Rákóczi gyermekeinek Bécsből való elhozatalára, és amíg ez megtörténik, védelmébe veszi őket.

Ha most mindezt tekintetbe vesszük, akkor meg kell állapítanunk, hogy Rákóczi igen előnyös szerződést kötött. Miután ő feltételektől függően vállalt kötelezettséget, a szerződés életbeléptetése a ratifikáció után ezek bekövetkezésétől, illetőleg Rákóczi akaratától függött. A kérdés most már csak az, hogy mi volt Rákóczi igazi szándéka. Ezt tudjuk. Abban reménykedett, hogy a franciák segítségével békét hoz létre a svédek és oroszok között, és akkor még előnyösebb szerződést tud kötni az oroszokkal, sőt megszerezheti a svéd segítséget is. A lengyel korona elfogadására komolyan egészen az 1709. évi poltavai csatáig sohasem gondolt. Ha viszont ez így van, akkor vajon miért kötötte meg ezt a szerződést? Először is azért, mert így elhárítani vélte az oroszok esetleges beavatkozását Magyarországon a császár oldalán. Ma már tudjuk, hogy ez nem volt reális veszély, de az egykorúak ezt nem tudhatták. Rákóczi maga és más egykorú okmányok erről a lehetőségről többször is megemlékeznek. Péterben a szándék erre meg is volt, de a császár nem fogadhatta el az orosz segítséget a svédekre való tekintettel.

Ezenkívül Rákóczi számára ez a szerződés lehetőségeket nyitott meg. Megtört a jég, és egy európai legitím uralkodó egyenrangú szerződésben elismerte erdélyi fejedelemnek, sőt bizonyos esetben kötelezettséget is vállalt Erdélyben való fenntartására. Ne felejtsük el, hogy Rákóczinak ez volt leghőbb vágya. Nem akart ő ebben az időben sem magyar, sem lengyel király lenni, de meg akarta tartani a véleménye szerint őt jogosan megillető erdélyi fejedelmi trónt, ősi örökségét. Számára íratlan törvény volt a régi erdélyi koncepció, a magyar függetlenség Erdély erejével való megvédése.

Ezenkívül Rakózci valószínűleg látta, és a későbbi események igazolták is, hogy az oroszok esetleg teljesíteni fogják a varsói szerződés egyes pontjait, ha őt nem is választják meg lengyel

királynak. Ez meg is történt azután, hogy Péter és II. Ágost szövetsége felújult az utóbbinak Lengyelországba való visszatérése után. Rákóczi lengyel királysága így magától elesett, és maradt a franciák felé való közvetítés, melyért cserében az oroszok hajlandónak mutatkoztak a magyar szabadságharc megsegítésére.

Mindennek bizonyítására leghelyesebbnek látszik Rákóczi bizalmi emberét idézni, aki a varsói szerződés megkötéséről azonnal tudósította: „Már a cárral való dolgainknak vége van. Felséged személyének manutenciojárul derekasint végeztünk és noha a római császárnak nem szintén szíves jóakarója, mindazáltal nem obtineálhattunk, hogy a punctumokban ellene valamit explicite feltétetett volna, hanem mindeneket az colligatio (szövetség) iránt jövendőre halasztott, kivévén a ráczok felől való előbbeni resolucióját, mellyet effectuálni kíván ... ma vagy holnap subscribálván az tractatust (szerződést), de az sok ratiokra nézve Felségednek is tetszeni fog."[69]

Pillanatnyilag azonban sem a fejedelemnek, sem bizalmasainak nem nagyon tetszett a szerződés,[70] de talán nem is annyira azért, mert Péter kitért bizonyos követelések elől, hanem azért, mert már biztos forrásból értesültek, hogy a svédek megindultak az oroszok ellen, és Magyarországra való betörésüket nem tartották lehetetlennek, éppen a megkötött varsói szerződés miatt. Rákóczi megrettent, hogy a szerződés szerint most vállalnia kell a lengyel királyságot.

Pedig ez alkalommal a sors Rákóczinak kedvezett. A svédek megindultak teljes pusztulásuk felé, és a győztes orosz cár, Rákóczi szövetségese lett az úr Kelet-Európa nagyobb felében. Sajnos, Rákóczi ezt nem látta, de nem is láthatta, mint ahogyan nem tudta ezt előre maga Péter cár sem, és így a lehetőségeket sem tudta kihasználni.

Annak ellenére azonban, hogy Rákóczi nem teljesítette a cár legfontosabb kívánságát, nem vállalta a lengyel trónt, mégsem vesztette el barátságát. A szabadságharc következő, egyre nehezebb éveiben az orosz szövetség és segítség kérdése még sokszor szerepel, és reális lehetőség volt arra, hogy Magyarország orosz segítséggel szabadul meg a Habsburg-igától. Erről azonban bővebben majd egy másik tanulmányomban fogok beszámolni.

1. *Heckenast Gusztáv:* A Rákóczi szabadságharc. Bp. 1953; *Köpeczi B.—R. Várkonyi Ágnes:* II. Rákóczi Ferenc. Bp. 1955. stb.
2. *Márki Sándor:* II. Rákóczi Ferencz. I—III. k. Bp. 1907—1910; *Szekfű Gyula:* A száműzött Rákóczi. Bp. 1913 és Thaly Kálmán nagyszámú részlettanulmányai.
3. Lásd erre *Markó Árpád:* II. Rákóczi Ferenc haditervei és azok kapcsolata a spanyol orokosodési háború eseményeivel. *Századok*, 1936.
4. Egyeduli kivétel *Simonyi Ernő:* Angol diplomatiai iratok II. Rákóczi Ferencz korára. Bp. 1871—1877. Archivum Rákóczianum. II. o. I—III. k. A tervezett sorozatot senki sem folytatta, és így a legfontosabb diplomaciai okmányokat kulfoldiek kulfoldon tették kozzé. Ezek kozul a legfontosabb *J. Fiedler:* Actenstucke zur Geschichte Fr. Rakóczys und seiner Verbindungen mit dem Auslande. I—II. Bécs 1855—1858. *Fontes Rerum Austriacarum.* IX. és XVII. k.
5. Ráday Pál iratai. I. k. 1703—1706. Bp. 1955. Eloszor kozol egy sor fontos okmányt a svéd és torok kapcsolatokra.
6. *Caillières:* De la manière de négocier avec les Souverains. 1715.
7. *K. Jarochowski:* Z czasów saskich (A szász dinasztia korából) c. gyűjteményes mű (Poznań 1886). Epizod Rakoczowy w dziejach panowania Augusta I od roku 1703—1717 (A Rakóczi epizód II. Ágost uralkodasa alatt, 1703—1717) c. tanulmányában.
8. *Márki Sándor:* II. Rákóczi Ferenc. II. k. Bp. 1909, 52 kk.
9. *Tomasivszkyj István:* Adatok II. Rákoczi Ferencz és kora történetéhez. *Századok*, 1912. evf.; 113—127, 192—208, 758—772. ll.
10. *Ст. Томашівський:* Угорщина і Польща на початку XVIII веку (Magyarés Lengyelorszag a XVIII. század elején) „Записки наукового товариства имени Шевщенка." LXXXIV k. (1908) és a kovetkezo kotetek.
11. *Márki Sándor:* Nagy Peter czár és II. Rákóczi Ferencz szovetsege 1707-ben. Bp. 1913. Értekezések a torteneti tudományok korébol. XXIII. k. 6. sz. Késobb ennek az értekezésnek rovid német osszefoglalását kozolte az *Ungarische Rundschau* c. folyóirat 1914. évfolyamában.
12. *A. Gasparikova:* Povstanie Rakócziho a Slovania (A Rákóczi felkelés és a szlávok). Bratislava 1930. Sbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského. Roč. VII. čis. 55 (2).
13. *Fogarasi Béla—Illés Béla:* Magyar—orosz történelmi kapcsolatok (Bp. 1945) brosuraja *Rakóczi es az oroszok* c. fejezetben a történeti adatokat erosen osszekeveri szépirodalmi elemekkel, ezért részletesen nem foglalkozunk vele. Érintette problémánkat *J. V. Tarle* szovjet történész is az 1953. évi budapesti történészkongresszuson tartott rogtonzott hozzaszolásában, az a forrás azonban, amely szerint Rakoczi a lengyel trónra I. Péter fiát ajánlotta volna, egyelőre még nem kerult elo. Magyar Tortenész Kongresszus. Bp. 1954. 84—86. o.
14. L. erre *Karl Marx:* The Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century. London 1899.
15. *Л. А. Никифоров:* Русско-английские отношения при Петре I (Az orosz—angol viszony I. Péter alatt). Moszkva 1950, 83. kk.
16. A kozismert osszefoglaló művek vonatkozó fejezetein kívul a szoros értelemben vett diplomáciai történetre l. *A. Legrelle:* La diplomatie francaise et la succession d'Espagne. IV. k. Paris. 1892. A magyar—francia kapcsolatokra vonatkozó francia diplomáciai okmányok egy részét l. Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France. IV—V. k. Paris 1888, VII. k. 1889, VIII. k. 1890; további értékes adatok találhatók még *M. Schefer:* Mémoire de marquis de Bonac sur les affaires du Nord de 1700 a 1710. *Revue d'histoire diplomatique*, 1889. A francia—orosz kapcsolatokra vonatkozó és a magyar dolgokkal is osszefuggo okmanyokat l. Сборник имп. Русского исторического общества. XXXIV. k. Szentpétervár 1881. A magyar—francia kapcsolatok kezdeteire *É. Pillias:* La France et Rákóczi. Origines véritables de l'intervention de Louis XIV (1700—1703) c. tanulmányat az *Études sur Fr. II. Rákóczi, prince de Transylvanie* (Paris 1939.) kotetben.
17. „Mondottuk, hogy egy nagy nemzet sem volt és nem is tudott volna létezni olyan szárazfoldi helyzetben, mint Nagy Péter eredeti birodalma ... Péter ... megszerezte, ami feltetlenul szukséges volt országa természetes fejlődéséhez." *K. Marx:* The Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century. London 1899, 87. o.
18. Az északi háború első szakaszára l. *K. Jarochowski:* Dzieje panowania Augusta II (1702—1704) (II. Ágost uralkodásának története). Poznań 1874; *J. Feldman:* Polska w dobie wielkiej wojny pólnocnej (Lengyelország a nagy északi haború idején). Krakkó 1925; *Т. К. Крылова:* Россия и „великий союз" (Orosz-

ország és a „nagy szövetség"). *Исторические записки* 13. sz. (1942); *Б. Б. Кафенгауз:* Северная война и ништадский мир (Az északi háború és a nystadti béke). Moszkva—Leningrád 1944, továbbá *В. Д. Королюк* következő tanulmányai: Избрание Августа II на польский престол и русская дипломатия (II. Ágost lengyel királlyá választása és az orosz diplomácia). *Ученые записки Института славяноведения АН СССР.* III. k. (1951); Речь Посполитая и подготовка Северной войны (Lengyelország és az északi háború előkészítése). uo. IV. k. (1951); Речь Посполитая и начало Северной войны (Lengyelország és az északi háború kezdete). uo. V. k. (1952); Начало шведской агрессии против Речи Посполитой в ходе Северной войны (A Lengyelország elleni svéd agresszió kezdete az északi háborúban). uo. VI. k. (1952); Русская дипломатия и подготовка вступления Речи Посполиты в Северную войну (Az orosz diplomácia és Lengyelország északi háborúba való belépésének előkészítése). uo. VII. k. (1953).

19. *Legrelle:* i. m. IV. k. 241. kk., 272. o.
20. *Jarochowski:* Epizod . . . 208. kk.; *Gašparíková,* i. m. 55. o.
21. *Pillias:* La France et Rákóczi. 34. o.
22. Uo. 16. o.
23. Uo. 35. o.
24. Uo. 38. o.
25. Uo. 40. o.
26. Uo. 45. o.
27. Ráday Pál iratai. I. k. Bp. 1955, 114. kk.
28. *Legrelle:* i. m. 320. kk. és *Pillias:* i. m. 32. kk.
29. Benda Kálmán (Ráday Pál iratai. I. 226—227. o.) Török András utasításának keltét Rádayval szemben nem 1704. február 16-ra, hanem 1705 márciusára teszi, és úgy gondolja, hogy a követ sohasem utazott el Konstantinápolyba. Ez azonban nem helyes, mert Ferriol konstantinápolyi követ még 1704 tavaszán jelenti Párizsba, hogy Rákóczi első követét „André-Bey"-t a temesvári pasa nem engedte át, úgyhogy haza kellett térnie *(Legrelle:* i. m. IV. k. 331. o.).
30. Ráday Pál iratai I. k. 248. kk.
31. *J. Fiedler:* Acktenstücke zur Geschichte Fr. Rákóczy's. II. Kny. az *Archiv für Österreichische Geschichte.* XLIX. k. II. részből. 5. l. Fierville utasítása, 41 sz. 1706. április 21 és 22. o. Rákóczi levele Groffyehez, 16. sz. 1706. augusztus 4.
32. Ezt az irodalomban meglehetősen zavaros kérdést Benda Kálmán tisztázta (Ráday Pál iratai I. k. 114—116., 128, 250. o.).
33. Mindezekre l. *J. Feldman:* Polska w dobie wielkiej wojny pólnocnej. Krakkó 1925. adatokban bő könyvét és Historia Polski (Makett). (h. n.) 1955, 595. kk.
34. *Никифоров:* id. m. 27. o.
35. *L. Крылова* és *Никифоров* i. munkáit.
36. Bizonyítja ezt Baluze 1702. szeptember 28-i követi utasításának bevezető bekezdése Сборник имп. Русского исторического общества 34. k. (1881) 409. o. A kötet a francia külügyminisztérium irattárának orosz vonatkozású darabjait tartalmazza (1681—1717).
37. E bonyolult eseményekre l. *Крылова:* i. m. *Исторические Записки,* 13. k. 106. kk.
38. Baluze követségére l. Сборник . . . 20—33 és 408—417. ll., továbbá *Legrelle:* i. m. 316—320 és 834—835. o., valamint *Никифоров:* i. m. 29—30. o. és *Крылова:* i. m. 115. o.
39. *Никифоров:* i. m. 45. o. A Nikiforovnál található kivonatos szöveg teljes egészében az Angliába küldött Matveev 1706. szeptember 13-án kelt utasításának 4. pontja. L. Письма и бумаги императора Петра Великого. IV/2. k. 1148—1149 o.
40. Bruyninx Stepneyhez írt levele (1706. december 15.). Archivum Rákóczianum. II. osztály, 3. k. 287—288. o.; *J. Feldman:* i. m. 244. o.
41. Mindezt részletesen l. *J. Feldman:* i. m. 200. kk.
42. A különféle jelöltekre vonatkozó orosz levelezést l. Письма и бумаги Петра Великого V. k.-ben. Az eseményeket röviden előadja *J. Feldman:* i. m. 234. kk.
43. Az utasítás szövege Письма и бумаги V. k. 590—595. o.
44. O. L. Rákóczi—Aspremont lvt. 149. fasc.
45. II. Rákóczi Ferenc emlékiratai. Bp. 1951. 175. o.
46. Mindkét utasítás eredeti szövege az O. L. Nedeczky család levéltára, 1707. év. Hiányos és rossz magyar fordítása *Nedeczky Gáspár:* A Nedeczky család Bp. 1891, 237. kk.
47. Ezekre az eseményekre l. *Feldman:* i. m. 240—255. o.
48. Письма и бумаги. V. k. 691. o., 1707. június 6/17.
49. *Feldman:* i. m. 251. kk.

50. II. Rákóczi Ferenc emlékiratai. Bp. 1951. 177—178. o.
51. Beniczky Gáspár naplója. Rákóczi tár. I. k., 28. kk.
52. Письма и бумаги. VI. k. 217—219. o.
53. II. Rákóczi Ferenc emlékiratai. 176—177. o. A fejedelem azonban itt tévedett, mert Ráday—Benda Kálmán szíves közlése szerint — nem utazott a svéd királyhoz, hanem a fejedelem Ráday jelkulcsát felhasználva, ennek nevében levelezte le a dolgot a svéd király titkárával, Ráday bizalmi emberével.
54. L. Corbé gyorsfutárral küldött 1707. július 20, július 31-i Ungváron kelt jelentését a cárhoz Письма и бумаги. VI. k. 219. o.
55. O. L. Nedeczky család levéltára 1707. Hibás és hiányos magyar fordítása *Nedeczky Gáspár:* i. m. 248—251. o.
56. II. Rákóczi Ferenc emlékiratai. 178. o.
57. O. L. Nedeczky lvt. 1707. Hibás és hiányos magyar fordítása *Nedeczky Gáspár:* i. m. 251—275 o.
58. *Márki:* Nagy Péter czár és II. Rákóczi Ferencz szövetsége 1707-ben. 43—44. o. tisztázza, hogy Nedeczky már nem volt Magyarországon, mikor az augusztus 6-i utasítás kelt, tehát azt Klobusiczky vitte utána.
59. Az utasítás 8. pontja.
60. Az egész utasítás bő kivonatát adja, de a lényeget nem emeli ki *Márki:* i. m. 44—49. o.
61. *Márki:* i. m. 55. kk.
62. A pontok másolata O. L. Rákóczi—Aspremont lvt. 149. fasc. „Elenchus punctorum." Ugyancsak itt található a varsói tárgyalások további anyaga is „Supplementum punctorum", „Projectandae coram Sua Czarea Moscoviae Majestate propositionis elenchus", „Considerationes secretae", „Conditiones secretae" stb. c. másolatokban. Ezek időbeli egymásutánját és viszonyukat, valamint a tárgyalásokban játszott szerepüket csak hosszabb és gondos filológiai munkával lehetne megállapítani, mert a jelenleg rendelkezésünkre álló vonatkozó kicsiny anyag alapján a tárgyalások menetét csak nagy vonalakban lehet rekonstruálni. (L. erre Rádaynak a fejedelemhez írt szeptember 3-i levelét, Ráday lvt. I. d/3—4 és Bercsényi leveleit Archivum Rákóczianum. V. k.)
63. L. Archivum Rákóczianum V. k. 442. o. és *Márki:* i. m. 65. o.
64. Sieniawskiné állásfoglalására l. Ráday szeptember 3-i levelét. (Ráday lvt. I. d/3—4) és Bercsényi szeptember 7-i levelét (Arch. Rák. V. k. 440—441. o.)
65. Bercsényi lengyelországi leveleit l. Arch. Rák. V. k. 433. kk., Ráday leveleit pedig Ráday lvt. I. d/3—4.
66. A szerződés Péter által ratifikált latin nyelvű példánya O. L. Rákóczi—Aspremont lvt. 149. fasc., orosz szövege Письмаи бумаги. VI/2. k. 73—80. o., bő kivonatos magyar fordítása *Márki:* i. m. 89—93. o.
67. Az irodalomban eddig ismeretlen okmány „Que Suae Czareae Majestati extra puncta tractatus proposita, benignitatemque suam in eis offerre dignata est" c.-t viseli (O. L. Rákoczi-Aspremont lvt. 149 fasc.). Hitelessége kétségtelennek látszik, mert az 1708—1710-i tárgyalások folyamán e pontok állandóan felmerülnek, és a cár sohasem tagadja, hogy kötelezettséget vállalt azok teljesítésére.
68 E pont szerint a szerbekről is szó van a szerződésben, ami nem felel meg a valóságnak. Ebből viszont az következik, hogy valamelyik előzetes tervezetben szerepeltek, de később ismeretlen ok miatt kimaradtak.
69 Ráday levele Rákóczihoz. Varsó, 1707 szeptember 14. Ráday lvt. I. d. 3-4.
70 Márki; i. m. 79. o.

Kutuzov és hadai Magyarországon 1805—1806 telén

Darvas István

Napóleon a francia forradalom eredeti célkitűzéseihez tudvalevőleg csak addig maradt látszólag hű, amíg az új államrend fokozatos átformálásával a maga egyeduralmát fel nem építette. Ezt egyebek között úgy érte el, hogy a földesúri kizsákmányolás alól felszabadult néptömegeket most a hatalmához ugyancsak észrevétlenül visszajuttatott burzsoázia ipari és kereskedelmi hálózatának a szolgálatába csempészte át. Hogy pedig ezek a rétegek a maguk számítását busásan megtalálván, viszonzásul az ő, lassan már a dinasztikus jelleget sem álcázó császárságának minél odaadóbb támaszaivá váljanak, Napóleon a katonazubbonyba bujtatott francia parasztnak végsőkig fokozott erőkifejtésével és véráldozataival sorba döntögette Európa hatalmasságait s az így — elsősorban Angliától — elhódított felvevő piacokat a francia nagytőkések kezére adta.

Az agresszornak már Anglia világhatalmát is veszélyeztető hódításával szemben a londoni kormány, főleg Pitt Vilmos miniszterelnök, már 1793 táján sorompóba lepett, s pénzáldozatot nem kímélve, a még le nem tiport európai trónokat igyekezett szövetségbe tömöríteni. Így indultak meg Napóleon ellen az ún. szövetséges háborúk. Ezek a következő évtized folyamán háromszor is megismétlődtek, de a hódítót mind messzebbre törő terveiben nem tudták megállítani. Területi közelségénél fogva leginkább Ausztria volt veszélyben, s ezért is — egyidejű diverziók kapcsán — ennek a határai felől (Lombardia, Tirol stb.) indultak meg Franciaország ellen a szövetségesek fegyveres akciói.

A hadszinterektől egyelőre még távol fekvő Oroszország, — Európának akkoriban legfeudálisabb s legabszolutisztikusabb

nagyhatalma, — már Katalin cárnő óta fokozódó idegességgel szemlélte a politikai és üzleti érdekeit előbb-utóbb feltétlenül keresztező eseményeket, s angol oldalról anyagi eszközökkel is biztatva, a második alkalommal maga is belépett a szövetségbe. E célból 1799-ben Pál cár egyrészt ún. segítő hadakat (armées auxilières) küldött a fő- és mellékhadszínterekre, másrészt a nagytekintélyű Szuvorov tábornokot az egyesített osztrák—orosz hadak fővezéreként rendelkezésre bocsátotta.

Az osztrák ármádia soraiban Magyarország területéről származó csapatok is voltak. A magyar katona már előzőleg, a törökök ellen ugyancsak osztrák—orosz részről folytatott krími háborúkban került az orosz föld parasztságával közvetlen érintkezésbe, s ott rátermettségével és harci erényeivel Szuvorov figyelmét is magára vonta. Ez a kölcsönös megbecsülés és rokonszenv mutatkozott meg 1799 tavaszán, amikor a második szövetséges háború észak-olaszföldi hadszínterét kb. tízezer főnyi orosz haderő igyekezett Magyarország területén keresztül minél gyorsabban elérni. A városok és a falvak lakossága mindenütt nagy vendégszeretettel fogadta a fegyelmezett orosz csapatokat. Még fokozottabban mutatkozott meg ez a rokonszenv a harmadik szövetséges háború folyamán s főleg a szerencsétlen végű austerlitzi összecsapás után előállott helyzetben, amikor a megmaradt s mintegy félszázezer főt kitevő orosz hadseregnek a fegyverszüneti feltételek legelső pontja értelmében Magyarországnak éppen a legszegényebb területein keresztül kellett minél zavartalanabbul és gyorsabban a hazájába vonulnia. Az érintett megyékre pedig az a feladat várt, hogy ezt az átvonulást az orosz hadak számára elszállásolásuk és élelmezésük vállalásával lehetővé tegyék.

A Napóleon ellen folytatott háborús erőfeszítések első tíz esztendeje során tehát folyamatos orosz—magyar érintkezésről tudunk. A hazai történetírás a múltban erről alig tett említést, mint ahogy a szóban forgó orosz intervencióknak a jelentőségét és sikereit is, eltekintve egy-két érdemes kivételtől, következetesen elhallgatta.[1] Nincs sok értelme e magatartás okaira itt részletesen rámutatni, viszont a hiány helyrehozása részünkről annál fontosabb kötelesség, mivel a szovjet történetírás már több éve sorban megjelenteti az ezekben az időkben szerepelt kiváló orosz hadvezéreknek (Rumjancevnek, Usakovnak, Szuvorovnak, Kutuzovnak stb.) életét és tevékenységét felölelő gazdag dokumentumgyűjteményeit. Ezekben pedig mind több szó esik a korabeli

orosz—magyar érintkezésekről is. Ezen a téren részünkről a közelmúltban mégis történt néhány lépés,[2] és e tanulmány ezeknek folytatása kíván lenni. Anyagát elsősorban abból az általunk felkutatott és publikációra előkészített forrásgyűjteményből meríti, amely a Kutuzov vezénylete alatt állott orosz haderőnek Magyarországon 1805—1806 telén lefolyt átvonulását kívánja feltárni.

*

Lássuk ezek után a két hónapig tartott harmadik szövetséges háború[3] lefolyásának leglényegesebb mozzanatait, elsősorban az orosz és a magyar erők teljesítményeinek és eredményeinek szempontjából, hogy így helyesen tudjuk felmérni: milyen helyzetben következett el a Magyarországon való átvonulás óriási feladata.

Magyarország e háború elé a legnagyobb bizalmatlansággal tekintett, mint ahogy ellene volt annak a legjobb osztrák stratéga, Károly, Ferenc császár bátyja és József nádor is. Az előző háborúk veszteségeiből támadt terhek ekkoriban már a végletekig fokozták a monarchia gazdasági és pénzügyi viszonyainak összeomlással fenyegető ziláltságát és a politikai feszültséget. Bécs ezek ellenére is a háború mellett döntött. A cári meghatalmazott, Winzengerode vezérőrnagy és főhadsegéde által 1805. július 4—16-án megkötött osztrák—orosz egyezményben[4] körvonalazott eredeti haditerv szerint a támadásnak ez alkalommal is a cisalpin köztársaság (Lombardia stb.) felől, mint főhadszintérről kellett volna indulnia a Károly parancsnoksága alatt álló osztrák főhadsereggel. Egy másik, ugyancsak tekintélyes hadcsoport papíron Ferenc császár, valójában azonban a tehetségtelen és lelkiismeretlen Mack altábornagy parancsnoksága alatt, a Duna irányában vonul fel a bajor határig, s ott egyelőre védelmi állásba helyezkedve megvárja a déli haderő első sikereit, valamint a Kutuzov vezénylete alá helyezett kb. félszázezer főt kitevő első orosz hadcsoportnak a beérkezését, hogy azután egyesült erővel a bajor földön keresztül törjenek be francia területre. Ezenkívül ettől északra és más helyeken végrehajtott (Nápoly felől, Svédpomerániában stb.) diverziós vállalkozások lettek volna hivatva arra, hogy Napóleonnak az angol tengerpartok ellen összpontosított erőit megosszák és a főhadszintérről elvonják.

Mack tábornok hadseregének tragikomikus szereplése, — amelyet Napóleon lerohant, s ugyanakkor hátsó vonalaitól már a

háború kilencedik napján, október 17-én elvágott és Ulmnál megadásra kényszerített, s ezzel jóformán eldöntötte az egész háború sorsát — mint a monarchia történelmének egyik legszégyenteljesebb lapja ismeretes. Azt tetőzte be Ferenc császár, aki még ugyanezen a napon közölte a nádor útján a rendekkel a háború céljaira az országgal szemben támasztott követeléseit.[5] A legfelsőbb kézirat, érthetetlenül, két évre számította a háború valószínű időtartamát s ezen az alapon az 1802-ben megajánlott 12 000 újonccal szemben most további 35 712 embert, élelemben pedig egymillió mérő kenyérgabonát, két és fél millió mérő zabot, továbbá 10—10 000 lovat és vágómarhát (abrakhiány esetén az orosz haderők főtáplálékát jelentő, megfelelő mennyiségű gerstlit) stb. kívánt. Természetesen fel kell állítanunk, fel kell fegyvereznünk és élelmeznünk kell a 36 000 gyalogosra és 24—30 000 lovasra tervezett nemesi felkelést is, ennek céljaira azonban az óbudai szertárban alig volt 5—6000 öreg puska. A bécsi hadvezetőség lelkiismeretlenségének illusztrálására elég rámutatni arra, hogy az Erdélyből s a határőrvidékről bevonultatott újoncokat még felöltöztetni sem tudták, s ezek a késő őszi időjárásban otthoni kis kabátjukban, szakadt sapkában, a lábukon bocskorral állottak be a sorba, hogy azután valahol útközben egy csákót nyomjanak a fejükbe és egy kimustrált puskát adjanak a vállukra.[6] A szövetséges hadak élelmezésének elsősorban Magyarországról kellett volna kikerülnie, ez azonban egyáltalán nem volt megszervezve, és a kellő számú raktár is hiányzott.

A magyarországi állományú császári ezredek sorozatos veszteségeit illetően is elég itt néhány fontosabb adatra utalni. Az Ulmnál, a Tirolban fegyvereit lerakott Jellasics-féle hadcsoportnál, a majdnem teljesen felmorzsolt Meerweldt-féle seregnél, Bécs gyáva s szinte világbotránnyá vált feladásánál, az Ulm várából még kellő időben kitört lovasság főrészét képező huszárságnál és a 37. és a 60. magyar ezredeknél bekövetkezett veszteségeket Austerlitz tetőzte be. Itt a balszárnyon küzdő székely- és határőrezredek az ütközet első stádiumában elért sikereikkel már eldönthették volna a helyzetet, amikor a főfront közepének áttörése folytán két tűz közé kerulve rettenetes veszteségeket szenvedtek.[7] Ide kell sorolnunk a franciák által megszállott Pozsony és környéke lakosainak szenvedéseit is. Austerlitz után a délkeleti irányban, Magyarország felé visszavonuló osztrák—orosz haderők maradványai, átjutva a határt képező Morva folyón, hirtelen előzön-

lötték a szegény Nyitra és Trencsén vármegye területét, s ezek most kénytelenek voltak az ott mindenfelé letáborozott császári és orosz csapatoknak azonnali élelmezést nyújtani. Két nap múlva teljes méreteiben kialakult azután az a feladat, hogy az orosz seregek Magyarországnak a Duna vonalától északra fekvő vármegyéi területén keresztül fognak haza vonulni, s ezalatt Magyarországnak kell őket élelmezni. De még ez sem volt elég. Ferenc császár a háború teljes elvesztéséért bűnbakot keresve, nem átallotta azzal vádolni Magyarországot, hogy nem támogatta kellő odaadással a monarchiát, majd pedig felhívta az országot, hogy az ún. önkéntes élelem —, állatállomány —, és pénzbeli segítséggel siessen az állítólag éhínség előtt álló Ausztria lakosságának megsegítésére.[8]

Így festett valójában az a kép, amelyet Magyarország minden irányban hozott áldozatairól kényszerű önvédelemből a nyilvánosság elé tárt a „Freymüthige Briefe" mértéktartó írója is, amikor a császár vádjaival szembeszállva, azzal végezte a mondanivalóit, hogy „Magyarország ekkoriban tanúsított magatartására és szerepére nézve az ítéletet az összes körülményeket bizonyára bölcs higgadtsággal mérlegelni tudó Európától várja, s annak is a tudatában van, hogy az osztrák uralkodóházat ekkor csakis az országnak magára erőszakolt önfegyelme és tántoríthatatlan hűsége mentette meg".[9]

Ami Oroszországnak a szövetséges háborúkban való részvételét illeti, ennek igazi célját máig sem tisztázta a történetírás. Mégis a fején találta igazság erejével hathat Tarlénak, a nemrég elhúnyt szovjet történetírónak az a megállapítása, hogy „a harmadik szövetség hadbalépését megelőző korszaknak egyik legmulatságosabb közjátéka az a gesztus volt, amellyel a feudális Oroszország zsarnoka a szabadelvűség nevében a zsarnokság vádját emelte Franciaország zsarnoka ellen".[10] Ehhez hozzátehetjük még, hogy Oroszországnak ezeket az intervencióit sem az egyetemes, sem a magyar történetírás nem mérlegelte a harcokat hősiesen viselő orosz katona szempontjából, annak ellenére sem, hogy a nép teljes érdektelensége ezekben a háborúkban már a múltban feltárt gazdag dokumentációs forrásanyagból is kétségtelenül kiviláglik.

Oroszország ez alkalommal kb. 180 000 főnyi hadsereg küldésére kötelezte magát. Ebből legsürgősebben a Kutuzov fővezérlete alá helyezett, félszázezernyi, Podóliából a Mack parancsnok-

sága alá helyezett osztrák hadcsoport megsegítésére küldött hadoszlopnak kellett útnak indulnia. Őket ugyanoda egy másodiknak, s Poroszország határaira (hogy azt semlegességéből kimozdítsák) egy harmadiknak kellett követnie. Kb. 16 000 főnyi sereg ment a svéd partokra s végül kb. 25 000 ember Korfu szigetéről elindulva Nápolyba, egy onnan északnak és nyugatnak végzendő vállalkozásra.[11] Kutuzovnak kb. 55 000 főnyi, 200 ágyúval, 8000 lóval felszerelt hada, élcsapataival 1805. augusztus 16-án Brodinál lépi át a határt, hogy azután mindkét Galícián, Morván, Szilézián és Felső-Ausztrián át a Duna déli oldalán haladva, az Inn folyónál, a bajor határon fekvő Braunaut elérje, s ott a császári erőkkel egyesüljön. Maga a Brodi—Braunau közti távolság kb. 900 kilométert tesz ki (ehhez a podóliai menetelésből szintén kb. 200 km esik), s így a seregnek, hogy az ugyancsak előírt időpontra, október 16-ára végcéljánál lehessen, a negyednapos pihenők figyelembevételével, legalább 25—30 km napi menetelést kellett átlagban végeznie.[12] Ausztria arra kötelezte magát, hogy az orosz hadsereget a Galiciába való belépéstől számított második naptól kezdve, három havonként teljesítendő utólagos megtérítés ellenében, az élelem főanyagaival, vagyis kenyérrel és hússal, a lovakat pedig abrakkal ellátja, s ez 66 000 adag kenyér és 20 000 adag abrak alapul vételével fog történni. Ezenfelül a pontosan előírt útvonal állomásai közelében felállítandó raktárakban kellő mennyiségű friss húst, burgonyát, káposztát s egyéb főzelékfélét is fognak a menetelő csapatok számára tárolni. Vállalták az orosz seregek lőszer- és felszerelésbeli utánpótlását, s az ígéretet végül az esetleg bekövetkezhető visszavonulások s az orosz hadaknak a háború befejezése után a monarchia területén történő hazavonulása esetére is kiterjesztették.

Kutuzov hadserege kisebb késéssel (augusztus 25.) indult útnak. A korán beállott esős, viharos időjárás, a rossz és mind használhatatlanabbá váló utak sok nehézséget okoztak a seregnek, sőt Teschentől kezdve már gyorsított, 60 km napi teljesítménnyel (részben szekerekre is rakva) tudtak csak végül is október 14-re Braunauig érni, hogy itt azután az ulmi kapitulációs események hírével találkozzanak. Az erre vonatkozó Beszkrovnij-féle forráskiadvány számos irata világos képet nyújt azokról az emberfeletti nehézségekről, amelyeket Kutuzov seregének menetelése közben elsősorban azért kellett elszenvednie, mert a megígért élelmezés elmaradt, a katonáknak mindenben nélkülözniök kellett, s így

végső szorultságukban természetesen rekvirálásokhoz kényszerültek folyamodni. Erről Ferenc császár utóbb nem átallotta, mint „orosz erőszakoskodásról és pusztításról" nyilatkozni. Ezzel szemben a kutuzovi hadak legénységének erőteljes, pompás külsejéről, hazájából hozott felszerelésének kiváló minőségéről és egyformaságáról csakúgy, mint az egyes katona fegyelmezettségéről is, a kíséretükbe beosztott császári vezérkari tisztek jelentései a legteljesebb elismeréssel nyilatkoztak, és csak ez az erőbeli állapotuk tette lehetővé, hogy Kutuzov — bár a betegek miatt is erősen lecsökkent létszámmal s a kényszerű rohanásban lemaradt tüzérsége nélkül — sok akadály leküzdése után, egyáltalában beérkezhetett a hadszíntérre.[13]

A császári főhadak ulmi fegyverletétele után Kutuzov átmenetileg defenzív jellegű visszavonulási haditervet dolgozott ki, és annak keresztülvitelét azonnal megindította. Napóleon joggal hihette, hogy az osztrák—orosz egyesülés meghiúsításával már eldöntötte a háború sorsát, s négyszeres túlerejével most le tudja majd hengerelni Kutuzovnak fáradt s várakozása szerint zavart helyzetbe jutott seregét.[14] Ámde Napóleon nem számolt sem Kutuzovval, sem az orosz katonákkal, akiknek képességeiről most volt alkalma először személyesen is meggyőződni... Erről a számára bekövetkezett fordulatról hallgat a múlt történetírása, és nem értékelte azt sem, hogy milyen katonai tudás mutatkozott meg a Napóleon tervét átlátó, s azt komoly ellentervvel ütőerejétől megfosztó orosz hadvezetésben s a merész feladatot megvalósító orosz katonában.

Kutuzov mindenekelőtt arra törekedett, hogy megmentse a hadsereget. Ebből a célból, vállalva az utóvédharcoknak minden várható veszteségét is, egyelőre azon az útvonalon, amelyen jött, azonnal visszavonult, s ezt addig kívánta folytatni, amíg egyesülni tud a haditerv szerint utánajövő Buxhöwden, Essen és Michelson tábornok parancsnoksága alatt álló orosz hadoszlopokkal, közben pedig ellenfelét mind távolabbra vonja el hadtápvonalaitól, hogy azután alkalmas helyen és körülmények között ellentámadásba menjen át. Ferenc császár viszont arra akarta rávenni Kutuzovot, hogy inkább a veszélybe került Bécs védelmére siessen, és ezért a visszavonulást a Duna jobbpartján végezze. Kutuzov ügyes indokolással ennek természetesen nem tett eleget. Időközben biztos tudomást szerzett arról, hogy a császár már Ulm óta állandó titkos tárgyalásokat folytat Napóleonnal, akinek a

legfontosabb követelése az volt, hogy a császár hagyja teljesen magára orosz szövetségesét.

Kutuzov seregének sikerült magát a francia nyomás alól kivonnia, és az addig még vele tartott Kienmayer-féle császári sereg lemaradásával sem törődve, átkelt a folyam északi oldalára. Közben Dürrensteinnál, majd Kremsnél megverték a túlságosan nyomukba merészkedett francia tábornokokat, ezután pedig északkeleti irányban erős menetelésbe fogtak, mert megtudták, hogy a felmentő orosz hadak még csak valahol Sziléziában járnak. Persze ezzel még nem voltak túl a veszélyen. A sereg a szakadatlan harcok, az erőltetett menetelés s nem utolsósorban az állandó élelmezési zavarok miatt még jobban meggyengült. Ugyanekkor a Bécs felé is rohanó ellenség a fővárost ellenállás nelkül megszállta, majd pedig az osztrák tábornokok pipogyaságát is kihasználva birtokába vette az ún. Tabor-hidat, s ezzel átjutott a Duna baloldalára.

A franciák most sietve, oldalról akartak elébe vágni Kutuzovnak, aki ekkor már Krems és Znaim között járt. Hollabrunn-Schöngrabennél már majdnem el is érték. Ekkor Bagration, orosz tábornok, hirtelen újraalakított hátvédjével megállította a négyszeres túlerőt, s ezalatt sikerült Kutuzovnak a találkozási ponton szerencsésen túljutnia, sőt ugyanakkor végigjátszva egy egyezkedési komédiát, alaposan túljárt Napóleon ravaszkodásain. A kb. 400 km-t kitevő térségben lefolytatott sikeres visszavonulás után, így tudott végül is egyesülni Kutuzov serege a Brünn—Olmütz alá érkezett Buxhöwden, majd a Konstantin-féle csapatokkal. Azonban megítélése szerint még mindig nem érkezett el az offenzívába való átmenésnek az ideje. Az agyonhajszolt seregnek most alapos pihenőre, kellő élelmezésre, az aktív operációkhoz pedig megfelelő színtérre volt szüksége. Itt szólt közbe azután a véletlen, amely áthúzta Kutuzovnak minden jól felépített számítását. A tanácsadói kíséretében megérkezett Sándor cár, tapasztalatlan és túlhevült szemmel ítélve meg a helyzetet, Kutuzov ellenzése dacára is a végső leszámolásra határozta el magát. Így került sor Austerlitznél a három császár döntő összecsapására, ami azután teljes sikertelenséghez, a szövetségesek erőinek összeomlásához és a délkeletre fekvő magyar területre való rendetlen visszavonuláshoz vezetett. Ferenc császár másnap fegyverszünetet kötött Napóleonnal. Ezzel a szövetségesek elszakadtak egymástól, Ausztria pedig kénytelen volt 1805. december 26-án a

ránézve súlyos területi veszteségekkel járó pozsonyi békeszerződést aláírni.[15]

Sándor cár minden ellenvetés nélkül elfogadta a hadaira éppen nem lealázó fegyverszüneti feltételeket, Kutuzovot is visszaállította a fővezéri helyére, s megparancsolta, hogy a hadakat azonnal indítsa útnak Oroszország felé.[16] Kutuzov a negyedik napon megtette az első mozdulatokat a hazavonulásra.[17]

Bizonyos, hogy Sándor cárnak könnyebb volt elrendelnie ezt a hazamenetelt, mint amilyen bonyolult feladatot jelentett ennek megvalósítása Kutuzov számára az austerlitzi vereség nyomán előállott új helyzetben. [18] Mindenekelőtt arra törekedett, hogy a Nyitra megyei Holics dombjain felállított táborhelyekre véglegesen összeszedje a szerteszóródott orosz seregrészeket, s lehetőleg visszaállítsa az ütközet előtti kereteket. Másik sürgős feladata az volt, hogy gyökeresen véget vessen az általános zűrzavarnak és fegyelmezetlenségnek. Ebből a célból elválasztotta hadait a szétugrasztás folytán lelki egyensúlyát nem kevésbé elvesztett császári csapatoktól,[19] majd pedig ugyanennek a célnak a szolgálatában, be sem várva a számára készülő menetrendet, december 7 és 8-án délkeleti irányban elmozdult Holicsról.

Fontos kérdés volt természetesen, hogy merre jelölik ki az orosz hadak számára az elvonulás útvonalát a monarchia területén.[20] Ferenc császár jól tudta, hogy a galíciai tartományokban már az oroszok felvonulásakor sem teljesítette a magára vállalt élelmezési kötelezettségeket, s erről most bölcsen hallgatva, Magyarországnak „a háborús áldozatok viselésébe eddig alig bevont" felvidéki területeit látta alkalmasabbnak. A legelső menetrendet egyébként Weyrother osztrák tábornokkal készíttette el. Ez nem ismeretes, de Kutuzov egyik levele annyit említ róla, hogy ebben még egyáltalában nem számoltak a végrehajtás sürgősségével is.[21] Úgy látszik a császárnak ekkor még az volt a titkos terve, hogy az oroszokat egyelőre a közelben tartsa, és ha Napóleonnal sehogy sem tud végleges megegyezésre jutni, a háborút esetleg ismét az orosz erőkre támaszkodva folytassa. A második, már kifejezetten Magyarország területére szóló tervet a császár parancsára a nádor készítette el hirtelenében. Úgy gondolta, hogy a hadak a legrövidebb útvonalon, tehát Nyitrán kívül csak Trencsén megyét véve igénybe, Holics—Vágújhely—Trencsén és Zsolna irányában s a jablunkai hágón keresztül hagyják el Seybusch, Krakkó, Lublin stb. további céllal az országot.[22] A császár azon-

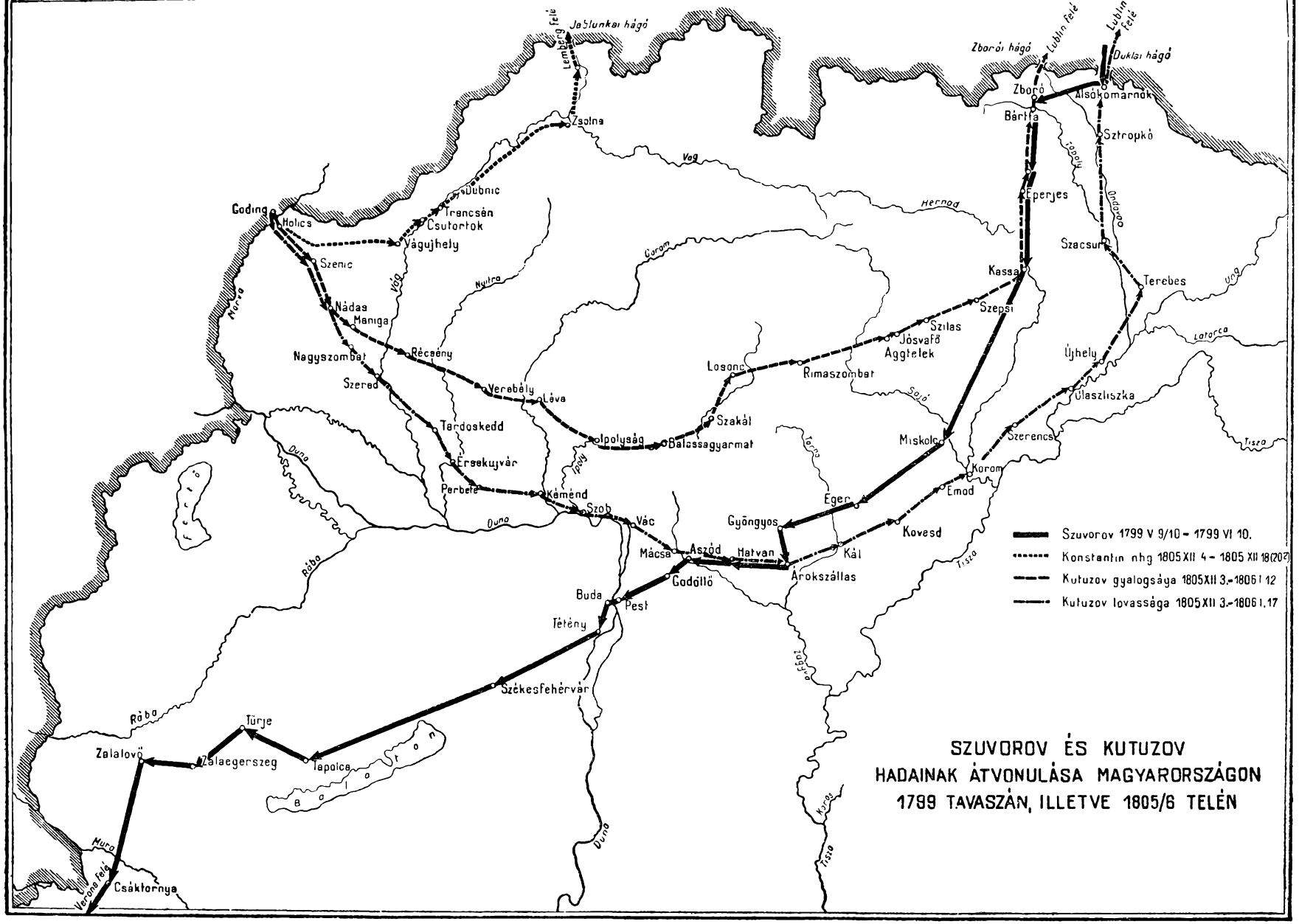
Lemberg felé
Jaslunkai hágó
Zboróí hágó
Lublin felé
Lublin felé
Duklai hágó
Zboró
Alsókomarnok
Bártfa
Sztropkó
Zagolna
Vág
Hernád
Eperjes
Ondava
Laborc
Szacsur
Terebes
Ung
Latorca
Ujhely
Ulászlószka
Szerencs
Tisza
Korom
Emod
Kovesd
Egercs
Miskolc
Sajó
Losonc
Rimaszombat
Jósvafő
Aggtelek
Szilas
Szepsi
Kassa
Nyitra
Garam
Turóc
Vág
Dubnic
Trencsén
Csutortok
Vágujhely
Holics
Goding
Szenic
Nádas
Maniga
Nagyszombat
Récsény
Szered
Verebély
Léva
Tardoskedd
Ipolyság
Balassagyarmat
Szakál
Ersekujvár
Perbete
Kámend
Ipoly
Duna
Szob
Vác
Gyöngyös
Mácsa
Aszód
Hatvan
Kál
Arokszállas
Godöllö
Buda
Pest
Tétény
Tápió
Tarna
Eger
Duna
Fehértó
Rába
Székesfehérvár
Rába
Türje
Zalalövö
Zalaegerszeg
Tapolca
Balaton
Mura
Verona felé
Csáktornya
Körös
Tisza
Szuvorov 1799 V 9/10 – 1799 VI 10.
Konstantin nhg 1805 XII 4 – 1805 XII 18(20?)
Kutuzov gyalogsága 1805 XII 3.–1806 I 12
Kutuzov lovassága 1805 XII 3.–1806 I. 17
SZUVOROV ÉS KUTUZOV
HADAINAK ÁTVONULÁSA MAGYARORSZÁGON
1799 TAVASZÁN, ILLETVE 1805/6 TELÉN

ban elutasította a javaslatot. Csak Konstantin hadoszlopa távozott ezen a Nyitra-, Trencsén megyei útvonalon. A kutuzovi, tehát a podóliai első, továbbá a Buxhöwden és Essen tábornokok vezetése alatt utóbb érkezett hadoszlopokból összeállított teljes orosz haderő részére ezek után készült el a végleges menetrend Budán, Csaplitz orosz tábornoknak a tárgyalásokba való bevonásával. Ezt azután a császár is jóváhagyta. A hadak eszerint két, egymástól különváló hadoszlopban fognak menetelni, éspedig külön a gyalogság s vele az ebben az időben még önálló fegyvernemet nem képező tüzérség, és külön a lovasság. A menetrend feltüntette az útvonalnak ún. átmenő állomásait és azt is, hogy mikor kell oda az egyes hadoszlopoknak beérkezniük, ahol egyébként minden harmadik napon pihenőt tartanak. A végrehajtás folyamán a menetrenden csak az egyes beérkezési napok eltolódásában történt csekély változás, a menetirányban pedig annyi, hogy Sáros megyében Lemessán állomását kihagyták.[23] A gyalogság útvonala ez volt: Holics, Szenic (Nyitra m.), Nádas (Pozsony m.), Maniga, Récsény, Nagy, Lapas, Verebély (Nyitra m.), Léva (Bars m.), Ipolyság (Hont m.), Balassagyarmat, Szakal, Losonc (Nógrád m.), Rimaszombat (Gömör m.), Tornaalja—Jósvafő—Aggtelek, Szilas, Szepsi, Kassa (Abaúj m.), Eperjes, Ternye, Bártfa, Hosszúrét, Zboró és Smilno (Sáros m.), s innen a zborói hágón át a galíciai Grab határállomás. A lovasság útvonalának állomásai, egy Hatvan—Királytelek—Munkács s a Beszkid-hágón keresztül, a galiciai Skole és Stryj irányában tervezett, de a megáradt folyók s a nagy hó következtében járhatatlanná vált utak miatt utóbb elvetett menetrendtől eltekintve, a végleges megállapodás szerint ezek voltak: Holics, Szenic (Nyitra m.), Nádas (Pozsony m.), innen tovább már délnek tartva Nagyszombat, Szered, Tardoskedd (Pozsony m.), Érsekújvár (Nyitra m.), Perbete (Esztergom m.), Kéménd (Komárom m.), Szob (Hont m.), Vác, Mácsa (Pest m.), Hatvan (Heves m.), Árokszállás (Jászkun m.), Kál (Heves m.), Kövesd, Emőd (Borsod m.), Köröm, Szerencs, Tolcsva, Újhely, Terebes, Szacsur, Kelcse, Sztropkó (Zemplén m.), Komarnik (Sáros m.) s innen a duklai hágón át lépve ki az országból. Az egyes tagozatok számára, az említett határidőkkel is pontosan megadott átmenőállomásokon kívül, legtöbbször ezeknek a környékén is igénybe kellett venni egyes falvakat, mert vagy a csapatok létszáma volt nagyobb, mint amennyit előre bejelentettek, vagy a férőhelyek száma bizonyult kevésnek. Azt tehát, hogy hol minde-

nütt jártak az országban ekkor orosz csapatok, a fő állomásokat feltüntető menetrenden kívül a vármegyénként kiküldött szolgabírák s a hadoszlopok mellé beosztott császári és orosz kísérő tisztek és szállásmesterek által az egyes alkalmakkor egyezkedések útján megállapított helységjegyzékekből lehet csak teljességében megállapítani. Lényegében elég annyit leszögezni, hogy a gyalogság Nyitra, Trencsén, Pozsony, Bars, Hont, Nógrád, Gömör, Abaúj és Sáros, a lovasság pedig ugyancsak Nyitra, Trencsén és Pozsony, továbbá Komárom, Esztergom, Pest, Jászkunkapitányság, Heves, Borsod és Sáros megyéken s ezeken belül Szakolca, Trencsén, Nagyszombat. Léva, Losonc, Rimaszombat, Érsekújvár. Vác, Újhely, Kassa, Eperjes és Bártfa városokon haladt keresztül, illetve itt s a környéki helységekben szállt meg.[24] A későbbi elszámolási iratokban, bár kisebb összegű követelésekkel, Árva, Liptó, Túróc és Zólyom megye is szerepel, aminek az lehet az oka, hogy ezek élelmet adtak segítségül egyes, az átvonulás révén közvetlenül érintett megyéknek.

Az egyes csapatrészek kétnaponként váltották egymást a megszállt állomáshelyeken, s ha a menetrendet teljes pontossággal be is lehetett volna tartani, a gyalogság első oszlopának 1806. január 10-én s az utolsónak január 14-én, a lovasságnak pedig január 14, illetve január 16-án kellett volna az országhatárokon áthaladnia.

Utóbb abból a célból, hogy a kétféle hadoszlop esetleg a határon túl, Dukla felett se érintkezzék egymással s ne sújtsa együttesen s egy időben az ellátás terheivel ugyanazokat a falvakat, a gyalogságot a magyar határon innen igyekeztek siettetni, viszont a lovasságot a menetelésben visszatartották. Így történt, hogy az előbbi már január 12-én utolsó osztagával is átlépte a határt, viszont az utóbbi csak az előírtnál 2 nappal később, január 17-én távozott tőlünk. Itt ezután már csak a kórházakban visszamaradt betegek, a kisebb, csatangolásból összegyűjtött csoportok tartózkodtak, de ezek is egészen lényegtelen ideig.

Az öt gyalogos oszlop főparancsnokságát Kutuzov a saját kezében tartotta meg.[25] A három lovas hadoszlop Sepelev tábornok alá volt rendelve. Végül Konstantinnak kéttagú hadoszlopát Kologrivov (egyben főparancsnok) és Maljutin tábornok vezette. A Magyarországon ekkor átvonult orosz hadsereg, beleértve Konstantin seregét is, a megyéknek előre tudtára adott létszám szerint 51 500 főt (és 13 800 lovat) tett ki, a helyi jelentések azon-

ban sok esetben ennél nagyobb számú csapat beérkezéséről számoltak be.

Mint már jeleztük, Kutuzov igen nagy fontosságot tulajdonított annak, hogy az átvonuló hadakban, a legénység között éppenúgy, mint a tisztikarban, a legnagyobb fegyelem uralkodjék s a kezdetben még természetszerűen jelentkezett egyes kilengéseket a legszigorúbban megtorolta. Ezt a szándékát már Holicson kifejtette az előtte panaszokkal megjelent Nyitra megyei küldöttség előtt; igen komoly hangon beszélt erről a kérdésről a hadak megindulásakor kiadott általános hadparancsa, hangsúlyozta ezt a nádor előtt is, s végül több ízben kijelentette egyes megyei hatóságok megnyugtatására, hogy nincs kifogása az ellen sem, ha a falvak stb. lakossága maga is őrséget szervez, s az esetleges erőszakoskodókkal szemben bunkósbottal, de ha másként nem megy, akár fegyverrel is fog védekezni.[26] Hasonló szigorú egyéni felelősséggel terhelt meg minden tisztet és parancsnokot, mint ahogy legsúlyosabb büntetéssel fenyegette meg azokat, akik kereteiktől visszamaradva, egyenként vagy csoportokba verődve kóborolnak s közben erőszakkal próbálnak maguknak élelmet vagy szállást szerezni. A kemény fegyelmezés eredménye nem maradt el, de a legteljesebb rend önmagától is mindenütt bekövetkezett a menetelés első hetének végén, amikor a katona rendben megkapta a maga élelmét és szállását.

Ami a félszázezer főt meghaladó hatalmas embertömeg sokféle irányú ellátásának szinte megoldhatatlannak látszó kérdését illette, ennek a feladatnak a megszervezésére a nádor az első órák izgalmaiban a trencséni főispánt, Illésházy Istvánt jelölte ki, mert ennek a megyének kellett máris fogadnia az útnak indult Konstantin-vezette csapatokat. Illésházyra azonban ugyanakkor az a kötelesség is hárult, hogy a megyén át elkísérje Sándor cárt a határig. A nádor ezért helyette Haller Józsefet, Mármaros megye főispánját küldte a császárhoz, hogy vegye át annak e tárgyban adandó személyes parancsait. Haller ezután a gyalogsággal haladt, hogy egyben Kutuzovnak is bármikor a rendelkezésére állhasson, míg a lovasságot helyettese Péchy Imre, volt Bihar megyei alispán kísérte, a császári hadsereg részéről pedig D'Eckhardt ezredes tartózkodott Kutuzov kíséretében. Az átvonulással érintett megyéknek ún. állandó bizottságot (permanens deputációt) kellett sürgősen felállítani az első alispán vagy helyettese elnöklete alatt, az egyes átmenőállomásokat pedig az illető járási

főszolgabírák különös intézési körébe utalták. A bizottságok futárok útján állandó érintkezésben állottak egymással, s a szomszédos megyék között is szakadatlan érintkezés volt. A kijelölt megyei biztosok az útvonal irányában mindenütt előre jelezték, hová, mikor s milyen nagyságú csapatok fognak beérkezni, s így szállásban, élelemben mire lesz a tényleges állapot és viszonyok szerint szükség.

Az élelmezésben az alapelv az volt, hogy az orosz hadsereget jobban kell ellátni, mint amilyen adagok a császári hadsereg katonáját megilletik, s hogy az átvonulás céljaira nemcsak a megyei, hanem a császári és a nemesi felkelés számára felállított eddigi raktárakat is igénybe kell venni. A raktárak feltöltésére a kincstár és a megyék házi pénztáraiból egyaránt előlegeket kell a kijelölt bevásárlóknak rendelkezésére bocsátani. A bevásárlók teremtették elő az uradalmaktól, de a falusi gazdának utolsó tartalékát jelentő mennyiségekből is a szükséges gabonát, lisztet, kenyeret, húst, főzelékneműeket, olajat, tüzelőt, szénát, zabot vagy a mészárosok számára szükséges állatállományt.

Az első hét elképzelhetetlen zűrzavarában soha nem látott terhek sújtották különösen Nyitra és Trencsén megyét, amiért is a megsegítésükre főleg Pozsony megye és város, de maga Buda is megtett minden lehetőt, s még pékeket is küldtek innen a helyi sütőasszonyok kisegítésére. A már említett orosz—osztrák egyezmény értelmében is a katonának naponta két font kenyér s a kezdetben kiszolgáltatott fél fonttal szemben, Kutuzov kifejezett kérésére, egy egész font hús, a lovaknak pedig az előírások szerinti abrakporció járt. Az oroszok által ugyancsak a megállapodás szerint háromhavonként teljesítendő visszatérítések alapjául a november végi helyi piaci átlagárak szolgáltak.

Kutuzov teljesen tisztában volt azzal, milyen teher hárult az ellátás révén Magyarország lakosságára s ezért közölte Ferenc császárral és a nádorral, hogy saját hadipénztárából fogja a térítéseket még ittléte alatt eszközölni.[27] E terv mégsem került kivitelre, mert a cár nem járult hozzá, s a végleges rendelkezés úgy szólt, hogy a térítések kérdésében a bécsi udvari kamaránál felállítandó s a cár meghatalmazottja, Dolgorukij Szergej tábornok vezetése alatt működő szerv, a helytartótanácsnak e célra hasonlóan felállított elszámolási osztályától kapott javaslatai alapján fog utólagosan intézkedni. Ebből a célból a megye összegyűjtötte az érdekelt megyei raktáraknak, a megyék állandó bizottságainak a

császári élelmezési tisztek kezén át az orosz sereg hasonló szerveitől kikért, lehetőleg német nyelvű nyugtáit, s ezeket adataikban ellenőrizve, a budai helytartótanács említett elszámolási osztályához terjesztette fel. A császári hadaktól hasonló módon nyert nyugták elszámolása ezzel szemben a magyar katonai főparancsnokság, illetve végső fokon a bécsi Haditanács útján történt.[28]

A megyei házipénztárak egy része Haller főbiztos útján, elszámolásai terhére, előlegeket kapott, így Nyitra 80, Trencsén, Gömör, Torna és Zemplén 40 s végül Abaúj és Sáros 15 ezer forintot, ami azonban távolról sem fedezte a legnagyobb gyorsasággal eszközölt — a sokféle felvásárlás okozta általános drágulás révén is óriásira nőtt — kiadásokat. Mindez természetesen nem az uradalmakat, hanem a falusi népet sújtotta, amelynek gyakran az utolsó tartalékokat is elő kellett adnia. Az elvitt marhaállomány, az előfogatok számára állított lovak, szekerek stb. hiányában a falu már ősz óta nem tudta a földmunkát és a terménybetakarítást elvégezni, erre a tavasz eljöttével sem volt módja, s így éhínség elé nézett. Igen sok esetben a zűrzavarban és sietségben a szegény ember nyugtát sem kapott odaadott vagyonkájáról, igen sok nyugta elveszett a hivatalos kavarodásban, s az ún. deperditák megtérítését is csak ígérték.

Végeláthatatlan panaszáradat, segélykérő irat és sürgetés futott így be 1806-ban, de a későbbi évek folyamán is, jóformán minden illetékes hatósághoz, és ezek mind az egyes megyékben beállott leírhatatlan nyomorról szóltak. A nagy nehezen egybegyűjtött elszámolásokat a helytartótanács számtalanszor visszaküldte, pótlásokat követelt, s a kimutatott összegekből mindenféle címen levonásokat eszközölt. A megyék, akárcsak az adósok vagy a hitelezők s a nép egyformán panaszkodtak, közben pedig a bankópénz értéke a kemény pénzzel szemben állandóan csökkent. Hogy milyen áldozatokra kényszerültek az egyes megyék, ezt például Trencsén megye elszámolása is mutatja. Eszerint az öt járásnak végső, tehát véglegesen elfogadott kimutatásai alapján, csak az orosz hadaknak juttatott 105 784 kétfontos kenyér, 204 857 félfontnyi hús, 73 576 zab-, valamint 65 000 szénaadag s végül 6812 iga után járt megtérítés. Ugyanakkor a császári csapatok juttatásaival együtt a kimutatások 149 486 font kenyér, 204 857 font hús, 106 352 zab- és 99 366 szénaadagot, valamint 24 535 előfogat-szolgáltatást tüntetnek fel. Nyitrában nem kevesebb, mint 48 különféle átmeneti tábort kellett felállítani, és napokig ellátást biztosí-

tani az orosz, s hosszú hetekig a császári csapatoknak, a francia fogolyosztagoknak, az állati szállásoknak, s külön kezelni a nagy mennyiségű katonai málhát is. Az elszámolások során levont összegek néhol az eredeti kimutatás negyed részét is meghaladták. Egyszer az adott okot levonásra, hogy több megyében egy pozsonyi mérő lisztből csak 32 darab kétfontos kenyeret sütöttek a katonai kincstár előírásaiban ezekre a pékségekre kiszabott 53 s 1/3 darab helyett, viszont azt is kifogásolták, ha 1/4 font sóval többet tettek a kenyérbe. Hont megyének 49 821 adag egyfontos s tizenöt személyre számítható mértékben kiszolgáltatott vajat és 10 228 ló után kért istállópénzt teljesen töröltek a követeléséből. Többféle szolgáltatásról csak utólag állapították meg, hogy azért a megállapodások értelmében nem lehet térítést kérni, s itt azt sem méltányolták, hogy sokszor 15—20 katonát is szállásoltak be egy gazdához, de volt rá eset, hogy 60 jó étvágyú ember is került egy udvarba.[29]

Az elszámolásoknak a legtöbb megyében vastag csomagokra szaporodott iratait s az elkövetkezett esztendőknek a megfizetést sürgető sok beadványát átlapozva, a kutatások során a helytartótanácsnak egy 1808. április 8-áról kelt összefoglaló kimutatása került elő. Ebből kitűnik, hogy az átvonulás által érintett megyéknek elismert összes követelése 1 048 736 forint és $21^{15}/_{16}$ krajcárt, a nyugtákkal nem igazolt (deperdita), de megtéríteni „javasolt" tételek további 1 073 155 forint $27^{3}/_{16}$ krajcárt, tehát az országnak összes e címen egyáltalában szóbajöhető járandóságai 2 121 891 forint $1^{11}/_{16}$ krajcárt tettek ki. Ebből a végösszegből a kimutatás összeállításáig, tehát két év elteltével, még csak mindössze 556 873 forint $20^{11}/_{16}$ krajcár megtérítést látott viszont a falu népe, s ennek is legnagyobb részét csak értékét naponta mindjobban veszítő bankócédulában kapta meg, s csak keveset természetben.[30] Hogy a fizetés elhúzódása milyen kicsinyességgel párosult, azt Petrovics Györgynek, a pesti egyetemi nyomda illír, román s orosz nyelvű fordítójának ismételt kérvényei is igazolják, melyekben azt panaszolta, hogy bár tizennégy vármegyét kellett végigbarangolnia s ott az orosz nyelvű nyugtákat latinra fordította, járandóságait folytonos sürgető kérvényei ellenére sem tudta megkapni.[31] Külön kutatásokat igényelne annak a megállapítása, hogy végül mikor s milyen devalvált vásárló értékű pénzben kapta meg az ország népe a megtérítést.

E tanulmány keretei sajnos, nem engedik meg, hogy a hiva-

talos jelentések s egyéb dokumentumok, pl. a korabeli sajtó gazdag forrásanyaga alapján részletesen ismertessük az orosz sereg magatartását az elvonulás alatt. Mindenesetre tényként megállapítható, hogy mihelyt az orosz katona visszanyerte Austerlitznél elvesztett lelki egyensúlyát s valamennyire emberibb körülmények közé jutott (ez kb. Bars megye határának az elérésével következett be), attól kezdve ismét fegyelmezett katona volt. Ezt tanúsítja egyöntetűen Haller főbiztos és helyettese, Péchy minden jelentése. Rámutatnak arra, hogy az orosz hadsereg átvonulása a legteljesebb rendben s az előírások legszigorúbb betartásával folyt le az ország területén, s ezért a városok és a falvak lakossága mindenütt nemcsak szinte a kötelességén is túl tett eleget az elszállásolás és ellátás feladatának, hanem egyenesen megszerette az orosz embert. Nógrád m. például így számolt be a magatartásukról: „mind az öt hadoszlop a legnagyobb rendet s a legszigorúbb fegyelmet tartotta nálunk, mint a hogy hatóságaink s a kirendelt bizottságok gondossága és intézkedései következtében, az orosz hadak, parancsnokló tábornokainak idecsatolt tanúsítványai szerint, a legnagyobb megelégedésük közben haladtak át a megye területén".[32]

Az újságok dicsérő közleményeiből elég lesz csak néhányat kiragadni. „Szép és erős nép. Igen tsendesen viselték magokat s a köznép nem tett semmi általhágást. Így könnyebben is éreztetett a teher. Pénzök elég volt." (Gömöri híradás.) „A legénység szép és deli tartású s itteni menetelésük alatt a legkisebb kilengést sem követték el. A tisztikar kiváló viselkedésével s előzékeny udvariasságával tűnt ki." (Sáros m.) „A katonák nagyon emberségesen viselték magukat s feltűnt, hogy a tisztek minő erélyesen fékezték meg a szórványosan előfordult legkisebb kihágást is." (Rimaszombat.) „Az ideérkezett csapatok tekintélyes részét a polgárságnál s más lakosoknál helyezték el. Magaviseletük ellen a legkisebb panaszra sem lehetett ok, sőt férfias magatartásuk minden dicséretet megérdemelt. Fegyelmezetten s mindenkivel szemben a legjobban jártak el. Ezért mindenütt szívesen látták őket vendégül." (Nagyszombat.) „A kitűnő rend s a legénységnek legilledelmesebb, férfiakhoz méltó magaviselete a legnagyobb elismerést érdemelte ki. Mindenütt olyan kifogástalanul viselkedtek, hogy a lakosság a legszívélyesebben s a legbarátságosabban bánt velük." (Sáros m.) „Ditsekedhetünk közönségesen, hogy ámbár az előre elterjesztett kedvetlen hírek igen elrettentették a lakosokat,

mindazonáltal az orosz seregek menetelüknek egész ideje alatt a legkisebb excessus, sőt csak szóbeli vetélkedés sem történt. A seregeknek köznépe illendően kielégítetvén, azonnal lenyugodott, semmi éjjeli strázsákra nem vala szükségünk, a tisztek pedig elsőtül utolsóig barátságos elfogadásukat egész emberséggel s betsülettel viszonozták. Egyszóval nem is képzelhettük volna, hogy egy üly számos Hadi sereg olly renddel s olly különös magaviseletével utazhasson." (Torna.) S végül: „Az orosz harcosok szépsége általános meglepetést keltett. Barátságos és nyugodt magatartásuk felülmúlt minden várakozást, amit egy oly hosszú menetelés és a sok háborús erőfeszítés által lehangolt kedvű seregtől csak remélni is lehetett volna." (Pozsony.)

Kutuzov maga mindenben és mindenütt elöl járt, hogy hadseregének átvonulását s ellátását a városok és falvak népe minél könnyebben viselhesse el. Azonnali fizetési tervéről tudunk. Léván például 85 darab vágómarhát, amelyre akkor nem volt szüksége, a megyének ajándékozott.[33] Érintkezése a hatóságokkal és a néppel mindenütt udvarias és megértő volt. Miután hasonló fellépésükkel a tisztek is nagyon megszerettették magukat, számukra Rimaszombatban, Kassán, Eperjesen és Bártfán fényes bált rendeztek, amelyen Kutuzov és kísérete is megjelent. A nádor is meghívta magához Budára, ahová azonban arcsebe miatt nem tudott elmenni, s hálás köszönő levélben mentette ki magát.[34] Rokonérzését és hálaját bizonyítják azon levelei is, amelyeket a seregét kísérő, s ellátásukról gondoskodó főbiztoshoz, Haller Józsefhez a határon való elbúcsúzása alkalmával intézett, mint ahogy ki nem fogyott abból sem, hogy minden hatóságnak s minden megye lakosságának, ahol csak áthaladtak, az őszinte érzésnek számtalan bizonyítékával mutassa ki köszönő és hálás érzelmeit. Minden sorában tudatában volt annak, mit nyújtott ekkor neki és hadainak az ország. Kétségtelen, hogy súlyos következményekkel járt volna, ha az orosz hadsereg, akár az élelmezés elmaradása, önkényes rekvirálások megkísérlése, vagy éppen politikai nézeteltérések folytán megakad előrehaladásában. Az így támadt zavart Napóleon bizonyára felhasználja, és Magyarország hadszíntérré válhatott volna! Kutuzov diplomáciája és éleslátása mindennek az elejét vette.

Az ország népe és Kutuzovval élén az itt járt orosz hadak meleg, felemelő baráti érzésben olvadtak össze. Szóljon erről színes és jellemző szavakkal az alábbi, Rimaszombatból származó

sajtóidézet: „Az orosz segítő seregek hazánkban való és Vármegyénkben keresztül meneteleket csak azért az okért is szükségesnek gondoljuk közönségessé tétetni, hogy ezek iránt a közbeszéd, rész szerént pedig (sőt talán és kiváltképpen az ellenséges pennákból szántszándékkal folyt) közönséges előadások úgy elrettentettek vala bennünket, de kivált a köz népet, rész szerént mint a következés és önnön tapasztalásunk már megmutatta, ok nélkül, hogy mint valami isten ostora, úgy várattattak. Az első tsapat December 24-én szállott bé ide s tartott itt nyugvó napot is; a második pedig 26-ikban s harmadik 28-ikban érkeztek meg. Egyéb Generálisaikon kivül az első tsapatnál volt Buxhöwden, a harmadiknál (?) pedig Kutuzov fővezér is. Ez egy derék és valóságos fia Marsnak, vidám, nyájas és jámbor magaviseletű Héros, a mely kedves tulajdonságaival Mindeneknek megnyerte szeretetét. Jobb szeme nintsen, a Törökök lőtték ki. Fő hadiszállása mindenik tsapatnak a Vármegye fényes és tágas házánál levén, megyénk Előljáróinak rendeléséből az egész tiszti kar ingyen kapott ebédet és vacsorát. A tisztelt nagy Héros ebéd felett a Magyar Nemzet ditsőségéért ivott, ebédután pedig körünkbe jövén, így szólott hozzánk: *„Én mind hallomásból, mind olvasásból ösmérem a Magyar Nemzetet. De sokkal többre tanított önnön tapasztalásom, hogysem azt a háládatosságot elfelejthetném, amelylyel az egész Orosz sereg nevében tartozom ezen Nemzetnek."* E beszéd közben kezét nyújtván a mi Szolgabíránknak, *„Fogadja el* — úgymond — *ezen tiszteletem zállogát egész Nemzete képében.*[35]

Ugyanezek az érzelmek jutnak kifejezésre Kutuzovnak abban a köszönő levelében is, amelyet az ország területének elhagyásakor, 1809. január 9-én, Bártfáról búcsúzóul küldött. „Mielőtt elhagynám a nemes Magyarország határait, nem mulaszthatom el, hogy mindazon kitűnő intézkedésekért, melyeket az orosz császári hadsereg ellátása, nemkülönben a tisztikar legbarátságosabb fogadtatása érdekében tettek, a legmelegebb köszönetemet nyilvánítsam. Teljes tudatában vagyok annak, hogy hálámat valójában ki sem tudhatom kellő módon fejezni, s végtelenül sajnálom, hogy oly nemes és liberális magatartásukat s a kitűnő vendéglátást, most hasonló szolgálataimmal nem viszonozhatom. Ha mégis valaminő alkalom fog kínálkozni arra, hogy a megye bármelyik tagjának és bármiben a szolgálatára lehessek, erre engem mindenkor és örömmel fognak készen találni. Kérem, hogy számítsanak

a barátságomra s egész hadseregem hálájára. Módját ejtem annak, hogy mindezen legbensőbb érzéseimről úgy az én Uralkodóm, mint az önök Uralkodója előtt méltó kifejezést adjak."[36]

*

Most van kerek százötven esztendeje annak, hogy Kutuzov és hadai Magyarországon jártak. Az a negyven levél, amelyet a nagy hadvezér és tábornokai itt-tartózkodásuk folyamán hatóságainkkal és egyes személyekkel az átvonulással kapcsolatban váltottak, s amelyeket most felkutatni sikerült, egymagában is mindenkor hiteles és emlékezetes dokumentuma marad a két nép őszinte barátságának.

JEGYZETEK

1. A régmúltnak pozitív irányú munkái: *(Lakits Zsigmond)* Vita comitis Suwarow—Rymniskoy, Imp. Russ. et Caes. Regii Supremi Mareschalli. Cum imagine ad vivum expressa. Budae 1799. és *Batthyány Alajos* (?): Freymüthige Briefe eines ungarischen Edelmanes über das österreichische Staatssystem, geschrieben während des 90 tätigen Krieges. Austerlitz 1806.
A közelmúlt polgári történetírásának negatív beállítottságú fő művei: *Marczali Henrik:* A francia forradalom és Napóleon. Bp. 1899., *Wertheimer Ede:* Ausztria és Magyarország a XIX. század első tizedében. Bp. 1880—1884., *Domanovszky Sándor:* József nádor élete és iratai. Fontes kiadás. Bp. 1929—1944.
2. *Palóczi Edgár:* Az első orosz hadsereg hazánkban. Pesti Hirlap, 1924. nov. 24. sz., *Darvas István:* Szuvorov hadai Magyarországon. Századok, 1949, 1—4. sz. és *Vajda Pál:* Szuvorov csapatai hazánkban. Bp. 1950.
3. 1805. okt. 8. (Wertingen) — 1805. dec. 2. (Austerlitz).
4. *Beszkrovnij L. G.:* Kutuzov M. I. Szbornyik dokumentov. II. Moszkva 1951, 3—18. p.
5. Országos Levéltár (a továbbiakban OL.) Nádori titkos levéltár (a továbbiakban Ntl.) Diact. 1805, 15. sz.
6. Staatsarchiv, Sammelbände 265. sz. közli Domanovszky i. m. II. 142—144. p. is.
7. *Freymüthige Briefe* 102. p. és *Pressburger Zeitung*, 1805. dec. 31. sz.
8. Verein. Ofner u. Pester Zeitung, 1806. jan. 19. és köv. sz.-ok valamint Tabellarisches-Verzeichniss der wohltätigen Beyträge, welche die edle ungarische Nation für die durch den letzten Krieg verunglückten k. k. deutschen Erbstaaten im Jahre 1806 freywillig gemacht hat. Oedenburg. Széchényi Könyvtár, aprónyomt. 1806. I. doboz.
9. Horváth Mihály: Magyarország történelme. Új dolgozat VI. Pest 1863. 225—6. p.
10. *Tarle Jevgenyij:* Napóleon. Ford. Déry Tibor—Aranyossi Pál. Bp. 1946. 181. p.
11. *Martens Fred:* Recueil des traités et conventions conclus par la Russe... II., VI. és IX. Stbourg 1874—1899. és Beszkrovnij i. m. 1—3. sz. dokum.
12. OL. Ntl. Rel. belli 1805. 2. sz.
13. OL. Ntl. Rel. belli 1805. 6. és 9. sz.
14. OL. Nádori levéltár (a továbbiakban Nl.) Militärkanzlei (a továbbiakban Milkanz.) 1805. fasc. 1., 6—21. és fasc. 2., 3—63. sz.
15. A fegyverszuneti megegyezés 2. pontja szerint (ford. franciából); „Az orosz hadsereg az osztrák tartományokat, így az osztrák lengyel részeket, vagyis Morvát s úgyszintén Magyarországot tizenöt napon, Galiciát pedig egy hónapon belül kiüríti. A hadsereg menetiránya ki lesz jelolve, hogy így mindig tudni lehessen, hol vannak s hogy minden félreértést el lehessen kerülni." OL. Nl. Milkanz. 1805. fasc. 3., 58—499/2. sz.
16. L. a tényekkel ellentétes s ellenszenves beállításban *Wertheimer* i. m. 394. és *Domanovszky* i. m. I. 445. p.
17. Relation de la campagne de 1805 (Austerlitz) par le Gen. *Mikhailovszki—Danilevszki*. Trad. par Léon Narischkine. Paris 1846, 247. p.

18. *Beszkrovnij:* i. m. 274. p. jegyzetében. A tanulmány innen kezdve már teljesen a szövegben említett s publikációra előkészített bőséges forrásgyűjteményre támaszkodik. Ezzel szemben Domanovszky nyilatkozata szerint (i. m. II. 263. p.): „az oroszok átvonulására vonatkozó iratok hiányzanak úgyszólván teljes egészükben. Ezeket a komisszariátus iratai közt sem sikerült fölkutatnunk".
19. A császári csapatok kilengéseire nézve lásd pl.: OL. Nl. PVP. publ. irreg. 1805. vagy Ephemerides Posonienses (stat.-pol.) 1806. márc. 14. sz. A franciák hallatlan erőszakoskodásaira nézve l. pl. Bécsben: OL. Ntl. VPV. pol. irreg. 1805. vagy Pozsonyban: Pressburger Zeitung 1806. márc. 25. sz.A tisztek rablásaira és pusztításaira nézve, s hogy a lakosság számos franciát agyonvert, l. a Nádori napló feljegyzéseit dec. 21-éről. és *Domanovszky:* i. m. II. 407. p.
20. Téves egyes történetíróknak az az állítása, mintha maga Napóleon jelölte volna ki az elvonulás betartandó útirányát. Lásd: *Lázár Gyula:* Az orosz birodalom története. IV. Temesvár 1891, 396. p., vagy Rátz Kálmán: Oroszország. Bp. 1943, 127. o.
21. *Beszkrovnij:* i. m. 354. p.
22. OL. Ntl. PVP. pol. 1805. 226. sz.
23. OL. Ntl. PVP. publ. 1805. 268. és Nl. Milkanz. 1805. fasc. 3., 81—561. és 562. sz.
24. OL. Ntl. PVP. pol. 1805. 268. sz. Helytartótanácsi levéltár (a továbbiakban Htt. lt.) 1805. 28, 971. com. 401—8.
25. OL. Ntl. Milkanz 1805. fasc. 3., 81—545. sz.
26. OL. Nl. PVP. pol. irreg. 1805.
27. OL. Nl. Milkanz. 1805. fasc. 3., 81—562. sz. és Nl. pol. 1806. 48. sz.
28. Ol. Magy. kancelláriai levéltár (a továbbiakban Mkanc. lt.) 1806.: 9914. sz.
29. OL. Nl. PVP. publ. 1805. 329. sz.
30. OL. Htt. lt. 1808.: 8853., com. 53—55/58. sz.
31. OL. Htt. lt. 1806.: 10,379. com. 53—167/8. sz.
32. OL. Mkanc. lt. 1806. 425. sz.
33. OL. Nl. PVP. publ. 1805. 360. sz.
34. Francia eredetiből: „Ipolyság 1805. dec. 10/22. Uram! Bármennyire vágytam, hogy Budára menjek s Királyi Fenségednek hódolatom kifejezhessem, egészségi állapotom, bár az utóbbi idők fárasztó hadműveletei óta javulóban van, legnagyobb sajnálatomra nem engedi, hogy az utazásra vállalkozzam. Mélységesen meghat Királyi Fenségednek az alámrendelt hadsereg irányában táplált nagy jóindulata s engedje meg Uram, hogy legmélyebb hálámat fejezzem ki ezért. Haller titkos tanácsos úr megérkezett a főhadiszállásra s itt kivételes képességeivel s előzékenységével mindenkinek a nagyrabecsülését megnyerte. Felséges Uralkodóm, akinek az ő küldetéséről természetesen beszámolok, ebben is csak újabb bizonyságát láthatja azon őszinte vonzalomnak, amellyel irányában Királyi Fenséged mindenkor viseltetett. A magam részéről is gondoskodni fogok arról, hogy gr. Haller úr megbízatásának idejét a legkellemesebben tölthesse mellettem. Méltóztassék Uram, a legtisztelettelteljesebb érzelmeimből fakadó hódolatom elfogadni, s maradok Királyi Fenségednek nagyon alázatos és engedelmes szolgája — Koutousoff s. k." OL. Nl. Milkanz. 1805, fasc. 3. 81—609. sz.
35. *Magyar Kurir*, 1806. febr. 4.
36. OL. Htt. lt. 1806. 4313. com. 53—73. sz., *Pressburger Zeitung*, 1806. márc. 7. sz.

A magyar nép 1848—1849 évi függetlenségi harca és az orosz társadalom haladó erői

R. A. Averbuch

I.

Az 1848—1849. évi függetlenségi harchoz fűződő forradalmi hagyományoknak kiemelkedő jelentőségük van a magyar nép életében. A dolgozók széles tömegei szívesen lapozzák fel a történelemnek azokat a dicső lapjait, amelyek megörökítik a magyarságnak az osztrák járom ellen, a nép szabadságáért és a nemzeti függetlenségért vívott harcát. Ahhoz, hogy a XIX. század közepén e feladat megvalósulhasson, fel kellett számolni a magyarországi feudális viszonyokat, fel kellett szabadítani a parasztokat a földbirtokos arisztokrácia igája alól.

A magyar forradalom sajátos vonása, hogy az iparos-kereskedő burzsoázia fejletlensége következtében a forradalomban a vezető szerepet a liberális középbirtokos nemesség játszotta. Ez a nemesség minden akadályt el akart hárítani a magyarországi kapitalista fejlődés útjából.

A forradalom fő mozgató erejét mégis a nép széles tömegei adták. A félproletariátus, a városi szegények, a munkások, a parasztok jelentették a szabadságharc fő erejét, az ő erőteljes fellépésük határozta meg a forradalom győzelmes útját.

A magyarországi forradalmi mozgalom, felemelkedő szakaszában, 1848 márciusa után a magyar demokratikus társadalom egyre szélesebb rétegeit ragadta magával, és 1849-ben komolyan fenyegette a Habsburg-monarchia létét.

A forradalmi Magyarországnak és haderejének élén az a Kossuth Lajos állt, aki a magyar nemzeti érdekek legjellegzetesebb képviselője volt az idegen járom ellen vívott harcban. Kos-

suth a polgárosodó középbirtokos nemességnek volt megszólaltatója, és így annak hibáit is magában hordozta — szerepe mégis óriási jelentőségű volt a forradalomban. Engels így értékeli Kossuthot: „Hosszú idő után először áll előttünk igazi forradalmi jellem, olyan ember, akinek volt mersze népe nevében felvenni a kesztyűt és elkeseredett harcba bocsátkozni, olyan ember, aki népe számára egy személyben testesíti meg Dantont és Carnot-t: ez az ember Kossuth Lajos."[1]

Hatalmas szerepet töltött be a forradalomban Petőfi Sándor, a magyar paraszti és munkástömegek vezére, a nagy költő és néptribun, valamint Táncsics Mihály, a kiváló publicista, a jogfosztott magyar parasztság jogainak védelmezője.

Az 1848-as tömegmozgalom felkelésbe nőtt át, amely 1849 áprilisában európai jelentőségre tett szert, és a híres *Függetlenségi Nyilatkozat*-ban csúcsosodott ki.

A magyarországi háború, Engels szavaival szólva, igen hamar elveszítette kezdetben tisztán nemzeti jellegét. A Függetlenségi Nyilatkozat következtében a háború végképp európai jellegűvé vált. „A Lengyelországgal mindkét ország felszabadítása érdekében kötött szövetség, a németekkel kötött szövetség, melynek célja Kelet-Németország forradalmasítása volt, csupán akkor nyert meghatározott jelleget és szilárd alapot, amikor Magyarország elszakadt Ausztriától és kihirdette az osztrák monarchia felbomlását. Független Magyarország, a függetlenségét visszanyert Lengyelország, egy német Ausztria, Németország forradalmi központjaként, Lombardia és Itália, melyek maguk vívják ki függetlenségüket, — e tervek megvalósításával szétbomlana az egész kelet-európai államrendszer."[2]

Az osztrák kamarilla tehetetlennek bizonyult a magyar forradalom fényes győzelmeivel szemben, és kénytelen volt segítségül hívni I. Miklós hadseregét.

A nyugat-európai országok társadalmi fejlődésének ellentmondásai, melyek 1848-ban a forradalmi mozgalmak kirobbanásához vezettek, nemcsak ezekben az országokban, hanem Oroszországban is fennállottak.

A feudális-jobbágytartó rendszer válsága és a tőkés viszonyok fejlődése alapjaiban rendítette meg a cári Oroszországot. A parasztság a jobbágyrendszer teljes eltörlésére törekedett. Oroszországban, Lenin meghatározása szerint „... *minden* társadalmi kérdés a hűbériség... elleni harcba torkollott".[3] Az általános elé-

gedetlenség országszerte parasztmozgalmakban, az elnyomott népek harcában, továbbá az értelmiség forradalmi mozgalmában jutott kifejezésre. Az 1848-as franciaországi, ausztriai és poroszországi események olyan termékeny talajra találtak, melyet az Oroszországon belüli ellentétek kiéleződése készített elő. A nyugati forradalom győzelmei meleg együttérzést váltottak ki a haladó orosz értelmiség körében, fokozták a gyűlöletet az abszolutista reakcióval, a jobbágyrendszerrel, Miklós Oroszországának egész kaszárnya-rendszerével szemben. Eljutottak ezekhez a körökhöz a nyugati polgári demokratikus ideológia, nemkülönben Saint-Simon és Fourier utópista szocializmusának elemei is. A mozgalom, mint ismeretes, különböző körök megszervezésére vezetett, amelyek közül Butasevics—Petrasevszkij köre tett szert a legnagyobb hírnévre. A kör tagjait a kormány kegyetlenül üldözte.

Az európai forradalomtól és az oroszországi forradalom kitörésének lehetőségétől való rettegés váltotta ki a petrasevisták elleni kegyetlen intézkedéseket. E tekintetben említésre méltó két esemény egybeesése: a petrasevistákat három nappal a magyarországi beavatkozást bejelentő kiáltvány közzététele előtt tartóztattak le. A petrasevisták elfogatása április 23-ára esik, április 26-án pedig közzétették a magyarországi hadjáratot bejelentő kiáltványt. A letartóztatásokkal egyidejűleg könyörtelen elnyomó intézkedéseket foganatosítottak a parasztmozgalmakkal szemben, s a cárizmus ugyancsak rendkívüli intézkedéseket hozott a haladó sajtó és a forradalmi egyetemi ifjúság ellen. A belső forradalmi mozgalomtól való félelmében a cári kormány szigorú elnyomó rendszabályokat léptetett életbe „hogy — Miklós szavaival élve — minden belső kísérletet csírájában fojtson el".[4]

A beavatkozást a cári kormány akkor határozta el, amikor megérkeztek az első hírek a franciaországi forradalmi eseményekről. Magára az intervencióra azonban csak 1849 tavaszán került sor, amikor a Habsburg birodalom, az európai ellenforradalom egyik vezető ereje, a jelek szerint az összeomlás szélén állott. I. Miklós örömmel vállalta a magyar forradalom hóhérának szerepét.

A cár maga leplezte le céljait a Paszkeviccsel folytatott levelezésben. „Nem avatkoznék be, ha saját cipőm nem szorítana", — írta Miklós, hozzáfűzve még, hogy a magyar forradalmárok „az egyetemes rend és nyugalom ellenségei".[5]

A magyar nép nemzeti felszabadító harcát a cári és az osztrák hadsereg óriási számbeli fölénye bírta le. A vereséget elősegítette a Magyarországon belüli osztályellentétek fokozódása is. A Görgey-párt az Oroszországgal kötendő megegyezés lehetőségének illúzióját terjesztette és „ezzel az elképzeléssel — amint azt Marx kihangsúlyozta —, megtörte a magyar forradalom ellenálló erejét".[6]

Augusztus 13-án a magyar hadsereg Vilagosnál letette a fegyvert. A magyar katonai parancsnokokat kiadták az osztrák kormánynak. Veszett megtorlás következett. Haynau, — a „bresciai hiéna", amint az olasz hazafiak nevezték — vad gyűlölettel vetette magát a szabadságszerető magyar népre. Kegyetlenül leszámolt a nemzeti függetlenségi harc minden részvevőjével. A tizenhárom legbátrabb tábornokot Aradon halálra ítélték. A bíróságok országszerte kimondták az ítéleteket a magyar haza fiaira és leányaira, halálbüntetést, börtönbüntetést, megszégyenítő büntetéseket, nyilvános megvesszőzés büntetését mérték ki rájuk. Több száz embert végeztek ki és több mint tízezer embert vetettek börtönbe. I. Miklós teljesítettnek tekinthette feladatát. A reakció nemcsak Ausztriában győzedelmeskedett, hanem az egész európai kontinensen.

II.

Az orosz társadalom ebben az időben több táborra oszlott, amelyekre különböző hatást gyakorolt a cári seregeknek a forradalmi Magyarországra való behatolása. Mi sem természetesebb, mint hogy Miklós oldalán állt az egész bürokratikus és feudális Oroszország, amelynek az európai forradalom elfojtása az önkényuralom diadalát és a nemesi kiváltságok megingathatatlanságát jelentette. Másrészről az orosz társadalomnak azok a képviselői, akik Oroszország elnyomott néptömegeivel rokonszenveztek, magukévá tették az 1848-as forradalom szabadságeszméit és más országok elnyomott népeinek nemzeti törekvéseit. A társadalomnak ez a része élesen elítélte a cári intervenciót.

„... Oroszországban a legkiválóbb haladó emberek mindig a magyar nép felszabadító harcának oldalán álltak."[7] Így jellemezte K. J. Vorosilov az orosz társadalom haladó részének állásfoglalását, Budapesten, az 1848. évi magyar forradalom százéves évfordulóján elmondott beszédében.

A magyarországi cári intervenció népszerűtlen volt az egyszerű orosz emberek között, Miklós magyarországi hadseregének katonái körében. A hadsereg katonai ügyészségének 1848—1849-es hadbírósági iratai igen érdekes anyagot nyújtanak az orosz katonák hangulatáról a cárizmus magyarországi intervenciója idején. A magyar nép szabadságharca nagy hatással volt az orosz csapatokra. A cári hadsereg egyes katonái megadták magukat a magyaroknak, sőt többen harcolni is beálltak közéjük. Abszamikov közkatona például átszökött a „lázadó magyarokhoz", akik között fegyverrel a kézben leltek rá, és ezért halálra ítélték.[8] Egy másik közkatona, Kornyej Muromszkij, akit betegsége után egy magyar városban hátrahagytak, végleg Magyarországon akart maradni.[9]

Különösen érdekes az egyik ügy, amely arról tanúskodik, hogy a magyar felkelés különösen Oroszország határterületeinek lakossága körében örvendett népszerűségnek. Az ügy elnevezése a következő: „Az avgusztovói kormányzóság katonai telepeiről szóló ügyirat Wincenty Juszkiewicz ellen, amiért kísérletet tett újoncok megszöktetésére, hogy velük együtt átszökhessen a határon és részt vehessen a magyarországi lázadásban; Simon Mazurajtisz ellen bűnrészességért ugyanebben a bűncselekményben és Kazimierz Juszkiewicz ellen, amiért az elsőrendű vádlottat a bűncselekmény tekintetében teendő hamis vallomásra bírta."[10]

A vizsgálatot 1849 szeptemberében folytatták le. Kazimierz Juszkiewicz azt vallotta, hogy Magyarországra akart szökni, úgy vélte azonban, hogy jó lenne magával vinni néhány fegyverest is; ezért különböző mesterkedésekhez folyamodott, még tiszti egyenruhát is öltött, megszöktetett néhány újoncot, és magával vitte őket. Fegyvereket is sikerült szereznie (7 puskát, 2 pisztolyt, 3 kardot, 1 ágyút, puskaport, lövedékeket és gyutacsot). A szökevényeket azonban feltartóztatták útjukban. Kazimierz Juszkiewicz letartóztatásakor fegyveres ellenállást tanúsított. A tábori bíróság főbelövetésre ítélte őket.

A fent ismertetett okmányok arról tanúskodnak, hogy a határterületekről származó közkatonák között forrongás volt tapasztalható.

Különösen népszerűtlen volt Miklós magyarországi hadjárata a haladó gondolkodású tisztek között. A magyarországi hadjáratban résztvevő orosz tisztek számos feljegyzése arról tanús-

kodik, hogy voltak közöttük olyanok, akik szembehelyezkedtek a cári kormánnyal és a cári parancsnoksággal. A haladó tisztek bírálták a felső hadvezetést a kezdeményezés hiányáért és a tábornokok tehetetlenségéért is.

Az orosz tisztek leveleiben és nyilatkozataiban állandóan visszatér az elégedetlenség a miatt a szerep miatt, amelyet Magyarországon játszottak, feltűnik a magyar harcosok iránti rokonszenv. Lihutyin, az egyik tiszt, így ír: „Azért jöttünk, hogy az osztrákoknak segítsünk, és segítettünk is nekik, — rokonszenvünk azonban egyszerre azok oldalára tolódott át, akik ellen dolgoztunk." Lihutyin a továbbiakban magyarázatot keres erre, és azt írja, hogy a legyőzöttek iránti nagylelkűségen kívül, döntő tényező volt a tisztikar hangulatának kialakításában az is, hogy felismerték annak igazságtalan voltát, amit tettek.[11] A haladó orosz tiszteknek imponált az ellenség hősiessége, fenntartásnélküli hite ügyének igaz voltában, tetszett nekik a magyar hadsereg szervezettsége és rendje. Ezt bizonyítják Alekszejenko orosz tiszt és mások visszaemlékezései a magyarországi hadjáratról.

A magyar fegyverletétel és a zászlók átadása nyomasztó hatást váltott ki, és erősen forradalmasító befolyással volt az orosz hadseregre. A haladó tisztek tudatában voltak annak, hogy a magyarokat nemcsak katonailag győzték le, hanem nemzeti függetlenségi törekvéseiket is évtizedekre eltemették. Ez forró együttérzést váltott ki az orosz hadseregben. Egy Fatyejev nevű orosz tiszt ezeket írja: „1849. augusztus 1-én (a régi időszámítás szerint) szerencsétlen nap volt a magyarok számára: egy bátor és nemes, hatmilliós nép hosszú időre, ha ugyan nem mindörökre elveszítette e napon azt a reményét, hogy fegyverrel a kézben védhesse meg szabadságát Ausztria deszpotikus hatalmával szemben".[12]

A továbbiakban Fatyejev azt mondja, hogy a fegyverletételi szertartásban sok nyomasztó elem volt, nemcsak a magyarok, hanem az oroszok számára is. „Az orosz hadsereg minden katonája és tisztje kivétel nélkül, a szó szoros értelmében sajnálta, hogy részese volt a magyarokat ért óriási szerencsétlenségnek . . ."[13]

A haladó orosz tiszteket felháborította a cári kormány és a hadvezetőség eljárása, mellyel kiszolgáltattak az osztrák kormánynak minden magyart, aki az orosz hadseregnek megadta magát.

Bogdanovszkij orosz tiszt leírja, miként adták át a magyarok Munkács várát. A védők azt követelték, hogy fegyvereiket az oroszoknak, ne pedig az osztrákoknak adják át, mert az utóbbiakat nem tekintették győzteseknek. Ugyanez a tiszt a legyőzöttek iránti mélységes együttérzéssel írja le az orosz tisztek és a munkácsi magyar helyőrség tisztjeinek barátkozását, de megdöbbenéssel ecseteli azt a jelenetet, amikor az osztrák hatóságok a vár fiatal parancsnokát letartóztatták.[14]

A cári kormány politikájával és a magyarországi intervenciós haderő parancsnokságával való elégedetlenség nem vezetett nyílt, tömeges fellépésre, de az orosz hadsereg hangulata azt mutatta, hogy a hadsereg nagyon elégedetlen volt küldetésével, és mélyen együttérzett az ellenféllel.

A cári kormány, amikor a magyar szabadságharc elfojtását megszervezte, előrelátta annak lehetőségét, hogy a magyarok felkelése az orosz hadseregre is forradalmasító hatással lesz majd. Ezzel magyarázható I. Miklós utasítása Paszkevicshez, amelyben felszólítja, hogy tiltsa el és keményen üldözze az orosz katonák és tisztek találkozásait a magyarokkal, „mert az ilyen közeledés könnyen megfertőzheti a mi fiatalságunkat is".[15]

III.

A haladó orosz emberek világosan látták a hazájukban uralkodó ádáz nemzetiségi elnyomást, és magukévá tették az 1848-as forradalmi és nemzeti felszabadító eszméket. Belinszkij, Herzen, Csernisevszkij fejezték ki ebben az időben az orosz társadalom jobbik részének gondolatait, ők azok, akik magasra emelték az önkényuralom és a jobbágyrendszer elleni harc zászlaját. De Belinszkij 1848-ban meghalt, és már nem érte meg a forradalom kirobbanását és elfojtását.

Herzen és Csernisevszkij, az orosz forradalmi demokraták e két nagy képviselője, az 1848—1849-es események kortársa volt.

Herzen 1848-ban Párizsban élt. Szemtanúja volt a franciaországi forradalmi eseményeknek. Érdeklődése ezek iránt az események iránt s a velük való kapcsolata szükségszerűen folyt abból a szerepből, melyet az orosz társadalmi mozgalomban betöltött. Márpedig ennek a mozgalomnak a központi kérdése a

jobbágyság felszámolása, a polgári forradalom kérdése volt. Az orosz történelem e témájáról szólva Lenin felvetette azt a kérdést, hogy „*érdekkülönbség* (Lenin aláhúzása — a szerző megjegyzése) van a liberális burzsoázia és a forradalmi parasztság közt az orosz *polgári* (Lenin aláhúzása — a szerző megjegyzése) forradalomban; más szóval, a forradalomban megnyilvánuló liberális és demokratikus, »kiegyező« (monarchista) és köztársasági tendencia között".[16] Lenin meghatározása szerint éppen ezt a kérdést vetette fel Herzen. És Herzen külföldön megjelenő szabad orosz folyóirata, a *Kolokol*, „szívvel lélekkel kiállt a parasztok felszabadítása mellett".[17]

Az a körülmény, hogy az orosz polgári forradalomban Herzen fejezte ki a demokratikus köztársasági irányzatot, közelhozta hozzá a magyar forradalom céljait és feladatait. Herzen a magyar forradalom lelkes híve lett.

Az 50-es években Herzen Londonban élt, találkozott Kossuthtal és közel állott hozzá. Herzen kifejezésre juttatta munkáiban a magyar forradalom és annak vezérei iránti szeretetét, valamint a forradalmat elnyomó deszpotikus Oroszország politikájával szemben tanúsított állásfoglalását.

Az 50-es években, vagyis abban az időszakban, amelyre Herzennek Kossuthról szóló visszaemlékezései vonatkoztak, az 1848-as európai forradalom valamennyi résztvevője és vezetője azzal a fontos kérdéssel foglalkozott, hogy mikor következik be az új forradalmi fellendülés, amely elhozhatja terveik és reményeik megvalósulását.

Herzen *Emlékezések és elmélkedések* című könyvének „Hegycsúcsok" című fejezetében a következőket írja:

„Kossuthtal folytatott beszélgetésem mindjárt kezdetben komolyra fordult: tekintetében és szavaiban inkább komorság volt, mint derű; biztos, hogy ő nem holnapra várta a forradalmat. Délkelet-Európát bámulatosan ismerte; meglepett, amikor Katalin cárnő és a porta közt folyt tárgyalásokat idézte. — Milyen szörnyű kárt okoztak önök nekünk a mi felkelésünk idején — mondta — és milyen szörnyű kárt okoztak saját maguknak. Milyen rövidlátó és *szláv-ellenes* (Herzen aláhúzása — szerző megjegyzése) politika Ausztriát támogatni! Persze, hogy Ausztria a megmentéséért, annyit se fog mondani, hogy »köszönöm«; vagy azt hiszi, Ausztria nem tudja jól, hogy Miklós nem neki segített, hanem általában a zsarnok-uralomnak?"[18] Kossuth sza-

vai nagyszerűen és mélyen világították meg I. Miklós 1848-as politikájának lényegét: a monarchikus hatalom politikája volt ez, mely ellentétben állt Oroszország nemzeti érdekeivel.

Herzen nemcsak leírta Kossuthtal folytatott tartalmas beszélgetését, hanem hangsúlyozta azt is, hogy Kossuthnak minden olyan elképzelése összeomlott, amely Anglia segítségére számított Magyarország felszabadításában.[19]

1859-ben, az olasz—francia—osztrák háború idején, amikor Olaszországon keresztül újból megszólalt az Ausztria igájában nyögő népek hangja, és újból életre keltek a felszabadulás iránt táplált remények, Herzen *A háború* címen cikket közölt a *Kolokol*-ban. A cikk a Habsburgok ellen irányult, támadta nemzetiségi politikájukat, az Ausztriának alárendelt különböző népek elnémetesítését.

A cikkben Herzen védelmébe veszi az elnyomott nemzetiségek teljes felszabadításának gondolatát, felsorolja mindazokat a gaztetteket, amelyeket az osztrák monarchia az elnyomott népekkel szemben elkövetett. Keményen ostorozza az osztrák kormány magyarellenes elnyomó politikáját. „De vajon mit vettek át a magyarok például az osztrákoktól?" — teszi fel a kérdést. — „Az egész világon nem ismerek semmit, ami ellentétesebb lenne a németekkel, mint a magyarok, a maguk félvad, szertelen szabadságukkal, vakmerőségükkel, erdei életukkel, karakán és független megyéikkel. Olyan erős, és egyúttal rugalmas ércből kovácsolt nép ez, amelyet még Metternich sem tudott soha megtörni."[20]

Herzen az osztrák monarchia vereségét, a Habsburgok hatalmának — a nemzetiségi és politikai elnyomás forrásának — pusztulását kívánja. I. Miklós, Ausztria megmentőjének politikája, Kossuthhoz hasonlóan, Herzen kemény bírálatát is kiváltja „Amikor Magyarország felkelt — írja Herzen —, Ausztria már az utolsókat rúgta, és egészen ki is múlt volna, ha nem avatkozik be Miklós *bűnos* (Herzen aláhúzása — szerző megjegyzése) keze. Miklós, amikor Ausztriának segítséget nyújtott, ugyanúgy elárulta Oroszországot, mint ahogy Görgey elárulta Magyarországot, amikor Miklósnak segített."[21]

A XIX. századbeli haladó orosz társadalom gondolatait fejezték ki Csernisevszkij nézetei is.

Lenin erről a következőket írta:

„Csernisevszkij utópikus szocialista volt, aki arról ábrán-

dozott, hogy a régi, félfeudális, paraszti obscsinán keresztül vezet az út a szocializmushoz, aki nem látta és a múlt század 60-as éveiben nem is láthatta, hogy csakis a kapitalizmus és a proletariátus fejlődése hozhatja létre a szocializmus megvalósulásához szükséges anyagi feltételeket és társadalmi erőt. De Csernisevszkij nemcsak utópikus szocialista volt. Forradalmi demokrata is volt egyszersmind, aki forradalmi szellemben tudott hatni korának politikai eseményeire, s a cenzúra minden akadálya és gáncsa ellenére a parasztforradalom eszméjét, a régi hatalom megdöntéséért folyó tömegharc eszméjét hirdette."[22]

Csernisevszkij több cikkben foglalkozott a nyugat-európai történelmi eseményekkel, az 1815—1848 közötti franciaországi osztályharcokkal, s az olaszországi és ausztriai nemzeti felszabadító harccal. E cikkekben határozott és következetes demokratizmusról tett tanúbizonyságot, megmutatta, hogy teljes mélységükben megérti a burzsoá demokratikus forradalmak feladatait és problémáit, bebizonyította, hogy megvet mindenfajta kompromisszumot és opportunizmust.[23]

A fiatal Csernisevszkij *Naplója* megismertet bennünket a pétervári egyetem haladó diákjainak élményeivel. A diákok mélységes együttérzéssel viseltettek az elnyomott orosz nép iránt és lázasan keresték a választ az orosz élet „átkozott kérdéseire" az 1848-as forradalmi eseményekben. Minél jobban kiéleződött az osztályharc, annál inkább gondolkodóba esett a fiatal Csernisevszkij a dolgozó osztályok nehéz helyzete felett, annál több meggyőződéssel védelmezte a forradalom ügyét. Az 1848 júniusi párizsi napok nemhogy megingatták volna, inkább megerősítették Csernisevszkij forradalmi világnézetét, s hozzásegítették filozófiai materializmusának és köztársasági meggyőződésének kialakításához. Csernisevszkij megértette a társadalmi problémák megoldásának fontosságát... „Nem arról van szó, hogy lesz-e cár, vagy sem, hogy lesz-e alkotmány, vagy sem, hanem a társadalmi viszonyokban van a lényeg, abban, hogy az egyik osztály ne szívja ki a másik vérét."[24]

Csernisevszkij és barátai egyre világosabban látták az 1848-as forradalom lényegét és feladatát. Csernisevszkij szívvel-lélekkel a dolgozó nép oldalán állt. Az ellenforradalom franciaországi és németországi sikerei viszont elkeserítették és elégedetlenné tették.

Naplójában kifejtette állásfoglalását a magyar forradalom-

mal és különösen I. Miklós politikájával kapcsolatban. 1849. május 19-i feljegyzéseiben Csernisevszkij világos szavaiból kiderül, hogy a fiatal diáknak meg kellett védenie forradalmi nézeteit a magyar vezetők tevékenységével kapcsolatban, és hogy szembehelyezkedett professzorainak kirohanásaival. Csernisevszkij tájékoztat bennünket egy beszélgetésről, melyet Szreznyevszkij professzorral a magyarországi eseményekről folytatott: „Kossuth — így szólt Szreznyevszkij — minden tekintetben renegát, és a magyarok pusztulását kívánta. Én, úgy gondolom, amennyire a tisztesség engedte, vagy talán még annál is jobban megvédtem" — írja magáról Csernisevszkij.[25] Nyilván annyira meggyőzően védte Kossuthot, hogy ez még Szreznyevszkijt is meggondolásra késztette. Ez ugyanis a beszélgetés után, Csernisevszkij szavaival élve, „bizonyos szívélyességgel" búcsúzott el a fiatalembertől.[26] 1849. július 11-i feljegyzéseiben Csernisevszkij a következőképpen jellemzi politikai nézeteit: „a) Elmélet: vörös köztársasági és szocialista, sőt mi több, továbbra is Louis Blanc híve... b) Gyakorlat: mint a magyarok barátja, az oroszok ottani vereségét kívánom, és ezért sok áldozatot is hajlandó volnék hozni."[27] Az utóbbi mondatban különösen élesen jut kifejezésre Csernisevszkij álláspontja a magyar nép forradalmi harcának kérdésében, látjuk továbbá, hogy a forradalom győzelmét, a cári csapatok vereségét óhajtotta. Azt tartotta, hogy Oroszország vereségének meg kell könnyítenie az önkényuralom megdöntését. Csernisevszkij együttérzése a magyarországi eseményekkel és élesen tagadó álláspontja I. Miklós politikáját illetően, szorosan összefügg forradalmi nézeteinek összkoncepciójával. Augusztus 7-i feljegyzéseiben ezeket írta: „A magyarok feletti győzelem sajnálatos. Kezdetben elhittem, azután egy kicsit kételkedtem benne, majd ismét hittem, most pedig inkább hiszem, semmint nem, hogy Görgey tényleg letette a fegyvert. Meg kell tudnom a részleteket, hogy hogyan történt, mi okból és hogy mi a jelentősége."[28]

Csernisevszkij fent idézett szavaiból kiérződik a nagy orosz forradalmi demokratának a harcoló Magyarországgal való forró együttérzése.

Csernisevszkij később, a hatvanas években is foglalkozott Magyarország 1848—1849-es szabadságharcának kérdésével. Az oroszországi abszolutizmus, a jobbágyrendszer maradványai és a nemzetiségi elnyomás elleni harcában Csernisevszkij közeli

jóbarátként viselte szívén a magyaroknak az önkényuralom és a nemzetiségi elnyomás ellen vívott harcát. Ostorozta a Habsburgok nemzetiségi politikáját, s ezzel egyúttal csapást mért a cárizmus soviniszta politikájára is.

Egyes cikkeiben, valamint a *Szovremennyik* (Kortárs) című folyóiratban közölt nemzetközi szemléiben ismét az 1848—1849-es magyar szabadságharc témájához nyúlt, és foglalkozott azoknak a szláv népeknek a kapcsolataival, amelyek a magyarokkal együtt az osztrák birodalom területén éltek.

Nemzeti tapintatlanság című cikkében Csernisevszkij a Habsburg-dinasztia „oszd meg és uralkodj felette" politikája ellen emel szót, s hangsúlyozza, hogy az uralkodóház a maga ellenforradalmi céljai érdekében ellentétett szított a magyarok és a szlávok között. „A Metternich-féle rendszer — írja — felfegyverezte a magyarokat a szerbek és a horvátok ellen, a szerbeket és a horvátokat a magyarok ellen. Vajon melyik nemzetiségnek volt kedvező, hogy Metternich taktikájának eszközévé vált? Vajon sokat nyertek-e például a horvátok és az ausztriai szerbek azzal, hogy az osztrákokat védelmezték a magyarokkal szemben."[29]

Csernisevszkij írásaiban nagyra értékelte Magyarország 1848-as vívmányait. Az 1848-as forradalom jelentőségéről és a kor törvényhozásáról adott értékelésében kiemeli, hogy 1848-ban Magyarország nemcsak függetlenségét vívta ki, hanem szabadságát és a demokratikus rendszert is; hangsúlyozza továbbá, hogy az 1848 márciusában megteremtett politikai rendszer „túlsúlyt biztosított a demokratikus elemeknek a korábban uralkodó arisztokratikus elemekkel szemben, és a legszabadabb alapokon épült fel".[30]

Rendkívül szemléltető képet fest Csernisevszkij az 1861-es februári pátens idején bekövetkezett magyarországi helyzetről, amikor ismét fellángolt a forradalmi hangulat, s amikor a Habsburgok újból felszították a nemzetiségi ellentéteket a magyarok és a szlávok között. E nemzetiségi ellentétekről szólva, Csernisevszkij kifejezésre juttatta aggodalmát. „A horvátok magukban túlságosan gyengék: ha nem szövetkeznek a magyarokkal, teljesen Bécstől függnek. De azt képzelik, hogy a magyarok segítsége nélkül is megkapják mindazt, amit kívánnak. A horvát országgyűlés tehát elhatározza, hogy a magyar országgyűlésre való képviselők küldésének a kérdését elhalasztja a

jövő időre, maga pedig tárgyalásokat kezd Béccsel. Sok minden megváltozhat még a válság beálltáig: de a kezdet után ítélve, attól kell tartani, hogy a horvátok megismétlik az 1848-ban elkövetett hibát. Bécs az utolsó pillanatig húzza majd a tárgyalásokat, hogy a horvátok és a magyarok között megmaradjon az egyenetlenség; amikor szükség lesz a horvátok segítségére a magyarok elleni háborúhoz, Bécs mindent megígér a horvátoknak, amit csak kívánnak — és megkezdődnek ugyanazok a hőstettek, amelyeket Jellasics hajtott végre 1848-ban, ugyanazzal a jutalommal a magyarok felett aratott győzelem esetén."[31]

Csernisevszkij tehát a hatvanas években írt cikkeiben ugyanazt az eszmét vallja, amely 1848—1849-ben lelkesítette: a függetlenségi harcát vívó Magyarország iránti mélységes együttérzést. Ezek a cikkek egyúttal arra is jellemzők, milyen alaposan megértette Csernisevszkij, hogy mekkora akadályok állnak Magyarország felszabadulásának útjában.

Egy fél évszázaddal később, amikor a forradalmi harc porondjára az orosz munkásosztály lépett s vezető helyet foglalt el a nemzetközi forradalmi mozgalomban, kialakult az az egyetlen reális erő, amely meg tudta dönteni a kizsákmányolók uralmát és meg tudta teremteni a dolgozók hatalmát. Az orosz forradalom vezére, Lenin már hosszú idővel a forradalom előtt különböző vonatkozásokban ismételten foglalkozott az 1848-as magyar forradalom kérdésével. Többek között ezeket írta: „A cári kormány nemcsak hogy rabságban tartja népünket — leigáztat vele más népeket, amelyek felkeltek saját rabságuk ellen (mint ahogy 1849-ben történt, amikor az orosz csapatok elnyomták a magyarországi forradalmat)"[32] Az 1908-as perzsa forradalomnak a cári seregek által történt elfojtásáról szólva, Lenin ismét összehasonlítja ezt a cselekedetet I. Miklós magyarországi hadjáratával.[33] Hangsúlyozza Marx harcának jelentőségét Lengyelország függetlenségéért, valamint azt, hogy ez egyúttal „a cárizmus... mindenható ereje és túlnyomó reakciós befolyása ellen folytatott harc" is volt, majd így ír: „E szempont helyességének legszemléltetőbb ténybeli igazolása 1849 volt, amikor az orosz jobbágyokból álló hadsereg elnyomta a nemzeti felszabadító és forradalmi demokratikus felkelést Magyarországon."[34] Ugyancsak Lenin volt az, aki most már az oroszországi Szovjet Kormány fejeként, forrón üdvözölte a magyar népnek azt a kísérletét, hogy kezébe vegye az államhatalmat.

A „Hegycsúcsok" című fejezetben Herzen megemlékezik 1855-ről, amikor Kossuthtal együtt egy hónapot töltött Ventnor angol fürdőhelyen.

Kossuthot és Herzent ebben az időben reménységeik és terveik megvalósíthatatlanságának tudata egyesítette. És valóban, nem érték meg terveik megvalósulását, noha nem keveset tettek ügyük győzelméért. E tervek megvalósulását a 80—90-es évek nemzedéke sem érte meg. És csak amikor a proletariátus, tehát az az osztály állt az orosz forradalom élére, amelynek egyedül érdeke az igazi demokrácia elveinek teljes következetességű megvalósítása, csak akkor, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után váltak valóra ezek az elvek.

Míg százegynéhány esztendővel ezelőtt Oroszország cári kormánya a magyar forradalom megfojtójának szégyenletes szerepét vállalta, s Oroszország legjobb fiai a szabadságáért harcoló magyar nép iránti minden rokonszenvük mellett sem tudták a magyar népnek hatékony segítséget nyújtani — addig a Szovjetunió Magyarország felszabadítójaként lépett fel, felszabadította az országot a legreakciósabb fasiszta rendszer alól, s amellett, hogy segítségére volt a magyar népnek az 1848-ban megkezdett ügy teljes megvalósításában, döntő támogatást és lehetőséget nyújtott neki ahhoz, hogy olyan magaslatokra emelkedjék, amelyekről az 1848-as forradalom vezetői még csak nem is álmodhattak.

Száz esztendővel az 1848-as forradalom után a Magyar Népköztársaság a szocializmus győzelmes építésének útjára lépett.

JEGYZETEK

1. *Marx—Engels* Művei VII. k. 271. o. (oroszul).
2. *Marx—Engels* Művei VII. k. 291. o. (oroszul).
3. *Lenin* Művei 2. k. Szikra 1951. 526. o.
4. *M. M. Scserbatov :* Paszkevics herceg tábornagy. V. k. Szentpétervár 1899. 201. o. (oroszul).
5. *Scserbatov :* i. m. 282. o.
6. *Marx—Engels* Művei, XII. k. 1. rész. 368. o. (oroszul).
7. *Pravda*, 1948. március 16.
8. Leningrádi Központi Állami Történeti Levéltár. A harcoló hadsereg katonai ügyészségének anyagai (vezérkar). Hadbírósági ügyek.
9. Uo. 698. fasc. 119. sz.
10. Uo. 699. fasc. 141. sz.
11. *Lihutyin :* Feljegyzések az 1849. évi magyarországi hadjáratról. Moszkva 1875. 247. o. (oroszul).
12. *Russzkaja Sztarina*, 1912. május, 400. o.
13. Uo. 402. o.
14. *N. Bogdanovszkij :* Visszaemlékezések a magyarországi és a krími hadjáratról. *Russzkaja Sztarina*, 1893. január, 243—244. o.

15. *M. M. Scserbatov:* i. m. 331. o.
16. *Lenin* Művei 18. k. Szikra 1955. 12. o.
17. Uo.
18. *A. I. Herzen:* Emlékezések és elmélkedések. Bp. 1953, 197—198. o.
19. Uo. 198—199. o.
20. *A. I. Herzen* Összes művei X. k. 6. o. (oroszul).
21. Uo.
22. *Lenin* Művei 17. k. Szikra 1955. 106. o.
23. Ezzel kapcsolatban jellemzők Csernisevszkij következő cikkei: „A júliusi monarchia" (Összes művei VII. k. 64—185. o.), „Cavaignac" (Összes művei V. k. 5—64. o.), „Előszó a mostani osztrák ügyekhez" (Összes művei VIII. k. 433—465. o.).
24. *Csernisevszkij* Összes művei. I. k. Moszkva 1939. 110. o. (oroszul).
25. *Csernisevszkij* Összes művei I. k. 277. o. (oroszul).
26. Uo.
27. *Csernisevszkij:* Napló, Összegyűjtött művei. 1939. 297. o. (oroszul).
28. *Csernisevszkij* Összes művei I. k. 307. o. (oroszul).
29. *Csernisevszkij* Összes művei VII. k. Moszkva 1950. 779. o. (oroszul).
30. *Csernisevszkij* Összes művei VI. k. Moszkva 1949. 482. o. (oroszul).
31. *Csernisevszkij a magyarokról*, Akadémiai kiadó 1953. 180. o.
32. *Lenin* Művei 4. k. Szikra 1953. 392. o.
33. L. *Lenin* Művei 15. k. 204 o. (oroszul).
34. *Lenin* Művei 22. k. Szikra 1951. 356 o.

Magyar utazók Oroszországban a XIX. században

Niederhauser Emil

I.

„Az európai nyugot a XVIII-dik század emberszerető philosophiájának mértékét nemzetekre, melyek a polgárosodás más fokán állanak, s életök más alakban nyilatkozik, kiterjesztvén — Oroszországot elménckedése s gúnya célpontjául tevé. E hont s politicáját történeti szempontból tekintvén, s hívén, hogy a vélemények labyrinthusából a színhely ismerete tisztában jőni segítend, oda kirándulni magamban eltökélém." Ezt írta oroszországi útjáról szóló tanulmányában, a *Budapesti Árvízkönyv* IV. kötetében Trefort Ágoston, akkoriban a fiatal reformnemzedék egyik tagja. Egyike volt az elsőknek, akik a XIX. században meglátogatták a titokzatos ködbe burkolt „Északi Kolosszus"-t, ezt az utóbbi évtizedekben Európában egyre számottevőbb, egyre jelentősebb szerepet játszó európai nagyhatalmat.

Az utazók hosszú sora követte, különböző megfontolásokból, különböző céllal jártak hosszabb-rövidebb időre a „rejtélyes" országban, de bármi volt is, ami oda vonzotta őket, mindegyik szembetalálta magát ennek az országnak és megszámlálhatatlan népességének kérdésével, amely a magyarok számára a XIX. században és még a XX. század elején is égető és bonyolult kérdés volt. A soknemzetiségű Magyarország egyes népei ebben a korszakban kezdték erőteljesen hallatni szavukat. A magyar nemesség tagjai, akik addig az egységes Magyarország boldog illúziójában ringatták magukat, kénytelenek voltak tudomásul venni, hogy a magyaron kívül más nemzetek is élnek az országban. S egyre nagyobb szorongással töltötte el őket az, hogy a nem-

zetiségek, túlnyomó többségükben szlávok, reménykedve és bizalommal fordulnak a nagy szláv birodalom, Oroszország felé, tőle várják valamilyen formában felszabadulásukat.

Elfogultság és szorongás, előítélet és idegenkedés volt az alaphangulat, amellyel a magyarok országuk felől a nagy északi szomszédra tekintettek. Szállongó mendemondák, politikai aggodalom döbbentették meg azokat is, akik elhatározták, hogy szemtől-szembe vizsgálják meg a titokzatos országot, s a legtöbb esetben egészen más benyomásokkal és érzelmekkel tértek vissza.

Trefort rövid utat tesz, csak Pétervárt és Moszkvát tekinti meg a 30-as évek végén, majd néhány évvel később, közvetlenül a 48-as forradalmat megelőző időben, Podmaniczky Frigyes báró, a későbbi szabadságharcos és még később a kiegyezéskori Magyarország egyik jelentős alakja, író és politikus jár ugyancsak Oroszországban Prónay Józseffel együtt. Ők ketten az elsők, akiket kifejezetten Oroszország, az orosz politikai hatalom érdekel.

De velük egy időben, sőt már őket megelőzően mások is, más céllal járnak Oroszországban. A nemzeti öntudat felébredése egyre sürgetőbben követelte a magyar nemzeti múlt tisztázását, s ezen belül is az egyik legfontosabb kérdés: a magyar őstörténet, a magyar nép származása és kialakulása, a dicső hajdankor délceg magyarjainak felkutatását a távoli múlt félhomályában. Dél-Oroszország végtelen lapályai és a Kaukázus szoros völgyei azok a tájak, amelyeken a magyarok nyomait vélik felfedezni. Besze János József nádor ajánlásával utazza be 1829-ben és 1830-ban a Kaukázust, utána francia nyelvű nagy könyvben ismerteti eredményeit. Ő még Horváth István nyomdokain halad, fantasztikus nyelvészi bravúrokkal bizonygatja, hogy a magyarok rokonai még most is élnek a Kaukázus havasai között, és elérzékenyülten számol be arról, mennyire él még bennük a rokonság tudata. Egy orosz hivatalos expedícióhoz csatlakozva járja be a területeket és könyvében nem mulasztja el, hogy ismételten mély háláját ne fejezze ki a polgári és katonai hatóságoknak, amelyek olyan nagymértékben támogatták munkájában. Besze a hivatalos Oroszországgal, I. Miklós Oroszországával tart fenn szoros kapcsolatokat. Nogel István, a tudásvágyó fiatalember egy német utazó kaukázusi expedíciójához csatlakozva 1842—1843-ban járja be a Krímet és a Kaukázust abban

a reményben, „hogy tán valami magyar eredetű népekre akadhatok".

Ugyancsak a magyar őstörténeti kutatás lelkesedése viszi ki Jerney Jánost, az ügyvédi vizsgát is tett török nyelvészt 1844 és 1845 között Dél-Oroszországba. Az utazás régi szenvedélyét kapcsolja össze a magyar nemzet eredetének kutatásával, és kétkötetes nagy munkában teszi közzé eredményeit. Az őstörténeti kutatás szempontjából persze ezek az eredmények ma már naivak és megmosolyoghatók, de nála is rendkívül tiszteletre méltó az a nagy lelkesedés és makacs kitartás, amellyel ábrándjait fárasztó utakon, megdöbbentően primitív körülmények között, veszélyekben is hajszolta. Az ő munkájából is, mint a másik kettőéből, már nem annyira vélt tudományos eredményeik azok, amelyek érdekesek számunkra, mint inkább azok a megfigyelések, amelyeket az ország akkori állapotáról, az ottani lakosok életéről hoztak magukkal. A negyvenes években utazza be Oroszországot Reguly Antal is, hogy a magyarokkal rokon népeket vizsgálja.

Az 1867-es kiegyezés félmegoldása ismét lehetővé teszi a magyarok számára, hogy felkeressék Oroszországot, amely közben hatalmas átalakuláson ment keresztül, a jobbágyreform és az utána következő polgári reformok sorozata a nagy birodalmat, a kor szavaival élve, „polgárosult" állammá alakította át.

A magyar őstörténeti kutatás első lelkesedésén túljutva, most olyanok járják Oroszország tájait, akik józanabb szemlélettel közelítik meg a kérdést, Oroszország elsősorban úgy érdekli őket, mint a magyarokkal rokon népek tágas hazája. Hunfalvy Pál, a nagy nyelvész és etnográfus 1868-ban utazza be az észt és a finn nép területét, s közben Pétervárra is ellátogat. Rengeteg, szinte áttekinthetetlen nyelvészeti, néprajzi és történelmi anyagot feltáró kétkötetes munkájában sok mindent elmond Oroszország belső életéről, ami a kortársak számára a szakmai érdeklődésen túlmenően is figyelemre méltó lehetett. A nemzetiségi kérdés, a soknemzetiségű állam hasonló problémái azok, amelyek politikai szempontból is érdeklik őt. Néhány évre rá, 1872-ben Budenz József, a finnugor összehasonlító nyelvészet kiváló képviselője is járt Finnországban, azután Bálinth Gábor tartózkodik három éven át Oroszországban és tanulmányozza az altáji török és a mongol népek nyelvét. Később Munkácsi Bernát végez két ízben is kutatásokat a finnugor né-

pek területén. Jelentésében nagy tisztelettel emlékezik meg az orosz hivatalos körök nyújtotta támogatásról, sok hazai félreértést eloszlatva jelenti ki, hogy „az orosz vagy a szibériai hivatalos világ korántsem az a rém, amilyennek rosszindulatú források alapján a nyugaton képzelik". A turkológus Mészáros Gyula a XX. század első évtizedében tartózkodik hosszabban a csuvasok között és Baskíriában. A nyelvészek mellett még történész is akad, aki a magyar nép történetének egyes kérdéseire keres tájékoztatást az orosz forrásokban. Géresi Kálmán középiskolai tanár 1873-ban hét hónapot tölt a két orosz fővárosban és számos anyagot hoz magával az orosz—magyar történeti kapcsolatokra vonatkozólag.

Egészen más jellegűek azok az utazások, amelyeket a Kaukázusban és Közép-Ázsiában tesznek magyar kutatók. Földrajzi felfedező utazások ezek és a vaskos kötetekben, amelyek az utazások nyomán születtek meg, imponáló méretű anyaggyűjtést nyújtanak a szerzők, olyan anyagot, amely inkább csak a szaktudósokat érdekelheti, de elvételt megjegyzéseikben sok mindent mondanak Oroszországról, az államról és a népről is. Déchy Mór, a jó anyagi körülmények között élő birtokos, aki már másutt európai hírnévre tett szert hegymászó útjaival, 1884 és 1902 között hét ízben járja be a Kaukázus különböző tájait. Botanikusokat, geológusokat visz magával ezekre az utakra, őt magát elsősorban a fizikai földrajz kérdései izgatják, de sok érdekeset mond el a Kaukázus egyes kis népeiről is. Ő is a hivatalos Oroszország támogatásával jár ezen a területen, éppúgy, mint Zichy Jenő, aki 1895 és 1898 között három ízben is járt a Kaukázusban és Közép-Ázsiában, ugyancsak magyar szakemberek kíséretében. Egyéb irányú érdeklődése mellett azért ő is vizsgálja a magyar őstörténet számára adódó gazdag tanulságokat.

A századfordulón Almásy György járt Közép-Ázsiában, két magyar nyelvű könyvben, továbbá a tudományos eredményeket részletesebben ismertető német munkában számol be eredményeiről. A felfedező utazók közül ő az, aki a legszorosabb viszonyba kerül a hivatalos Oroszországgal, és munkájában nem győzi eléggé hangsúlyozni, milyen hasznos volt a közép-ázsiai kis népek számára az orosz hódítás. Különös tisztelettel emlékezik meg a hivatalos körök és az orosz Tudományos Akadémia támogatásáról. Ez a támogatás valóban nagy

lehetett, de nem mindenkinek jutott ilyen teljes és kielégítő méretekben. Hollós László, Déchy egyik kutatóútjának résztvevője már nem beszél olyan lelkesen az orosz hatóságokról és az orosz gyarmatosító politikáról, és még kevésbé lelkesedik a polgári radikálisok körébe tartozó Prinz Gyula, aki a XX. század első évtizedében két ízben is járt Közép-Ázsiában. Kissé csüggeteg hangon emlékezik meg arról, hogy sem hazájában, sem Oroszországban nem méltányolják kellőképpen munkásságát.

Sokkal jelentősebbek persze számunkra azok az utazók, akik nem Oroszország nemzetiséglakta területein végeznek felfedező és kutató munkát, hanem akiket elsősorban maga Oroszország, az orosz állam és az orosz nép érdekel. Thallóczy Lajos alapos előtanulmányok után 1883-ban majdnem egy évet tölt Oroszországban. Ő az első, akit Oroszország gazdasági élete is érdekel, féltékeny szemmel nézi Oroszország gazdasági fejlődését, Magyarország jövőjét félti Oroszország terjeszkedésétől. De minden elfogultsága mellett is hangsúlyozza azt, amit akkoriban Magyarországon még elég kevesen láttak: „Nekünk magyaroknak egyik legfontosabb szomszédunk az orosz. Oroszországról s társadalmáról magyar nyelven soha eleget nem írhatunk. Legyen az históriai, legyen politikai, legyen gazdasági vagy irodalmi tárgyú. Ez ország viszonyait nekünk áll elsősorban érdekünkben, hogy alaposan megismerjük... Magyarországra nézve Oroszország fejlődése és politikai törekvései egy oly ismeretlent jelképeznek, melynek megoldása a fajbeli létezés egyenletét szabályozza." Munkájának célja az, hogy másokban is felkeltse a kedvet Oroszország alaposabb tanulmányozására, bár tisztában van azzal, hogy az ő írása önmagában nem fogja eloszlatni azt a számos balvéleményt, amely a magyar társadalomban meghonosodott. „A magyar közvélemény Oroszországról — ami igen természetes is — nem nagyon kedvező. Irtóztató nálunk a félelem a hosszú lándzsás kozákoktól. Igen sokan emlékeznek még 1848-ból, ez étvágyuk kielégítésében határt nem ismerő muszka csapatokra s még sokan indokolatlanul remegnek a lengyel sorsra való jutástól, mások ismét packázva dobálják az érckolosszus agyaglábait." Oroszország tehát mint számbajöhető ellenség rémlik fel Thallóczy előtt. Ennek ellenére azonban igyekszik elfogulatlanul leírni elsősorban Oroszország gazdasági és társadalmi fejlődéséről azt, amit látott és tapasztalt.

Thallóczy után hosszú sorban jönnek azok, akik igyekeznek

megismerkedni Oroszországgal, magyar szempontból játszott szerepével, és akár egyszerű turistaként, akár nemzetközi kongresszusokon résztvevő utazókként ismerkednek az országgal és számolnak be tapasztalataikról. Rajeczi István Oroszország állami és nemzeti létének kérdéseit feszegeti. Dobrovits Mátyás, a pozsonyi kórház főorvosa, 1897-ben a moszkvai 12. nemzetközi orvosi kongresszuson vesz részt, és néhány futólagos benyomását közli. Latinovits Géza országgyűlési képviselő az 1890-es években Európában, Ázsiában és Észak-Afrikában tett utazásai során jár Oroszországban. Azzal a hírrel tér vissza, hogy Oroszország művelt osztályaiban élénk a rokonszenv Magyarország iránt, és alaptalanok azok a hírek, hogy az utazókat általában zaklatják vagy bántalmazzák. Persze ő is a moszkvai orvoskongresszus vendégeként jár Oroszországban, s így nyilván a hivatalos Oroszország támogatásával. Ifjabb Vutkovich Sándor jogászkongresszuson jár Oroszországban, ő is inkább baráti érzelmekkel tér vissza a hatalmas birodalomból. A sokfelé utazgató földbirtokos Vojnich Oszkár már a XX. sz. elején látogat el Oroszországba, s néhány megfigyelést hoz magával az országról és népéről. Viszolajszky Károly, egy jámbor plébános, Oroszországban és a skandináv államokban utazik, útinaplójában a katolikus egyház helyzete mellett elsősorban a gasztronómiai élvezetek lelkiismeretes leltározása áll érdeklődésének középpontjában. Ő az orosz—japán háború idején látogat el Oroszországba, a világjáró Gáspár Ferenc pedig, aki az osztrák—magyar hadiflotta orvosaként jóformán az egész világon megfordult, az orosz—japán háború után utazik végig Szibérián, és munkájában az útleírás mellett néhány reflexiót is fűz a háború kérdéséhez.

A XX. század elején azonban már olyanok is járnak Oroszországban, akiket Oroszország nem olyan szempontból érdekel, mint Európa szélén fekvő és elmaradott ország, amely csak hatalmával, népességének és katonai erejének súlyával válik jelentőssé, hanem mint olyan ország, amely új megmozdulásoknak a hazája, és talán utat mutat majd Európa összes népeinek a későbbi fejlődésre. Ezek már nem politikusok vagy kis szakemberek, akik napi élményeket gyűjtenek utazásuk során, hanem írók, akik rajongva beszélnek az orosz kultúráról és arról az újról, ami Oroszországban érlelődik. Csudáky Bertalan 1906-ban a Krímen és a Kaukázuson utazik keresztül, a „napkeleti

tájakon", ahol Európa művelt népeinek bölcsője ringott. Pásztor Árpád, a jótollú újságíró, félhivatalos tanulmányúton járja be hosszában az egész országot, érdeklődik szellemi élete, az írók helyzete iránt, s áhítatos tisztelettel készül Tolsztojhoz, de a vele való beszélgetés után némi fintorral számol be élményeiről, s azt a benyomást igyekszik kelteni, hogy a nagy emberek csak messziről és ismeretlenül maradnak tiszteletre méltóak minden szempontból. Kissé az ő társaságukhoz lehet sorolni Molnár Istvánt is, a vidéki gimnáziumi tanárt, aki néhány hetes rövid tartózkodásának élményeiről számol be. A sort azután megint csak Thallóczy zárja. Harminc év után, érett fővel és sok politikai tapasztalattal járja be még egyszer Oroszországot, és igyekszik még reálisabb képet adni a látottakról. Utazása már az első világháború előestéjére esik, a Balkáni háború után eltelt korszakra, amikor az ellentétek Oroszország és a Monarchia között, melyet Thallóczy nemcsak hivatalosan, hanem meggyőződése szerint is képvisel, már a végsőkig feszültek. Thallóczy azonban még ekkor is hangoztatja, hogy mennyire fontos az orosz valóság megismerése. „Vesse magát fiatalságunk az orosz világ egyes részletkérdéseinek a tanulmányozására, lássa meg az eredetit s jót ott is. Négy-öt értelmes fiatalember évenként nagyon sok hasznosat tanulhat s láthat ott." Persze Thallóczy még ekkor is aggodalommal tekint Oroszország felé, bár igyekszik önmagát és olvasóit is megnyugtatni: „Ne féljünk mi a szlávizmustól, de ismerjük meg céljait, s dolgozzunk keményen, hogy megmaradhassunk. Mindezért nem kell sem szláv-, sem oroszfalónak lenni."

Még két emberről kell megemlékeznünk, akik szintén mondtak egyet s mást Oroszországról. Az egyik Gubányi Károly, kiváló magyar mérnök, aki a századforduló idején évekig dolgozik a kelet-kínai vasút építésén, és van néhány érdekes megfigyelése Oroszország kelet-ázsiai politikai szerepéről, de magáról az orosz népről is. Spaits Sándor százados félhivatalos kiküldetésben az orosz—japán háborúban vesz részt, közelről látja az orosz hadvezetést és az orosz katonákat, és igyekszik megmagyarázni az orosz vereség okait. Bár ő is számol Oroszországgal mint lehetséges katonai ellenféllel, mégis sokkal inkább a rokonszenv az, ami áthatja; tulajdonképpen azért ment a hadszíntérre, hogy az orosz ügyet szolgálja.

Majdnem egy évszázadot ölel át az a korszak, amelyben néhány magyar bejárta Oroszország tájait és beszámolt élményeiről. Az első utazóknak még a közlekedés elemi nehézségeivel kell megküzdeniök. Podmaniczky attól fél, hogy ebben a végeláthatatlan országban a vasút nem is kap majd egészen lábra, s „a végtelen tél, a hófuvások és torlaszok, majdnem legyőzhetetlen akadályokat képeznek". Az út nagy részét még postakocsin kell megtenni. Hunfalvy már nagy dicsérettel beszél az orosz „gőzkocsik" kényelméről, s azután a többiek is hangsúlyozzák azt, mennyivel kényelmesebbek az orosz vonatok az európaiaknál. Legfeljebb a vonat lassúsága ellen emelnek kifogást. De Almásyt például megnyugtatja az, hogy a vonatnak nagyszámú személyzete van, amely a Kaukázusban például védelmi célokat is szolgál. Gáspár Ferenc pedig már egyenesen rajongással beszél a szibériai vasút műszaki eredményeiről, és Pásztorral együtt lelkesedik a vasúti kocsik kényelméért.

A városokban az orosz bérkocsik keltik fel utazóink érdeklődését. Már Podmaniczky hosszan és szakértő részletezéssel számol be arról, hány fajta kocsi viszi az utasokat a nagy orosz városokba. Különösen az egylovas, fürge és ügyes izvozcsikok lepik meg az Oroszországot járókat, hangsúlyozzák azt, hogy az utazó nyugodtan rájuk bízhatja magát, mert igen ügyesek, mindenhová el tudják őket vinni, minden nevezetességet megmutatnak, s még akkor is jól szolgálatára állnak az utazónak ezek a „szép, intelligens vonású, nagyszakállú, szálas emberek" — ahogy Molnár aposztrofálja őket —, ha az utazó akár egy szót sem tud oroszul.

Mindenki bizonyos szorongással lépi át a határt, eleve fél a vámvizsgálattól, az első érintkezéstől a hivatalos orosz közegekkel. Trefort nagy malíciával beszél a vámvizsgálat szigorúságáról és lassúságáról, de maga is megjegyzi, hogy végeredményben a művelt, fejlett Franciaországban sem kevésbé szigorú a vámvizsgálat. Sokat panaszkodnak az utazással és az oroszországi tartózkodással kapcsolatos szigorú rendeletekért, az útlevelekhez fűződő kötelező formaságokért, s nemegyszer némi gúnnyal utalnak arra, hogy akinek pénze van, könnyen túlteheti magát az előírásokon. Almásy persze, a hivatalos Oroszország pártfogoltja, a vámvizsgálat szigorúságát is teljesen in-

dokoltnak tartja, a „daliás orosz csendőröket" csinos világoskék egyenruhájukban egyenesen rokonszenveseknek látja, s nagyon hangsúlyozza, milyen udvariasak. Prinz Gyula már sokkal kevesebb lelkesedéssel írja le a határvizsgálatot és a középázsiai hatóságok akadékoskodását. A bizalmatlanság és a félelem a hivatalos hatóságokkal szemben megmarad mindig, még Pásztor is arról beszél, hogy az orosz határon „mindenki gyanús, aki csak át akar menni", és színes képpel utal arra, hogy a határon „bizalmatlanságból megszélesedik a vasúti sín is".

A bizalmatlanság és szorongás a vámhatóságokkal szemben kiterjed azután általában az összes hatóságokra, és a legtöbben, akik megfordulnak Oroszországban, nem a legjobb véleménnyel vannak a hivatalnokokról és egyéb hatósági személyekről. Már Nogel egyenesen a törökországi korrupcióval, a hivatalnokok harácsolásaival hasonlítja össze az oroszországi állapotokat. Thallóczy nagy gúnnyal írja le, hogy az orosz rendőrség nem arra való, hogy a bajokat megelőzze, hanem csak arra, hogy konstatálja. A közbiztonság nem a legjobb, a hatóságok viszont szigorúan, sőt embertelenül bánnak az elfogott tolvajokkal vagy egyéb törvénysértőkkel. Az orosz bürokrácia visszaélései az útleírások állandó témái. Szibériai útja során Gáspár elmondja egy vele utazó nagyvállalkozó esetét, aki az orosz—japán háború idején 23 vagon árut szállított a hadseregnek, s az egész küldemény szőrén-szálán eltűnt, a hivatalos közegek valószínűleg átfestették a vagonok számát s az árun megosztoztak. A kincstár pedig utólag beperelte a vállalkozót azért, mert nem szállította le az árut. Különösen a nemzetiségi területeken válik nagyon kirívóvá az orosz hivatalnoki kar hatalmaskodása, „ha egy orosz tiszt bizonyos hatalmi kört kap, egészen bizonyos, hogy rövid időn belül egész kis zsarnok lesz belőle" — állapítja meg Prinz Gyula. Természetes, hogy a hivatali túlkapások és visszaélések közepette az utazók sokszor magukra vannak utalva. Déchy mondja útitársának. Hollósnak, hogy „Oroszországban kiabálás nélkül nem lehet imponálni".

A hivatalnoki kar mellett minden utazónak rögtön szemet szúr a katonaság, az a tény, hogy Oroszországban milyen sok a katona, s milyen zsarnokok a tisztek. Már Trefort is beszámol erről, s különösen hosszan időzik el a katonai telepek intézményének ismertetésénél. Állítása szerint a terv nagyszerű volt, de elbukott azon, hogy a katonák utálják a mezei gazdálkodást, s

emiatt azután nagy felkelés tört ki. Besze a Kaukázusban azt látja, hogy a városok hemzsegnek a fegyveres kozákoktól, mert itt mindenki katona. Ez persze még a század első felében érthető, mert a Kaukázusban Oroszország harcban állt a hegyi törzsekkel. Azonban a századfordulón, jóval a harcok megszűnése után megdöbbenti az utazókat a katonaság még mindig magas létszáma és a szigorú ellenőrzés.

A rengeteg katona, a sok aprólékos, packázó hivatalnok már az utazás kezdetétől bizonyos szorongással tölti el a látogatókat, és végig mindegyik ezzel a szorongó érzéssel járja be az országot. Az abszolutizmus nyomasztó légköre fogja körül utazóinkat. Már Podmaniczky így ír: „Oroszországban nagyrészint feltaláltam amit kerestem: eredetiséget, nagyszerűséget; másrészről azonban meg kell vallanom, hogy éppen nem érzém jól magamat benne. Félelmes érzelem rezgé át lelkem húrjait; nem mozogtam, nem szólottam oly szabadon, mint máskor; szokásom ellenére rendkívül józanul éltem, mert attól tartottam, hogy felderülve egy pohár jó bortól, olyasmit cselekedhetném, mi érintközésbe hozhatna a rendőrséggel." Arra is felfigyel Podmaniczky, hogy amikor Pétervár utcáit rója, folyton beleütközik egy férfiba, aki állandóan figyelmezteti őt a zsebtolvajokra, meg egyebekre. Podmaniczky először nem fog gyanút, s csak később támad az az érzése, hogy ez az ember határozottan őt figyeli.

A nyomasztó légkör nemcsak az idegenek körül alakul ki, az egész nép állandó szorongásban él és nem mer beszélni. Podmaniczky egy rigai népünnepélyről számol be s megjegyzi: „Ott éppen az a mulatság, ha az ember hallgat, mert a beszéd, helyes oknál fogva, mindenkor veszélyes valaminek tartatik." Épp ezért érthető, bár feltűnő számára a közélet tökéletes hiánya. Pétervárott nagyon kevés mulatóhelyet talál, s nem lel olyan helyet, ahol pár embernél több ülne együtt. A külvárosokban pedig szerinte egyenesen halotti csend uralkodik.

A bizalmatlanságnak és félelemnek ez a légköre nemcsak I. Miklós Oroszországában van meg, a századforduló idején is megnyilvánul ez számos aprólékosnak látszó eseményben, amelyek azonban mégis jellemző képet alakítanak ki. Amikor Viszolajszky a Lengyel Királyságban szállást kér a czestochowai kolostorban, a kolostor priorja még tőle, a katolikus paptól is először az útlevelet kéri, mielőtt éjjeli szállást adna. Második útja során Thallóczy kiszáll Mirgorodban, egy kis városkában,

meglátogatja a város elöljáróját, aki arra a kérdésre, hogy hány lakosa van a városnak, csak a poltavai kormányzó engedélyével válaszolhat, holott ez az adat bármilyen forrásból könnyen megállapítható. Amikor Pásztor meglátogatja Pétervárott a Téli Palotát, a cár felől kérdezősködik. Az egyik teremőr el is mondja neki a cár napirendjét, azt, hogy a cár egész nap nem dolgozik, csak aláír. Ezeket a felvilágosításokat azonban csak nagyon remegve adja meg, mert tilos a cárról és a cári családról beszélni. A Péter-Pál erődben a tiszt nem meri megmutatni a helyet, ahol annak idején a dekabrista Rilejevet felakasztották. Vojnits a Pleve belügyminiszter ellen elkövetett merénylet után jár az orosz fővárosban, s a Varsói pályaudvarra menet megkérdezi a kocsistól, hogy itt történt-e a merénylet. A kocsis előbb körülnéz, s azután súgja ijedten, hogy igen.

Ez az állandó szorongás és bizonytalanság természetesen megnehezíti azt, hogy az oroszok szabadon beszéljenek hazájuk sorsáról. „Az ember megszokja itt — írja Thallóczy —, hogy magán és szomszédján kívül mással ne törődjék. Szintén furcsán esik, hogy a világban történik valami, amiről beszélni lehet. Csak, ha mentnek hiszi magát az orosz: akkor azután bírál mindent.

Kezdi a valláson, s végzi a chinai birodalmon. És az orosz élesen bírál, elkeseredik. Az elkeseredést visszafojtja s titkos actiónál juttatja érvényre busásan. A jövővel senki sem gondol... Az ember szinte látja az idevalókon, hogy be szeretné elmondani a baját, nézetét egyről-másról. Visszafojtja legjobb barátja előtt. «Hátha! ...»" A politikai híreket rendesen magánúton kapják az emberek, az újságok csak két-három nappal később tudósítanak az eseményekről. De Thallóczy szerint élénken él az emberekben a remény, s még a félénkek is azt mondják, hogy „jobb sorsra jutunk még". Még Pásztor Árpád is ezzel a szorongással utazik végig az országon: „... Sietve írom jegyzeteimet, mert félek, hogy elfelejtem. Postára nem merem adni, nehogy a nyilvánosság elé kerüljön addig, míg Oroszországban vagyok. Rögtön kitiltanak." A Téli Palotában Pásztor figyelő alakokat vesz észre. „Ebben az országban mindig és mindenkire vigyáznak. Senki sem meri a másiknak megmondani őszinte gondolatát, még a másodikat is meggondolja, mielőtt a harmadikat kimondja." Apró jelek ezek, de meglátszik bennük az, hogy az abszolutisztikus uralom milyen elnyomás alatt tartja

a népet, s ugyanakkor mennyire fél ettől a néptől. Az egyik lengyel városban Thallóczy meg akarja nézni Sándor cár szobrát közelről, de rács van körülötte. „Egyszerre előáll egy szuronyos orosz strázsa, s megáll előttem. Most már megértettem a dolgot."

III.

A két főváros, Moszkva és Pétervár az, amelyek a magyar utazók érdeklődését elsősorban felkeltik. A Pétervárra érkezők nem mulasztják el, hogy fel ne említsék a város rövid múltját, csodálattal adóznak annak a vasakaratnak, amely évtizedek alatt ezen a lakatlan területen hatalmas várost varázsolt elő. Trefort tetszését még nem nyeri meg különösebben ez a város. Az első kedvező benyomás után úgy látja, hogy az épületek a klasszikus stílus rossz utánzatai, a sok oszlop és egyéb építészeti ékesség nyomja az épületeket, a házak egyformasága és egyszínűsége pedig elfárasztja a szemet. „Pétervár hasonlít a ragyogó, hatásra számított színekkel festett képekhez. Pétervár autocratia szülöttje levén az egyediség ízlése s szeszélye itt nem látható, itt minden egy kaptára van szabva." De azért ő is meglátja azt, hogy a város egészen európai jellegű. Számára Oroszország még ázsiai, keleti színeket hordoz, s ezért annál feltűnőbb, hogy nem talál ilyent a fővárosban, és csak a négylovas hintók és a hosszú kaftánba burkolt kocsisok emlékeztetik arra, hogy Oroszországban van. Ő az első látogató, aki elámul a Téli Palota csodálatos kincsein és elmondja azt, hogy egy európai uralkodó sem lakik pompásabban a cárnál. Utána még hosszú sorban jönnek, akik méltányolni tudják azt a pompát és azokat az értékeket, amelyeket a Téli Palota rejt magában.

De már Podmaniczky el van ragadtatva Pétervártól: „A nagyszerű terek, rendkívüli nagyságú középületek, fényes templomok, fákkal beültetett kertekhez hasonló sétaterek, első pillanatokban eszmélnem nem engedtek; bámultam s mégis örökké újat meg újat találtam." A főutcákon és tereken igen nagy élénkséget tapasztal, viszont a külső városokban nagy csendet. A Nyevszkij-proszpekt, Pétervár főutcája szintén bámulattal tölti el. Megállapítása szerint sokat építkeznek a fővárosban, különösen középületeket és templomokat emelnek nagy számban, de Podmaniczky szerint mindez csak külső keret, ezt az

önkényuralom meg tudja teremteni, de érzi azt, „hogy valódi életet elővarázsolni nem képes emberi hatalom".

Hunfalvy hosszan elmélkedik azon, mennyi emberi erőfeszítés épült bele ebbe a városba, amelynek alapítása után I. Péter évenként mintegy 40 000 munkást foglalkoztatott. Dobrovits is I. Péter alkotásának tekinti a várost. A Téli Palota mellett I. Péter lovas szobra az, amelyet mindenki megcsodál. De már Trefort megjegyzi, hogy Péter ennél maradandóbb emléket állított magának munkásságával. Az ő véleménye szerint a szobor nem érvényesül eléggé, Podmaniczky a szobor talapzatát bírálja, de általában ő is igen jónak tartja a szobrot. Vutkovich egyenesen kijelenti: „Ilyennek kell egy igazán jó szobornak lenni." A nagy épületek közül az Izsák-katedrális tetszik különösen a fővárost járó magyaroknak, Podmaniczky szerint: „az újabb európai építmények legszebbjei közé lesz sorozható mindenesetre".

A nagy pompa, a monumentális építmények mellett azonban még a századforduló után is megmaradtak a fővárosban a szűkösen épített udvarok, a szokásos bérkaszárnyák, nyirkos falaikkal és nagy gömbölyű kavicsokkal kövezett udvaraikkal, ami nagyon megnehezíti az udvarok tisztántartását, ahogyan ezt Molnár több ízben megemlíti. Ő különben általában sincs megelégedve a város köztisztaságával, bár ugyanakkor megemlíti, hogy a főutcák kirakatai csábítóbbak, mint Budapesten.

Pétervár az utazók számára az az európai jellegű és díszletű főváros, amely éppen azzal lepi meg a látogatókat, hogy menynyire hiányzik sajátos orosz jellege. Ezzel szemben Moszkva az igazi orosz város, az orosz múlt hagyományainak őrzője és letéteményese. Trefort még bizonyos ellenszenvvel vizsgálja, amikor a Kreml nagy harangjáról beszél, azt mondja, hogy ez a minden rendeltetés nélkül a földön fekvő harang is „csak az orosz hetvenkedni szeretetének bizonyítványa", de már ő is megjegyzi, hogy az 1812-es tűzvész után Moszkva egészen megújhodott, széles, szabályos utcái vannak. S az első kellemetlen benyomások után, a szálloda emeletéről végigtekintve a rengeteg templomtorony tarka látványosságán, már ő is kezdi megszeretni a várost. Podmaniczky pedig egyenesen lelkesedik érte: „A város, mint előttünk elterülő tájkép, fenséges látványt mutatott; a tiszta verőfényes idő tetemetesen növelte a benyomás nagyszerűségét, s mi megelégedve közelíténk az ős főváros falai felé

azon meggyőződéssel, hogy Pétervár látványát hasonlítni sem lehet ehhez. Mert míg az előbbi, lapályon terülvén el, éppen nem látszik a távolból, addig Moszkva már messziről eredetis nagyszerűnek tűnik fel, részint fekvése —, részint építményei költői alakja — és színezeténél fogva." A két fővárost így hasonlítja össze: „Pétervárát nem mint képet, hanem mint pompás alkotványt csodáljuk, melynek belsejét kell bámulni, hogy megismerjük szépségét, nagyszerűségét; Moszkva pedig fenséges kép, fekvése, külszíne elragad, egyes részeit nem szabad vizsgálnunk, ha nem akarjuk megsemmítni a fényes benyomást." Moszkvát Podmaniczky már sokkal keletiesebb jellegű városnak tartja, itt valódi oroszok járnak-kelnek, akik ragaszkodnak a régihez. Míg messziről egyenesen igézőnek találja a várost, az egyes templomokat már nem tartja sokra, szerinte inkább történeti, mint művészeti érdekességűek. A nagyszerű paloták elhagyott állapotban sínylődnek, a kerítések omladoznak, a kertekben gyom. A boltok fényűzés nélküli raktárak.

A század derekán Moszkva még csakugyan inkább a múltból élt, a fejlődés a Néva parti fővárosban összpontosult. De a század második felében Moszkva is újabb gyors fejlődésnek indult, s Latinovits már megállapítja, hogy „méltán foglal helyet a világvárosok soraiban", bár még mindig nagyon sok szerinte az ellentét. Vojnich már úgy megszerette, hogy nehezen tud tőle elválni, nem úgy, mint a többi európai fővárostól, amely több élvezetet nyújt ugyan, de gyorsan elfárasztja az embert. Moszkvában „a hagyományokon alapuló sajátságokat" méltányolja. Moszkva az igazi város, az urbs az oroszok számára, éppúgy, mint hajdan a rómaiaknak Róma. „És valóban, aki nemzete iránt rajong, — állapítja meg Dobrovits is — bámulva és irigyelve nézi azt a szent várost, melynek minden fehér köve csak egyre emlékeztet, csak egyet dicsőít, a kemény, a harcokban győztes ellenállhatatlan orosz nemzetet. A magas Kremlnek nincs egy talpalatnyi földje, melyhez az orosz nép könnyei és vére nem tapadna, de nincs egy helye sem, ahol az orosz nemzet szelleme megnyilatkozott volna, hogy a tett hősei és helye a nemzeti szellem erősbítésére meg nem lett volna örökítve." Vutkovich azt dicséri a városban, milyen jól rendezték el, milyen tágasak az utcák, úgy hogy a középületek jól érvényesülnek, nem úgy, mint Budapesten. A Kreml szerinte az ezeregyéjszaka meséit és álmait valósítja meg. Kincstára külön

is elkápráztatja a látogatókat. „Hány szegény muzsikot lehetne egész életére boldoggá tenni egy ily szobaberendezés értékével" — jegyzi meg Latinovits. A képtárban az orosz festészet remekművei ragadtatják el a látogatókat, Repin „Rettenetes Iván megölt fiával", vagy Ivanov nagy vászna, „Krisztus megjelenése a népnek". Vutkovich az orosz arcképfestészetet becsüli igen nagyra.

A két fővárosról szerzett benyomásokat Thallóczyval összegezhetjük: „Pétervár megalakítása egy nagy tett, Moszkva fejlődés eredménye. Amott a hivatalos Oroszország: udvar, közigazgatás, katonaság; emitt az orosz gondolkozás és munka. Amaz csak intézmény, emez szerv, mondhatjuk szív. Míg a kristálytiszta, a Dunánál kétszerte szélesebb Néva partjain emelkedő palotasorokat bámulva nézi az orosz, a fejér-város, a mesék és mondák utolérhetetlen bűvös hatású e kis világának szent képei, oltárfülkés képei előtt megilletődve, könnyes szemekkel imádkozik paraszt, katona, úr, asszony s férfi egyaránt."

Vutkovich megjegyzi, hogy az orosz városok mások, mint az európai nagyvárosok. Van nemzeti sajátosságuk. Utazóink a két fővároson kívül még néhány nagyobb városról is tettek egy-két figyelemre méltó megjegyzést, Odessza már Beszének megtetszik fekvésével, templomaival, épületeivel. Nogel István, aki hosszabban tartózkodik itt, rámutat arra, hogy a város lakossága rendkívül tarka, Európa majdnem mindenféle népe lakik itt, ezért szabadabb a szellem, mint másutt Oroszországban. Néhány évtizeddel később, Thallóczy már a 200 000 lakosú nagyváros széles, fásított utcáiban, tengerparti sétányaiban, szép és tiszta házaiban gyönyörködik. S ugyanakkor utal arra is, hogy a város már teljesen orosz lett, elvesztette korábbi kozmopolita külsejét. De az oroszosítás, bár természetesen folyik, még nem tette Odesszát, ezt az orosz Triesztet, igazán orosz várossá. A XX. század elején, amikor lakossága már majdnem félmillió, Csudáky még mindig inkább idegen városnak érzi Odesszát, mintha nem is a cár birodalmában feküdne, hanem valami amerikai gyárváros volna. A színházban olasz, német, orosz és francia nyelvű színielőadásokat tartanak, a város igen mozgalmas, tele van fényes üzletekkel és rengeteg az ember.

Szevasztopol a másik nagy város, amelyet a magyar utazók meglátogatnak. Besze még az orosz tengeri dicsőség és nagyság arzenálját látja a városban. A későbbi vándorok persze már a

krími háború emlékezetes városát látják itt, Thallóczy romvárost, amely lassan épül újjá. S még 50 év után is mindenki büszke itt az 50 év előtti eseményekre, mindenki ezzel szórakoztatja az idegeneket, mint Vojnich említi, és Csudáky is arra utal, hogy a mai Szevasztopolban ne a jelent, hanem a múltat keresse a látogató. Még 1913-ban is a hadiesemények múzeumát látogatja meg enyhe borzadállyal Thallóczy.

A komor Szevasztopol mellett viszont ott van Jalta, a pompás fürdőhely. A 40-es években Nogel szerint még csak „vagy negyven házból álló igen csinos városka", Jerney mint az orosz arisztokrácia nyári mulatóhelyét ismerteti, s ugyanígy látja és értékeli Thallóczy is a XX. század elején.

Kijevben találkozik Thallóczy először az orosz nép szegénységével. A rakparton teherhordó munkások egy csomó kenyérhéjat, egy uborkát esznek, ez a reggelijük és az ebédjük. Arra a kérdésre, hogy mindig így élnek-e, az egyik elcsodálkozva felel: „Hisz ma nincs bőjt." Kijev már igazi orosz város, nem nemzeti szempontból, hiszen tele van lengyelekkel, hanem templomaival, az orosz múlt által megszentelt helyeivel. Kijev Thallóczy szerint az orosz Esztergom, míg Moszkva Debrecennek, Pétervár pedig Budapestnek a megfelelője. Az orosz városok anyja, mondják Kijevről, és valóban, Thallóczy itt találkozik a jellegzetesen orosznak tekintett életformával. Az emberek későn kelnek és későn fekszenek, fél 9 előtt még teát sem kap, senki sem ideges, senki sem siet. A város most elsősorban ukrán jellegű, az ő jó ízlésük mutatkozik meg a város főutcáján, a Kreszcsatikon végig. Thallóczy szerint a kijevi előkelő társaság messze fölötte áll bármelyik nagy német város vezető köreinek. S a 30 év alatt, ami Thallóczy kétszeri látogatása között eltelt, nagy változás ment végbe még a kijevi barlang-kolostorban is. Harminc esztendő után Thallóczy már nem merné Kijevet szent orosz városnak nevezni, ma már több mint félmillió lakosú, eleven, pezsgő hely, a kolostorok és templomok már a háttérbe szorultak.

Ugyancsak élénk városnak látja Thallóczy Nyizsnyij-Novgorodot is, bár a híres vásár távolról sem olyan eleven, mint amilyennek leírják. Hajdani vezető kereskedelmi szerepét már elvesztette ez a város. Orenburgról Thallóczy röviden ennyit mond: „Mint sok orosz város, ez is parancsra keletkezett. Előbb várat emeltek, azután önkénytesen, vagy önkénytelen lakossá-

got hoztak a városba." De azért itt is élénk vásár van, különösen estefelé, a közép-ázsiai területek lakossága itt szerzi be európai szükségletét.

A kaukázusi városok közül Tifliszben járt a legtöbb utazó. Besze 1830-ban még rosszul épült, rossz szagú városnak találja, de az orosz kormány által emelt középületek szépek. Thallóczy már úgy találja, hogy vegyes lakossága ellenére „mégis orosz város". Az iskola, a kormány, a katonaság, a bevándorlók megtették a magukét és most már minden oroszul folyik. Csudáky már nem is az európai negyed iránt érdeklődik, hanem az ázsiai városrészt keresi fel, amely valódi ázsiai jelleget mutat. Besze szerint Tiflisz mellett Gori a legjelentősebb város Georgiában, valamikor virágzó lehetett, de most már kevésbé forgalmas. Ezek a városok még a múltat képviselik. De a század végén a nagy kaukázusi fürdőhelyek már egészen modern jellegűek, szinte amerikai városokra emlékeztetnek beépítetlen telkeikkel, Novorosszijszk pedig újonnan teremtett élénk kikötő, Vojnich szerint évente 40 millió pud gabonát szállítanak innen tovább, s a kikötő berendezése már erősen gépesített.

A kaukázusi városok közül a század végén Bakut találja a legfestőibbnek az itt még csak átutazó Almásy. Részletesen beszámol az itteni petróleumkutakról és az olajkitermelés technikai részleteiről. Csudáky inkább a művészlélek szempontjából nézi ezt a várost, elborzad azon, hogy a vidék teljesen kopár, és víz is alig van. Elszántság és elfásultság kell ahhoz, hogy itt, az égő olajkutak és a naponta előforduló robbanások közepette az emberek nyugodtan aludjanak. Az új úr, a petróleum, a régi ázsiai város mellett a század elejére már egész modern gyárvárost teremtett meg, az embertelen, kegyetlen modern ipari fejlődés minden veszélyével és kockázatával. „Minden zugból petróleum tör elő, s csaknem minden embernek a petróleummal való foglalatoskodás adja meg a mindennapiját. Oly vagyonbeli aránytalanságot se találunk egyhamar valahol, mint éppen Bakuban. Azt lehet mondani, hogy egynéhány perzsa és örmény kereskedőn kívül az egész város földhöz ragadt szegény munkásokból és az amerikai dollár-királyokkal versenyző milliomosokból áll." A bakui olajból él meg tulajdonképpen Batum is. 1878 előtt csak kis török halászfalu állt itt, most már teljesen modern európai városrész nőtt ki, mert ez a bakui olajkivitel legfontosabb kikötője. Amikor Thallóczy 1913-ban ott

járt, némi hanyatlást tapasztal, de tiszta helynek találja, ahol lehet élni. „Van gimnáziuma, s a gruzin s örmény elem halad s erősen részt vesz a nyugoti átvedlésben."

A szibériai városok közül Irkutszk kelti fel az érdeklődést, ahol Gáspár szerint 80—90 gyár van, fontos város, a gyárak a szibériai lakosság szükségleteit elégítik ki. Az Angara folyó partján olyan nagy a forgalom, mint akármelyik világvárosban, főutcáján előkelő üzletek találhatók, s az egész város egy kis Párizs. Este 8 óra után azonban már senki sincs az utcán. Pásztor szerint pedig a város csupa kaszárnya és templom, az utcákon feneketlen a sár, a házak legnagyobbrészt fából épültek, de az állami házak kőből, s az orosz hivatalnokok nagyon szépen laknak itt. Vladivosztok, a büszke nevű város, mint Gáspár mondja, nemcsak az európai és ázsiai műveltség találkozópontja, hanem külsőre is az ellentétek városa: szecessziós stílusú palota mellett rossz faház, ahol az ember egyenesen a lakószobába lép be, mint általában Szibériában.

Az első futó benyomások és a városok külső képének, nevezetességeinek megtekintése után, a magyar utazók kezdenek megismerkedni az orosz nép szokásaival és sajátosságaival is. Eleinte itt is csak néhány felületes benyomást szereznek. Már Podmaniczkynak feltűnik az, mennyi teát isznak az emberek, s belátja, hogy az itteni éghajlat mellett ez igen egészséges ital. Minthogy Kínából karavánok szállítják ide, az illatát sem rontja meg a tengeri levegő. Az orosz konyhával a korai utazók még nincsenek kibékülve, a nyers uborkától Jerney egyenesen visszariad, s még sokkal később megvetéssel tekintik az orosz étkezés specialitásait. Dobrovits szerint a tea mellett oly annyira közkedvelt kvasz „fertelmes egy ital". A háborúban résztvevő Spaits viszont úgy találja, hogy az orosz konyha sokban hasonlatos a magyarhoz.

A népies viseletről Podmaniczky azt tartja, hogy egészen csinos, de az emberek általában nagyon piszkosak, ez kellemetlenné teszi a viseletet is. Csak az előkelőbbek, akik még nemzeti viseletben járnak, tesznek rá jó benyomást. Sokat írnak az utazók arról, mennyire szeret énekelni az orosz nép. Trefort még egészen riadtan és megdöbbenten fogadja ezt a nagy nótás kedvet, a későbbiek viszont rendkívül szépnek és ízlésesnek találják az orosz karéneklést, s úgy emlegetik, mint az orosz nép egyik nagy erényét.

Persze, nem maradhat el az utazás során a vizsgálódás arra vonatkozólag, milyen is hát az orosz nép, milyen jellemvonásai vannak. Podmaniczky igen felületesen még így ítél: „Az oroszok fő jellemvonásai: a durvaság, (meg kell azonban vallani, hogy a jóság éppen nem hiányzik a műveletlen osztálynál sem), a szenteskedés és az iszákosság." A rövid és nagyon kevés adatból általánosító jellemzés azonban nem világítja meg pontosan az utazók benyomásait.

Thallóczy már sokkal mélyebben hatol be a kérdésbe, s először is különbséget tesz az orosz lakosság egyes osztályai közt: „Az orosz nemzet, mint ilyen, három különböző tagozatból áll. Első helyen a hivatalos és szent Oroszország; élén: a cár, ki minden közpolitikai actiónak középpontja, éltető eleme. Másod sorban áll a soi disant intelligens elem, mely mást akar, mint a hivatalos állam s a harmadik helyet a kormányzott lelkek milliói: a nép foglalja el." Erre pedig Thallóczy azt mondja ugyanott: „Az orosz nép a maga valójában ... tekintve: jó lelkű, aránylag igyekező, kiválóan engedelmes s így csodálatosan fegyelmezhető, önálló actióra nem képes, vállalataiban, bár tanulékony, de erélytelen, részegségre hajló faj." Általában jóságos, de e mellett a természetes jósag mellett Thallóczy szerint megvan benne a vad rombolási ösztön is. Nagyon beszédes, kivált, ha nem kérdezik, de mihelyt az ember a véleményét kéri, megakad és elhallgat. Thallóczy úgy látja, hogy az orosz nép az ő idejében is olyan, mint a XVI. századi moszkvai államban. „Tehetetlenségi erejében megdöbbentően hatalmas. Ma is azok az eszmék lelkesítik, mint egykoron. Öltözete, mulatsága, életmódja ugyanaz, isteníti cárját, megy ahová vezetik, engedelmeskedik főljebbvalóinak s kiválóan keveset gondolkozik."

A jóság és a humanizmus az utazók szerint általában jellemző az orosz népre. Ezért sok a különféle jótékonycélú intézmény, magánosok alapítása, és az állami kórházak is szépek, legalábbis erről számol be a szakember Dobrovits Mátyás. Különösen a pétervári lelencház tetszik neki, még Latinovitsnak is, és a különböző orvosi intézmények, bár a varsói gyermekkórháznál megjegyzi, hogy bizony sok olyan szobája volt, amely szomorú látványt nyújtott.

A kozákokról mint az orosz nép sajátos és jellemző rétegéről Almásy ad részletes jelentést: „Teljesen érzéketlenek minden fáradság iránt, rendkívül találékonyak és alkalmazkodóképesek

kinn a szabadban, a veszélyek iránt bizonyos rettenthetetlenséget, bizonyos lenézést tanúsítanak, amely azonban csak ritkán nemesedik igazi bátorsággá, — de azonkívül is korlátlanul könnyedén vesznek mindent, s könnyelműségük néha valósággal az erkölcstelenségig megy; irtóznak a lassú, kitartó munkától, uraskodó, zsarnoki gondolkozásmódjuk van, amely minden gyengébbel szemben kíméletlenül érvényesül. Az orosz népet annyira jellemző intelligencia, amely, sajnos, a mostoha viszonyok közt sínylődő parasztoknál olyan kevéssé juthat érvényre, a szabadon csatangoló kozákok között teljesen kifejlődik, s valóban eleven, életrevaló és nem éppen ellenszenves emberekké teszi őket. Ez az értelmesség, egyesülten az említett jó tulajdonságokkal, megfizethetetlen útitársakká avatná őket a pusztákon, ha nem rontana le mindebből nagyon sokat a szintén említett sok rossz tulajdonság."

Nagyon sokan és sokszor emlegetik az oroszok szívélyességét, barátságát, vendégszeretetét. „Nagyon értik a módját a muszkoviták, hogy kedvesnek és rokonszenvesnek tartsa őket az ember. Kedélyesek, vidámak, roppant udvariasak és a legnagyobb mértékben gavallérosak" — mondja róluk Gáspár. Az orosz hivatalnokok zaklatásai és ridegsége miatt az útitársak kérnek bocsánatot, mondja Spaits, és minden erejükkel azon vannak, hogy szívélyes voltukkal elfeledtessék az idegenekkel a hatóság okozta kellemetlenségeket.

Európa-szerte mindenütt az a hír járta, s emlékszünk rá, Podmaniczky is felvetette már, hogy az orosz nép részeges. Thallóczy kissé gúnyosan állapítja meg, hogy az orosz akkor is iszik, ha öröme van, akkor is, ha bánkódik, „ha sem öröme, sem bánata, valamit csak kell tennie, nem mohamedán, hogy contempláljon: tehát ismét iszik." Latinovits egyenesen az orosz köznép nagy átkának nevezi ezt a szenvedélyt, és másokkal együtt megállapítja, hogy az oroszok igen kíméletesen bánnak a részegekkel, még a rendőrség is. Az orosz—japán háborúban is azt híresztelték nyugaton, hogy az orosz katonák részegeskedése okozta a nagy csatavesztéseket. Spaits, a szemtanú kijelenti, hogy „a muzsik még itt is jobb, mint a híre". Az orosz katona természetesen megissza a szeszes italt, ha hozzájut, s mivel nincs hozzászokva, hamar lerészegszik tőle. De ez másutt is előfordul, s a működő hadseregnél Spaits ritkán látott részeget. A katonákról már Thallóczy megállapította 1883-ban, hogy

azok a balkáni hadjáratban nem részegségükkel, hanem hősies helytállásukkal tüntek ki.

A vendégszeretetet nem győzik eléggé dicsérni az utazók, ezzel kapcsolatban a vendégfogadással járó szívélyes és patriarkális szokásokat, hogy a vendégek megköszönik a háziasszonynak az ebédet, még a házigazda is, s a háziasszony ilyenkor anyásan homlokon csókolja őket. A középosztálynál még az is divatos Almásy szerint, hogy a háziasszony nem eszik együtt a vendégeivel, hanem csak kiszolgálja őket. Az első pillantásra ez meghökkenti a vendégeket, de azután látja, hogy ez sohasem fajul el kellemetlen kínálgatássá és unszolássá, hanem valóban a figyelmes kiszolgálás és a vendég kényelme érdekében történik.

A másik, sokat emlegetett tulajdonsága az orosz népnek a vallásosság. Trefort egyenesen vakbuzgónak nevezi a népet, amely templomáért és oltáráért vérét is hajlandó feláldozni. I. Miklós Oroszországában a vallás és az egyház még csakugyan jelentős tényező volt. Podmaniczky is megilletődik, amikor Pétervárott részt vesz egy ünnepélyes istentiszteleten. De már elég korán megjegyzik az utazók, hogy ez a vallásosság nagyon külsőséges, Jerney már megbotránkozik azon, hogy a hajón egy orosz ifjú alsóruhában áll ki a szent kép elé, s hússzor is keresztet vet magára. Jerney szerint az oroszok annyira rabjai ezeknek a külsőségeknek, hogy csak ennek alapján ítélik meg az emberek erkölcseit és vallásosságát.

Ezt a külsőséges, keresztvetésekben és hajlongásokban kimerülő vallásosságot a későbbi utazók is feljegyzik. De az orosz—japán háború idején Spaits már elmondja, hogy sokan beszélnek a kolostorok fösvénységéről a sebesültekkel szemben, tehát már a felszínen is megmutatkozik az, hogy ez a vallásosság egyáltalában nem tartozik az orosz nép lényeges tulajdonságaihoz.

Az egyházat azonban komoly tényezőnek tartják. Thallóczy azt mondja, hogy az orosz nép fatalizmusában nagy szerepe van a keleti egyháznak, és utal arra is, hogy a papság közelebb áll a néphez, a nemesség le is nézi a papokat. Igaz, hogy a papság Thallóczy szerint nagyon indolens, s a keleti egyház nem a nép érdekeinek védelmével, istápolásával tűnik ki, hanem elsősorban a más vallásúak és más egyházak gyűlöletével. A vallásos formaságok mögött azonban meg lehet látni az orosz nép erő-

teljes demokratizmusát. Prinz Gyulát egészen meghökkenti, amikor a húsvéti ünnep alkalmával az emberek társadalmi különbség nélkül összecsókolóznak.

IV.

Azok az utazók, akik kissé alaposabban vizsgálták mindazt, amit maguk láttak, világosan felismerik, hogy a cári önkényuralom elnyomása alatt, a látszólagos patriarkális egyszerűség és szívélyesség mögött mélyreható társadalmi ellentétek forronganak. „Oroszországban még most is, de régebben a maga teljes élességében megvolt az egyes osztályok, mondhatni, kasztok közötti válaszfal." Különösen nagynak találja Thallóczy, akitől ez az idézet is való, az ellentétet a művelt rétegek és a széles néptömegek között. Ennek megfelelően aztán eléggé alaposan ismerteti ezeket a társadalmi ellentéteket.

Az utazók érdeklődése természetesen megoszlik az egyes osztályok között, az előkelő utazók inkább csak a nemességgel érintkeznek, annak az életformáját mutatják be, a parasztokról szinte csak mellékesen beszélnek. De még így is Podmaniczky megemlíti a balti tartományokban az 1810-es években végrehajtott jobbágyreformot. Jónak tartja benne azt a pontot, amely engedélyezi a szabadköltözködést. Ugyanakkor viszont szerinte éppen ezzel válik lehetővé a jobbágyok elkergetése a földről, úgyhogy azután sokan a legnagyobb nyomorban sínylődnek. Jerney már inkább a nép oldaláról nézi az orosz társadalmat, felháborodik azon, hogy az orosz jobbágyság helyzetét összevetik a magyarral, és hevesen fejtegeti azt, hogy viszonylag mennyivel jobb Magyarországon a parasztok helyzete. Amikor katonaszökevényeket lát egy helyen, akiket néger rabszolgák módjára láncrafűzve visznek el, mélyen megsajnálja őket.

Az 1861-es jobbágyreform és a parasztság helyzetében ezzel bekövetkezett nagyarányú változás elsősorban Hunfalvy érdeklődését kelti fel, aki ekkoriban utazik Oroszországban, és hallja azokat az elkeseredett vitákat, amelyek a parasztkérdéssel kapcsolatban mindenütt folynak. Épp ezért könyveket kér, s behatóan tanulmányozza a kérdést. Az erősen konzervatív Hunfalvy persze teljes mértékben helyesli a jobbágyreformnak ezt a formáját és igyekszik rámutatni olyan mozzanatokra, amelyek sze-

rinte azt igazolják, hogy az orosz kormány a parasztság érdekében hajtotta végre ezt a reformot. Helyesli a reformnak azt az intézkedését is, amelyik a parasztokat tulajdonképpen még hosszú időre a földhöz köti azzal, hogy megnehezíti kilépésüket a földközösségből. Elfogadja azt a felülről jövő érvelést, hogy „az orosz nem szereti a földmívelést, s attól könnyen megszökik". Mindenfelé azt mondogatják neki, hogy az orosz paraszt nem szeret dolgozni, hanem inkább iszik.

Thallóczy viszont már meglátja, hogy a jobbágyreform után a parasztság helyzete egyáltalában nem javult, a volt jobbágyok a városba költöztek, vagy az uzsora tette tönkre őket. A balti tartományokban a parasztok többnyire zsellérek, mert nem tudják fizetni a magas bérleti díjakat. Véleménye szerint a parasztságnak még kellene 6—7 évtized, amíg szabadságának teljesen tudatában lesz. Thallóczy azt is meglátja, hogy az orosz parasztok nem örültek a felszabadításnak abban a formában, ahogyan az bekövetkezett, nem hittek a rendeletet meghirdető kiáltvány valódiságában, várták helyette az igazit. „Uraikban meg nem bíztak, a hatóságokban még kevésbé." A mintegy fél millió földnélküli jobbágy 1863-ban szabad béressé vált, ez is nagy bajokat okozott. Mégis úgy látja, hogy a nép helyzete 1861 után nem rosszabbodott, ha nem is javult, a parasztok most már jobban művelik a földet, inkább a középbirtokos nemesség az, amely hanyatlik. Ezzel kapcsolatban Thallóczy össze is hasonlítja az orosz és a magyar jobbágyfelszabadítást, és az oroszországinak javára írja azt, hogy, véleménye szerint, békében, parasztbarát irányzattal hajtották végre.

A faluközösség szervezetének Thallóczy nagy fontosságot tulajdonít, ez a parasztság mostani átmeneti állapotában is nagy szerepet játszik. Az orosz közgazdászok szerint a faluközösség a maga egyetemleges felelősségével mindenkit rá tud kényszeríteni a jó munkára, ezért többre becsülik a nyugati fejlődésnél. Holott Thallóczy szerint ez a forma akadályozza az egyéniség kifejlődését. „Több földet, kevesebb adót!" — ez Thallóczy szerint az orosz paraszt jelszava. A paraszt ugyanis saját területén már nemigen tud terjeszkedni, a föld ára és a haszonbér egyre nő, az adó viszont nem csökken. A paraszt vagy belenyugszik ebbe „tatár—orosz fatalizmussal", vagy kivándorol a keleti területekre. Az orosz parasztok nyomorúságos helyzetét még a századforduló idején is emlegeti Gubányi: „Sokszor eszembe jutott, hogy

mennyi bűn terheli az óriás orosz birodalom erkölcsi vezetőit, akiknek végnélküli indolenciája és határozott rosszakarata alakítja át e minden fejlődésre alkalmas, egészséges fajt a szellemi és erkölcsi elmaradottságban tespedő, nyomorult muzsikká."

A parasztság mellett sokkal kevésbé látják meg az utazók az orosz munkásosztály fejlődését. Egyedül Thallóczy foglalkozik ezzel a kérdéssel az 1880-as években, de ő még abban a stádiumban, amikor a munkásságnak még erős paraszti gyökerei vannak, s a munkás „egy-két havi szabadságra haza megyen s a falun kiheveri a gőzös légkör bántalmait, s ki az eloroszosodott idegen munkások osztogatta brochureok eszméit". Az orosz gyári munkás szerinte „kevéssel beérő, ügyes, szófogadó és türelmes ... jobban tud engedelmeskedni, mint parancsolni". Nagyon helyes és jól bevált intézménynek tartja Thallóczy az artelt. Az előkelő Almásy viszont kevés megértéssel van a munkások iránt, Krasznovodszk kikötőjében megfigyeli, hogy a teherhordók rendkívül súlyos csomagokat visznek egymaguk a hátukon, de ezt egészen természetesnek találja, még meg is dicséri őket, hogy milyen óvatosan és gondosan végzik ezt a munkát.

A nemesség tagjairól Podmaniczkynak sajátos módon nincs a legjobb véleménye. A különböző katonai és polgári főhivatalnokokról azt tartja, hogy olyanok, mintha a titkos rendőrség tagjai volnának. A felületes megjegyzéseken túl, itt megint csak Thallóczy az, aki részletesen elemzi a földesúri osztály helyzetét, persze nagy együttérzéssel. Szerinte a jobbágyreform súlyos csapás volt a földesurakra, akik többnyire nem ismerték a belterjes gazdálkodást, tőkéjük kevés volt, hitelt nehezen kaptak, viszont ragaszkodtak korábbi költekező életmódjukhoz, s ezért sokan mentek tönkre. A nemesség szerinte nem volt szigorúan elzárt kaszt, a cári kinevezés útján sok hivatalnok és katona is bekerült ide, az udvarban élő kisebb része elkülföldiesedett, nagyobb része azonban a nemzeti eszmék hordozója lett. Most, a jobbágyreform után az arisztokrácia nagyrészt otthon gazdálkodik, régi szigorú erkölcsei kiveszőben vannak, egyre inkább tért hódítanak a külföldi laza erkölcsök. A birtokos nemes elem általában hanyatlik. Thallóczy szerint 1861 után csak egy osztály gyarapszik, a kereskedők kasztja, amely megértette az idők szellemét. „Moszkva ... milliomos nagykereskedők hazája. A transito kereskedelem s a nyers terményekkel űzérkedésből vagyonok keletkeztek, s ma is láthatsz még csak számoló gépet értő, írni s olvasni nem tudó

muszka vén milliomost." Ez az igazi moszkvai polgárság szigorúan erkölcsös, hadilábon áll az európai kényelemmel és az európai üzleti formákkal, milliomosok igénytelen, piszkos kis boltokban dolgoznak. Az ipar az idegenek kezén van, s a kereskedők gyűlölik is őket. Pásztor Árpád még a XX. sz. elején is találkozik Nyizsnyij-Novgorodban egy kereskedővel, akinek koldus külseje mellett 31 háza van a városban, és mintegy 2000 tatár kiskereskedő dolgozik számára egész Oroszországban.

Sokat foglalkoznak az utazók az orosz nők kérdésével. Podmaniczkynak feltűnik, hogy nagyon kevés nőt lát az utcákon. Egyébként inkább csak incselkedő megjegyzéseket tesz róluk. Thallóczy már komolyabban elemzi a nők társadalmi helyzetét és szerepüket az orosz életben. „Mintha a férfiak határozottsági osztaléka mind rájok szállt volna, megannyi a szó szoros értelmében jellem, akár jó, akár rossz értelemben... Ha a nőkön múlnék, Oroszország más alakot nyerne." A Volga mellett Thallóczy megfigyeli azt, hogy a legnehezebb munkát éppen a nők végzik, a férfiak csak felügyelők. Különösen a század második felében nagyon sokan megfigyelik azt, hogy az orosz nők milyen jelentős szerepet játszanak például a kulturális életben. Hollós elmondja, hogy Oroszországban a tehetősebb családok lányai is tanulnak, gimnáziumot és egyetemet végeznek, még ha nem is szorulnak rá. Az orosz—japán háborúban igen komoly és szép szerepet játszottak Spaits szerint a nők, hatalmas számban tódultak, mint önkéntes ápolónők a hadszíntérre, és fényesen bebizonyították, „hogy az orosz népben hazafiság és pedig sok hazafiság rejtőzik". Molnár szerint nagyon sok orosz nő dolgozik értelmiségi pályákon, és érdekességként megjegyzi, hogy az első női egyetemi tanár is orosz volt. A forradalomnak pedig, mondja, mint mindenki tudja, a lelke az orosz nő volt.

Az utazók közül a legtöbben csak elvétve tesznek megjegyzéseket a társadalomról, Thallóczy az egyetlen, aki részletes elemzést nyújt és alapos bírálatot is egyúttal. Ő jegyzi meg: „Amit az orosz társadalomról elmondánk, az oroszok legkevésbé tagadják. Regényírók regényeikben, journalisták lapjaikban, műveltek szalonjaikban őszintén feltárják, gúnyolják. A szájkosár csak az utcán s a nyilvános életben játszik szerepet. Otthon, jó barátok közt azután megered a szó. Míg a hivatalnokok megvesztegethetőségéről, papok romlottságáról, nép butaságáról, nihilisták istentelenségéről van szó: addig egy test, egy lélek minden igaz orosz. De

ha azután a gyógyszerekről van szó, mint megannyi ellenség áll egymással szemben. A magasabb állásúak az alsóbb néposztályok butaságával védekeznek, az iparosok, a hivatalnokok classicus erkölcsiségét, a parasztok megannyiokat okolják."

A társadalmi kérdésekkel kapcsolatban néhányan Oroszország gazdasági fejlődésének kérdéseit vetik fel. Már Jerney észreveszi azt, milyen fontos az orosz gabonakivitel a Levantéban, és úgy látja, hogy ezen a területen Magyarország nem is konkurrálhatna a nagy birodalommal. Podmaniczky az orosz gyáripar fejlődéséről beszél, bár véleménye szerint ennek kellő előfeltételei elsősorban a közlekedés területén még nincsenek meg, különben is elsősorban az ország déli, éghajlati szempontból kedvező területein fejlődik majd a gyáripar. Pétervárott Podmaniczky nevezetesnek tartja a gobelin- és tükörgyárat, gyártmányaik európai hírűek. A kézműves iparban feltűnő számára, hogy nagyon sok a külföldi, többnyire francia és német. A fényűzési cikkeket árusító boltok tele vannak. Igen érdekesnek tartja a pétervári nagy bazárt, amelyben a kereskedés nemzeti cikkekkel, nemzeti modorban folyik.

Alaposabban ugyancsak Thallóczy foglalkozik az orosz gazdasági élettel. Az orosz iparról azt tartja, hogy az hű képe az orosz társadalomnak, és az ipari fejlődés minden ferdesége szerinte éppen a társadalom bajaiból származik. Megtekinti az 1883-as nagy moszkvai kiállítást, és bevallja, hogy vannak igen elismerésre méltó oldalai. „A gyáripar szövött és festett áruk tekintetében óriási előállítási képességről tesz tanúságot: nemcsak az orosz befolyás növekszik Közép-Ázsiában, de karöltve harcol az orosz gyári cikkek elterjedésével. Moszkva, mint ipartelep, nemcsak Oroszország, de mondhatni a Kelet középpontja. Ízlés tekintetében kitűnő s amellett eredeti helyet foglalnak el az orosz ötvösmunkák." A kiállításon, véleménye szerint, a nemzetiségi határvidékek jobban szerepeltek, mint a nagy orosz alföld. A gépek egy része a külföldtől való függést mutatja, de a szükségletek zömét az orosz már maga állítja elő, „most még idegenekkel, de hogy haladni fog, abban senki sem kételkedhetik". A kiállítás nem viszi majd előbbre az orosz ipar ügyét, de hű és meglehetősen teljes képet nyújt a jelen állapotról. A kormány I. Péter óta a védvám útján mindent megtett az ipar fejlesztése érdekében, minden versenyképes külföldi áru vámját azonnal felemeli, és ezért a külföldi tőke magában az országban állít fel gyárakat. A nagy-

ipar fejlődése az 1880-as években Thallóczy szerint még a vajúdás korában van. Éppen az orosz nép hivatalból fenntartott tudatlansága teszi egyelőre nehézzé a nagyipar fejlesztését. A többnyire nem orosz nemzetiségű nagyipart az orosz háziipar ellensúlyozza, amelynek nagy szerepe van a nemzeti jövedelemben.

Thallóczy részletesen foglalkozik az orosz mezőgazdaság fejlődésével is. Sok összehasonlítást tesz a magyar fejlődéssel. és minden fölénye mellett bizonyos aggodalommal tekint arra, hogy Oroszország gabonatermelése komoly versenytársa a magyarnak. Igen részletes statisztikai adatokat is közöl Thallóczy, könyvének ezek a részletei arról tanúskodnak, hogy alapos forrástanulmányokat végzett a korabeli orosz szakirodalomban. Itt is utal arra, hogy nem igaz az orosz paraszt lustaságáról keringő hír, az orosz paraszt magától is halad. Az állattenyésztésről is elég sokat beszél Thallóczy, itt utal arra, hogy ebben a mezőgazdasági ágban Oroszország még nagy fejlesztésre szorul.

Ő és mások is erősen fájlalják, hogy az Oroszországban szerepet játszó külföldi nagytőke soraiban milyen kevéssé szerepel az osztrák—magyar monarchia. 1913-ban megállapítja Thallóczy, hogy Oroszország külkereskedelmi forgalmában a monarchia csak az ötödik helyen van, és ez a forgalom is évről évre hanyatló tendenciát mutat.

Az orosz gazdasági fejlődés vizsgálata vezeti el az utazókat Szibéria kérdéséhez. Már Thallóczy világosan látja, hogy Szibéria az orosz ipar számára hatalmas piacot jelent. Ezt a területet az oroszok lassan, de módszeresen telepítik be, s az oroszok Thallóczy szerint tudnak telepíteni. „Az orosz paraszt. elhagyatva kormányától, évenként háromszori postaközlekedéssel Európával, iskola nélkül, korumpált, tudatlan papok s hivatalnokok kezében, tisztán csak keze munkájára utalva, megtartotta eredetiségét s értelmi súlyát éreztette a bennszülöttekkel." Józan gondolkozását és vállalkozó kedvét egyaránt dicséri Thallóczy, ez a vállalkozó kedv kitűnik abból is. hogy az orosz elem ezen a területen magától terjed, a kormány nem nagyon törődik a terület betelepítésével. Nagy változást hoz majd itt, ha megépül a szibériai vasút, ennek komoly politikai következményei is lesznek. A szibériai kivándorlásról az arra utazó Gáspár is tesz néhány megjegyzést, főképpen azt emeli ki, hogy a kormány sorsukra bízza a kivándorlókat, s azok nagyon gyakran mindenüktől kifosztva próbálnak visszatérni az európai Oroszországba. Pásztor is a kivándor-

lásnak és a szibériai telepítésnek ezt az oldalát mutatja be, de ugyanakkor a művész fantáziájával már azt is meglátja, hogy ebben a végtelen szibériai földben milyen lehetőségek rejlenek, „ha ez a gyermek felébred, csodájára fog járni a világ. Új Amerikája lesz ez az európai zsúfoltságnak, új pályákat és tereket ad az ott érvényesülni nem tudó erőnek".

A gazdasági élet fejlődése felveti az orosz nép művelődésének kérdését, és az utazók elég sokat foglalkoznak ezzel is. Már Thallóczy megállapítja, hogy Oroszországban régóta megindult a művelődés, a nép értelmi színvonalának emelkedése. De különösen az 1905-ös forradalom után mutatkozik meg igen nagymértékben, hogy milyen erős a művelődés vágya. Csudáky szerint „a mi könyvespiacunkon talán heteken át nem fogy el az irodalomnak annyi újdonsága, mint amennyi az orosz hajók fedélzetén egy nap alatt". Utazás közben az oroszok nagyon sokat olvasnak. Molnár, aki a pétervári nyilvános könyvtárat látogatja meg, elámul azon, hogy az egyetemi hallgatók nemcsak tankönyveket olvasnak, mint nálunk, hanem a tudomány nagy alapvető munkáival ismerkednek meg, lázasan olvasnak és tanulnak. „Ma még csak az irodalma áll vezető helyen Oroszországnak, de a jövőben vezető szerep vár rá a tudományokban is, az alap megvan hozzá az olthatatlan tudományszomjban, az ifjúság munkaszeretetében s a lázas tevékenységben." Pásztor szerint is a diákok és a munkások a legjobb könyvfogyasztók. „A forradalom után a szocialista irodalomra vetették magukat, de azt a rendőrség hamarosan lefoglalta. Most szinte érezhető a munkások vergődése, mint keresnek valami nekik megfelelő irodalmat..." Molnár kiemeli, hogy milyen ízlésesek és olcsók az orosz könyvek, persze nagy példányszámban is jelennek meg, van olyan is, amelyikből 200 000 példány készült. A tudás szeretetéhez hozzátartozik az is például, amit Molnár állapít meg, hogy a pétervári múzeumok állandóan tele vannak látogatókkal. A könyvek mellett igen nagy az újságok és a folyóiratok száma, ahogy azt már Thallóczy megállapítja.

A tudományos intézmények közül Podmaniczky az egyetemet tartja a legjelentősebbnek, felfigyel arra, milyen nagy a tanulók száma. Thallóczy már világosan látja, hogy Oroszországban az egyetem, az egyetemi ifjúság a forradalmi mozgalom egyik központja. Persze „a szabadság hiánya szerfelett bénítólag hat az egyetemek fejlődésére. Éltető erejüket vonja el" — mint Vutko-

vich megállapítja. S ez a hatalmas arányú művelődés, a tudás tárolása a kormány szándékaival éppen nem egyezik. A kormány, mondja Thallóczy, azt szeretné, hogy az emberek minél kevesebbet gondolkozzanak, de mégis gondolkoznak.

Az orosz nép lelkes áhítattal és rajongással veszi körül nagy művészeit és alkotóit. Nyizsnyij-Novgorodban egy öreg kereskedő igen szívélyesen fogadja Pásztort, és vendégül látja, csak azért, mert hallotta, hogy járt Tolsztojnál. Vojnich külön feljegyzi, hogy a nagy írók kultusza még a külsőségekben is megmutatkozik, a diákok úgy öltözködnek és fésülködnek, mint a nagy költők. Pásztor érdeklődik a mai irodalmi élet után is, megtudta azt, hogy a legolvasottabb írók Gorkij és Leonid Andrejev, könyveik 15—20 000 példányban jelennek meg. A nagy írók tiszteletdíja is igen magas. Pásztort örömmel tölti el az is, hogy Pétervárott az irodalmi körben az egyik orosz író Szabó Endre, az orosz irodalom jeles magyar fordítója iránt érdeklődik. Az írók kiváló anyagi helyzetét Thallóczy is némi irigységgel konstatálja.

Sokan rajonganak az orosz zenéért, a nagy orosz zeneszerzőkért. Vutkovich külön kiemeli azt, hogy a nyugati zenei epigonokkal szemben, az orosz zeneszerzők nagy eredeti műveket tudnak alkotni, mert visszatértek a zene igazi éltető erejéhez, a népdalhoz. A zenei alkotó művészet mellett az interpretáció is nagy tetszésre talál az utazók között, az énekesek, a zenészek lelkesedést keltenek bennük. Vutkovich azt mondja, hogy az orosz zene vezető voltát ma már a német zenekritikusok is kénytelenek fanyalogva elismerni. Ez is azt mutatja, hogy a művelődés terén Oroszország nem kullog mások után, hanem „valóságos mérföldmutatója a szellemvilágnak".

Az orosz képzőművészet alkotásai közül már a korai utazóknak feltűnt Brjullov munkássága. Az orosz színielőadásokat még Podmaniczky is dicséri, különösen a moszkvait, bár az első alkalmakkor kissé szokatlannak és nyersnek találta az orosz nyelvet a színpadról.

V.

Mondottuk már, hogy Oroszország soknemzetiségű volta az egyik ok, amely miatt az ország felkeltette a magyarok érdeklődését. Természetesen elsősorban a lengyel kérdés az, amellyel sokat foglalkoznak az ott járó utazók. Mindegyik nagy sajnálattal

és egyuttérzessel emlegeti a lengyelek elnyomott voltát, de ugyanakkor bizonyos kritikai hangokat is hallatnak a lengyel nemességgel szemben. Már Hunfalvy arról beszél, hogy a lengyel nemesek túlságosan szerették egyéni szabadságukat, ebbe bukott bele országuk is, és Latinovits is azt emlegeti, hogy a lengyel nemesség visszavonása okozta vesztét. Persze vannak, akik naiv módon abban reménykednek, hogy a lengyelek az orosz önkényuralom jóvoltából valamilyen módon megkapják majd szabadságukat, de azt is megállapítják, még az olyan felületes szemlélő is, mint a jámbor Viszolajszky, hogy Varsó például megszállott erőd képét mutatja. Az orosz kormányzat a gazdasági élet fellendítésével próbálja elaltatni a lengyelek szabadságtörekvéseit. Vutkovich szerint Varsó anyagilag sohasem volt virágzóbb, mint az orosz uralom idején, de a szabadságot ez nem pótolhatja. Még a varsói egyetem is orosz. A régi könyvtárat elvitték Pétervárra. Igaz, hogy a cár sok új orosz könyvet küldött helyettük, de a lengyelek beérték volna a régivel, amely legalább az övék volt. Az 1905-ös forradalom után a vasúton az orosz feliratok mellett lengyelek is vannak, mint Thallóczy mondja, de csak Varsóig. „Ezt jól csinálták. Az ilyen Patyomkiniád kifelé hatni szokott." S azt is megjegyzi Thallóczy, hogy Scotus Viator példájára ő is beszélhetne Varsóban nemzeti elnyomásról és ellenállásról, „persze akkor minden naivitást komolyan kéne latra vetnem s minden hangosabb szót ténynek".

A lengyel kérdés az első, amely a Lengyel Királyságon keresztül utazóknak feltűnik. De ebből következik általában a nemzeti kérdés vizsgálata. Thallóczy az oroszországi helyzetet jóval kedvezőbbnek találja a hazainál, mert szerinte a változó, fejlődő elemek mind oroszok. Oroszországban társadalmi, nem nemzeti átalakulás megy végbe, míg otthon éppen a nemzetiségek fejlődnek, és nagyon gyakran a magyar a pusztuló elem. Igaz, hogy Thallóczy szerint orosz nemzeti szempontból is vannak bizonyos bajok, mert a határterületek nemzetiségei nem egy esetben értelmi színvonal tekintetében felülmúlják az oroszokat. Egyelőre azonban az orosz elem az erősebb, ezt állapítja meg újból 1913-ban.

A nemzetiségek közül a lengyel mellett persze a finnek és az észtek, mint rokon népek érdeklik utazóinkat, és Hunfalvy még arra is utal, hogy éppen a hatvanas években II. Sándor kormányzata újból életre hívta Finnország politikai létét, és ő tette meg a

svéd helyébe a finnt hivatalos nyelvvé. Hunfalvy általában belebonyolódik a balti tartományok kérdésébe, részletesen ismerteti az orosz publicisztikában lezajlott vitákat, s azokat a hangokat, amelyek a kormányt azzal vádolják, hogy nem eléggé erélyes ezeknek a tartományoknak az eloroszosításában. Az erőszakos oroszosítást Hunfalvy elítéli, de a fejlődéssel járó természetes asszimilálódás ellen szerinte nem lehet kifogásunk.

Thallóczy az ukrán nemzeti mozgalomról is beszél, bár nem tud határozottan állást foglalni abban a kérdésben, vajon ez a mozgalom reális-e, vagy pedig egy önálló ukrajnai köztársaság csak délibáb. Azok az utazók, akik a krími félszigetre eljutottak, az őttani tatárokról emlékeznek meg. Némi melankóliával járják be a krími kánok bahcsiszaráji palotáját és elérzékenyülnek az egykori nagyság .törpe maradványain. De úgy látják, hogy ez a népesség már eljátszotta szerepét, s talán el is fog tűnni.

Külön kérdés a kaukázusi és a közép-ázsiai orosz hódítás és ennek értékelése. A legtöbb utazó igen határozottan azt az álláspontot képviseli, hogy ezeknek a területeknek a bekebelezése az orosz birodalomba csak javára vált ezeknek a népeknek. Már Besze több ízben emlegeti, hogy a civilizáció szempontjából csak kívánatos lehet ezeknek a területeknek az elfoglalása, mert ezzel biztosítva lesz a kultúra, az európai polgárosodás elterjedése ezen a vad vidéken. Nogel, aki Törökországból indul el, inkább a hegyi törzsek oldaláról nézi a kérdést, s csak azt emlegeti, hogy a kaukázusi népek részéről nincs meg az egységes ellenállás az oroszokkal szemben. A legtöbben azonban helyeslik az orosz gyarmati terjeszkedést, bár Thallóczy például erősen hangsúlyozza, mennyi erőszak és vér árán sikerült a Kaukázus meghódítása. Viszont Thallóczy szerint a kaukázusi népek eloroszosítása nemigen fog sikerülni, éppen a népek sokfélesége miatt. Az orosz hódítás sikereit Thallóczy részben azzal is magyarázza, hogy az oroszok és a keletiek természete között igen sok a rokon vonás.

A gyarmatosítás és a hódítás szempontjából legtöbbet emlegetett terület Közép-Ázsia. Thallóczy már a 80-as években határozottan leszögezi, hogy az orosz uralom megvetette itt a lábát, „s nem messze az idő, midőn az orosz ipar teljes birtokba veszi Közép-Ázsiát". A századforduló idején a Közép-Ázsiában vándorló felfedezők már bizonyos fokig meg is tudják vonni az itteni hódítás mérlegét, s ez inkább kedvező az orosz kormányzat számára. Zichy kiemeli, hogy az orosz uralom még nagyon sok ősi

népi elemet hagyott meg és „azon egyenesen mesés hódítások dacára is, melyet az orosz nyelv a más nyelvű nemzetiségek között tett, mind ez ideig alig pusztított ki egyet is a bennszülött, nem orosz nyelvek közul".

Almásy egyenesen lelkesedik az orosz terjeszkedésért. Jellemzőnek tartja például azt, hogy a gök-tepei oázis meghódítása után az oroszok kitüntették azokat a bennszülötteket, akik hősiesen harcoltak az orosz csapatok ellen, s képük most is ott van a múzeumban az orosz katonáké mellett. „Ez a mindenesetre lovagias eljárás különösen ellenmond azoknak a szörnyűséges gyilkolózásokról szóló híreknek, amelyek az európai sajtót, különösen pedig az angol lapokat megtöltötték... Mondhatná valaki, hogy ez az eljárás nem volt más, mint az orosz politikának ügyes sakkhúzása. Ez lehet, de ez a dolog érdeméből semmit sem von le, mert az olyan politika, amely mind a győzőnek, mind a legyőzöttnek hasznára válik, mindig megérdemli elismerésünket." Almásy különösen az angol gyarmatosítással szemben hangsúlyozza erősen, hogy az orosz terjeszkedés során sohasem került sor egész népek kiirtására, ami az angol hódítások során nemegyszer bekövetkezett, például Szudánban. Az orosz kormányzat meghagyta a bennszülöttek intézményeit és jogviszonyait, s ezért Almásy egyenesen a római gyarmatosításhoz hasonlítja az orosz terjeszkedést, mert mind a kettő tulajdonképpen „a kultúra és civilizáció visszaszoríthatatlan előnyomulása". Hangsúlyozza, hogy az orosz kormányzat nem tekinti a bennszülött lakosságot másodrendűnek, hanem a bevándorolt oroszokkal egyenjogú polgároknak. Azt is elmondja, hogy Oroszország terjeszkedése gazdasági szempontból igen előnyös volt az itteni népek számára. Addigi uraik rablógazdálkodása helyett könnyebben viselhető teher nyugszik csak a népen, és lehetővé válik a helybeli lakosság bekapcsolódása akár a legmagasabb európai civilizációba is. Vannak ugyan túlkapások és hibák, de ezek mindenütt előfordulnak, és nem változtatnak az összképen. A turkesztáni népek ma sokkal boldogabban élnek, mint saját fejedelmük alatt. „s hogy mennyire elismeréssel vannak a mai állapotok iránt, azt az bizonyítja leginkább, hogy az uralkodó fehér embereket, a szakállas oruz-t nem tekintik gyűlöletes ellenségüknek, hanem barátságos lábon élnek velük".

Prinz Gyula Almásyval ellentétben tudatosan nem látja ilyen idillikusnak a helyzetet, a dolognak inkább azt az oldalát feszegeti, hogy az orosz kormányzat mindenütt a bennszülött népek

előkelő osztályával keresi a kapcsolatot, és tág teret enged a túlkapásoknak. Hollós is utal arra, hogy a kormányzat érdemrendekkel és kitüntetésekkel kenyerezi le a meghódított lakosság egyes rétegeit, egyébként azonban arra törekszik, hogy az összes nemzetiségeket eloroszítsa.

Nyilvánvaló, hogy ezek az utazók nem látták teljesen tisztán az orosz terjeszkedés kettős jellegét, azt, hogy egyrészt a cári önkényuralom kiterjesztése nemzetiségi, sőt gyarmati területekre, másrészt viszont az európai civilizáció megjelenése ezeken a területeken, és az itteni lakosság számára ennek gazdasági és társadalmi fejlődése szempontjából már most előnyös. Az azonban kétségtelennek látszik, hogy, ha nem is egészen világosan, de megsejtették az utazók azt, hogy ez az ázsiai terjeszkedés inkább pozitív volt az itteni népek szempontjából.

Persze ez a minden akadályokat leküzdő gyors hódítás bizonyos aggodalmakat is kelt, különösen a kelet-európai kis szláv nemzetiségek miatt. Így jutnak el utazóink a pánszlávizmus, a szlavofilizmus kérdésének vizsgálatához is.

A szlavofil mozgalom gyökereit Thallóczy abban látja, hogy az orosz társadalom egy része minden idegennel, nyugatival szemben a népies elemet domborította ki. Ebből az eleinte irodalmi reakcióból vált végül is politikai program, s egy további lépés ettől Thallóczy szerint Herzenhez és Dosztojevszkijhez, a pesszimista és nihilista iskolához vezet, melynek alapgondolatát Belinszkij fejezte ki a legpontosabban. Thallóczy azután különösen Katkov és Ivan Akszakov működését vizsgálja, és úgy látja, hogy Akszakovnak sikerül a nemzeti fanatizmust felkorbácsolnia, amennyire csak lehet, hatása azonban most már múlóban van. Rajeczi úgy látja, hogy a pánszlávizmus mint politikai program nem jelenthet egyebet, mint a kis szláv népek beolvasztását az orosz birodalomba, ez azonban nem fog sikerülni, mert a többi szláv nép ugyan vár segítséget a nagy orosz birodalomtól, de ugyanakkor ezek a népek meg akarják tartani nemzeti egyéniségüket, és többre is tartják magukat az oroszoknál, elsősorban a művelődés szempontjából. Szerinte különösen azok a népek, amelyek nem a keleti, hanem a nyugati kereszténységhez csatlakoztak, nem hajlandók feloldódni az orosz államban. De még a szerbek és bolgárok sem, bár a keleti egyházhoz tartoznak. Thallóczy 1913-ban újból megvizsgálja ezt a kérdést is, és megint csak úgy látja, hogy bármilyen hajlandóság is volna a hivatalos orosz kormányzatban, hogy

beolvassza a többi szláv népet, megnyugvással állapítható meg, hogy erre sohasem kerülhet sor.

A szlavofil mozgalom és a pánszlávizmus kérdése tulajdonképpen Oroszországnak az európai és a világpolitikában játszott szerepéhez vezet. Az orosz társadalom elszigeteltnek érzi magát. Vojnich a vonaton beszélget egy orosz nagybirtokossal, s elmondja neki, hogy azért tanult meg oroszul, mert rokonszenvezik az orosz néppel. „»Csakhogy minket is szeret valaki!« sóhajtott fel az öreg úr, mintha a... békés, szomorú orosz közönség lelkületének adott volna vele kifejezést!"

Oroszországban nincs idegengyűlölet, a franciák iránt egyenesen nagy a rokonszenv, bár Thallóczy szerint azt, ami orosz, mindennél magasabbrendűnek tartják. A franciák iránti lelkesedésről az utazók közül sokan számolnak be.

Ami Oroszország külpolitikai terveit illeti, a századforduló táján általában úgy látják, hogy Oroszországnak Európában már nincs terjeszkedési lehetősége, de annál fontosabb hivatása van a Távol-Keleten. Gubányi még az orosz—japán háború előtt figyeli Oroszország itteni terjeszkedését, itt is nagy civilizáló szerepet tulajdonít ennek, és megcáfolja azokat a rémhíreket, amelyek 1900-ban nagyarányú orosz kegyetlenségekről terjedtek el. Almásy különösen sokat foglalkozik Oroszország és a kínai birodalom viszonyával. Erőteljesen hangsúlyozza, hogy a nagyhatalmak közül Oroszország az egyetlen, amely megfelelő partnere lehetne Kínának, amely ellenszolgáltatásokat is tud nyújtani a kínai birodalomnak. S a kettő együtt még nagy szerepre hivatott Ázsiában, együtt kell majd harcolniok más hatalmak terjeszkedési törekvései ellen. Ezért Kína is egyre inkább hajlik politikai és kulturális tekintetben Oroszország felé, hiszen „Oroszország az egyetlen hatalom, amely... valóban a kultúra áldásait hozza az ázsiai népeknek, anélkül, hogy annak átkait is behurcolná". Nevetségesnek tartja azokat a híreszteléseket, hogy Oroszország meg akarná hódítani Mandzsúriát vagy egyéb kínai területeket. Gubányi viszont, aki a helyszínen járt, úgy látta, hogy Mandzsúria bekebelezése az orosz birodalomba már csak rövid idő kérdése lett volna, ha közbe nem jön az orosz—japán háború. De amit Oroszország addig tett, az Gubányi szerint rendkívül elismerésre méltó.

Ezzel kapcsolatban kell megemlékezni arról, hogy Spaits, az orosz—japán háború szemtanúja, mint vélekedik a háború kérdéséről. Több ízben hangsúlyozza azt, hogy az orosz katonák jol

harcoltak, s bár az orosz hadvezetést is általában dicséri, egy-két kritikai megjegyzést mégsem tud elhallgatni. Végső következtetésként azonban rámutat arra, hogy „tisztán csak katonai szempontból nézve a dolgot, Oroszország számára a békekötés nem volt kényszerítő szükséglet". Hogy a háború után milyen lesz a helyzet további alakulása, azt még azok sem látják világosan, akik a békekötés után járnak ezen a területen. Pásztor inkább csak elégikus hangulatban számol be az itteni orosz kísérletekről, Port Artur hősies védelméről, de ő sincs meggyőződve arról, hogy Oroszország végleg kiszorult volna erről a területről.

A mindennapi élet apró megfigyeléseiből, beható vagy felületes tanulmányokból, az orosz valóság helyenként mélyebb megismeréséből épült fel az a kép, amelyet a magyar utazók Oroszországról alkottak, amelyek a magyar közönséget közvetlenül igyekeztek tájékoztatni. A részletek nyomán önkéntelenül felvetődik az utazókban is a kérdés, mi hát ez az Oroszország, milyen szerepe van az országon belül és kívül. Trefort még teljesen rejtélyesnek tartja Oroszországot, a Téli Palota előtt álló oszlop tetején az angyal mozdulatát úgy magyarázza, hogy „Oroszhon győzedelmeiért felsőbb erőknek tartozik". A későbbi utazók már kevésbé rejtélyesnek látják Oroszországot s főképpen arra utalnak, hogy Oroszország mostani állapota, kormányzási rendszere tarthatatlan. Persze Oroszország azért még a század második felében is nagy rejtély, még önmaga számára is, ahogy ezt Rajeczi megállapítja, s ezért népszerű Tyucsev kis verse, amely szerint Oroszországban csak hinni lehet. Oroszország nincs tisztában önmagával, hol nagynak érzi magát, hol kicsinynek, elbizakodik vagy elcsügged, általában még inkább gyermeknek mondható. Lehet, hogy még nagy jövendő áll előtte, „ha az oroszok nagy része tág hazájoknak jövendőbeli, egy neki sajátos társadalmi elv kifejlesztésén alapuló nagyságát várja, arra lehetnek elég jó okai".

Oroszország jövőjét Rajeczi elsősorban abban látja, hogy Szibéria végeláthatatlan tájait betelepítse, itt talál magának egy évezredre szóló feladatot. Emellett Rajeczi még úgy látja, hogy Oroszország további fejlődésében a kereszténység a legszilárdabb pont. Thallóczy is bizonytalan — még 1913-ban is — Oroszország jövendőjét illetően. A legtöbben megegyeznek abban, hogy Oroszország a nagy arányok hazája, már most is hatalmas, de a jövőben még többet ad majd a világnak, csak az a fontos, hogy minél előbb megszabaduljon az őt lenyűgöző zsarnoki rendszertől. Ennek az

időnek hamarosan be kell következnie, a cár és hívei már nagyon érzik uralmuk végét, rettenetesen félnek tőle, és görcsösen ragaszkodnak hatalmukhoz. „Nem tudom, mi több, a kaszárnya-e, vagy a templom? — kérdi Pásztor. — Ez különben Oroszország kormányzati elve . . .” De Oroszország még nagy lesz, termékeny tájain boldog emberek élnek, majd. „Majdan — ha Oroszország végleg felébred és a forradalom levegője sivítva és zengve tódul ki a cári és papi Oroszország szelepein. És ez meg fog történni, nem azért, mert a szabad eszméknek győzni kell, vagy mert elcsépelt frázisok mindig diadalt aratnak, hanem mert az emberek élni akarnak, és a szükség kényszeríti majd őket erre a haladásra.”

VI.

Még egy kérdésről kell megemlékeznünk, az orosz—magyar kapcsolatokról. Besze még a magyar és az orosz arisztokraták barátkozásáról beszél. Thallóczy már szélesebben veti fel a kérdést, szerinte Oroszországban nincs ellenszenv a magyarokkal szemben, mert a nép általában nem is tud róluk, de azok az orosz katonák, akik 1849-ben Magyarországon jártak, csak jó hírünket terjesztik. A magyarországi nemzetiségek elnyomásáról Thallóczy szerint csak a sajtó és a pánszláv párt tud, a nép legfeljebb a magyarországi ortodox vallásúak elnyomása miatt háborodik fel. Persze még olyanok is akadnak, akik rajonganak a lovagiasnak tartott magyar nemzetért, de úgy, mint valami egzotikumért. „Az igazi orosz, ki maga látta országunkat, elfogulatlanul, mondhatni sympathiával nyilatkozik rólunk.” Ogyesszában, az ottani középiskolában azt tapasztalja Thallóczy, hogy majdnem rokonszenvesen beszélnek hazánkról, s a nemzetet egyénileg tisztelik, a helyi újság Jókai egyik regényét közli folytatásban. Politikai tekintetben viszont Magyarországban a szlávok elnyomóit látják, s ezért hivatalosan nem rokonszenves az ország.

Ez persze nem a legjobb tapasztalat, az utazók éppen ezért nem is szívesen foglalkoznak ezzel a kérdéssel. De meglepőnek tartják a sok analógiát, amely a magyar és az orosz paraszt között található. Különösen Almásy foglalkozik könyvében sokat ezzel a kérdéssel. Ez a sokkal nagyobb pozitívum, amely az utazásokból adódik. Vége van már azoknak a hiedelmeknek, hogy Oroszországban meg lehet találni valahol a kaukázusi népek között a magya-

rok rokonait. A magyar őstörténetre sok analógiát és sok támpontot nyújthat az orosz tudományosság, de ennél a kapcsolatnál több és mélyebb az, amit éppen a két nép sok hasonló vonása nyújthat, ez kapcsolhat össze minket leginkább.

S még azt is meg kell említeni, hogy a magyar utazók sok olyan dolgot találnak Oroszországban, amit érdemes volna Magyarországon is meghonosítani. Néha csak apróságok ezek, hogy a színházakban hosszabb szünetet érdemes tartani, vagy a hivatalokban kalaplevéve illik megjelenni. De vannak komolyabb és mélyebb vonások is, amelyeket érdemes figyelembe venni. „Mi magyarok nagyon sokat tanulhatnánk az oroszoktól — mondja Molnár. — Van más műveltség is, mint a német. Nálunk most valóban germanolatria (németimádás) uralkodik. Azt lehet mondani, hogy a latin és szláv civilizációk nem léteznek számunkra, mert nem ismerjük őket. Ám magas színvonalon áll mind a kettő... Nem szükség ma már védeni az orosz műveltséget, védi az maga magát eléggé."

Ellenszenves és rokonszenves jelenségek, tarka képek és mélyebb megfontolások, ezekből szövődik a kép, amelyet az oroszországi magyar utazók elénk tárnak. Sok mindent láttak, tapasztaltak és tanultak. S a végső felismerés, mint láttuk, az, hogy van mit tanulni Oroszországtól.

IRODALOM

A kérdéssel eddig ilyen formában két munka foglalkozott. Az egyik *Tóth László:* Voyageurs hongrois en Russie au XIX-e siècle. Nouvelle Revue de Hongrie (1942. II. 25—35. old.), amelyik csak néhány utazóra vonatkozólag foglalja össze az adatokat, a másik *Agárdi Ferenc* munkája (Magyarok a cári Oroszországban. Bp. 1955.), amely forrásait néha meglepő feluletességgel használja. Agárdi munkája többnyire csak azt kívánta tisztázni, ki, mikor és merre járt Oroszországban.

Ebben a dolgozatban arra törekedtunk, hogy megmutassuk azt, mit láttak a magyar utazók Oroszországban, és milyen tanulságokkal jottek haza, nyomtatásban megjelent munkáikkal hogyan járultak hozzá Oroszország képének kialakításához.

Alább felsoroljuk a felhasznált munkákat, mindegyiknél zárójelben közöljuk a felhasznált idézetek lapszámát az idézetek előfordulási sorrendjében.

Almásy Gyorgy: Utazásom orsz Turkesztánba. Bp. 1901. 537—555. o. Klny. a Természettudományi Kozlöny 385. fuzetéből.

— —: Vándor-utam Ázsia szívébe. Bp. 1903. XII. 737. o. (662, 135, 47—48, 227, 589, 224. o.).

Bálinth Gábor jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. Pest. 1874. 31. o.

Besse Jean—Charles: Voyage en Crimée, au Caucase, en Géorgie, en Arménie, en Asie-Mineure et à Constantinople, en 1829 et 1830; pour servir à l'histoire de Hongrie. Paris. 1838. V, 464. o., 5 tábla.

Csudáky Bertalan: Napkeleti tájak. (Krím és Kaukázus.) Bp. 1907. 175. o. (144, 84. o.)

Déchy Mór: Kaukázus. Bp. 1907. XVI. 477. o.

Dobrovits Mátyás: Oroszországi utam. Népszerű felolvasás... Pozsony. 1897. 64. o. (22—23, 49. o.)

Gáspár Ferenc: A föld körül. V. k. Ausztrália, Csendes-óceáni szigetek, Japánország, Khina, Szibéria. Bp. 1908. 588. o. (578. o.)
Gubányi Károly: Öt év Mandzsuországban. Bp. é. n. VII. 1, 327, 1. o. (250. o.)
Hollós László: Úti jegyzetek a Kaukázusból. Kecskemét. 1899. 67. o. Klny. a Kecskemét XXXVII. évf. 16. skk. számaiból. (36. o.)
Hunfalvy Pál: Utazás a Balti-tenger videkein. I—II. k. Bp. 1871. XII, 427.; VII, 454. o. (II. 60. o.)
Jerney János keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett 1844 és 1845. I—II. k. Pest. 1851. IV. 329, 2; IV. 316 o., 3 tábla, 1 térkép.
Latinovits Géza: A fehér cár birodalmából. Úti jegyzetek, Zombor. 1898. 53. o. (50, 35. o.)
Molnár István: Szankt Petersburg. Pillanatnyi felvételek. A hajdúboszorményi ref. fogymn. értesítője 1909/10. 3—32. o. (22, 19, 31—32. o.)
Nogel István utazása Keleten. Átdolgozta s függelékkel bővítve kiadta Schultz testvérpár. Pest. 1847. 6. 196. o. (38—39, 48. o.)
Pásztor Árpád: Budapesttől a föld körül Budapestig. Bp. 1911. 313, 2. o. (12, 18, 20, 65, 26, 66. o.)
Podmaniczky Frigyes br.: Úti naplómból. Pest. 1853. 2, 155, 1. o. (46, 79, 16, 23, 26, 44, 62, 64, 35. o.)
Prinz Gyula: Ázsia szívében. Bp. 1911. 78, 1. o.
— — : Utazásaim Belső-Ázsiában. Bp. 1911. XVI, 333. 10. o. (280. o.)
Rajeczi István: Oroszországból Oroszországról. Budapesti Szemle 1885. 42. k. 57—75. o. (62. o.)
Spaits Sándor: Mandzsúrián át kozákokkal. Élményeim az orosz—japán háborúból. Bp. 1907. 355, 4. o. (237, 338, 352. o.)
Thallóczy Lajos: Oroszország és hazank. Bp. 1884. VI, 2, 276. o. (III, IV, 242, 186, 193, 188, 220, 228, 3, 194, 206, 40, 42, 38, 158, 160—161, 215—216, 202—203, 201, 198, 173, 180, 6. o.)
Deli (Thallóczy Lajos): Tudákos levelek. Bp. 1914. 161. o. (86, 23, 81, 20, 30. o.)
Trefort Ágoston: Utazási toredékek. Budapesti Árvízkonyv IV. k. 1841. 225—259. o. (227, 231, 250, 238. o.)
Viszolajszky Károly: Szellemi bongészés Svéd—Norvégia és Oroszországban. Útirajz. Érsekújvár. 1905. 179, 1. o.
Vojnich Oszkár: Oroszországban. A 40. és 62-ik szélességi fok között. Bp. 1904. 71. o. (11, 59. o.)
Vutkovich Sándor ifj.: Oroszországi úti emlékeimből. Pozsony. 1902. 84. o. Klny. a Nyugatmagyarországi Hiradóból. (45, 21. o.)
Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása. 1. k. Bp.—Leipzig. 1900. 634, 1. o. (7. o.)

Puskin és a magyar társadalom

Kovács Endre

A magyar és az orosz nép sok százados kulturális kapcsolatainak történetében fénylően világít Puskinnak, az orosz nemzet egyik legnagyobb géniuszának az alakja. A költő — ha valóban nagy művész — mindig nagy hódító is! Tisztában voltak ezzel már a régi rómaiak: *auctoron* azt értették, aki hódít, aki a haza határait szellemi értelemben tágítja. A költői alkotás *„anyagtalan nagy művének"* hódításáról írta Puskin is egyik legszebb versét:

Egészen én sem pusztulok el. Kemény
lantom szavában lelkem a vad halál
Elől kiszökhet, él dicsően
Míg csak egy énekes él e földön.

Nevem bejárja ezt az orosz hazát,
Visszhangzik a szláv s finn ajakon, a még
Vad tunguzén s a messze puszta
Híve: a kalmuk is eltanulja.

(Illyés Gyula fordítása)

Tegyük hozzá: nemcsak széles Oroszhonban tanulta meg minden nép a költő nevét. Művei eljutottak a világ minden részébe, csodálatot, elismerést és rajongást váltva ki a nemzetekből. A világirodalom egyik leghatalmasabb költői egyéniségét ismerte meg az emberiség Puskinban, kinek művei az orosz nép legszebb és legjellegzetesebb vonásait sűrítik művészi formákba. Az orosz nép tehetsége, szabadságszeretete, értelme, állhatatos jelleme, hazája iránti mély ragaszkodása egy költőben sem fejeződik ki szebben, mint Puskinban. Költészetébe felszívta mindazt, ami az orosz irodalmi hagyományok között haladó és értékes elem volt. Mélyen

összeforrott a néppel, ennek kultúrájával, valóságos életével, gondjaival s örömeivel. Népi forrásokból táplálkozó művészete természetes módon találkozott az egyszerű dolgozók érdeklődésével és szeretetével. Az orosz nép szívébe zárta Puskint, de szívükbe zárták az orosz irodalom nagyjai is, akik egytől egyig sokat tanultak tőle.

Puskin szellemének hatása még életében kezdődött, nevének híre s művei hamar átlépték az orosz határokat. Ismeretes Goethével, Mickiewiczcsel való barátsága, ismeretesek Prosper Merimée, Sienkiewicz, Zola elragadtatott nyilatkozatai Puskinról. Az orosz költő, akiről Belinszkij azt mondta, hogy „Oroszországról írt Oroszországnak", valójában az egész emberiség számára alkotta verseit: életében s halála után mindenfelé megszerették és sokfelé utánozták is. Egyben megnyitotta a kaput az orosz irodalomnak a külföld felé, előkészítette a többi nagy orosz író: Gogol, Turgenyev, Tolsztoj, Csehov, Gorkij hódító útját. Mindezek Puskin nyomdokain haladtak: a realizmusnak Puskin által vágott ösvényét szélesítették.

Puskin költészete Magyarországra is eljutott. Műveit megszerették az írók, de megszerették a tömegek is. A szláv irodalmak nagy költő-egyéniségei közt nincs még egy, akinek népszerűsége felvehetné a versenyt Puskin magyarországi közkedveltségével. Azóta, hogy az első irodalmi tudósítások hírt adtak életéről: a cári önkényuralommal szemben tanúsított bátor magatartásáról, szabadságszeretetéről, száműzetéséről, tragikus haláláról, a magyar nép mindinkább a maga költőjének is tartotta Puskint. Az orosz költő neve idővel egyre természetesebben csengett nemcsak az írók körében, hanem az olvasók táborában is. Különösen ismertté, és jó fordítás révén népszerűvé vált az *Anyegin Eugen* a múlt század utolsó évtizedeiben, amidőn Illyés Gyula szavai szerint „az Anyegint országszerte oly lelkesen olvasták és citálták nálunk is, akár Oroszországban".

Puskin magyarországi népszerűsége sokkal szélesebb hullámokat vert, mint ahogy általában idegen költők esetében történni szokott. Művei, köztük elsősorban az *Anyegin*, behatoltak a magyar olvasók tudatába, megalapozták a magyar nép oroszbarátságát, nagy érdeklődést keltettek az orosz társadalom problémái iránt, rokonszenvet támasztottak a cári rendszer által elnyomott orosz nép szabadságtörekvései, az orosz nép kultúrája iránt, s megnyerték a magyar közvéleményt az orosz írók művei számára.

Puskin az orosz irodalom nagy értékeire hívta fel a figyelmet, és a magyar olvasóközönség rövidesen szomjas érdeklődéssel fogadta az orosz realista írók alkotásait.

Amikor tehát a költő magyarországi hatásáról szólunk, nem pusztán az irodalmunkra gyakorolt hatásokra kell gondolni. Puskinnak a magyar irodalom részéről történt fogadtatása eleven bizonyítéka annak, hogy íróink, költőink egészséges érzékkel fogadták a világirodalom hozzánk eljutó remekműveit, és ezek újabb alkotásokra ösztönözték kis és nagy íróinkat. Az orosz klasszikus művészet új irányzata, a realizmus szólt a magyar írókhoz és olvasókhoz, a puskini mű népszerűsége tehát ennek az új, haladó irodalmi áramlatnak az elterjedését is segítette nálunk.

De a puskini mű megejtő hatása mellett megmutatkozott a költőnek s az embernek a példamutatása is: a szabadságért, a haladásért küzdő Puskin nagyszerű alakja! A magyar írók és olvasók Puskint legszívesebben Petőfivel hasonlították össze, és ennek a hasonlatnak mély értelme van. Petőfi a magyar nép legtisztább költői eszményképe, az igazi költő, aki életét adja a szabadságért. Puskinban ugyanezt a harcos szabadságszeretetet érzi a magyar olvasó!

Puskin és a magyarság kapcsolata sokkal több tehát pusztán irodalmi vonatkozású kérdésnél. A nagy orosz költő művészete nemcsak az irodalom munkásait nyerte meg — eljutott a magyar néphez is. Puskin, mint Illyés Gyula írja, „azok közé a kevés számú idegen költők közé tartozik, akiknek keresztnevét zökkenő nélkül lehet magyarul emlegetni, mert hisz apáink is így emlegették és elég gyakran ahhoz, hogy a mi fülünk is megszokja".

*

Puskin költői hírneve már a múlt század 20-as éveiben túlszárnyalt az orosz határokon. A Napóleon oroszországi rablóháborújában helytállt orosz nép magára vonta a Nyugat figyelmét. 1812-ben az orosz nép az egész világ előtt megmutatta hazafias erényeit, le tudta győzni Napóleon Grande Armée-ját, ezt a többségében nemzetközi elemekből, elnyomott népek fiaiból verbuvált óriási hadsereget.

Európa elismerte az oroszok katonai értékét s igyekezett megismerni az orosz kultúrát is. Nyugaton csodálkozással látták, hogy az orosz föld nemcsak nagy hadvezéreket termelt ki, hanem

Oroszország a tudományok és a művészetek terén is nagyot haladt előre Nagy Péter óta. Nagyszerű tehetségek tűntek fel: Lomonoszov, akiről Puskin azt írta, hogy „ő a mi első egyetemünk", Ragyiscsev, Gyerzsavin, Fonvizin, Karamzin, Krilov, Novikov. E kiváló tudósok és írók munkái megértették a Nyugattal, hogy Oroszországban mélyreható történelmi változás következett be: a nyugati kultúrát utánzó hivatalos irodalom mellett Puskin fellépésekor már egy erőteljes, a nyugat haladó vívmányait értékelő, de mégis eredeti orosz irodalom is fennállott. Ez az irodalom a néphez fordult, s ennek életéből merítette mondanivalóját. Puskin első verseinek megjelenésekor egyes körökben még élt a nyugatutánzás, de a születő új, az önálló orosz irodalom már erőteljesen követelte jogait.

A Napóleon felett aratott győzelem felkeltette az orosz népben a saját erejébe vetett hitet. Megjelentek az írók is: Puskin versei, Krilov meséi, Gribojedov, Gogol, Belinszkij munkái. Megindult az irodalmi vita és az orosz értelmiség körében hevesen csaptak össze a nézetek az irodalom és a politika kérdéseiről. Puskin munkáival beköszöntött a realizmus. Megjelent az orosz irodalom első realisztikus költői elbeszélése, az *Anyegin*, s az első realisztikus történelmi elbeszélés, *A kapitány leánya*. Követi őket az első orosz realista történelmi dráma, a *Borisz Godunov*.

Az új orosz irodalom értékeit német fordítók közvetítik Nyugat felé. A nyugati irodalmi közvélemény pedig, amely korábban az orosz irodalomban legfeljebb egzotikumot keresett, meglepődve látja, hogy Oroszországban a század első évtizedeiben eleven, pezsgő irodalmi élet zajlik, az orosz kultúra nem hogy nem marad el a nyugati nemzetek kulturális élete mögött, hanem eredeti és új eszmékkel gazdag kultúra az. Puskin nem alaptalanul helyezte Krilov meséit a Lafontaine-féle mesék elé. Az orosz forradalmi-demokraták bátor fellépése pedig méltán váltott ki csodálatot Európa-szerte a haladás táborában. Oroszországban egy nagy irodalom bontogatta a szárnyát, olyan irodalom, amelynek már tiszteletre méltó hagyományai voltak s amely éppen most, Puskin művészetében teljesedett világméretűvé.

Magyarországon a múlt század 20-as éveiben a szláv irodalmakról még csak alig-alig vesznek tudomást. Az orosz irodalom első bemutatkozása az 1828. évre esik. A *Tudományos Gyűjtemény* ez évi II. kötetében, a „Kulföldi literatúra" rovatban Horvát István ismerteti Karamzinnak *Geschichte des russischen Rei-*

ches c. művét, amely a második eredeti kiadás alapján jelent meg német nyelven Rigában, 1820-ban, tíz kötetben. Az ismertetés azt mutatja, hogy a magyar tudományos élet kezd figyelmet szentelni az orosz kultúra kérdéseinek. Karamzin hatalmas művének olvasása tiszteletre gerjeszti a jeles magyar történészt, elismeréssel szól e kitűnő vállalkozásról: az orosz nyelven írott történelemről, amelyből megjelenése után 26 nap alatt háromezer példányt nyomban elkapkodtak.

A szláv irodalmak magyarországi népszerűsítésének gondolata a húszas évek végén merül fel a *Tudományos Gyűjtemény* lelkes fiatal munkatársának, Toldy Ferencnek az agyában. Toldy rendkívül fontos feladatnak tekintette azt, hogy a külföld nagy írói előtt megnyissa az utat Magyarország felé. Az idegen irodalmak megismerésétől várta a magyar irodalom felvirágzását, meggyőződéssel hirdette, hogy az idegen nyelvekből való fordítások minden nép irodalmának csak hasznára lehetnek. Ő maga a magyar költészetet német nyelven igyekezett népszerűsíteni Nyugaton. 1828-ban jelent meg *Handbuch der ungarischen Poesie* c. válogatása két kötetben, Pesten és Bécsben. Ezt követték 1829—30-ban nagyobb németországi és angliai tanulmányútjai. Járt Párizsban, Svájcban és Olaszországban is, mindenütt irodalmi kapcsolatokat teremtve. Nagy olvasottsága s az európai irodalmakban való jártassága érthetővé teszik, hogy éppen ő vállalkozott arra, hogy a szláv irodalmakat megismertesse a magyar olvasókkal. Cikkei mindig többek egyszerű ismertetésnél: tartalmazzák a szerző éles megfigyeléseit is, a magyar viszonyokra vonatkozó megjegyzéseit, kritikáját. A múlt század 20-as éveiben tette meg első, bizonytalan lépéseit a magyar irodalmi kritika. Toldy is híve volt a kritikai szellemnek, és ennek megfelelően a külföldi irodalmakat ismertető cikkeit is teletűzdeli bíráló megjegyzésekkel. Az idegen irodalom megismerése számára egyben tanulság is; az idegen példa lelkesíti. Követésre int, ha valami jót tapasztal, igyekszik szélesebbre tárni a magyar irodalmi élet kapuját s elévülhetetlen érdeme, hogy a nyugati irodalmak fejlett költészete mellett észreveszi a kelet-európai népek, köztük elsősorban a szlávok friss költői értékeit is.

Toldynak köszönhető, hogy a magyar olvasóközönség már 1828-ban színes képet kapott az orosz irodalmi életről. Az *Orosz poézis* című tanulmánya a *Tudományos Gyűjtemény* 1828. évfolyamának X. kötetében (105—114. o.) jelent meg. Valójában kül-

földi eredetű kompiláció, a Szentpétervárott 1825-ben megjelent *Északi virágok* c. orosz zsebkönyv adatait használja fel, s eredetileg németül látott napvilágot. A németországi folyóiratok kivonatos közlését veszi át Toldy Ferenc, mert — mint írja — „a tárgy humánus interresszéjű tárgy s az értekező gondolkozó fejnek mutatkozik". A magyar író előtt Müllner *Mitternachtblatt*ja fekszik (1827. évf. 202. sz.), ennek kivonatát adja, hozzáfűzve a saját észrevételeit. Kitetszik, hogy Toldy az irodalmi fejlődés jegyeit keresi az orosz irodalomban is, mintegy példaképpen a hazai íróknak. Erre mutat az a megjegyzése, hogy „mert a jó mindég jó, s kezdő literatúrában, a millyen a miénk, a jót elégszer nem ismételhetni".

Fölöttébb érdekesek az első orosz tárgyú magyar ismertetés értékelő megjegyzései. A jól tájékozott német szerző felvonultatja az akkori orosz irodalom nagyjait, említi Ozerov szomorújátékait, mint a „legfelségesebbeket, leglelkesebbeket, legsokoldalúbbakat", Gyerzsavint, „akiről elmondhatni, hogy poétának születnie kell", tisztelettel adózik Krilovnak, kiemelve eredetiségét, gondolatainak mélységét, őszinteségét, népszerűségét. Az újabb költők közül Zsukovszkij jelentőségét emeli ki, kinek „veleszületett rendkívüli tehetségét a legmíveltebb ízléssel, mély poétai érzést az orosz nyelv titkainak tökéletes ismeretével, a költés törvényeinek szoros tisztelését rátermettséggel a természet scénáji festésére, nála egyesülve lelni". Batjuskov nevének említése után Puskint jellemzi röviden. „A legközelebbi négy évben (1821—5) Puschkin három olly költeményt ada, melyek a külföldön is elhíresedtek volna: Ruszlan és Ludmilla, A fogoly. a Baktschissarai szökőkút".[1]

Hat év múlva, 1834-ben Toldy Ferenc a *Tudománytár* lapjain folytatja az orosz irodalom magyarországi népszerűsítését. „A Moszkva literatura jelen állapotja" címen[2] közli „egy lelkes orosz dáma levelét", amely egy genfi tudóshoz címezve a *Bibliothèque Universelle* egy öt évvel azelőtti füzetében látott napvilágot. Ilyen vékony ereken csordogált akkoriban az orosz irodalom Nyugat felé! Toldy szerint a cikk helyes felfogással íródott, és sok érdekeset mond el az oroszokról, kiket a magyar szerkesztő „a világ politicai viszonyaiba mindig hatalmasabban és hatalmasabban bekapó nép"-nek tart.

Ez az első olyan írás, amely a magyar olvasót a cári abszolutizmus kegyetlen elnyomásáról, a cenzúra terrorjáról tájékoztatja. 1834-ben vagyunk: a cári hatalomnak sikerült elnyomnia az 1831.

évi lengyel nemzeti felkelést. A lengyelek szabadságharca megmozgatta a haladó magyar középnemesség széles rétegeit; Magyarországon a nép felszabadításáról gondolkodó demokratikus erők nyíltan odaállottak a lengyelek felkelése mellé, leplezetlenül folyt az agitáció megsegítésuk érdekében, majd, amidőn a felkelés elbukott, a részvét érzése vált uralkodóvá. A kongresszusi királyság lengyel lakosságára Paszkevics szörnyű terrorja nehezedett, a lengyel demokratikus erők az emigrációból küldték segítségkérésüket a világnak, s a Habsburgok elnyomása alatt élő magyar írók, költők legszebb műveikben foglaltak állást a lengyel nép alkotmányos élete mellett.

A cárizmus rendszere nem volt népszerű nálunk, ahol ugyanaz a reakciós erő bénította meg a nemzet fejlődését, mint amely az orosz népet tartotta bilincsekben. Íróink jogos sérelme volt a bécsi cenzúra, s a cenzúra sanyargatta az orosz alkotó szellemeket is. A *Tudománytár* cikke így számol be az írói szabadság lábbal tiprásáról Oroszországban:

„Nem szűkölködünk mi egy gazdag és eredeti literatúra egyik szükséges eleme nélkül sem. A politica tiltott jószág lévén, a lelkesebb emberek nem vesztegetik minden tehetségüket pamphletírásra s az excellentiások gúnyolására, mint Franciaországban, hol a jezsuiták, a charta s a ministerek annyi tollat foglalnak el; hol Villele urat és társait versekben is kegyesek dicsőíteni — Oroszországban a cenzúra eszére hozná a bátor poétát."[3]

Az oroszországi irodalmi fellendülést meleg rokonszenvvel ismertető tanulmány az 1828-ban kelt hasonló jellegű beszámolónál valamivel részletesebben ismerteti név szerint az orosz írókat és költőket: Karamzint, az „orosz Titus Liviust", Jonkovszkijt, a „románcos iskola megalapítóját", Batyuskovot, „az új classica iskola tagját", Krilovot, az orosz Lafontaine-t, Dimitrevet, Kozlovot, de mind közül kiemelkedik Puskinnak a neve. Róla már valóságos kis portrét készít:

„Puschkin Sándort, az orosz Tyrtaeust, teremtő lángész bélyegzi. Egykor visszaélt lelke minden tehetségeivel; száműzetve a Kaukázus bérczei közé, az elmélkedés azokat megérlelte. Miklós cár visszahívta s mondá néki: »Írj, én magam leszek cenzorod.« Csodálatos erővel bír a szenvedelmek kifejezésében, s nagy ügyességgel a nyelv sajátságos fordulatai használatában. Általában nem mímel senkit s gyakran Byron magasságáig emelkedik fel. Több költő művei jelesek erő és merészség által, gazdagítják lite-

ratúránkat. A kaukázusi fogoly festi ama vad csoportok harcos erkölcseit; Oneguine magasabb társaságainkét."[4]

Ez a jellemzés bizonyítja, hogyan tekintettek a kortársak Puskin költészetének eredetiségére. Helyesen állapították meg, hogy nem utánoz senkit, hanem a maga nyelvén a maga mondanivalóját mondja, s habár a cikk Puskin neve mellett említi Byron nevét, ez csak az összehasonlítás kedvéért történik.

A *Tudománytár* 1834. évfolyambeli ismertetése volt az első fecske. Utána cikksorozat ismerteti a szláv irodalmakat, mintegy jelezvén, hogy irodalmi életünk érdeklődése kitágult, a figyelem a szláv népek kultúrája felé fordul.

1837-ben a *Tudománytár* Toldy Ferenc tollából ismét az orosz irodalmat ismerteti a Blätter f. Liter. Unterh. 1837. júniusi és júliusi száma alapján. Ugyanebben az évben a lengyel irodalomnak is helyet szentel a lap, de a varsói keltezésű közlemény nem éri el a cseh és az orosz irodalmakat ismertető közlemények színvonalát.

A *Tudománytár* mellett a *Hasznos Mulatságok* is közöl 1836-ban (I. k. 325—8. o.) egy Bulgarin alapján írott beszámolót „Az orosz literatúra haladása és jelen álláspontja" címen, mely Nagy Pétertől kezdve vázolja az orosz irodalmi viszonyok fejlődését. Puskinról azt írja, hogy minden eredetisége mellett is csak követője Zsukovszkijnak — de rögtön hozzáteszi, hogy nem utánzója.

Puskin nevének magyarországi elterjedéséhez nagyban hozzájárult a költő tragikus halála. Erről az első jelentést a *Hazai s Külföldi Tudósítások* 1837. évf. 20. száma (ápr. 8.) közölte, egymondatos hírben: „Puschkin Sándor költőnek febr. 10-én 38-ik évében történt halálával nagy veszteség érte az orosz literatúrát." A lap következő számai már a tragikus esemény részleteiről is tájékoztatják a közönséget. Méltatják Puskin költői érdemeit, beszámolnak végzetes kimenetelű párbajáról s arról a visszhangról, melyet a költő gyors, váratlan halála váltott ki hazájában.

A *Hazai s Külföldi Tudósítások* 1837. évf. 26. száma — nyilván német hírforrása alapján — részleteket közöl a költő temetéséről, kiemeli, hogy „a boldogult egész Oroszország előtt magas literariai hírben állott, s milly közrészvétre ébreszté halála a st. petersburgi közönséget, eltemetése napján lehete látni, az egyházba tömérdek ember gyűlt, kiknek nagyobb része csak híréből ismerte az elhúnytat, s köztük kitűnő személyek és néhány idegen diplomaták is valának". A lap figyelemmel kíséri Puskin tragikus

végű párbajának következményeit is, beszámol Heeckeren bárónak Oroszországból történt kiutasításáról. A magyar lap szerkesztője nem titkolja megvetését Puskin gyilkosával szemben, „ki Puschkin familiájának csendességét, nője eránti arcátlanságával megháborítá".

A múlt század 30-as éveiben az orosz irodalom iránti érdeklődés magvai már el voltak vetve Magyarországon. A magyar olvasóközönség tudott arról, hogy az orosz nép kultúrája Nagy Péter óta gyors ütemben emelkedett, hogy az oroszoknak nagy tudósaik, íróik és költőik vannak. Az orosz költészet legnagyobb alakjának, Puskin Sándornak a nevét is sokan ismerték már az országban. Jelentőségéről megemlékeztek a magyar nyelvű folyóiratok, de megemlékeztek róla — részben megelőzve a magyar híradásokat — azok a német és szláv nyelvű források is, amelyek nálunk jelentek meg, s amelyeknek olvasói között a magyarországi nemzetiségek tagjai mellett, minden bizonnyal szép számmal találhatunk magyarokat is. Safárik hamarosan nagy hírre emelkedő szláv irodalomtörténete mellett, a hazai nemzetiségi mozgalmak elindításában oly nagy szerepet játszó Kollár nevét említhetjük meg itt, kinek a szláv kölcsönösség jelszava alatt folytatott irodalmi munkássága szükségszerűen találkozott Puskin nevével és költészetével. A felvidéki iskolák szlovák, de részben magyar diáksága a 30-as évektől kezdve jól ismerte Puskin nevét, s a többi nagy szláv költők művei mellett mind többet szavalták Puskin verseit is. Közvetlenül Puskin halála után jelennek meg Puskin verseinek első — akkor még cseh nyelvű — fordításai Szlovákiában. Stúr, a szlovák nemzeti mozgalom vezére, Kuzmány népszerűsítik elsőkül a nagy orosz költő munkásságát a szlovák fiatalság soraiban.

A magyar irodalom kapcsolata Puskinnal a 30-as években nem terjedt túl az ismerkedésen. Nem tudunk arról, hogy Puskin költészete megihlette volna ennek az évtizednek a magyar költőit. Ennek magyarázatául természetes érvként kínálkozik az a körülmény, hogy Puskin munkái a szláv nyelveket nem tudók számára csak fordításokban váltak hozzáférhetőkké. Puskin népi nyelvének hatalmas értékeit elsősorban a szláv irodalmakban fedezték fel a kortárs költők, Puskin természetes módon előbb talált olvasókra és hívekre a szláv irodalmak művelőiben, mint a magyar írókban és költőkben. A cseh, a szlovák, a délszláv irodalmi életben Kollár problémafelvetése foglalkoztatta a Puskin

iránt érdeklődő írókat; Lengyelországban Mickiewicz teremtette meg Puskin népszerűségének feltételeit. Itt Puskin és a dekabrista költők neve egyet jelentett a cárizmus elleni lengyel—orosz összefogás programjával. Puskin és Mickiewicz barátsága a lengyel és az orosz nép barátságának hatalmas pillérévé vált.

A 40-es években a szláv irodalmaknak — elsősorban a lengyelnek és az oroszn ak — Toldy Ferenc után egy másik lelkes híve is támad Kazinczy Gáborban. Kazinczy Ferenc unokaöccse eperjesi diákéveiben szívta magába a szláv nyelveket. Ő ismerteti meg a magyar olvasóközönséget a legnagyobb lengyel klaszszikussal, Mickiewiczcsel, s több ízben fordít a lengyel költő műveiből. Az orosz irodalomról is hosszabb ismertetést írt a *Tudománytár* 1842. évf. 6. számában. Bulgarin Tádénak az *Északi Méh*ben megjelent ismertetését veszi alapul. 1844-ben jelent meg az első magyar nyelvű Puskin-fordítás, *A lövés* című elbeszélés Kazinczy Gábor fordításában, a *Regélő Pesti Divatlap*ban.

A német forrásokra visszamenő magyarországi Puskin-ismertetések jól teljesítették feladatukat, általában megbízható képet rajzoltak az orosz irodalmi fejlődésről. Puskint az első helyre tették a költők között. A magyar kompilációk felhasználták a német cikkek adatait, s így a magyar olvasó bepillantást nyert az orosz irodalom fejlődési szakaszaiba. Sok találó vonás jellemzi ezeket az ismertetéseket, bár az irodalmi irányok (romantika, realizmus stb.) kérdésében még csak homályban tapogatóznak.

A magyarországi ismertetések egyik közös forrása Bulgarin. Nem tartozik az orosz irodalom haladó értékei közé, mert mint szerkesztő és kritikus, a cári rendszer szolgálatában állott és reakciós nézeteket vallott. Puskin hírnevének s költői alkotásának külföldi terjesztésében azonban vannak érdemei. Cikkeiben nemcsak neveket és irányokat ad, hanem felhívja a külföld figyelmét az orosz irodalom fejlődésére is. A korabeli költészetből magasan kiemeli Puskin jelentőségét — amivel a reakciós körök is teljesen tisztában voltak —, megrajzolja összefüggését az előző nemzedék íróival, összehasonlítja kortársaival. Bulgarin alapján íródott Fekete Soma cikke az orosz irodalom történetéről a *Tudománytár* 1842. évfolyamába. A beszámoló az *Ausland* 1840. évfolyamának egy közleménye alapján készült. Puskinról ezt olvassuk benne:

„Az ő szelleme az orosz életnek minden elemét fölfogá, a jelent és jövőt, örömét és fájdalmát a népnek, dicsőségét és ragasz-

kodását a trónhoz és humorát. Puschkin egyedül magára nézve betölt egy korszakot; Kryloffon kívül senkit sem lehet említeni mellette, mert valamennyi, nem az előbbi korszakhoz tartozó költész csak szellemének visszfénye volt. Ő életet és mozgalmat vitt az irodalomba, s körötte csoportosult minden törekvés. Így p. o. első alkalmat nyújtott a classicizmusnak a romantismussal hosszadalmas és kemény tusára. Ő az orosz irodalomnak önmaga volt legfényesebb korszaka, melly teljes igazzal Puschkin korának neveztetik. Jelleme: philosophismus Moskvában, viadala a classicizmusnak a romantismussal, teljes diadala az utóbbinak, s azzal egyszersmind a nemzetiségnek föllépése az irodalomban; a prosa mindinkább könnyűdebbé és szabadabbá, a versalkotás tökélyesebbé lesz. S a regényes költemények dallása mindinkább terjed."[5]

Kétségtelen, hogy a múlt század 40-es éveiben a magyar írókat sokkal inkább foglalkoztatták a nyugati irodalmak, mint a szláv kulturális élet fejlődése. Az orosz irodalom magyarországi népszerűsítése terén aránylag kevés történt. A hazai szláv nemzetiségek mozgalmai összeütköztek a magyar uralkodó osztályok politikai felfogásával és azok a viták, amelyek a 30-as években még jobbára a kulturális élet síkján zajlottak, most éles politikai fordulatot vettek. A szláv nemzetiségek fiatal értelmisége azon az úton haladt, hogy nemzeti követeléseit mind sürgetőbben tárja a magyar uralkodó osztályok elé. A nemzetiségi mozgalmak a 40-es években egymást támogatták követeléseikben. A hazai szlávok a határon kívül is segítséget kerestek, s figyelmük gyakran irányult az orosz népre.

A magyar uralkodó osztályok szemében a nemzetiségi mozgalom elsősorban „szláv veszély"-ként jelentkezett. A magyar politikai élet irányítói attól féltek, hogy a hazai szlávság a cárizmus karjaiba kerül és a cári hatalom támogatását élvezve megfojtással fenyegeti a magyar elemet saját hazájában. A „pánszlávizmus"-tól való félelem a 40-es években a magyar nemzetiségi politika egyik fő jellemzője. A politikai élet valamennyi kiemelkedő képviselője, beleértve Kossuthot, Wesselényit, Széchenyit, Pulszkyt, a hazai szláv nemzetiségi mozgalmakat csakis az „orosz veszély" szemszögéből képes megítélni. A magyar politikusok a könyvek, brosúrák, újságcikkek egész tömegével lépnek fel a cári propaganda veszélye ellen, mindnyájuk közt talán a legmeszszebbre hatóan Wesselényi Miklós, kinek 1843-ban megjelent *Szózata* a cári hódítás veszélyének érzését a legmélyebben szugge-

rálta a közvéleménybe, és egyben védekezést is ajánlott: a monarchia föderatív átalakítását.

A 40-es években a magyar sajtó a legmélyebb aggódás hangján írt a „pánszlávizmus" fenyegető réméről, késhegyre menő viták folytak a nemzetiségi mozgalmak vezetőivel, akiket nyíltan a cárizmussal való paktálással vádoltak meg. Az írók veszélyben látták a magyar hegemóniát. A magyar közvéleménybe mélyen belerágta magát az a hit, hogy a cári birodalom léte hódításokon alapszik s eddigi életműködése is folytonos terjeszkedésből állott.

A 40-es évek politikai viszonyai nem kedveztek az orosz irodalom magyarországi népszerűsítésének. A magyar közvéleményt annyira befolyásolta a „pánszláv" mozgalmaktól való félelem, hogy a hivatalos cári rendszer mellett nem vette észre azokat a haladó orosz költőket s írókat, akik szemben állottak a népelnyomó cári zsarnoksággal. El kellett múlnia néhány évnek ahhoz, hogy magyar részről felismerjék a haladó orosz irodalom humánus értékeit, megismerkedjenek a nagy orosz klasszikus költők s írók szabadságszeretetével, az elnyomottak iránt érzett szolidaritásával és a cári önkény ellen vívott harcával.

Az 50-es években az orosz nép és az orosz kultúra iránti érdeklődés nagymértékben megnövekedett Magyarországon. Egyre több fordítás lát napvilágot a magyar folyóiratok hasábjain. Feltűnnek a korabeli orosz irodalom nagy nevei: Puskin mellett Lermontov, Turgenyev, Saltikov-Scsedrin. Új fejezet kezdődik a magyar—orosz irodalmi kapcsolatok történetében.

A forradalom leverését követő Bach-féle abszolutizmus fojtó légkörében a magyar írók csak álmodozhattak a független, szabad irodalmi életről. A cenzúra súlyosan nehezedett a magyar folyóiratokra. A szabadságharc emléke elevenen élt az emberek szívében, de a terror, a bosszúállás, a szörnyű vérengzés lehetetlenné tette, hogy a költők az 1849-ben megszakadt hangjukon szólaljanak meg. Ebben a tetszhalott légkörben az 50-es évek magyar folyóiratszerkesztői szívesen tekingettek a határokon túlra, és keresték a külföld nagy költőit, akiknek műveit a cenzurálás veszélye nélkül adhatták közre lapjukban. Így fedezték fel a magyar folyóiratok a nagy orosz költőket, elsősorban Puskint és Lermontovot, majd Turgenyevet. Az orosz költők és írók nemcsak hogy fogékony megértőkre találtak az abszolutizmus jármában nyögő nemzetnél, hanem ennél nagyobb szerepet töltöttek be: példamutatásuk lelkesített, erőt adott ahhoz a fogcsikorgató küzdelemhez.

amelyet a nemzet legjobb fiai vívtak a cenzúrával és az elnyomás általános légkörében eluralkodó szellemi tespedtséggel. a „belső cenzúrá"-val, amely szürkeséggel, színtelenséggel és tartalmatlansággal fenyegette az eredeti magyar irodalmi alkotásokat. A nagy orosz költők élete az bizonyította, hogy a cári birodalom elnyomó gépezete mellett mindenkor hallatta szavát a nép, amely nem volt azonos a kizsákmányolók, a despoták Oroszországával és a cári zsarnokság legsúlyosabb esztendeiben, a cári cenzúra legőrületesebb garázdálkodása idején is akadtak bátorszavú írók, akik az elnyomottak hangját szólaltatták meg, a nép szabadságvágyát fejezték ki alkotásaikban, s ezért magukra vállalták az uralkodó rendszer képviselőinek bosszúját. A magyar közvélemény, amely a 40-es években a „pánszlávizmus" politikai jelszavának hatására nem tudott különbséget tenni az orosz tömegek és elnyomóik között, amely nem vette figyelembe az orosz nép forradalmi hangulatát, ellenállásának számos jelét, most éppen az írók életének és munkásságának ismerete alapján megtanulja, milyen különbség van a cári rendszer és a kizsákmányolt orosz parasztság közt. Puskin és a hozzá hasonló bátor költőnagyságok élete lesz a példakép. A magyar olvasó az ő szabadságharcos életükön lelkesül, s hovatovább megismeri műveiket is.

Az 50-es években folyóirataink kétféleképpen juttatják szóhoz az orosz irodalmat: ismertetik a nagy orosz írókat, és közlik munkáik fordításait.

1855-ben a legnépszerűbb képes folyóiratunk, a *Vasárnapi Újság* 4. száma Bodenstedt Frigyes fordításainak megjelenése alkalmából részletes képet ad Puskin életéről. Ennek a beszámolónak (s az ezt követőeknek is) a költő szabadságharcos, bátor kiállása van a középpontjában. A szerző Puskinnak a cári hatalommal való összeütközését olyan részletesen ismerteti, hogy ebből nem nehéz kiolvasni a korabeli magyarországi viszonyokra való utalást. A Bach-rendszer kíméletlen szellemi elnyomása idején a *Vasárnapi Újság* szerkesztője leírja az oroszországi cenzúra-viszonyokat, s az olvasó önkéntelenül összehasonlíthatja azt a maga korának viszonyaival. Elmondja a lap cikke, hogy alig lépett az írói pályára Puskin, midőn egy ódájában a politikát érintette. Néhány nap múlva Pétervár főkormányzója, Miloradovics tábornok maga elé hívatja és mosolyogva mondja neki: — Nemde, ön Puskin Sándor? A költő némán meghajtotta magát. — Ismeri ön ezt a költeményt? Ön annak szerzője? — Igen, kegyelmes uram.

— Igen szép! Ezen mű ragyogó szép és sokat ígérő. Önnek szép tehetsége van Puskin barátom, és nem kell megállapodnia félútjában. Daloljon ön a mi nyírfáinkról és fenyves erdőinkről, tiszta éjszakáinkról, melyeknek tündöklése a nappaléval vetekszik, a holdvilág visszfényéről a magas Izsák-tornyon, a Balti-tenger kék habjairól, a hó fényéről a sivatag vadonban, népeink patriarkalis erkölcseiről, hadseregünk halhatatlan dicsőségéről, ezek termékeny, kimeríthetetlen anyagok az ön múzsájára nézve; de ami a politikát illeti, jegyezze meg magának jól, ifjú barátom, ahhoz a poétáknak semmi közük, és hogy a kormány minden tökéletességnek birtokában van. Őfelsége olvasta kegyed versét. Őfelsége törvényszerűleg bánhatna kegyeddel, mint felségsértővel; de ezt a császár nem akarja; s ön egy kis fenyíték után mehet a maga útjára."

A legsötétebb Bach-korszak dühöngése idején írta ezt az oroszországi viszonyokról a *Vasárnapi Újság*. A cári birodalom felséges ura eltiltotta a költőket a politikától; s milyen volt a helyzet minálunk? Soha azelőtt a cenzúra olyan kíméletlenül nem telepedett rá a szellemi életre, mint azokban az években! Ekkor írta Tompa *A madár fiaihoz*t, Arany a *Nagyidai cigányok*at, Vajda a *Virrasztók*at.

Az ismertetők Puskin élettörténetét legalább olyan érdekfeszítőnek tartják, mint irodalmi munkásságát. A *Hölgyfutár* 1859. évfolyamának 39. száma Dumas-nak Puskinról szóló megjegyzéseit közli, kiemelve a két író származásának hasonlóságát. Ezután következik az orosz irodalom rövid jellemzése:

„Egy nép csak akkor számíthatja magát a művelt nemzetek közé, ha saját irodalma van. Oroszország szellemi élete Krylov meséivel és Puschkin költeményeivel kezdődik. Oroszországnak most valódi nemzeti költői vannak: Krylov, Puschkin, Lermontov, Nikrasov, Rostopschin grófnő és mások. A regény költészetét Pisenski, Turgenew, Gregorowitsch, Tolstoi, Stschedrin, Jadonskaja és Stanitzki méltólag képviselik."

Foglalkozik a cikk Puskin származásának, családjának a kérdésével. Utal Dolgorukijra, aki művében megállapította, hogy Puskin nem származik előkelő családból. Állítólag Bulgarin is szemére vetette a költőnek, hogy alacsony származású, mire ő egy epigrammal felelt, mely Béranger „je suis vilain" („én csúf vagyok") művére emlékeztet, s prózában így hangzik: „Bulgarin úr mondja, midőn engem a zelóták közé sorol, hogy ősömet, Hanni-

balt, egy pohár rumért vette meg Senegalban egy orosz hajós. Ez igaz, de azt elhallgatá, hogy a sajkát, melyet a sors sok győzelem után Oroszország hajójává szemelt ki, ugyanő kormányzá erős kezekkel, Törökországból északig, hol a legutolsó városok feküsznek".

Az 50-es évek folyamán a magyar olvasóközönség gyakran olvashatott Puskin romantikus életfolyásáról; a lapok időről időre új részleteket mondtak el ennek a csodálatos életnek epizódjaiból. Megjelentek az első Puskin-fordítások is. Újházy György lefordítja a Piquedame-ot (*Divatcsarnok* 1855. 24—27. sz.), Fekete Soma 1858-ban a *Budapesti Hírlap*ban (171—177. sz.) közreadja a *Zöld dáma* fordítását, a *Nővilág* 1857. évf. 42. számában pedig *A hóförgeteg* c. elbeszélés lát napvilágot.

A magyar közönség érdeklődése az orosz írók és költők iránt nagy lehetett, mert a szerkesztők most már Puskin mellett bemutatják az orosz nép többi nagy költőjét s íróját. Első helyen Lermontovot. A *Magyar Sajtó* 1855-ben Lermontov híres művét, a *Korunk hősét* adja közre. A sikerületlen fordítás inkább csak a költő nevét teszi ismertté, de nem ad képet nagy tehetségéről. A művet Falk Zsigmond és Vajda János fordították. A *Hölgyfutár* 1855-ben a *Handschi Abrek* cserkesz novellát közli Vadnai Károly fordításában, a *Magyar Posta* 1857-ben a *Tamant*. A *Hölgyfutár* 1857. évfolyamában Székely József rajzolja meg Lermontov arcképét. Megszólal Turgenyev is: 1858-ban három elbeszélése jelenik meg.

A 60-as években a magyar irodalmi élet elevenebbé vált. A levegőben még érezhetők azok a káros miazmák, melyeket a bukott forradalom után a bécsi terror, valamint az uralkodó osztály árulása, a félelem és a kishitűség tápláltak. De az 1859-ben Ausztria életében bekövetkezett fordulat s a nyomában felébredő kiegyezési törekvések az osztrák udvar részéről — a magyar irodalmi életben is új mozgást hoztak. Az irodalom új színekkel gazdagodik, kiéleződnek a már korábban is meglevő ellentétek a reakciós és a haladó irányzatok közt. Csoportok alakulnak ki, amelyek hevesen harcolnak egymással. Gyulai Pállal és körével szemben felsorakozik az irodalmi ellenzék, Vajda János, Zilahy Károly és baráti körük. A harc a realista kritikáért, az új esztétikai elvekért, az irodalom fellendítéséért a 60-as években indul meg, de nem zárul le a 60-as évekkel.

A 60-as évek viszonyaira jellemző az a körülmény, hogy az

orosz irodalom nagyjainak szeretetében egyetértenek az irodalmi csoportok tagjai. Gyulai éppolyan szeretettel fordul a nagy orosz költők és prózaírók felé, mint Zilahy és Vajda köre. Maga Gyulai hívta az olvasók figyelmét fel az orosz irodalom magyarországi népszerűségére, azokban a soraiban, amelyeket 1862-ben Arany János lapjába, a *Figyelő*be írt:

„Örvendünk, hogy fordítóink az orosz irodalom iránt is kezdenek érdeklődni. Ezelőtt egy évtizeddel a magyar irodalom alig tudott valamit az oroszról, pedig ez az irodalom kitűnő költőket mutat fel. Puskin, Lermontov, Szologub, Turgenyev a legműveltebb nemzetek figyelmét is megérdemli. Emellett a mi irodalmunk és az orosz között a különböző viszonyok ellenére is sok hasonlóság van. Ott is, mint nálunk, csak néhány évtized óta vált nemzetiebbé a költészet: a népnemzeti elem nálunk is hasonló körülmények közt vívta fel magát: az orosz költő éppenúgy küzd a felsőbb körök franciás műveltségével, mint ahogy mi legműveltebb köreink németességével. A politikai és társadalmi viszonyokkal való elégedetlenséget éppenúgy megérezhetni az orosz költőn, mint a magyaron, csakhogy az orosz költőben több a melanchólia és az epés humor."

Gyulai tiszteletadása Puskinnak és a többi nagy orosz írónak nem magában álló jelenség. Gyulai azt a véleményt fejezi ki, amely akkoriban Magyarországon a képzett írók körében általános lehetett. Ami Gyulait illeti, az orosz költők s írók iránti vonzalma ifjúkori olvasmányainak erős élményein alapult. 30—31 éves korában Lermontov a legkedvesebb költője. Bodenstedt nyomán fordít tőle 1857-ben egy párbeszédes költeményt *(Szerkesztő, olvasó és költő)*. Fokozottan vonzódott Gogolhoz, akit 1853-ban ismert meg *Egy kép a régi jó időkből* c. rajza nyomán, amely Sükei Károly fordításában jelent meg a *Szépirodalmi Lapok*ban. Gogol *Köpönyeg*e sem maradt hatástalan munkásságára. *Az első magyar komikus* c. jóízű jellemrajzán kimutatható a *Köpönyeg* hatása. És szerette a fiatal Gyulai Puskint, a „társadalom nagy realista elemzőjét", akinek *Anyegin*ja nélkül nem jött volna létre Gyulai verses regénye, a *Romhányi* sem.

Az orosz írók szeretetére maga Arany János, a kor legnagyobb költője mutatott példát, amidőn a *Szépirodalmi Figyelő* 1861-ik évfolyamában megjelentette Gogol *Köpönyeg*ének fordítását. Érdekesen világítja meg Zsigmond Ferenc Aranynak az orosz irodalom, elsősorban pedig Gogol iránt tanúsított érdeklődé-

sét. Arany 1860-ban indította meg a *Szépirodalmi Figyelőt*, majd ennek megszűnése után 1863-ban a *Koszorút*. „Sok gondjába került a szerkesztés, mert nem volt elég munkatársa, s a meglevők sem támogatták eléggé. Szorult helyzetében, mikor novellára volt szüksége, magának kellett németből magyarra fordítani két orosz elbeszélést: az egyik Szollogub Előkelő világa, a másik Gogoly Köpönyege. Látszik, hogy Arany is vonzódott az orosz irodalom nemes realizmusú termékeihez, éppúgy, mint Gyulai, hiszen kettőjük műízlése nagymértékben egyezett egymással... Szerkesztői szorult helyzetében Aranynak is rá kellett szánnia magát, hogy eredeti elbeszéléseket próbáljon írni. De mind a három ilyen kísérlete töredék maradt; a leghosszabb töredék, a tizenkét lapra terjedő Kétablakú ház csípős hangú, részletező ábrázolásmódja, mintha Gogoly rajzain nevelődött volna. Gogoly iránti szeretetére vall az is, hogy a Köpönyeg hősének, Akakievics Akakinak, a nevét többízben írói álnévül választotta a maga számára."[6]

Arany, Gyulai és a 60-as évek többi orosz irodalom iránt érdeklődő írója javarészt német fordításokban ismerkedtek meg az orosz írók alkotásaival. Különösen Bodenstedt, a kitűnő német fordító volt a közvetítő. Puskin, Gogol és Turgenyev azok az orosz írók, akiknek a műveit a legnagyobb érdeklődéssel figyelték a magyar költők. Gyulai Pál már 1862-ben az olvasóközönség figyelmébe ajánlotta Turgenyev *Nemesi fészek* című regényének fordítását.[7] Turgenyev vadászrajzait a 60-as években részint a *Hölgyfutár*, részint Arany *Koszorúja* közölte, s az egészet Gyulai adta ki később az Olcsó Könyvtárban. Az irodalomtörténészek megállapították, hogy Turgenyev egyik vadaszrajza — mint szerkezet- és hangulatalakító elem — hatással volt Arany *Tengerihántás*ára.[8] Arany balladája 1877-ben íródott, s ekkoriban állott nálunk Turgenyev népszerűsége tetőfokán. Az *Anyegin*nak bizonyos hatását látja Arany *Bolond Istók*ján egy mai irodalomtörténészünk, Hegedüs Géza: „Olvassuk csak el figyelmesen Arany János Bolond Istókját, ezt a töredékvoltában is népszerű remekművet. A költő az első és a második ének megírása között ismerte meg Anyegint és ez az ismeretség megváltoztatta hangját, témakezelését. Arany János Arany Jánosibb lett Puskin hatására."[9]

Az orosz irodalom iránti általános érdeklődés a 60-as években már semmiképpen sem tekinthető spontán jellegűnek. Nem olyan érdeklődés ez, mint amilyen a távoli, egzotikus népek irodalma

iránt nyilvánul meg időnként az irodalmi életben. Hiszen már Gyulai is rámutatott arra, hogy az orosz írók a legműveltebb nemzetek figyelmét is megérdemlik. A magyar írók tehát jól látták az új orosz irodalom egyetemes jelentőségét. De Gyulai *Figyelő*be írott cikke arra is fényt vet, hogy a 60-as évek magyar írói bizonyos rokonságot véltek felfedezni az orosz irodalom és a magyar irodalmi fejlődés jellege között, távolabbról pedig: az orosz és a magyar társadalom jellege, problémái között is. Ez a mélyebb oka annak, hogy íróink, költőink és kritikusaink — függetlenül esztétikai elveiktől — egyforma lelkesedéssel állnak az orosz irodalom mellé. Az orosz regényekben, elbeszélésekben a magyar társadalom problémáihoz nagyon hasonló kérdésekkel találkoztak és ez vonzotta a magyar írók képzeletét.[10]

Jelentős körülménynek kell tartanunk, hogy a kor legbefolyásosabb írói és kritikusai, Arannyal és Gyulaival az élen, fordultak az orosz írók művei felé, kerestek és találtak hasonlóságot a magyarországi és az oroszországi irodalmi viszonyok között. Arany János az általa képviselt „művészi realizmus" magas esztétikai követelményeinek valóraváltóit látta a nagy orosz írókban, Gogolban és Turgenyevben, Gyulai pedig ugyancsak a realizmus nagymesterét köszöntötte Puskinban. Az irodalmi realizmus jegyében fejlődött ki a többi korabeli író kapcsolata is a nagy orosz irodalom képviselőivel.

Lermontov népszerűsítését Arany János költőfia. Arany László indította meg az akkori idők legtekintélyesebb tudományos folyóiratában, a *Budapesti Szemlé*ben. Itt jelentette meg 1864-ben nagy terjedelmű, alapos Lermontov-tanulmányát, amelyben Puskinnal is foglalkozik. A cikk Bodenstedt nyomán íródott, de van benne eredetiség is. Arany László apjának, Arany Jánosnak művészi elveit szemléli Puskin életében és művészetében, amidőn megállapítja róla, hogy „Puskin az élő nép közé, az egyszerű pór kunyhóiba ment tárgyáért, az igénytelen, lenézett, megvetett népmesét fogta hatalmas védőszárnyai alá s dolgozta ki olly költészettel, önté olly tisztán népi s amellett művészi alakba, mint sehol, soha, senki".[11]

Arany László, aki maga is egyik úttörője volt a magyar népmesegyűjtésnek, hogyne tudta volna értékelni Puskin ragaszkodását az orosz nép meséihez! Puskint, Lermontovot és Kolcovot az orosz irodalom egekbe nyúló hármas piramisának nevezi; felhasználja a Lermontov-cikk alkalmát arra, hogy elismerő sza-

vakat ejtsen Puskin forradalmiságáról, szabadságdalairól. Itt is felmerül a Toldy altal felvetett ötlet: összehasonlítani a magyar és az orosz irodalmat, a két nép nagy íróit és költőit, megkeresni azt, ami jellemükben, felfogásukban rokonnak látszik. Arany László Lermontovnak *A hajóját* Berzsenyinek *Partra szállottam* kezdetű ódájával hasonlítja össze. Amidőn *A cserkeszfiút* ismerteti, Petőfi *Tündérálma* és Vörösmarty *Délszigete* jut az eszébe — nem a tárgy hasonlósága folytán, hanem mivel egyikből se, másikból se lehet kivonatot készíteni, ismerni kell az egészet, hogy szépségéről fogalmat alkothassunk.

A 60-as évek különböző folyóirataiban lépten-nyomon találkozunk orosz írók műveinek magyar fordításával. A *Nővilág*, a *Fővárosi Lapok*, a *Budapesti Szemle*, a *Hölgyfutár* széles utat vágnak az orosz íróknak. A magyar közönség elsősorban Puskint ismeri meg, mellette szóhoz jut Turgenyev, Gogol. Puskin mindnyájuknál népszerűbb. Életéről, kalandos sorsáról, műveiről a *Fővárosi Lapok* 1864. évfolyamában hétről hétre olvashat a közönség Kiss Elek tollából (205—220. sz.) „Oroszország első költője" a cikk címe, s Opitz Tivadar adataira épít. Elöljáróban megállapítja Puskinról, hogy „nemzete úgy tekinti őt, mint saját szellemi képességének legfenségesebb, leghűbb kinyomatát; s valóban büszke is lehet e férfiúra, mert benne rendkívüli erővel nyilatkozott meg a szláv szellem, és ha egy népet szabad volna egy kiváló lángész után — mely belőle származott — ítélni meg: akkor ő fényesen cáfolná meg azon állítást, hogy az orosz népnél a külföldi műveltség mindig csak külső marad". Kiss Elek közléséből értesülhet a magyar olvasó arról is, hogy milyen nagy jelentősége volt Puskin művészetében Arina Rogyionovnának, a költő dajkájának. Kiss Elek csak azt sajnálja, hogy a magyar irodalomnak még nem akadt egy Bodenstedtje, aki e tiszta nagy értékeket, Puskin műveit nyelvünkre lefordította volna. De már e cikk is utal arra a két névre, amelyet Puskin fordítóiként tartott nyilván az irodalmi közvélemény a 60-as évek elején: Bérczy Károlyra és Zilahy Imrére, akik Zilahy Károllyal együtt Puskin magyarországi népszerűsítése érdekében a legnagyobb sikerrel munkálkodtak nálunk abban az időben.

Zilahy Károly, Zilahy Imre és Bérczy Károly ennek a kornak a legelkesebb Puskin-fordítói. Érdeklődésük az 50-es évek végén fordul az orosz irodalom felé, ekkor ismerkednek meg a német fordítók sikerült tolmácsolásaival, hogy nemsokára maguk is for-

dításokkal jelentkezzenek. E kör idővel szélesedik: Vajda János, Reviczky Gyula, Szabó Endre és mások egészítik ki az orosz irodalom lelkes barátainak s fordítóinak sorát a század vége felé. A 60-as éveknek az orosz irodalmat kedvelő hangulata a 70—80-as években olyan erőssé válik, hogy a kor legkiemelkedőbb költői alkotásain érezhető az orosz hatás, nem utolsósorban pedig Puskin hatása.

A kiegyezés előtti tíz esztendő legérdekesebb írói egyéniségei közé számíthatjuk Zilahy Károlyt, a 60-as évek kitűnő kritikusát és esztétáját. Mindössze 26 évet élt, életműve torzó, de Zilahy valóságos irodalmi vezérré nőtt. Írói bátorsága még irodalmi ellenlábasait (legfőbb ellenlábasa Gyulai Pál volt) is elismerésre késztette. Olyan korban fejtette ki rövid, de termékeny kritikai munkásságát, amikor az osztrák abszolutizmus lélekölő uralma nyomán a magyar kulturális élet termékeny csírái jórészt elszáradtak. Az ifjú Zilahy Károly hevesen harcolt a magyar irodalomban megnyilvánuló megalkuvás ellen, küzdött a vélemények szabad kinyilvánításáért, kárhoztatta az üres tekintélykultuszt, hirdette a szabad szó jogát s követelte, hogy az irodalmi világ nyíltan tárgyalja meg a magyar kultúra kérdéseit.

Az irodalmi harcokban Zilahy Károly nem állt egyedül Gyulaival szemben. A 60-as évek elején a realista irodalmi kritikának és az irodalmi élet demokratizálásának már egész tábora működött, olyan nevekkel, mint Vajda János — akinek költészetét Zilahy Károly magasra értékelte —, Tolnai Lajos — aki Zilahy koporsója felett mondotta a búcsúbeszédet —, Dömötör János, s e körhöz számíthatjuk Bérczy Károlyt is, az *Anyegin* fordítóját, akinek *Vadász és versenylap*jaiba Zilahy dolgozott. E haladó irodalmi tábor tagjai szívesen fordultak a nagy külföldi költőkhöz; céljuk az volt, hogy a magyar folyóiratokat színvonalas, az eredetihez hű fordításokkal töltsék meg, s ezzel példát mutassanak a hazai költőknek és íróknak. Zilahy már az 50-es évek végén felfigyelt a realisztikus irányban fejlődő orosz irodalomra, s mint Dömötör János Zilahy életrajzában olvassuk:

„Zilahy ezidőben már tüzetesen és nagy előszeretettel tanulmányozta az orosz irodalmat; Lermontoff, Puskin, Gogol stb. legkedvesebb olvasmányai közé tartoztak, s nem egyszer hívta föl az írók és a közönség figyelmét e gazdag kincstárra."[12]

Mindenekelőtt saját öccsét, Zilahy Kiss Imrét (álneve: Cserényi Imre) figyelmeztette az orosz irodalom kincseire. Zilahy Kiss

Imre az ő ösztönzésére fogott hozzá Puskin és Lermontov fordításához. A két testvér versengve fordított. Zilahy Károlyt a korai halál akadályozta meg a munkában, de öccse egész kötetre való Puskin- és Lermontov-verset ültetett át magyarra s adott ki *Északi fény* címen 1866-ban. A kötet előszavában a fordító megemlékezik Károly bátyjáról, „aki Puskint egy pár szép költemény által és több cikkével legelőbb mutatta be irodalmunkban". Zilahy Károly Bodenstedt alapján németből fordította Puskint, s bár fordításai nem tökéletesek, sikerülteknek tekinthetők. Még az egyébként Zilahyval szemben kíméletlen Gyulai is elismeréssel szól róluk Zilahy összegyűjtött munkáiról írott bírálatában.[13] Zilahy Kiss Imre, aki sokkal jobb fordító volt bátyjánál, bevette Károly Puskin-fordítását az *Északi fény* c. kötetébe.

A két Zilahy, de különösen az ifjabbik, a 60-as évek magyar irodalmi folyóiratainak lapjait megtöltötték az orosz irodalom alkotásainak magyar fordításaival. Az 1863. év különösen gazdag ebből a szempontból. A *Nővilág* (Vajda János lapja) Turgenyev *Vadászképei*ből közöl (3. sz.). A lap 5. száma Gogolnak *A czuporogok és a szecs* c. írását közli, a 10. számban jelenik meg Cserényi Imre fordításában Puskin *Anyegin*jának egy részlete: Tatjána álma. A fordítás alatti jegyzet már hírt ad Bérczy Károly nagy reményű munkásságáról:

„Puskin e gyönyörű költői beszélyét, mint a lapokból értesülünk, Bérczy Károly úr is lefordította a Kisfaludy Társaság számára, még pedig oly rendkívüli, szerfölött való műgonddal, hogy Bodenstädtnek — ki Európa egyik legjelesebb műfordítója — remek német átdolgozásában is hibákat fedezett föl. Mi ezek folytán Bérczy úr remek fordításától minden jót remélünk, de azért az alább írt tehetséges ifjú szerző hasonló tartalmú igen sikerült fordítási mutatványát sem véltük mellőzendőnek. Szerk."

A *Nővilág* 1863. évfolyamának 11. száma Zilahy Károly fordításában Turgenyevnek *A széplaki Kasszján*ját közli. A 16. számában Puskin *Borisz Godunov*jának egy részletét olvashatjuk Cserényi Imre fordításában. A következő évben a *Fővárosi Lapok* folytatásokban közli *A kapitány leányát* (19—38. sz.). A fordító: Cserényi Imre, az ifjabb Zilahy.

Puskin és Lermontov magyarországi hódító útjának egyik első jelentős állomása az *Északi fény* c. kötet. Ebben gyűjtötte össze Zilahy Kiss Imre azokat a fordításait, amelyek részben már a különböző folyóiratokban is megjelentek. A Kemény Zsigmond-

nak ajánlott könyv 370 oldalon az orosz irodalom számos remekművét adja az olvasó kezébe, élvezhető fordításban. Zilahy Imre lefordította *Andromachét* és *Manfrédot* is, de ezeket félretette az orosz költők kedvéért, mert ezek „a legkevésbbé ismeretesek nálunk". Zilahy Imre már az orosz nyelv tanulmányozásába is belefogott, s a kötetbe foglalt művek egy részét az eredetiből ültette át. Az előszó találóan jellemzi a fordítói munka nehézségeit:

„Dolgozataimban — írja Zilahy Kiss Imre — legnagyobb gondot szenteltem az eszmei, és külalaki hűségre, s inkább a zöngzetességet áldoztam fel, mint az eredeti szöveg értelmét. Gyöngeségeit azonban magam érzem legjobban. Jól tudom, hogy nem egyszer hiányzott belőlem a türelem azon kifogyhatatlansága, mely a műfordító kitartását és buzgalmát minden sornál próbára teszi; bár hangzatos, de rímekben szegény nyelvünkkel sokat kellett küzdenem, s valószínű, hogy e küzdelem jóakaratom dacára is meglátszik rajtam. Ámde csakis azon remények által vagyok bátorítva kiadásukra, hogy a szorgalom némileg feledtetni fogja az erőtlenséget, s az út akadályai az eredmény gyarlóságát kimentik."

E kitűnő önjellemzés rávilágít a Zilahy-féle fordítás erényeire és hibáira: erénye az eredetihez való hűség, hiányossága pedig egyet jelent a költői lendület és eredetiség hiányával. A puskini művek szellemét Zilahy nem tudta olyan költői formába öltöztetni, hogy az eredetihez méltó szépségben szólaltassa meg kedvelt költőjének legszebb darabjait. Az egyszerűség Zilahynál néha színtelenségbe megy át, a fordítói hűség és a költői megformálás harcában az utóbbi gyakran alul marad. Egészben véve azonban többnyire dallamos, szépen csengő sorokban fordította le Puskin remekeit. Mindenekelőtt *A kaukázusi fogoly* c. költői beszélyt mutatja be, nem mulasztva el az előszóban felhívni az olvasó figyelmét a meleg érzésre és a dús fantáziára, amely a versben megnyilvánul. A Kaukázus népének szokásai, erkölcse, maga a fenséges kaukázusi táj s e dús miliőben a cserkeszlány és a fogoly orosz fiú szerelme minden bizonnyal megragadták a magyar olvasót is. A fordítás nem adja vissza elég erőteljesen az eredeti mű csodálatos színeit, Zilahy inkább csak jegyzetben utal Puskin „hatalmas természetfestésére, bensőségteljes egyszerű hangjára". Az *Északi fény* közli *A Bachcsiszaráji szökőkút* fordítását, melyet már előzőleg 1864-ben Zilahy Károly külön kötetben is kiadott.[14] A fordítás zenei, jól érzékelteti a vad kaukázusi táj romantikáját

s azt, amit Belinszkij e műben „az érzelmek elégikus igazságának" nevez. Zilahy Imre lefordította a *Cigányok*at is. Az előszóban megjegyzi, hogy ezt nem tartja olyan tökéletes műnek, mint amilyen *A kaukázusi fogoly* vagy *A rablótestvérek* (ezt is lefordította Zilahy), hozzátéve, hogy „bár eredetiségre nézve majd mindeniken túltesz". Nem tudja elfogadni a mű alapeszméjét, valószínűtlennek tartja a történetet. És itt meg kell állapítani, hogy Zilahy, Puskin művészetének szerelmese, ebben az esetben éppen a mű alapeszméjét nem értette meg. Az öreg cigányra azt mondja, hogy „szép, de valószínűtlen érzelmeket és világnézletet" fejez ki, holott Puskin éppen az öreg cigány szavain át szólaltatta meg a nép bölcsességét; az öreg cigány vádolja meg Alekót azzal, hogy megveti az őt befogadó nép szokásait s erkölcsét, ő hangsúlyozza azt a gondolatot, hogy a társadalomnak megvannak a törvényei, amelyek kötelezőek az egyénre. Jól sikerült Zilahynak a *Gróf Nulin* fordítása. Az olvasó maga elé tudja képzelni azt az üresfejű főnemest, akiben Puskin a maga korának egyik jellegzetes típusát rajzolta meg néhány kitűnő vonással. A nagyobb terjedelmű művek közül *Borisz Godunov* fordítása sorakozik méltóan az előbbiekhez. A kisebb versek közt pedig ott találjuk *Tatjána álmát*, a *Dal Oleg jövendőjéről*, néhány balladát, apróbb verset. Érdekes, hogy az *Északi fény* nem közli *A kapitány leányát*, pedig ez jobban sikerült a kötet versfordításainál. Az *Északi fény*ből tudjuk, hogy Zilahy Imre Puskin meséit is le akarta fordítani, s egy nagy tanulmányt akart készíteni Puskinról, valamint Lermontovról. Puskint az oroszok Petőfijének s egyszersmind Aranyának tekintette. Előszavában összehasonlítja Puskint Lermontovval: ez utóbbinak nincs oly meleg kedélye, mint Puskinnak, de több benne az erő, sötétebb, mint ez, s jobban átérezte a Goethe mondását: „alles, nur nicht gemein..." Puskin azonban gazdagabb elme, szélesebbkörű kedély volt, s prózai stílje is mintaképe az orosz irálynak, mint Petőfié a magyarnak — hangzik a Puskin—Petőfi párhuzam, melyhez Zilahy Imre után is vissza-visszatérnek íróink.

A két Zilahy mellett Bérczy Károly készült nagy felelősségérzettel az orosz irodalom óriásának, Puskinnak a fordítására.

Bodenstedt fordításai felkeltették szeretetét az orosz irodalom iránt, elhatározta, hogy eredetiben ismerkedik meg Puskin alkotásaival, s ebben az elhatározásában a legmesszebbre jutott kortársai között: megtanulta az orosz nyelvet, s eredetiből fordította le az egész *Anyegin Eugent*.

Bérczy ebben az időben már nem volt egészen fiatal ember. Nevét írói körökben már 1848-ban jól ismerték, és a tíz legjobb magyar író közt emlegették. Bérczy tagja volt az ún. Tizek Társaságának, amely 1846-ban Petőfi vezetésével alakult meg, s célul tűzte ki, hogy felszabadítja az irodalmat a kiadók gyámkodása alól. 1847 július elsejétől a kör tagjai nem voltak hajlandók a lapoknak dolgozni. Elhatározták, hogy munkájukat saját kiadásukként füzetekben jelentetik meg. Bérczy Károly, Degré Alajos, Jókai Mór, Kaján Ábel (Pákh Albert), Kerényi Frigyes, Lisznyay Kálmán, Obernyik Károly, Pálfi Albert, Petőfi és Tompa voltak a kör tagjai. Hamarosan szétoszlottak. Bérczy Nógrádból került Pestre, fogalmazó lett a helytartótanácsnál s már ifjú éveiben feltűnt ritka nyelvtudásával, művészi hajlamaival. 1849-ben állásáról lemondva egy időre visszavonult, majd a fővárosi lapoknak lett állandó munkatársa. Sok verset, elbeszélést írt, fejlesztette nyelvtudását. A nyugati nyelveken rendszeresen olvasott. 1858-ban a *Budapesti Szemlé*nek akkor meginduló kritikai rovatában bejelentette, hogy ő fogja a lapban megbírálni az angol regényeket, különös tekintettel a fordítások minőségére. A szláv nyelvek közül a szlovákot gyermekkorából, Nógrádból hozta magával, ez volt számára az alap az orosz nyelv elsajátításához.

Bérczy irodalmi pályáját nagymértékben eldöntötte az a nap, amelyen Bodenstedt fordításában elolvasta az *Anyegin*t. Egyszeriben megérezte, hogy páratlan remekművel van dolga. Elhatározta, hogy megpróbálkozik a fordításával. De jól látta, hogy ezt a páratlan remekművet kár volna másodkézből fordítani. Az első éneket már átültette, amidőn megérlelődött elhatározása, hogy megtanul oroszul, mert csak így válhatik Puskin méltó tolmácsolójává.

Puskin elemi erővel hatott Bérczyre, és rajongó szeretettel csüngött az orosz költő emlékén. Levelezni kezdett Zichy Mihállyal, a kiváló festőművésszel, aki 20 éves korában kikerült Oroszországba s udvari festő lett a cári udvarban. Ő hozta el Bérczynek Puskin arcképét, mely Brjulov olajfestménye után készült. Bérczy pedig szorgalmasan tanult oroszul, készült élete főművére: az *Anyegin* lefordítására.

Bérczy volt az első magyar író, aki orosz nyelvből minden idegen nyelv közvetítése nélkül fordított. Kitűnő nyelvérzéke mellett az a kitartó szorgalma tette ezt lehetővé, amellyel elmélyedt az orosz nyelvbe, s rövid idő leforgása alatt olyan messzire ha-

ladt benne, hogy meg tudta érezni az eredeti mű költői szépségeit. Több mint három esztendőn át dolgozott az *Anyegin* fordításán; munka közben egy-egy újonnan elkészült részletet bemutatott ismerőseinek, köztük a szomszédságában lakó Eötvös Józsefnek; megbeszélték a mű nyelvi problémáit és Eötvös már a fordítás elkészülte előtt biztosította az *Anyegin* kiadásának jogát a Kisfaludy Társaság részére.[15]

Bérczy *Anyegin*ja tehát elkészült, és 1866-ban jelent meg a Kisfaludy Társaság kiadásában, kis nyolcrét alakú, 296 oldal terjedelmű kötetben. A fordító már előzőleg felolvasott belőle a Kisfaludy Társaságban (ez volt a székfoglalója), a lapok is közölték egyes szemelvényeit, a siker így is váratlanul nagy, s a magyar fordítói irodalomban mondhatni egyedülálló volt. Gyulai Pál a munkát besorolta az Olcsó Könyvtár sorozatba. Bérczy *Anyegin*-fordítása elindult hódító útjára: a magyar olvasóközönség felé. 1923-ig hét kiadása látott napvilágot, s ez mindennél fényesebben beszél arról a sikerről, amelyet Puskin remekműve Magyarországon aratott. 1945-ben, a felszabadulás után 14 kiadását tartották számon a műnek.

Maga a fordító mindössze egy évvel élte túl művének megjelenését, 1867-ben meghalt. Az *Anyegin* első kiadása elején a fordító előszavát olvassuk. Sok tanulságosat tartalmaz ez Bérczynek az orosz irodalomhoz, elsősorban pedig Puskinhoz való viszonyáról. A történeti igazság ismeretével beszél a nagy költő tragikus életéről, halálának körülményeiről, méltatja munkásságát. Kitér Puskin forradalmi gondolkodásának ismertetésére, a dekabristákkal való kapcsolataira, beszél politikai verseiről, amelyek „mint cenzúrát nem tűrők, máig sem jelentek meg nyomtatásban, de akkoron ezer meg ezer írott példányban keringtek Oroszország-szerte". Puskin párbajának s halálának ismertetése után Bérczy így értékeli a költő életművét:

„Kiszámíthatatlan a veszteség, mely az orosz irodalmat legnagyobb költőjének, élete legtevékenyebb korában történt elhunytával érte. De szintoly kiszámíthatatlan a nyereség is, mely Oroszországnak azáltal jutott, hogy Puskinja született, írt. Vele, ki népe valódi költői kifejezésének mondható; kinek minden költeményét nemzeti lég, nemzeti zamat lengette át; kinek nagyobb költeményeiben az egész ország mintegy tükörben látta magát, hibáival, erényeivel, gyarlóságaival; ki könnyű, biztos kézzel festett alakokat, melyeken a tiszta orosz jelleget mindenki fölismerte

s dalolt érzelmeket, melyek minden orosz érzelmeivel közösek; ki műveiben egy kimívelt, hangzatos s minden költészeti alak fölvételére képes nyelvet hagyott nemzetére: — vele, Puskin Sándorral az orosz irodalom negyedik s teljes nemzeti önérzettel bíró korszaka kezdődött, mely az utolsó századnegyed alatt már több oly írót mutatott fel, kinek művei emelkedettség, belbecs és humor tekintetében Európa utóbbi legjelesebb irodalmi termékeivel versenyezhetnek."

E sorok merőben elütnek azoktól a korábbi ismertetésektől, amelyek jórészt idegen források alapján próbálták Puskin nagyságát érzékeltetni. Ahogy Bérczy jellemzi Puskint, ahogy költészetének nagyságát rövid, találó megjegyzéseivel körülírja, abban érezhető az a hatás, amellyel az orosz költő a fordítót a maga rajongó hívévé tette. Bérczy Puskin művészetének legfontosabb jegyeire tapint rá, jeléül annak, hogy az *Anyegin* fordítása közben ő maga is ezeket a jellemvonásokat érezte meg a műben: „nemzeti lég"-ről, „nemzeti zamat"-ról beszél a magyar fordító, ellentétben azokkal a kozmopolita magyarázókkal, akik Puskintól meg akarták tagadni sajátosan orosz művészetét, és nyugati hatásokat igyekeztek belekeverni életművébe. De észreveszi Bérczy Puskin realizmusát is. Azt írja, hogy a nagy orosz költő tükröt tartott népe elé, megmutatta hibáit, erényeit. Bérczy ezt is az *Anyegin* fordítása közben fedezte fel Puskinban. Végül megemlékszik Puskin teljesen kimívelt költői nyelvéről.

Az előszó kimondja azt, amit a fordítás is igazol, hogy Bérczy az *Anyegint* realisztikus műnek tekintette, a Puskin korabeli Oroszország társadalmi tükrét, bírálatát találta meg benne, és felfedezte az *Anyegin*ban a sajátosan orosz tájat, orosz problémákat, orosz embereket. Az *Anyegin* valóban alkalmas is arra, hogy benne mindezt felfedezhesse az olvasó. Hamisan fogták fel az *Anyegin* jelentőségét mindazok, akik nálunk a múltban bizonyos sajnálkozással állapították meg, hogy Puskin művészetéből *csak* az *Anyegin* vált népszerűvé Magyarországon. Az *Anyegin* hatalmas arányú realista mű, aki ezt ismeri, sokat megismer Puskin Oroszországából. Belinszkij azt írta, hogy az *Anyegint* bátran az orosz élet enciklopédiájának lehet tekinteni; nagy lépés volt ez a mű az orosz társadalom megismerése felé. Gorkij is kiemelte az *Anyegin* dokumentumértékét (nagy művészi értéke mellett) s rámutatott arra, hogy ez a költői mű sokkal jobban, hívebben fedte fel az akkori orosz világot, mint a vaskos regények tucatjai. A

vidéki környezet keretében a tipikus alakok egész sorát vonultatja fel Puskin, s a költemény egyes fejezeteiből egyaránt sokat tanulhat az orosz társadalom életét nyomon követő történész, közgazdász és író. Marx például *A politikai gazdaságtan bírálatában* hivatkozik Puskin művére, melyet egyébként is nagy becsben tartott, belőle tanult oroszul is.[16]

Bérczy mint író a maga korában is csak közepesnek számított, viszont mint az *Anyegin* fordítója nevét beírta az irodalomtörténetbe. Az *Anyegin* páratlan közönségsikere, az a körülmény, hogy a magyar olvasóközönség az évtizedek folyamán ezer és ezer kötetet kapkodott szét a munkából, egymagában is fenntartotta volna a fordító nevét. Ám az irodalmi közvélemény is úgy beszélt Bérczy fordításáról, mint amely szinte az eredetivel vetekszik. Bizonyos, hogy ennek a fordításnak a színvonala nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy Puskin népszerűsége hatalmasan megnövekedett. Az olvasók és az írók Bérczy fordításán keresztül szinte a maguk költőjének, azt mondhatjuk: magyar költőnek érezték Puskint. Az *Anyegin* magyarországi hódító útja nem választható el Bérczy nevétől, a fordításnak a legnagyobb mértékben érdeme, hogy Puskinnak nagy olvasóközönséget teremtett nálunk, s a legkényesebb ízlésű irodalmárok is feltétlen elismeréssel, lelkesedéssel nyilatkoztak Bérczy közvetítéséről s ezen keresztül Puskin művéről. Valóban, páratlan jelenség az irodalomtörténetben!

György Lajos írja Bérczy fordításáról, hogy „valami varázsos zengése van ennek a fordításnak, megfogja és lenyűgözi az olvasót, nem érzik rajta a nyolcvan éves öregség, még a mai ember kényesebb ízlése is kénytelen meghajtani előtte elismerésének és elragadtatásának zászlaját. A magyar irodalomtörténetben kialakult, többnyire föltétlen elragadtatással nyilatkozó vélemény a magyar Anyegint a legszebb magyar műfordításnak tartja. Valahány ismertetést, megjegyzést, kritikát, megemlékezést, tanulmányt olvasunk Bérczyről, mindaz egyhangú hódolattal zengi Anyeginjének fölülmúlhatatlan szépségét".[17]

A múlt századnak, de még a mi századunk elejének az irodalmi közvéleménye is elragadtatással olvasta Bérczy *Anyegin*-fordítását. A fordítás nyelve kiemelkedik az akkori idők fordításai közül, habár nem mentes a nyelvújítás bizonyos erőszakolt elemeitől, amelyek sohasem tudtak meghonosodni nyelvünkben, s itt-ott akadályozzák a munka olvasásának élvezetét. Az ilyen kifejezések, mint „hervadtnak dallá életét", „s minket is átrezg a hevély",

„műveltséget negélyezünk", „lelkem anda mélyén", „hallszik a dana", „költönc", „elménc", ha nem fordulnak is elő túl nagy számban, rontják a munka értékét és eltávolítják a fordítást az eredeti műtől, amely az irodalomba bevitt népnyelv természetes hangján íródott.

Bérczy lelkiismeretes műfordítói alapossággal igyekezett minél hívebben s minél költőibben visszaadni az *Anyegin* szépségeit: e kettős törekvése egészben véve sikerült is. Fordítása nem távolodik el az eredeti szöveg értelmétől, s mindig költői. Aránylag ritka a műben az olyan rész, ahol a szerző — nem a szöveg meg nem értése következtében, hanem sajátos hangulatfestő szándéktól vezérelve — egy-egy milliméterrel túllépi a fordítói szabadság határát, s az egyszerűséget keresettséggel, a természetes érzéseket művirágszerű díszletekkel helyettesíti. Kétségtelen, hogy a pétervári szalonok rajzába Bérczy néha belelehel egy kis hamis levegőt, amit a mai olvasó természetesebben, jobban és hamarabb megérez, mint annak a kornak az olvasója, amelyben a fordítás megszületett. A biedermeier hatást erősítik azok a kifejezések, amelyek részben a magyar szalonlíra örökségeként kerültek bele Bérczy fordításába, s amelyeket ma ósdiaknak, elavultaknak érzünk. A múlt század végén a magyar társadalom bizonyos köreiben még talán volt a szalonnyelvnek bizonyos varázsa, éppen ezért ezek a körök nem is érezték bántónak Bérczy nyelvének itt-ott megmutatkozó hamis patináját.

1949-ben, Puskin születésének 150. évfordulóján Bérczy fordítását több bírálat érte. Felmerült az a kérdés, hogy nem hamisította-e meg Bérczy Puskin költői mondanivalóját? A nyelvi biedermeierség nem tartalmaz-e tartalmi hamisítványt? Bérczy fordításának revíziója több hozzászólásra s élénk vitára adott alkalmat.[18] A vita összefoglalását az *Irodalomtörténet* című folyóirat 1949. évf. 2. száma közölte, s ebből az derül ki, hogy irodalomtörténészeink nagyobb része nem lát hamisítást Bérczy fordításában. Mint a vitán résztvevő Gáspár Endre mondotta, „Bérczy nem tett egyebet, mint saját kora érzésvilágának és kifejezéskészletének megfelelően tolmácsolta Puskint. Ez a műfordítók szokásos eljárása, s nem mondhatjuk azt, hogy így a verses regény hangulata lényegesen megváltozott volna, mert az akkori Magyarország légköre sok ponton egyezett Puskin korával. Bérczy természetesen nem volt teljesen kongeniális Puskinnal, már csak azért sem, mert a forradalmiságtól távol állt, de azt is

tudjuk, hogy az *Anyegin* legforradalmibb részletei, melyek a dekabrista szövetkezéssel foglalkoztak, megsemmisültek, s így nem tették próbára Bérczy műfordítói hűségét és tehetségét. Tudatos ferdítésről, változtatásról még kevésbé lehet szó, ilyenre Bérczynek oka sem lett volna. Más kérdés az, hogy a magyar közönség azért lelkesedett-e az *Anyegin*ért, mert megértette annak igazi tartalmát: a byronizmus legyőzését és az orosz élet realista rajzát. Nagyon valószínű, hogy nem erről volt szó, s a fordítás népszerűsége — különösen a századforduló óta — főként a reakciós, társadalmi problémákkal nem törődő, l'art pour l'art magatartásból fakad".[19]

Bérczy fordításának alaposabb megismerése után semmiképpen sem állíthatjuk azt, hogy a műfordító tudatosan igyekezett volna más értelmet adni a nagy orosz költő mondanivalójának. Ugyanakkor azonban el kell ismerni, hogy e fordítás bizonyos részeknél visszatükrözi a szerző társadalmi gondolkodása korlátait. Hogy fogalmat alkothassunk arról, milyen eltérésekről van szó a fordításban, egy példát idézünk. A példára Képes Géza figyelt fel említett cikkében. Az *Anyegin* első énekének 28. szakaszában olvassuk Bérczynek ezeket a sorait:

> És íme hősünk éppen most jön
> Utat nyit a sok csürhe nép,
> Felszökdel a márványlépcsőkön,
> Simítja fürtjeit s belép
> A díszterembe.

Puskinnál e sorok így hangzanak:

> Vot nas geroj podjehal k szenyiam;
> Svejcara mimo on sztreloj
> Vzletyel po mramornim sztupenyiam,
> Raszpravil volosza rukoj,
> Vosol.

A „sok csürhe nép" — mint látjuk — nem felel meg az eredeti szövegnek, amelyben a portásról van szó. Ilyen eltérést azonban csak ritkán találunk Bérczy fordításában. Az eltérések az eredeti és a fordítás között többnyire abból adódnak, hogy habár Bérczy messzemenően tekintettel volt az eredeti mű értelmére, Puskin közvetlen, egyszerű és éppen egyszerűségében vonzó sorait teletűzdelte a saját jelzőivel, és éppen ezek a Bérczy-féle jel-

zők teszik gyakran biedermeier ízűvé a fordítást. A stílusornamentika azonban, mellyel Bérczy feldíszítette a fordítását, nem tudta eltakarni az *Anyegin* nemes, realisztikus vonalait és tartalmát. Bérczyt nem érheti az a vád, hogy felhígította az eredeti mű tömény gondolati tartalmát, nem halványította el az *Anyegin*ban megnyilatkozó társadalmi problémákat, nem hamisította meg az elbeszélés egyetlen alakjának a rajzát sem. Bérczy fordítása is széles realisztikus tabló, melyen megtalálhatók a nemesi osztály egyes képviselői, úgy, ahogy Puskin meglátta őket; a jobbágyfalu ábrázolása is hű az eredetihez. Különösen pompás természeti képek sorakoznak egymás mellé a fordításban, az orosz természeti táj benne lélegzik a magyar strófákban. Eugen és Lenszkij lelki világát nem szürkíti el a fordító, Tatjánának alakja is joggal vált Bérczy fordítása révén a magyar olvasók egyik legkedvesebb nőalakjává. Az olvasók megérezték benne a rendkívüli nőt: a szenvedélyesen szerető, mély női jellemet, akinek számára nincs középút: a szerelemben vagy a teljes boldogságot, vagy a legnagyobb szerencsétlenséget kapja az élettől. Nagyszerűen tolmácsolja a fordító Tatjána dajkájának jellemrajzát.

Íróink előtt sokszor felmerült már az a kérdés: mi az oka annak, hogy Bérczy fordítása olyan gyorsan és olyan hosszú időre meghódította a magyar olvasók ezreit?

„A hasonló táj vagy az olvasók eddig oly kevéssé vizsgált hasonló lelki alkata volt népszerűségének oka? Puskin Sándortól a közönség nem ismert mást, de az Anyegin egy csapásra behatolt az új magyar irodalomba, része lett annak, hatott reá, új hangulatot, sőt új műveket sarjasztott benne", írta Illyés Gyula a költő halálának századik évfordulóján.[20]

A hasonló tájnak — s bátran hozzátehetjük: mindenekelőtt a sok tekintetben hasonló társadalmi viszonyoknak — nagy szerepük volt abban, hogy a 60-as évektől az *Anyegin* Magyarországon lelkes olvasókra talált. A feudális-hűbéri Oroszország képe nézett a műből a magyar olvasóra: az orosz vidék élete, a csendes, világtól elrejtőző falvak nemesi udvarházainak álmos, semmittevő életmódja. Az a társadalmi környezet, amely nem emelkedik ki az evésből és ivásból, s amelyben az Anyegin-féle művelt, nagyrahivatott ifjú emberek sorsa nem lehetett egyéb, mint a cinikus közöny vagy az esztelen párbaj, melyben könnyelműen semmisítették meg a Lenszkijhez hasonló nagy reményű fiatalokat. Lenszkij tragikus halála, Anyegin lelki magáramaradottsága, Tat-

jána szerencsétlen sorsa, az orosz közép- és főnemesség pompás szarkazmussal megrajzolt élete és a nemesség elnyomása alatt élő jobbágyság reménytelen jelene — sok-sok hasonlóságot tartalmazott hazai viszonyainkkal. Anyegin alakjában a nagy orosz költő olyan nemesi értelmiségi embert mutatott az olvasónak, aki szembenállott az őt körülvevő társadalmi környezettel, akit — mint Belinszkij írta — fojtogatott a körülötte levő világ, de aki maga sem tudta, hogy mit szeretne elérni, mire vágyik.[21] Erről a hasonlóságról állapította meg Komlós Aladár: „Fő magyarázata a feltűnő megbecsülésnek és vonzalomnak, mellyel íróink 1860 körül az orosz költészet felé fordulnak, nyilván az, hogy az abban tükröződő társadalom: az orosz vidék, parlagi életével, pusztuló udvarházaival, dologtalan, durva vagy léha, jobb sorsra érdemes nemeseivel, elnyomott jobbágyságával, váratlanul felfedezett testvérvilág képeként hathatott íróinkra."[22]

A magyar olvasók nagyrészt a nemesség és a polgárság ízlésével, érzelmi világával közeledtek Puskin művéhez, melyből ugyanúgy a feudális maradványok tekintettek vissza rájuk, mint az életből. Puskin a magyarhoz nagymértékben hasonló tájról enekelt, és e tájban élő orosz nemesek élete sok tekintetben rokon volt a magyar dzsentri hagyományos életmódjával.

Bérczy a magyar természetet kitűnően ismerő vadászember szemével látja Puskin orosz világát, a Tatjána által oly nagyon szeretett „zordonszép orosz telet, a zúzmarának csillogását, a napnak ködbe elbukását" (V. fej. 4. verssz.), és a magyar dzsentri társadalom különc figuráinak ismerete segítette tollát akkor, amidőn a „gömbölyű Pusztjákov"-ot és „vastag életpárját", Petuskoffot, a falusi dandyt és a többi Puskin által zseniálisan jellemzett orosz vidéki nemest a magyar olvasók számára megelevenítette. E részeknél Bérczy nem csökkenti Puskin realizmusát, nem hamisítja meg, hanem a magyar fül számára még hozzáférhetőbbé teszi azáltal, hogy az orosz tájnak és a benne élő orosz embereknek az életét olyan egyéni költőiséggel, olyan finom bájjal szólaltatja meg, mintha nem is fordítással, hanem eredeti művel volna dolgunk. Hasonlóan: erős hangulati hatások kiváltására alkalmasak a műnek azok a részletei, amelyek Anyegin vagy Tatjána lelki állapotát adják vissza, vagy ahol a költő saját szubjektív érzései szólalnak meg, megszakítva az epikai folyamatosságot. Kétségtelen, hogy mindeme részeknél Bérczy nemcsak hogy többnyire könnyedén birkózik meg a fordítás teremtette formai nehézségek-

kel, hanem az érzelmi telítettség magas hőfokán ábrázolja a puskini világot, s ezzel megnyeri a műnek az olvasót. A Bérczy-féle fordítás arra jó, hogy újból és újból elgyönyörködjön az olvasó Puskin költői világában, új és új szépséget fedezzen fel benne. Ezt nem utolsósorban a nyelv, a stílus szépsége éri el. Ezért mondotta Móricz Zsigmond, hogy az *Anyegin*ból, Bérczy fordításában, csak egy-két sort kell elolvasni, és egész napra megenyhíti az ember hangulatát, mint egy édes parfüm, mint finom levendulaillat kíséri végig az ember napját.

Bérczy tehát sok tekintetben nyelvének — ennek az iskolázott, de még kissé a nyelvújítási és szalonköltészet rekvizítumaiból merítő lírai nyelvnek — az akkori olvasókra gyakorolt különleges hatásával tette népszerűvé Puskin realisztikus remekművét. E nyelv nem kongeniális Puskin költői nyelvével, amely realisztikusabb, s — más összehasonlítás híján — Petőfi s Arany költői nyelvéhez áll közelebb. Népi kifejezések, archaikus szavak keverednek benne klasszikus egyszerűségben, kristálytiszta formákban. Bérczy nyelve kétségtelenül nem a puskini nyelv, és Bérczy fordítása is magán viseli a fordítások szükségszerű vonásait: néha többet, néha kevesebbet mond az eredetinél, néha az orosz költő realisztikus képeibe romantikus, érzelmi aláfestéseket kever, az emberi érzésekbe helyenként túl sok „érzeményt", romantikus kiélezést, egyszerűség helyett „selypítést" vegyít. A múlt század végén és e század elején a magyar fiatalság könyv nélkül tudta *Anyegin* szerelmi részleteit, az olyan sorokat, mint a VII. fejezet 2. versszaka:

Tavasz, te szerelem idénye,
Jöttöd mily bánatos nekem!
Mily felhullámzó érzeménybe'
szorul el sóvár kebelem!

Ki állíthatná, hogy e hang tökéletesen azonos az orosz eredeti hangjával:

Kak grusztno mnye tvojo javlyenje,
Veszna, veszna! pora ljubvi!
Kakoje tyomnoje volnyenyje
V mojej duse, v mojej krovi!

Bérczy *Anyegin*ja azonban, melyet a magyar sajtó még 1949-ben is az egész magyar Puskin fordítási irodalom koronájának

nevez,[23] éppen érzelmi mélységével, eredetit sejtető könnyedségével tört utat a kiegyezés után a legszélesebb olvasóközönség felé. A kiegyezés utáni félszázadban a középiskolákban, a költészettani órákon tárgyalták az *Anyegin*t, és Byron *Child Harold*ja mellé állították. Mint a modern életet ábrázoló verses epikai művet összehasonlították a már történelmi műfajjá vált eposszal s a prózában írt regénnyel. A magyar költészettanok kiemelik az *Anyegin* líraiságát; Puskin műve, e felfogás szerint, szakít a korábbi személytelen hangú, objektív epikai előadással. A magyar ifjúság lelkesedése az *Anyegin* iránt páratlan az irodalom történetében; az iskolán kívül is olvasták, gyakran késő éjszakáig. A fiatalok könyv nélkül tudták például Lenszkij sejtelmes búcsúját a párbaj előtt, és sokat foglalkoztatta az ifjúság képzeletét Tatjána alakja, tiszta és ragyogó egyénisége.

Az *Anyegin*nak Bérczy útján történő tolmácsolása és népszerűvé válása bizonyos fokig befolyásolta a magyar irodalmi fejlődést is. A magyar irodalmi közvéleményben tudatossá vált a korabeli orosz irodalom realizmusa, amikor a realisztikus törekvések nálunk is erőre kaptak. Műfajilag mind inkább gyökeret vert a verses regény műfaja, melyben ugyancsak realisztikus elemek jutottak túlsúlyra. A magyar realizmus azonban más történelmi feltételek között és más felfogásban nyilatkozott meg nálunk, mint a cári Oroszországban.

A múlt század 70-es éveinek realista magyar írói nemzedéke a maga elképzeléseinek megvalósítóját kereste Puskinban, és bátorító példaképet látott az orosz költőben a maga irodalmi programjához. Mint láttuk, ebben az időben még a hivatalos irodalom és az ellenzéki irodalom egyetértenek az orosz realista irodalom szeretetében. A magyarországi Puskin-kultuszt ugyanis nem lehet elválasztani a többi nagy klasszikus orosz író szeretetétől. A Puskin iránti érdeklődés együttjárt a többi orosz klasszikus iránti megbecsüléssel. Puskin azonban a magyar írók szemében kiemelkedő helyet foglalt el nemzete irodalmában. Tisztelt és szeretett név lett ez a magyar irodalmi világban csakúgy, mint a közönség széles köreiben. Puskin nevének csodálatosan vonzó csengése támadt, különösen pedig akkor, amidőn az írók és az olvasók megismerkedtek Bérczy *Anyegin*jén keresztül azzal a bűbájos zenével, melyet Puskin legszemélyesebb sajátjának éreztek s azokkal a csodálatos alkonyati színekkel, amelyekbe — Bérczy fordításának erényeként — a „magyar" Puskin a maga sajátosan orosz,

de a magyar szemeknek olyannyira ismerős társadalmát bevonta. Íróink legjobbjai nem maradhattak érzéketlenek ilyen nagy jelentőségű példa iránt. Az *Anyegin* realisztikus képei legkitűnőbb költőinkben keltették fel a vágyat, hogy a maguk társadalmáról valamilyen hasonló költői elbeszélésben tegyenek írói vallomást; a Puskin által meglátott alakok élettel teljes, hiteles realizmusa a magyar írókban azt a vágyat ébresztette, hogy megkeressék és a költői mű előterébe állítsák a magyar élet Eugenjait: a kallódó magyar tehetségeket, azt a magyar értelmiséget, amelynek számára a kor társadalmi viszonyai éppúgy nem nyújtanak érvényesülési lehetőségeket, mint ahogyan Puskin kora sem kedvezett a kiemelkedő tehetségeknek.

A 70-es évek elejétől kezdve napvilágot látott költői elbeszéléseken már a korabeli kritika is könnyűszerrel észrevette és kimutatta az *Anyegin* hatását. Puskin mindenképpen az érdeklődés középpontjában állott.

Gyulai Pál *Romhányi* című verses regényéről már szinte a mű megszületésével egyidejűleg (1872) megállapította a kritika, hogy „alig lett volna megírva, ha Puskin Anyeginje nincs".[24] Gyulai művének cselekménye ugyan teljesen önálló, de Puskin hatására vall a verses regény műformája és az egész költői műnek a hangulata, amelynek oroszos levegőjét a Puskinon és más orosz költők művein nevelkedett fiatalabb írói nemzedék csalhatatlan érzékkel fedezte fel. Gyulai *Romhányi*járól, amely, sajnos, csak töredék maradt, nem sokkal később Reviczky Gyula állapította meg, hogy „Romhányiban sok helyt üti meg füleinket ugyanez a szeptemberi hangulat, s éppen ezért tesz ránk egészben véve kellemes benyomást ez a különben Puskin nyomán haladó verses regény, melyet szerettünk volna, mint befejezett munkát olvasni".[25]

Gyulai a 60-as évek végén fogott hozzá a *Romhányi* megírásához, tehát akkor, amidőn Bérczy *Anyegin* fordítása nyomán még frissek voltak benne is, meg a magyar társadalomban is a Puskin ébresztette élmények. Amikor a készülő elbeszélés egyes részletei, a szerzőnek a Kisfaludy Társaság ülésein való beszámolói nyomán, ismeretesekké váltak, az irodalmi kritika művelői örömmel látták, hogy Eugen és Tatjána viszonya megtermékenyítőleg hatott a magyar költői képzeletre: Romhányi és Ilon egymáshoz fűződő kapcsolatában azt a felhőt sejtették, amelyből a puskini műhöz hasonlóan a vihar kitör. Az *Anyegin* hatását a

korabeli közvélemény jó jelnek tekintette, csak az volt a követelmény, hogy a magyar költői alkotás minden ízében nemzeti legyen. Íróink akkoriban Anyegin jellemvonásait úgy látták, mint az orosz nemesi értelmiség jellemképének sűrítését; azt várták a magyar költőktől, hogy hozzá hasonlóan a magyar jellemvonásokat dolgozzák fel. Gyulai *Romhányi*ját éppen azért értékelte nagyra a korabeli kritika, mert ezt az eredetiséget fedezte fel benne; az orosz indításra megszületett mű a magyar élet alakjait és problémáit sűrítette egybe, mint Szana Tamás írta, „Gyulai saját kedélyében olvasztá fel a nyert benyomásokat", és Romhányi olyan tipikus alak, amely „a magyar jelleg előnyös és rossz tulajdonságait egyesíti magában".[26]

A 80-as években, amikor az irodalmi harc Gyulai és az ellenzék közt már javában dúlt, Reviczky, a méltatlanul üldözött költő, maga is az orosz irodalom szerelmese, szigorú, de igazságos kritikával közeledett Gyulai verseihez.[27]

A 70-es évek realista magyar költői nemzedéke Anyeginban az orosz „jellem" hibáit kereste és vélte felfedezni. Íróink idealisztikus felfogással egy-egy nép jellemének megtestesítését keresték a különböző nemzetek irodalmi alkotásaiban. Anyegint az orosz erények és hibák megtestesítőjének tekintették, mint ahogyan a Don Quijote-ban a spanyol, a Child Haroldban pedig az angol nemzeti jellemvonások sűrítését látták. Úgy vélték, hogy egy-egy irodalmi hős a nemzet legkirívóbb jellemvonásait egyesíti magában s ezzel mutat példát az emberiség számára.

Ilyen elképzelés lebegett Arany László előtt, amikor megírta a *Délibábok hősét* — a magyar Anyegint.

A mű a 70-es évek elején készült. Arany László elbeszélése díjat nyert a Kisfaludy Társaságban, mely megdicsérte a költői elbeszélés magyaros nyelvét, a kitűnő verselést, virtuóz rímeit, de hibásnak látta a mű kompozícióját és befejezését. Kifogásolták, hogy az elbeszélésnek nincs leleményes bonyodalma, kerek cselekménye, a történet szálait csak a hős személye fűzi egybe; kiemelte azonban a kritika azt, hogy a hőst „lélektani erős vonásokkal" festette meg a szerző, aki egyébként korrajzot is adott.

A verses regényben Arany László egy magyar Anyegint akart alkotni. A mű hősét, Hübele Balázst a magyar ember típusának szánta. Rajta akarta megmutatni a magyar nemzeti hibákat, elsősorban azt a hibát, melyet már Széchenyi is szóvátett: a szalmaláng természetet. Olyan ifjú embert akart bemutatni, aki he-

vülékeny szívvel fog egyik-másik munkába, melyet csakhamar megun és félretesz, hogy új ábrándoknak adja át magát. A verses regény hőse, Hübele Balázs jogász ifjú, de tanulás helyett a kávéházakban tölti idejét, belefog a drámaírásba is, majd szerelmes lesz, de ezt is abbahagyja, nagy hévvel siet Garibaldi mellé harcolni, Róma műemlékei, majd Anglia ipara keltik fel szalmalángját, megpróbálja a falusi életet is, majd a fővárosban köt ki, ahol botrányos viselkedése miatt teljesen megfeneklik. Az üres ábrándozások, vérmes remények, heves nekilendülések embere Hübele Balázs, szeretne valamit tenni, meg is próbálkozik vele, de nem ismeri, nem mérlegeli a lehetőségeket, és elbukik. Arany ebben a művében az akkori magyar fiatalságnak olyanfajta ábrázolását szerette volna megteremteni, mint amilyen az orosz irodalomban az Anyegin volt. De mekkora különbség van Anyegin és Hübele Balázs között! Anyegin átlagon felüli tehetség, művelt, okos és blazírt ifjú. A társadalom a hibás, hogy nem viszi többre. Erkölcsi süllyedést azonban nem lehet ráfogni. A *Délibábok hősének* férfialakja, Arany felfogása szerint, a jellemében hordja vesztének okozóját; nem a viszonyok, hanem a saját kicsinyessége okozza a vesztét. Anyegin még akkor sem merül el az erkölcsi pocsolyába, amikor kiábrándult, Hübele Balázst viszont az író lerángatja az élet fertőjébe. Jellemző Arany László művének groteszkül kiábrándító befejezése: Hübele Balázs holtrészegen találkozik Etelkével, akit az alvó férj jelenlétében vadul kerget csókjáért, egy székben megbotlik, elalszik, majd felébredve megszökik a helyről, ahol egykori kedvesével szemben olyan gyalázatosan viselkedett.

A *Délibábok hőse* pontosan jelzi, milyen irányban hatott a 70—80-as évek magyar irodalmában Puskin *Anyegin*ja. Romhányiban a kritika a „szeptemberi hangulat"-ban látta az orosz példával való összefüggést, Hübele Balázs rajzában a vidámság és borongás vegyüléke jelentkezik és az ifjúság hibájának kipellengérezése. Mindkét mű egyben korkép is kíván lenni. A *Délibábok hőse* a magyar társadalom terméke: a kiegyezés utáni évek magyar fiatalsága maga előtt látta a kapitalisztikus fejlődés szédítő távlatait, de nem tudta reális célok szekerébe fogni a maga hevülő képzeletét. Az ország az idegen tőke kizsákmányolását nyögte, az ifjúság a maga tettvágyát egyelőre csak meddő álmokban élte ki. Az élet azonban nagyot változott. Az ország mégiscsak rálépett a kapitalizálódás útjára, Budapest ekkoriban kezdett iga-

zi nagyvárossá fejlődni, s kitermelte a maga új típusait. Az írók a 70-es évektől ennek a kialakulóban levő városi, polgári kultúrának a szószólói.

A kiegyezés után álmos csend telepedett a magyar politikai életre. Deák politikája nyomta rá a bélyegét ezekre az évekre. Epigonizmus, egy bizonyos szellemi fásultság ülte meg az irodalmi életet is. A kisebb tehetségű írók között a hazafias szólamokat hangoztató líra divatja hódított. Azok a tehetséges írók pedig, akik nemzetük sorsáért, jövőjéért hordozzák a felelősséget és a lelki kínokat, a kiegyezés teremtette sivár, megülepedett légkörben az új élet formáit tapogatják, értelmét keresik. Tájékozódásért szívesen fordulnak idegen példákhoz. Az orosz irodalom, amely a 60-as években még a reformok felé irányította az írók figyelmét, most új színben, új tartalommal mutatkozik meg. Íróink egész sora és köztük a legjobb nevek az orosz irodalom alkotásaiban keresik a kulcsát annak a titoknak, amely a kifejlődő kapitalizmus új jelenségei felől tekint vissza rájuk. Csalódásukat az orosz irodalom művei alapján merik egyre bátrabban kimondani. A tehetetlenséghez orosz milieu-ből keresnek művészi igazolást. Oblomovra figyelnek, a passzív orosz nemesre, Anyegin kiábrándulását, spleenjét rokonnak érzik a magukéval. A magyar költők a nagy erőfeszítések céltalanságát, az élet hiábavalóságát kezdik hangoztatni. Már Gyulai Romhányija elbúcsúzott a „nagy álmok mámorától" és belehullott a „lágy iszapba". A Délibábok hőse, Hübele Balázs — mintegy az orosz példán felbátorodva — a magyar élet nyomasztó szorításának súlya alatt az alföldi sivárságot, a magyar fiatalság lehangoló életútját, megrekedését és oroszosnak tekintett magatartását fejezi ki. Ez a kor nem ismer igazi hősöket. A magyar verses elbeszélésekben Anyeginnak csak korcs rokonai kelnek életre. Vajda János, aki a Bach-korszakban a 48-as örökség lelkiismeretes őrzőjeként virrasztott s akinek nevéhez az új irodalmi törekvések fűződtek, maga is híve volt az orosz költőknek és íróknak. Költői elbeszélésében, a *Találkozások*ban hősének egy Váci utcai ficsúrt tesz meg, akit Anyegin magyar rokonának kell tekintenünk. Vajda beszélyének hőse cserbenhagy egy szegény leányt, aki őszintén szereti őt, egy másikért, aki nem érdemli meg a szerelmet. „Csakhogy — mint a *Fővárosi Lapok* kritikusa megírta[28] — míg Anyegin eleitől végig érdekes jellemkép, a Vajda János Andora oly üres lény, akire kár volt a költészet szép igéit pazarolni s még nagyobb kár,

hogy a történet végén a költő még részvéttel is emlegeti bús sorsát, sokalva a büntetést, mit a sors rámért vétkeért." Helyesen mutatott rá már a korabeli kritika is arra, hogy ez a Váci utcai járdataposó legfeljebb humoreszk, kifigurázás tárgya lehetne, de nem az *Anyegin*hoz méltó verses elbeszélés hőse.

A kiegyezés költői azonban ilyennek látták az új kor hősét. A kor magyar írójában hiába volt meg a cselekvés vágya és lendülete, nem tudott hova bekapcsolódni; a költők Deák és Tisza országában nem lettek egyebek, mint józan, kiábrándult lények. A környezetük nem kedvezett sem a harcnak, sem az alkotásnak. Ezért azután az új verses regények hősei is ilyenek lettek: délibábok hősei, végletek között hánykolódó, meghasonlott figurák, gyakran nevetségesek vagy szánalmat keltők. A polgárosodó Budapest nem teremtette meg a maga Balzacjait. A magyar vidék társadalmának volt egy Tolnai Lajosa, a főváros költői azonban nem jutottak el a nagy műfajokig: életképekben, tárcákban, rajzokban — apró műfajokban örökítették meg mondanivalóikat. Az eszmeszegény társadalom, a korrupt közélet, a meginduló kapitalista verseny az írókban cinizmust, hideg kiábrándulást ébresztett. Reviczky Gyula, a 80-as években fellépő új nemzedék egyik legnagyobb tehetsége is ilyen irodalmi közszellemben indult el pályáján. Az *Apai örökség*ben (1884) akaratnélküli, léha, meghasonlott ifjú életét ábrázolja. A puritán ridegséggel megalkotott történet hőse kis és nagyvámosi Fejérházy Tibor: egy pazarló, jellemtelen apa és egy hiú, hűtlen anya gyermeke. A fiú szabadon nő fel, apja halála után egy csomó periratot örököl, az az „apai öröksége". Nevelősködik, nyomorog a fővárosban, kávéházakban tengődik, egy félvilági nővel kerül kapcsolatba. Meghasonlott kedély, nyakig gázol a hínárban. Végül ollóval szíven szúrja magát. Az alak megformálásánál Reviczky Lermontovnak *Korunk hősé*től merített bátorságot. Az előszóban mentegetőzik a hős ellenszenves jelleme miatt, de azzal vigasztalja az olvasót, hogy többé-kevésbé ilyenek lesznek majd a mi korunk hősei.

Reviczkynek az orosz irodalomhoz fűződő vonzódásában sok a hangulati elem. A távoli orosz élet titokzatossága, hangulatossága, érzelmi telítettsége, varázsa, egzotikuma sokat foglalkoztatta a képzeletét. Ebben a tekintetben figyelemre méltó az írónak egy vallomása, mely *Valami a könyvcímekről* címen jelent meg.[29] Arról ír benne, hogy milyen könyvcímeket válasszunk. Turgenyev címeit veszi példákul: *Füst*, *Apák és fiaik*, *Új föld*, *Ta-*

vaszi áramlatok, Boldogtalan, A diadalmas szerelem éneke. Így ír róluk:

„Aki ezeket a műveket életében egyszer, bármilyen régen elolvasta, valahányszor címüket újra hallja, lelkében is ugyanannak a hangulatnak megrezdülését, ugyanazoknak az eszméknek rajzását fogja érezni. melyek a nagy elbeszélő fentemlített műveiben kifejezést nyertek. Mihelyt kiejti ezt a szót: Füst, előtte áll a csalódottan kiábrándult Litvinov, amint hazafelé utazva, mélabúsan nézi a vasúti kupé ablakához verődő füstöt. A tavaszi áramlatok eléje varázsolják az izgatott állapotban hazaérkezett Szanint, amint a könnyelműen elhagyott drága Gemmája leveleit, arcképét s a tőle maradt apró emlékeket mélázva nézegeti — és így tovább."

Amit Reviczky az orosz könyvcímek mögött rejlő hangulati tartalomról ír, rávilágít arra is, hogy milyen szemlélettel közeledtek a századvég magyar költői az orosz irodalom alkotásaihoz. A különös hangulatoknak, a romantikus embereknek vonzó rajzait keresték bennük. De közösnek találták az orosz és a magyar társadalmi életben megnyilvánuló kilátástalanságot, tespedést is. A 20-as és 30-as évek cári Oroszországának mását látták a kiegyezés utáni Magyarországban. Az orosz realizmus alkotásaiban pedig a maguk világnézeti meghasonlottságát és elkeseredését látták igazolva. Puskinból, de főleg Turgenyevből Reviczky és a hozzá hasonló költői jellemek elsősorban a szenvedés, a mélabú, a füstbe ment remények, a kiábrándulás szavait olvasták ki. Jellemző erre Reviczkynek Turgenyevhez írott verse:

Ami ábránd kísér az életen:
Hűség, hevülés, első szerelem;
Ifjúság álma, mely ringat szelíden:
Mind feltaláltam a te műveidben.
Velem bolyongtak éltem útjain,
Paulovna, Gemma, Litvinov, Szanin,
Az üdvről velök hányszor álmodám!
Mindig csak füst! hányszor sóhajtozám.
Te voltál legjobb, leghívebb barátom!
Még ismeretlen sírod is megáldom.

Az a hatás, amely Puskin és a többi orosz költő nyomán a múlt század 70—80-as éveinek magyar irodalmát érte, jelentős, de meglehetősen egyoldalú. Igaz, hogy az *Anyegin Eugen* az orosz társadalmi életnek valóságos enciklopédiája, magába foglalja a

Puskin korabeli orosz problémák jókora tömegét, de azért Puskinnak még ez az egy műve is csak bizonyos részeivel ragadta meg a magyar írók képzeletét. A Puskin által olyan nagyszerű művészettel megrajzolt orosz világ egy bizonyos fokú nosztalgiát ébresztett Magyarországon, s e nosztalgia tárgya nem annyira a valódi élet, mint inkább az írók képzeletében kialakult álomvilág volt. Az orosz költőhöz íróink ebben az időszakban nem a realizmus, hanem a romantika felől közeledtek. Megindult egy folyamat, amely a századforduló folyamán elöntötte a magyar irodalmi életet: az orosz társadalmat misztikusnak, az orosz embereket titokzatosaknak, megfejthetetleneknek kezdték érezni Magyarországon, az írókban pedig különc lélekbúvárokat láttak. Bizonyos, hogy ebben nagy szerepe volt Dosztojevszkijnak, akinek regényei gyors egymásutánban jelentek meg fordításokban, valósággal lázba hozva a magyar olvasókat. A magyar olvasók és írók a század vége felé már az *Anyegin*ban és Turgenyev elbeszéléseiben is egy különös, elmúlt világot láttak; nem vették észre azt a reális programot, amelyet a nagy orosz realisták nemzetük elé állítottak, hanem csak a nemesi múlt hagyományaira, hangulati finomságaira figyeltek. Az írók szerepét, hivatását is romantikus szemüvegen át tekintették.

Pedig az irodalmi hatás az íróknak egyre tágabb körét érintette. Gyulai nyomán kivirágzott a verses regény, s e műfaj elsősorban Puskin költészetét tekintette példaképének. Az *Anyegin*ra emlékeztek mindazok a költőink, akik a 70—80-as években könnyed hangú, szubjektív érzésekkel átitatott nagyvárosi történetekben próbálták megörökíteni a magyar társadalom változásait. Mint György Lajos írja:

„Verses regényeink tekintélyes csoportja mutat egyezést Puskin remekművével. Nem lehet véletlen, hogy mindnyájan vesztett boldogságról, füstbe ment szép ábrándokról és keserű hangulatú letörtségről énekelnek, egyszóval ugyanazt a dallamot zengik, amivel Anyegin olyan varázsos hangulatba ringatta olvasóit."[30]

Gyulai, Arany László, Vajda János, Reviczky mellett a másod- és harmadrendű költők, írók egész soránál nyilvánvaló az orosz irodalomnak, közte Puskinnak a hatása. Maga Reviczky egy verses regény írásába fogott, Puskin modorában, de nem fejezte be. Az *Anyegin* erős hatását viseli magán Balogh Zoltán *Alpári* c. verses regénye, melyet a Kisfaludy Társaság adott ki 1871-ben.

„Mind koncepciójában, mind motívumaiban és reflexióiban igen élénk tükörképe Anyegin sajátos világának. Azt is észrevette a kritika, hogy hőse éppoly derék, de elhibázott nevelésének és rendje előítéleteinek áldozatául eső nemes ifjú, mint mintaképe, az orosz Jevgenyij Onyegin, s bár Alpári tiszta magyar költemény, előadásán, a költő szubjektivitásán és társadalomrajzán, szakadatlanul átsugárzik Puskin befolyása."[31]

Puskin hatását tükrözi Fejes István 1884-ben megjelent *Kamilló* c. költői beszélye, valamint Fejes *Egy szép asszony* című, 1875-ben megjelent verses elbeszélése is. Puskin *Anyegin*jának egész sor kisebb-nagyobb költői beszély köszönheti szerkezetét, alakjait, az érzelmes előadást. Zilahy Kiss Imre 1867-ben megjelent *Alvó szerelem* című verses elbeszélése, Somló Sándor *Ödön* című műve (1880), Endrődy Sándor elbeszélései *(Alkony, Henrik, Szerelemből).* Erdélyi Zoltán akadémiai jutalommal kitüntetett *Vesztett boldogság* c. munkája (1898), Ábrányi Emil töredékes verses elbeszélése, *Adorján végzete* (1881) és még számos költői mű beszél az *Anyegin* nyilvánvaló hatásáról. Egyik-másik költőnk nem is titkolja, honnan merített ihletet műve megírásához. Így Werner Gyula *Az ő regénye* c. költői beszélyének (1884) már az előszavában hivatkozik Puskinra. Ugyancsak Werner Gyula (Egri Gyula álnéven) *Júlia szerelme* címen egy magyar Anyegin-jelöltről írt novellát. „Zolnay? harminckétéves szép férfi, régi úri család ivadéka. Ősei nagyhírű tetteket vittek véghez; ő maga gondos nevelésben részesült: Beutazta egész Európát s erős becsvágy lüktet nyugalmas modorának sima felszíne alatt."[32] Arra is van példa, hogy magyar elbeszélő Puskin-hős szavait adja saját szereplőjének szájába. Iványi Ödön regényében, a *Püspök atyafisága* c. művében a jóságos Veron levélben vallja be szerelmét a hozzá nem méltó Kanutnak. „Szeretem Önt. Miért tagadnám?" — írja neki Tatjána szavaival. Találóan fűzi ehhez hozzá Zsigmond Ferenc: „Ha Iványi Ödön tudatosan idézett az Anyeginból, akkor azért tette, mert tudta, hogy olvasói, különösen női olvasói jól ismerik az idézett Puskin-sort; ha meg nem tudatos Veron szavainak a Tatyánáéival való azonossága, akkor még jellemzőbb bizonyosságot kapunk arra vonatkozólag, hogy íróink fülébe olyankor is Puskin diktálja a mondanivalót, mikor nem is gondolnak őreá."[33]

Íróinknak az orosz irodalom s általában az orosz élet iránti érdeklődését nagymértékben befolyásolták a kor politikai ese-

ményei, a nemzetközi konfliktusok, háborúk. Így volt ez már a krími háború idején, majd az 1863. évi, ún. januári lengyel felkelést követően. Ez utóbbival kapcsolatban íróink rokonszenve osztatlanul a leigázott lengyel nép oldalán áll. E lengyel rokonszenvnek hatalmas hagyománya van a magyar irodalomban: az 1831. évi novemberi felkelés leverése után Kölcsey, Bajza, Vörösmarty, Erdélyi, Tompa adtak hangot a szabadságért küzdő lengyel nép tragédiájának, az 1863. évi lengyel felkelésre pedig Kossuth és Jókai válaszoltak legérzékenyebben. A lengyel ügy iránt érzett rokonszenv együttjár a cári zsarnokság gyűlöletével. A 60-as években Jókai egész sor írásában, versben, tárcában, elbeszélésben a torzrajzig menő gúnnyal ábrázolta a cárizmus lengyelországi helytartóinak kegyetlenségét és a lengyel nép szenvedéseit.[34] Jókai képzelete nem elégedett meg a jelenkori cári rendszer bírálatával, visszament a múltba, és megállapodott a dekabristáknál s Puskin alakjánál. Lengyel rokonszenve vezette a tollát akkor, midőn *Szabadság a hó alatt* című regényében (1879) a legrokonszenvesebb színekben ábrázolja Krizsanovszkyt, a lengyel nemest, és általa mondatja el, mit kellett szenvednie a lengyel lakosságnak Konstantin nagyhercegnek, a cár fivérének zsarnoksága alatt. Az elnyomott lengyelség sorsának központi hely jut ebben a regényben: a cárizmus bírálata éppen a lengyelek kegyetlen elnyomásán mérhető le.

Jókai regényében az eddigi bírálatok kiemelték a pompás tájleírásokat (a főúri vadászat, a Néva kiáradása), a mozgalmas, tarka városi képeket, a remek anekdotákat, amelyek során a nagy író jól érzékelteti a népet rabságban tartó cárizmus meg a jobbágyok felszabadításáért küzdő, polgári alkotmányért szövetkező dekabristák közti szakadékot. A haladásért küzdők táborának megrajzolásában Jókai rokonszenve Puskinnak és társainak oldalán van, de ezeknek az összeesküvőknek a megrajzolásában Jókai Sue és Dumas modorában — a romantika túlzásait halmozza. A sok szállal szőtt cselekmény és a hősök rajza eltávolodik a valóságtól a rendkívüliség, a meglepő fordulatok, izgalmas részletek követelményeinek irányában. Jókai a mű lapalji jegyzeteiben beszámol regénye történelmi forrásairól (Bodenstedt, Schnitzler, Crusenstolpe, Dupré de Saint-Maure, De Custine, Langenau munkái), nem éri be azonban a történelmi adatokkal, hanem romantikus szerelmi történetbe helyezi Puskin alakját. Bármilyen lebilincselően rajzolja is meg a cárellenes összeesküvés

kiterjedt hálózatát, bármilyen érdekes alakokat vonultat is fel Puskin körül, a történetnek nincs reális hitele, és csak egy-egy részében felel meg a történelmi igazságnak. Jókai dekabristái Szentpétervárott egy finn származású énekesnőnek, Zeneida Ilmerinennek a palotájában szövik terveiket. Az énekesnő Ghedimin hercegnek a kedvese, de Puskinba szerelmes, Ghedimin az elnöke az Északi Szövetségnek, az ő felesége, Corynthia árulja el a rendőrségnek a politikai mozgalom névsorát tartalmazó „zöld könyv" titkát. A dekabrista mozgalom részesei nagy leleményességgel tartják távol maguktól a cár kémeit, elsősorban Puskin személyi biztonságát tartják szem előtt, nem vonják be őt túlságosan a forradalmi munkába, mert nem akarják kitenni annak a veszélynek, hogy a felkelés kudarca esetén az áldozatok közé sodródjék. Jókai a történelmi igazságnak megfelelően szerepeltette Puskint akkor, amidőn a dekabristák eszméinek híveként jellemezte őt, nagy költőnek, aki tollával harcol a haladó eszmékért, küzd a cenzúra ellen, s aki az orosz forradalmi intelligencia büszkesége lesz.

A leggyengébben sikerült a műben a szereplők jellemrajza. Erre már Péterfy Jenő is rámutatott: „Anyegin költője (Puskin) — a szokásos történeti jegyzetek dacára — groteszk, félelmesen komikus operabalettszerű történet központja lesz. Csakugyan, mintha zenétlen operát hallanánk s phantastikus bábok táncolnának előttünk."[35] A regény befejezése lélektanilag teljesen hamis: a népelnyomó cár Jókainál váratlanul nagy lelki átalakuláson megy keresztül, leánya halálának hatására elégeti az összeesküvőket kompromittáló irathalmazt. Hasonlóan minden alapot nélkülöz a Puskin és Miklós cár közti találkozás, mely alkalommal Puskin nem tagadja meg a dekabristákkal való rokonszenvét, ami tiszteletet ébreszt a cárban. Jókai hamisan ábrázolja regényében a cárt, melegszívű, jó emberként mutatja be, ki sírvafakad az árvíz láttára.

A *Szabadság a hó alatt*ban azonban lehetetlen nem észrevenni a magyar írónak a forradalmi mozgalommal való mély rokonszenvezését. Magyar irodalmi műben itt jelenik meg első ízben Puskin munkásságának politikai tartalma, a dekabrista mozgalommal való szoros kapcsolatban. Nem véletlen ugyanakkor, hogy Jókai a cárizmus által elnyomott népek, a lengyelek, finnek képviselői iránt érzi a legtöbb rokonszenvet. Az 1949. évben, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság ankétján találóan mutatott

rá Sz. Nagy Miklós a Jókai-regény még egy pozitív oldalára: Jókai helyesen ismerte fel a dekabrista mozgalom hiányosságát, a parasztságtól való teljes elszigeteltségét. „Jókai jól látta, hogy a mozgalom csak a sértődött arisztokráciát, a középnemesség leghaladóbb részét s a liberális tiszteket tudta megnyerni magának, de a parasztság tömegeitől teljesen elszigetelődött. Így az összeesküvést egyrészt az egyéni terrorizmus, másrészt a palotaforradalommá, praetoriánus lázadássá való válás lehetősége fenyegette."[36]

Kétségtelen, hogy a *Szabadság a hó alatt* Puskin alakjának egyik legsikeresebb népszerűsítője lett a magyar olvasótömegek között. Ha Jókai romantikus szertelensége sok mindent hamis képben nyújtott is az olvasóknak, tagadhatatlan, hogy Puskinban a szabadság, az emberi haladás nagy költőjét állította oda a magyar nép elé, s ezzel egy bizonyos fokig kiegészítette azt a képet, amely az *Anyegin* költőjéről a nemesi és burzsoá olvasók soraiban kialakult. Az orosz—török háborút követő években, amidőn a magyar közvélemény a cárizmus vesztét óhajtotta, Jókai regénye kielégítette a magyar olvasókban élő természetes kíváncsiságot Oroszország iránt. Megmutatta, hogy az elnyomó cárizmusnak megvoltak és megvannak a hazai ellenségei is azokban a forradalmi gondolkodású értelmiségiekben, akik a polgári alkotmányosságért, a cenzúra eltörléséért készek életüket áldozni.

Jókai szemében Puskin a szabadságért harcoló költők legnagyobb alakjai közé tartozik. Petőfi-szerű költőnek tartotta őt. Míg azonban Arany, Gyulai, a fordítók közül Bérczy Puskinban a realizmust csodálták, Jókai a romantikus érzésvilág kifejezőjeként tekint Puskin műveire. Nem véletlen, hogy ő fordította le (és szőtte bele regényébe) a *Cigányok*at. Az irodalomtörténetírás nem alaptalanul vizsgálta meg a *Cigányok* hatását Jókai számos novelláján és a *Sárga rózsán*.

A kiegyezés korának magyar sajtója a 60-as évek nyomdokain haladva folytatta Puskin népszerűsítését a magyar olvasók körében. Lapjaink megemlékeztek a költő halálának félszázados évfordulójáról, szobrának leleplezéséről, felelevenítették Puskin életének egy-egy részletét, gyakran tértek vissza tragikus párbajának leírására. A 80-as években megjelennek az első önálló irodalmi tanulmányok Puskinról. Részben új megvilágításba helyezik a költő társadalmi szerepét, újabb részleteket közölnek életéből. Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1887-ben „Puskin halá-

lának félévszázados fordulóján" címmel közölt beható tanulmányt a költőről, melyben azt olvassuk, hogy „a nagy költő a Miklós cár alatti Oroszország elvetemült, aljas társadalmi szellemének esett áldozatul". A tanulmány befejezésében pedig azt írja, hogy „a voltaképpeni bűnös a régi Oroszország emberei, akik Puskint gyűlölték".

Az orosz írók avatott tollú fordítója, Szabó Endre eredeti szempontokban gazdag tanulmányban foglalkozott Puskinnal[37] és az orosz költőnél fellelhető byroni hatást vizsgálta. Nem túlozza ezt a hatást. Megállapítja, hogy „a Byronnal való megismerkedése alig is változtatott valamit Puskin belső alkatán, egyéniségén, legfeljebb csak megerősítette benne a világi hiúságok iránt érzett megvetését". A Puskinról adott összefoglaló értékelés nemcsak Szabó Endrére, az orosz irodalom kitűnő ismerőjére, hanem általában a magyar irodalomnak Puskin iránti viszonyára is nagyon jellemző. „Puskin volt az első — írja Szabó Endre —, aki az orosz irodalmat az utánzás nyűgéből felszabadította s először adott neki önálló, nemzeti irányt, e mellett megalkotta a költészetben a művészetet. Puskin annyira nemzeti, annyira orosz, hogy Gogol szavai szerint benne mint valamely lexikonban feltalálható az orosz nyelvnek minden gazdagsága, ereje és mélysége; benne az orosz természet, orosz szellem, orosz nyelv, orosz jellem oly tisztán tükröződik vissza, mint valamely tájkép az optikai üvegen."

Szabó Endre rámutat arra, hogy Puskin nem sajátította el Byron pesszimizmusát; a két költő természete sem egyezett meg. Puskin organizmusa gyengédebb, képzelőtehetsége gazdagabb, változatosabb, temperamentuma élénkebb, gyöngédebb és lágyabb. Rendkívül érdekes Szabó tanulmányában az Anyegin jellemzése, Anyegin és Don Juan hasonlósága? kérdezi. Beppo és Don Juan keltették fel Puskinban a vágyat, hogy ezekhez hasonlót írjon az orosz életről. „A mű csak éppen az életet rajzolta álmosságával, hiábavalóságával a komoly feladatok és érdekek iránt való erzék hiányával. Amikor Anyegin reggel

»... pongyolában le a hegy
Tovéhez a folyamba megy
S átussza a kis Helleszpontot«

abban ő egy cseppet sem hibás, hogy az ő úszása éppen csak egy kis folyóban történik; adjatok neki egy Helleszpontuszt, s ta-

lán átússza az igazi Helleszpontuszt is. Hanem az akkori oroszországi élet semmiféle Helleszpontuszhoz nem hasonlítható. Az olyan embert, aki abban az időben különös követelményekkel állt volna elő, különcnek, bolondnak tartották volna. Hanem azért, mikor arra kerult a sor, hogy ezeket az állapotokat mások váltsák fel, mikor bekövetkezett a tevékenység kora, a Puskin után következő nagyobb írók mind beismerik, hogy Puskin tisztította ki nekik a tért, beismerik mind, kezdve az olympi Turgenyeven, végezve az ideges szenvedések festőjén, Dosztojevszkijen, hogy Puskin az ő tanítójok."[38] Szabó Endre állást foglal az ellen, hogy egyesek eltúlozzák a Byron-hatást Puskin művészetében, hiszen Puskin korán kiszabadult e hatás alól. Puskin költészete nem lett olyan tagadó, mint Byroné, viszont Puskin verses regénye népszerűbb, mint Byron bármelyik hasonló tárgyú műve, hangzik Szabó Endre megállapítása.

Ha ezt a figyelemre méltó tanulmányt egybevetjük mindavval, amit Puskinról nálunk eddig az időszakig írtak, azt kell látnunk, hogy a magyar irodalmi közvélemény helyesen fogta fel Puskin költői eredetiségének kérdését. Azt csodálták Puskinban, ami benne eredeti, ami benne a lángész sajátja, ami benne orosz és népi volt. Ez annál fontosabb körülmény, mert nem mindenütt és nem mindenkor egyeztek meg a vélemények Puskin eredetiségének kérdésében. Puskin körül már a költő életében is kemény harc folyt. I. Miklós reakciós irodalompolitikája gyűlölte Puskin népi gyökerű művészetét, üldözte és ki akarta irtani a sajátosan orosz, tehát népi forrásokból táplálkozó orosz művészetet és irodalmat. A főnemesség és a cári rend ideológiai kiszolgálói, később pedig a kapitalizmus szellemi rabszolgái mindent elkövettek, hogy szakadékot támasszanak Puskin és az orosz nép közé. Évtizedeken át folyt a küzdelem: a reakciós esztétika s az irodalomtörténetírás megpróbálta elszakítani Puskint éltető talajától, a néptől. Azt állították, hogy Puskint valójában csak az „örök eszmék" érdekelték, amelyek függetlenek az időtől és a társadalmi alaptól. Megpróbálták Puskin gazdag költészetét idegen hatásokra visszavezetni, Byron-tól Chénier-ig keresték az érintkezéseket, a hatásokat, hogy ezáltal eltépjék a nagy költőt saját népéhez fűző kapcsolatokat.

A múlt század magyar irodalmárai, az orosz irodalom Bérczyhez, Szabó Endréhez hasonló lelkes hívei ezzel ellenkezőleg Puskinban az eredeti teremtő géniusz tulajdonságait csodálják. Szabó

tanulmánya ennek beszédes bizonyítéka. A tanulmány címe alapján azt hihetné az olvasó, hogy a szerző Byron hatását készül kimutatni Puskinnál, de nem így történik: Szabó Endre Byronnak az ifjú Puskinra gyakorolt rövid ideig tartó, átmeneti hatásáról beszél, majd rámutat arra, hogy az orosz költő nemhogy Byron szellemében folytatta volna munkásságát, hanem éppen ellenkezőleg, Byron romantikus pesszimizmusával szemben megírta nagy realisztikus művét, az *Anyegint*, az orosz élet valóságos enciklopédiáját.

A múlt század végén az orosz irodalom nagy népszerűségnek örvend Magyarországon, nemcsak az írók, hanem a közönség körében is. Puskin mellett hosszú ideig Turgenyev a legolvasottabb, majd Dosztojevszkij és Tolsztoj törnek utat a magyar olvasóhoz, s mellettük a nagy orosz realisták: Gogol, Goncsarov és az egész új orosz irodalom. Hatásuk ugyanolyan reveláció, mint a nyugati irodalmakban: egy új világ, egy problémákkal terhes, forradalmi változások lázában égő társadalom embereit, eszméit közvetítik e regények, elbeszélések. Az orosz társadalom és az orosz ember egész mélységében jelenik meg a világ szeme előtt. Folyóirataink, irodalmi kritikánk a magyar irodalom kérdéseinek tárgyalása közben most már folytonosan emlegetik az oroszokat. Összehasonlításokat tesznek a mi íróink és az orsz írók között. Mintha csak utalni akarnának arra, hogy a két nép társadalmi fejlődésében sok a hasonló vonás, és íróink, miközben a magyar társadalom mélységeibe fúrnak le, sok olyan anyagra bukkannak, amely megtalálható az orosz irodalomban is. Amidőn a század végén megszólalnak a magyar kritikai realizmus első képviselői, fellebbentve a kiegyezéskori magyar társadalom ellentmondásait, megoldatlan kérdéseit, a kritika habozás nélkül oroszosnak találja a társadalom felett gyakorolt bírálatukat. Az orosz irodalom nagyjaival mérik össze a magyar realizmus képviselőit, az „oroszos" jelző annyit jelent, mint kritikus, mint az életet józan szemmel néző és sötét színekkel festő. A verses regény élettelensége és bágyadtsága után szóhoz jut a magyar próza: komor, nagy tehetségek világítanak bele a magyar társadalmi élet éjszakájába, felmutatják a Tisza Kálmán-féle korszak belső rothadtságát, korrupcióját és tehetetlenségét. A kritika turgenyevi látásmódról, oroszos hangulatokról ír a magyar írók egy-egy újabb művének megjelenésekor. Ennek az utalásnak azonban csak részben van alapja, részben arra mutat, hogy a magyar irodalmi közvélemény az

orosz írókban látta a társadalom bírálóit, az orosz életben látta a magyar társadalom mását, s ha az írók a magyar vidék reménytelen életét ábrázolták a kiegyezés utáni korban, akkor a kritika nyomban az orosz mintaképekkel vetette össze őket. Oroszos íróknak tekintették Vértesi Arnoldot, Abonyi Lajost, Petelei Istvánt, Gozsdu Eleket, Justh Zsigmondot, Török Gyulát, javarészt dzsentri származású vidéki íróinkat, akik naturalista-realista eszközökkel tárták fel a kiegyezés időszakának társadalmi rothadtságát és — Tolnai Lajossal az élen — az olvasó elé állították a közélet elriasztó vezetőit. Közülök egyikről-másikról (például Peteleiről) azóta megállapította az irodalomtörténetírás, hogy elbeszéléseinek megírása előtt nem ismerte az oroszokat, s nem is állhatott hatásuk alatt. A realista társadalmi ábrázolás azonban a magyar közvélemény szemében egyet jelentett az orosz írók hatásával. Az oroszosság tehát ebben az időben elsősorban a realizmust és naturalizmust jelentette a magyar irodalmi kritika számára. Az orosz irodalom hozzánk érkező műveiből az olvasók megismerhették a Puskin utáni Oroszország társadalmi rajzait: a kapitalizmus útjára tért Oroszországot, a parasztság változatlanul súlyos elnyomását, a nemesi osztály korruptságát és oblomovizmusát, a forradalmi értelmiség szervezkedését, a szociális forradalom mélyben érlelődő feltételeit. Nem csoda, hogy a 80-as évek magyar írói közül éppen azok érdeklődnek a legerősebben az új orosz irodalom iránt, akik a haladó gondolat hordozói. Vajda János és köre, Reviczky és mindazok, akik a Gyulai Pál-féle reakcióssá vált nemzeti klasszicizmusnak az ellenzői. Ennek az érdeklődésnek számos korabeli költőnk és írónk művében megtalálhatjuk az objektív jeleit — hatások formájában. Irodalmi kritikánk a legtöbb esetben rámutatott a magyar művekben meglevő orosz ihletésre, nagy orosz írók motívumainak ismétlődésére.[39] E hatások a magyar realizmus útját egyengették, de már az „oroszos"-nak nevezett költők és írók egy-egy munkája a realizmus mellett a romantikus hatásnak is érdekes példáját nyújtja. Ilyen romantikus felfogás nyilatkozik meg már Reviczky orosz-rajongásában. Turgenyevhez való ragaszkodásában sok fájdalmas nosztalgia van a turgenyevi alakok iránt, akiknek sorsát a maga életével érzi rokonnak. Reviczky élete súlyos dráma volt, tele konfliktusokkal, vulkáni lávával, de költészete különös módon egy szelíd, biedermeier líra hangján szólal meg. Az akkori magyar társadalmi élet mély keserűséggel töltötte el,

de szenvedése nem vezetett költői átkokhoz vagy embergyűlölethez, hanem szelíd és érzelmes elvágyakozás, a rend, a szépség, az érzelmi egyensúly világához való ábrándos ragaszkodás lírai hangjait csalta elő belőle. Az illúziókat hajszoló, utazgató és mindig boldogtalan turgenyevi hősök voltak a rokonai, őket szerette.

Puskin, Turgenyev a 90-es évek magyar írói között új jelentést nyernek. Ahogyan távolodik íróink egy része és az olvasók jelentős része az irodalmi realizmus igényeitől, úgy fedezik fel irodalmi eszményképeikben is a romantikusat, az időfelettit, a hangulatok és érzések kifejeződését. A nagy író időszerű társadalmi mondanivalóját nem veszik észre, irodalmi szerepét a maguk vágyai szerint formálják. A 90-es években íróink közül mindazok, akik forró érdeklődéssel közeledtek Oroszországhoz s ennek irodalmához, ennek a romantikus „orosz kultusz"-nak a hatása alatt állottak. Puskin, Gogol, Turgenyev, Dosztojevszkij, Tolsztoj mély rajongást váltottak ki a magyar írókban és olvasókban, de ez a rajongás nem annyira az írói tehetségnek, az írói ábrázolás mesteri realizmusának szólt, mint inkább annak az orosz életnek és világnak, amelyet olvasóink az orosz írók és költők műveiben megismertek. Az orosz élet titokzatosnak, távolinak és misztikusnak tűnt fel a magyar olvasó előtt, azonkívül megfejthetetlen varázs szólalt meg az orosz emberek ajkán, az orosz élet olyan volt, mint egy elátkozott világ, melyben csodálatos alakok élnek, mozognak, cselekszenek. Az orosz klasszikusok műveiből az orosz ember titokzatos varázsa és az orosz élet fájdalmas érzelmessége szólt a 90-es évek magyar költőihez, íróihoz, akik a maguk társadalmában nem találtak lelkesítő eszmékre, s akik éppen ezért irodalmi példákon lelkesültek, elsősorban az orosz irodalomén. Ekkor már hatalmas méretűvé duzzadt a magyar fordítási irodalom; az orosz írók újabb és újabb kiadásokban szólaltak meg magyar nyelven. A Bérczy-féle *Anyegin*-fordítás 1866. évi első kiadását 1880-ban követte a második kiadás, 1881-ben a harmadik, 1898-ban a negyedik, 1909-ben az ötödik. A szó szoros értelmében tömegvisszhangja volt Puskin művének; úgy tekintettek rá, mint valamilyen eredeti műre, olvasták és szavalták széltében, és Puskin sorai ott zsongtak az olvasók fülében.

A 90-es éveknek ez a Puskin-kultusza már lényegesen más, mint Gyulaiék, Zilahyék Puskin iránti szeretete. Nem a való éle-

tet művészi tökéletességgel ábrázoló orosz realizmusnak szól a rajongás, hanem az elszállt, boldognak tekintett élet utáni vágyakozást fejezi ki. A magyar nemesi és burzsoá olvasórétegek agyában az idealizált, biedermeier hangulatokat árasztó múlt visszarezgéseként éltek az *Anyegin* sorai; azt választották ki belőle, ami szívüknek legkedvesebb volt: mélázó szerelem, holdvilágos romantika, a nemesi kúriák boldog, semmittevő élete, tárgytalan világfájdalom, párbaj, meg nem értett szerelem — mindez egy hazug életérzés szolgálatába állott a 90-es években. Nem az igazi Puskint szerették és szavalták a dzsentri úrfiak és úrleányok, hanem az eredeti költői szépséget visszájára fordított ál-Puskint, akit hamis érzésekből gyúrtak össze. Erről a nem valóságos, elképzelt Puskinról írja Zsigmond Ferenc:

„A 90-es évektől kezdve az Anyegin az érzelmes lelkű olvasóknak egyre édesebb ingerű csemegéjévé, nemsokára pedig — paradox módon szólva — egy eszmények nélküli nemzedéknek, a «századvégnek» életeszményévé lett. Ez csak úgy történhetett meg, hogy a századvégi tespedt korszak előbb a maga ízléséhez idomította, azaz eltorzította Puskin művét, azután pedig mint saját tükörképében gyönyörködött benne... Puskin remekműve egy kissé mintegy ponyvára került, s a századvég és századforduló magyar ifjúsága megkótyagosodott ettől az olvasmánytól, olyanformán, mint Don Quijote a lovagregény műfajától."[40]

A század utolsó éveiben kezdődik meg Puskin *Anyegin*jének az az eltorzítása, amely végső soron egy teljesen meghamisított Puskin-kép kialakításához vezetett. Horváth Márton írása joggal mutatott rá arra, hogy milyen szerepe lehetett ebben a torzításban annak a körülménynek, hogy az *Anyegin*t Bérczy nem a magyar nép nyelvén ültette át, hanem a biedermeier érzelgősség hangján szólaltatta meg magyarul.[41] Az *Anyegin* az érzelgős szerelem ellágyulásait váltotta ki a fin de siècle ifjúságában, melyet elsősorban az ábrándok testetlen világába vezetett, mint ahogy arról Hatvany Lajos egy verse sokatmondóan tanúskodik. A vers írója a felnőtt férfi szelíd emlékezésével eleveníti meg azt az időt — fin de siècle-t! —, amidőn Anyegin volt az ifjúi ábrándok legfőbb táplálója:

Emlékszel-é, mily tűzzel-hévvel
Olvastuk egykor Anyegint?
Mikép szavaltuk késő éjjel
Ütemre jambusok szerint?

Amíg anyám beszóla: »Csend!«
S három gyermek aludni ment,
De félálomban még soká
A verseket mormolgatá.
Emlékszel-é, a parkban ültünk
Egy hosszú délelőttön át?
Magolni kelle kémiát,
Mi Anyeginba elmerültünk,
Nem érdekelt se fém, se kén,
Úgy meghatott a bús regény.

Hatvany Lajos verse[42] arra is fényt vet, hogy a századvégi ifjúság elsősorban a reménytelen szerelem bibliájaként forgatta az *Anyegin*t, nem kereste benne az orosz társadalmi élet enciklopédiáját, azt a realista művet, amelybe Puskin az orosz élet realitását sűrítette bele. Puskin *Anyegin*ja hamis csengést nyert. Közben a költő lírai verseinek sok új fordítása látott napvilágot a sajtóban (*Képes Családi Lapok*, *Budapesti Napló*, *A Hét*, majd a *Budapesti Szemle* lapjain), Szabó Endre, az orosz írók kitűnő tolmácsolója kiadta az *Orosz költők*et (1891), majd a *Négy orosz költő*t (1900), Puskin számos versének fordításával. E fordítások közül feltűnően hiányzott a nagy költő számos forradalmi verse. s a megszületett fordítások egy része is gyengén sikerült Ez is hozzájárult ahhoz, hogy Puskin a legutóbbi időkig jórészt mint az *Anyegin* költője élt a köztudatban.

A század végén megerősödő kapitalizmus jelenségei elől a magyar nemesség irodalma szívesen menekült a múltba, a képzelet világába. A kapitalista fejlődés visszavetette a dzsentrit, amely talajtalannak érezte magát az új, polgári jellegű kultúra keretei között is. A magyar nemesség szívesen álmodozott el a múlt boldog képein. írói közül nem egy tehetség hazátlannak érezte magát a rohamosan fejlődő fővárosban, visszavágyott a régi, patriarkális viszonyok közé. Krúdy álomvilágát bátran úgy tekinthetjük, mint a nemesi osztály reakcióját, feleletét a köreit megbontó új, polgárosult életre. Krúdy minden bizonnyal tudatosan teremtette meg a maga időszerűtlen hőseit, Szindbádot, a keleti hajóst, aki az ezeregyéjszaka mesevilágát eleveníti meg, s akinek hazája nem a fejlődő Budapest, hanem az ódon kisvárosok patriarkális otthona. Krúdy nem létező emberekkel, kísértetekkel népesítette be novelláit, hősei nem a jelennek, hanem az emlékeiknek élnek, s a világ, melyben mozognak, maga is félig a magyar múlt, félig valamilyen idő és térfeletti közeg, amelyet az

írói képzelet tölt meg sajátos atmoszférával. E merengő és magányos hősök, szerelmi trubadurok, lapszerkesztők, színészek, költők a múlt andalító zenéjét szólaltatják meg szavaikkal, cselekedeteikben hóbort és különcködés vegyül bánatos érzelmességgel, s a világ, amely őket magából kibocsátotta, menthetetlenül a múlté. Krúdy egy régi világot őriz írásaiban biedermeier érzelmességben, egy világot, amelyben több a költői álom, mint a történeti valóság. Alakjainak körvonalai nagyonis elmosódottak ahhoz, hogysem a realizmus mércéjével volnának mérhetők; szeszélyes kéz mozgatja őket és cselekedeteik is az álmok, ábrándok fantázia teremtette világában folynak. Az író egy tökéletesen boldog, szociális problémáktól mentes félmúltról beszélteti hőseit, akik nem hajlandók szembenézni a maguk korának valóságával, mert ízlésük, szokásuk egy más — sohasem létezett — világhoz fűzi őket. Az író nem a reális életet ábrázolja, de nem is ez a szándéka. Magatartásának lényege: a menekülés az új társadalmi valóság elől a fantázia teremtő világába. És ez az író sok szállal kapcsolódott Puskin költői alkotásához, az *Anyeginhoz*. Nem a puskini realizmushoz, hanem ahhoz a képzelet szülte Puskinhoz, akiben a szerelem, az ábrándok, a hangulatok sűrítőjét fedezte fel a magyar író, egyszerűen elhagyva, kifelejtve minden egyéb elemet. Számára az *Anyegin* mindenekelőtt egy név, melynek hangulata, sűrű érzelmi tartalma van, amely alkalmas arra, hogy általa az író kifejezze hőseinek elvágyakozását a konkrét társadalmi helyzetből egy valóságfeletti világba — az álmok világába. Mert Krúdy és több kortársa szemében az *Anyegin* világa elsősorban álomvilág, a belső történések színhelye, s nem egy adott, pontosan körülhatárolt társadalmi miliő. *A vörös postakocsi*, az *Őszi utazások a vörös postakocsin*, a *Francia kastély* és sok más Krúdy-írás nem tart igényt arra, hogy úgy olvassuk, mint ahogyan a realista elbeszéléseket szokás; az alakok dimenziói nem a szokásos emberi méretekhez hasonlatosak. Vízionárius író Krúdy, s víziói közepette nemegyszer az *Anyegin* szereplőihez köti a maga félszeg alakjait. Anyegin eltorzult alakban néz reánk Alvinczi Eduardnak, *A vörös postakocsi*nak a hősében. A könyv szereplői Puskin világa után sóvárognak, ismerik az *Anyegin*t s idézik sorait. Rezeda lapszerkesztőnek Puskin *Anyegin*jával kedveskedik Berta, az állatorvos felesége. Rezeda azonban már diákkorában megismerkedett a művel, egy fiatalasszony ismertette meg vele. „Anyegin! Tán csak azért volna jó mégegyszer ifjú ta-

nulónak lenni, hogy az elhagyott liget padján, kivésett női szívek és névkezdőbetűk között először olvassuk ismét Anyegin Eugent! Moszkvába utazni és a balettnek tapsolni. Tatjána levelét venni és a Néva partján sétálni! Mindnyájan Anyéginek vagyunk ifjú korunkban! És ugyan Lensky bús sírhalmán ki nem könnyezett? Berta jól választott. Az Anyegin olvasása egyszerre új világ csodáit nyitotta meg Rezeda úr előtt: elhatározta, hogy életcélt választ, költő lesz, hírlapíró, Puskin Sándor, — és mindezt egy éjszaka, midőn égő homlokkal és szinte túláradó szívvel olvasta az orosz költő összecsendülő sorait. Másnap Rezeda úr bátran és könnyes szemmel fogta meg Berta sárgakesztyűs kezét:

— Tatjána! — mondta.

Az asszony megsimogatta az ifjú nedves szemét:

— Örülök, hogy felébresztettem önt, fiam...

— Szeretem.

— Tehát már szeretni, hódítani, bátornak lenni megtanult Anyégintől, kedvesem? — felelt mosolyogva az asszony."

Rezeda az *Anyegint* használja fel hódító eszközül a nőknél, általa teszi fogékonnyá a női szíveket a szerelem iránt. Mielőtt Rezeda úr öngyilkosságot követ el, ezekkel a szavakkal búcsúzik Klárától: „Ön volt az egyetlen, akit szerettem... Verseket olvasok majd Anyeginből. A ballet-et vagy a Tavaszt. Isten Önnel, királynő!"

Krúdy talajtalan, magányos hősei nemcsak az *Anyegint* említik vágyakozással, hanem általában vonzza őket az orosz élet a maga rendkívüliségével. Turgenyev hősei vagy Oblomov hasonlóan felkeltik bennük a vágyat a távolságok varázsa, az idegen és titokzatos élet iránt. A kortárs-költők közül, nem véletlenül, Reviczkyhez fűzi erős rokonszenv Krúdy Gyulát. Mindketten az orosz irodalomért rajongtak. Reviczky inkább Turgenyevért, Krúdy pedig az *Anyegin*ért.[43]

Krúdynak az orosz irodalomhoz, s ezen át az orosz emberekhez való kapcsolata kiélezett formában jellemzi a századforduló egész magyarországi Puskin-kultuszát. Komlós Aladár azt írja,[44] hogy Krúdy „hőseinek lelkében az orosz írókért való rajongás éppoly fontos vonás, akár az élő ismerőseikhez fűző kapcsolataik". Krúdy hősei számára azonban a jelenvaló világ is kódbe burkoltan jelenik meg, agyuk és szívük el van jegyezve a múlttal, embertársaik ugyanolyan fantómok, mint jómaguk. A rajongás nem az igazi orosz embereknek, hanem a maguk teremtette

álomvilágnak szól. Krúdy még abban az időben kezdett írni, amikor az írók, de az olvasók jó része is a vidéki nemesség soraiból került ki. Ezekben az orosz élet hangulata a saját hajdani nagyságuk, uralkodó helyzetük emlékeit idézte fel. A magyar köznemesség a kapitalista fejlődés folyamán nagyrészben eladósodott, tönkrement és rezignált. Anyeginban a maga élethangulatának megfelelő blazírt életérzést keresett, az orosz passzivitásban a maga sorsának mását látta. Esztétikai téren a reakciós irodalomtörténetírás Mereskovszkij tételeit vette át az orosz byronizmusról, mint a korszellem divatos betegségéről, amely Puskint is megérintette. Megpróbáltak betegséget látni ott, ahol valójában egészség volt.

A századforduló idején Puskin neve még legjobbjaink számára is inkább csak homályos tartalmú utalás volt egy nagy költő életművére, mint konkrét, világos fogalom. Erre mutat a fiatal Ady egy verse is, mely Tatjánát, a csalódott szerelmest eleveníti fel:

Tünedező alkonyvilágnál
Olvasgatom a levelet...
Tatyána sír, sirat egy titkot,
Egy vágyat, amely elveszett.
Tatyána sír... Van még Tatyána,
Rajongó lelkű, hófehér,
Aki szeret félőn, titokban,
Ki szeret a szerelemért'...[45]

1899-ben arra a hírre, hogy a cári Oroszországban az egyik vasúti tisztviselő megtiltotta alantasainak Puskin szuletésének megünneplését, Ady *Puskin* című versében sietett „Puskin drága, szent nevét" megvédeni.

Az 1900-as években a Gyulai Pál szerkesztésében megjelenő *Budapesti Szemle* adott tágabb teret az oroszból készult fordításoknak, köztük Puskin műveinek. Az orosz költők értékelésében nem következett be változás. Azok a fordítások, amelyek a 900-as években napvilágot láttak, nem szorították háttérbe az *Anyegin* népszerűségét. A magyar közvéleményben Puskin hosszú időn át a romantikus szerelem költőjeként volt ismeretes, Bérczy fordítása tartotta fenn nevét és népszerűségét.

Nem változott meg a helyzet 1918 után sem. A Puskinra vonatkozó ismeretek talán még egyoldalúbbak lettek, hiszen közben a nyugati és az emigráns orosz kozmopolita irodalomtörténetírás

nagy buzgalommal igyekezett eltagadni Puskinban minden haladó értéket. A kozmopolita felfogás szerint Puskin a nyugati irodalmak. elsősorban az angol és a francia irodalom neveltje, Byron tehetséges tanítványa, akinek kevés köze van a maga orosz népéhez. Ez a minden ízében hazug irodalomtörténeti szemlélet tört utat Magyarországra is, ez befolyásolta irodalmi életünket, ez szabta meg Puskin értékelését is. Puskin legforradalmibb tartalmú verseit nem fordították le, nem adták a nép kezébe és a két háború közti időben a magyar közönség valóban semmit sem ismerhetett meg Puskin hatalmas művészetéből.

1937-ben a Szovjetunió és a világ haladó közvéleménye lelkes elismeréssel adózott Puskin szellemének, a költő halálának századik évfordulóján. Magyarországon nem voltak Puskin-ünnepségek. Folyóirataink rövid megemlékezéseket szenteltek Puskin emlékének. Még a haladónak számító polgári táborban sem látták tisztán Puskin munkásságának igazi jelentőségét. A Szovjetunióban az orosz nép leghivatottabb, legnemzetibb költőjét látják Puskinban, nálunk Puskin forradalmisága. demokratizmusa még 1937-ben is ismeretlen dolog. A magyar sajtó egy része Puskint csak mint az *Anyegin* megalkotóját értékeli. De hogyan látják az *Anyegint*? Továbbra is a század betegségének kóros jegyeit kutatják Anyegin lelkében.

A klerikális szellemű *Élet* című folyóiratban Berényi László emlékezett meg Puskin halálának századik évfordulójáról.[46] Azt írja Anyeginről, hogy sokkal bonyolultabb egyéniség, semhogy sablon lehetne; egyéniség, akinek sorsa akaraterő híján belefullad a nagy orosz ingoványba. Anyegin tragédiáját jellembeli fogyatékosságában látja: az állhatatlanságban és akaratgyengeségben, és összeköti őt az orosz irodalom későbbi, hozzá hasonló hőseivel: Lermontov Pecsorinjával, Turgenyev Bazarovjával, Oblomovval, a *Háború és béke* Andrej hercegével. A tanulmányiró nem látta meg, hogy Anyegint nem jellembeli fogyatékosságai. nem akaratgyengesége akadályozza meg abban, hogy tehetségének megfelelő életet éljen, hanem elsősorban az őt körülvevő társadalom; Anyegin szkepszise is az orosz társadalom akkori feltételeiben gyökerezik, akárcsak Pecsorin vagy Oblomov gyengesége.

A burzsoá esztétikai felfogás Anyegin egyéniségét sajátos „lélekformaként" tekintette, mely önmagában hordja saját tehetetlenségének okozóját, ahelyett, hogy a társadalmi viszonyokból

magyarázná a hős felfogásának alakulását. A magyar burzsoá felfogás képtelen volt megérteni a puskini emberábrázolás zsenialitását, mély realizmusát, azt az igazságot, hogy itt — mint minden nagy realisztikus alkotásban — tipikus jellemek tipikus környezetben cselekszenek. Az *Anyegin* nagysága többek között éppen abban van, hogy Puskin a társadalmi környezet szövevényei között mutatja meg hőseit, Anyegin és Lenszkij nem függetleníthetik magukat a maguk társadalmi környezetétől.

Puskin forradalmi szellemének tökéletes félreértését tükrözi Baróti Dezső megemlékezése Puskinról a *Szép Szó* 1937. évfolyamában. Elmondja, hogy Puskin száműzetése alatt látta a görög forradalmat is. de a forradalomról túl romantikus elképzelése lehetett. „Voltaire elegáns szellemét, David képeit kereshette benne. a szabadság Istennőjét görögös ruhában, talán éppen olyanban. miket a pétervári bálakon hordozott akkortájt, esetleg ragyogó aranyfáklyákat képzelt maga elé", de csak rongyos tömegeket, rablást, gyújtogatást látott Kisinevből és kiábrándult.[47] Puskinnak nem volt határozott politikai elképzelése: „Szokatlan színű ruhák és szokatlan színű jelzők voltak az ő forradalma, és ez talán lényegesebb, mint az, hogy mellékesen néhány lázító éneket is írt, s hogy halála után is még sokáig neve alatt terjedt minden ilyesmi, a rosszak is" — írja Baróti. Az emlékezés rezüméje pedig így hangzik: „Oroszország ma modern irodalmának megteremtő jét ünnepli benne. Európának azonban csak az Anyegin írója marad."[48]

Ez volt a magyar polgári radikalizmus folyóiratának a véleménye Puskin életművéről. A nagy költőnek még azokat a műveit sem vette észre, amelyek pedig magyar fordításban is megjelentek, s amelyek fényesen bizonyították, hogy Puskin sokkal több, mint csak az *Anyegin* írója.

Hazai lapjaink közt az egyetlen, amely méltó értékelésben részesítette a nagy költőt, a *Nyugat* volt, melyben Illyés Gyula írt Puskin jelentőségéről figyelemre méltó sorokat. „Az oroszok után talán legjobban mi magyarok tudtuk, nemcsak irodalmi hírekből és tanulmányokból, hanem — hála Bérczy Károly fordításremekének — a mű elnevezéséből is, hogy ki volt Puskin. Arccal konokan nyugatra, a magyar irodalom egy fél dallamot sem hagyott el a hátunk mögött, s jobb- és baloldalunkon zengő hatalmas szláv költészetből. Puskin az egyedüli kivétel... A múlt század utolsó éveiben az Anyegint országszerte oly lelkesen olvas-

ták és citálták nálunk is, akár Oroszországban."[49] Illyés találóan hívja fel a figyelmet arra, hogy Puskin *Anyegin*ja a múlt század második felében nem hathatott oroszosnak a Dosztojevszkij féle miszticizmus értelmében. „A 19. század elején az orosz irodalomban egy szemernyi misztikum sincs, se vallási, se a lélektan körébe vágó. Napfényes, szinte reális az." Az *Anyegin*ban és Puskin költészetében Illyés a nyugati és a hazai, népi orosz költészet szerencsés találkozását látja. „Puskin a szabadságért és haladásért lelkesülő réteget képviselte a cárizmus, a valóban ázsiai bojárközigazgatás és a rendőrség szerepét betöltő orthodox egyházzal szemben", írja, s megállapítja, hogy Puskin éppen olyan eleven költő, mint nálunk Petőfi, akivel sok közös vonást mutat. Habár a tanulmány inkább csak alkalmi reflexió, kiemelkedő helyet tölt be a Horthy-korszak Puskinra vonatkozó irodalmában. Illyés több Puskin-verssel egészítette ki a nagy költőről szóló emlékezését: maga fordította le Puskin néhány nagy versét.[50]

Nagyobb visszhangja volt Puskin jubileumának a külföldi magyarok körében. A Szovjetunióban élő magyar emigráció tagjainak módjukban volt közelről megismerkedni azzal a megbecsüléssel, amelyben a költő emlékét hazájában a dolgozó nép, a szovjet kormány részesítette. Az 1938-ban megindult *Új Hang* című irodalmi folyóiratban a Szovjetunióban élő műfordító gárda legjobbjai (Lányi Sarolta és mások) hódoltak új versfordításaikkal a költő emlékének. Az *Új Hang* 1938. évfolyamának 5. számában jelentek meg Lányi Sarolta sikerült fordításában Puskinnak *Szibériában, A rab, Téli reggel, Kövér kritikusom, Varju vendég varjúnál* című versei — a költő forradalmi magatartásának ezek a fontos irodalmi dokumentumai, amelyeket a magyar olvasók csak később, a felszabadulás utáni első években ismerhettek meg a hazai folyóiratok hasábjain. Haladó jellege volt a romániai, csehszlovákiai magyarság 1937-es Puskin megemlékezéseinek, mert ezekbe az országokba hamarabb eljutottak a Szovjetunió irodalmi életét tárgyaló hírek, beszámolók és az itteni kommunista pártok sajtója tág teret nyújtott Puskin igazi értékelésének.

A költőnek a magyar néppel való kapcsolata új fejezet elé érkezett 1945-ben, amidőn a szovjet nép fegyverei meghozták a magyar nemzet szabadságát. A magyarországi Puskin-kultusz szinte a felszabadulás napjaitól kezdve eleven erővel éledt újja. Most látszott csak meg: mennyire benne élt eddig is a magyar nép és a magyar irodalom munkásainak szívében a nagy orosz költő.

Puskin nem volt új jelenség, de egy bizonyos fokig mégis új volt. Új volt azért, mert a hozzá való viszonyunkat gazdagabbá tette a felismerés, hogy Puskin az orosz nép legkiválóbb költője, kinek műve, alkotása ma is élő hatóerő. A szabadság szeretetére, a nép alkotó nagyságára, a nemzetek közti jóviszonyra, az ember fényes jövőjére tanítja olvasóit. A felszabadulás után láttuk csak meg a költői nagyság igazi méreteit. Most tudjuk meg, milyen az, amidőn egy nép forrón szereti a maga nagy költőjét.

A felszabadulás után nyomban megindult Puskin fordítása 1945-ben jelent meg Győri-Juhász Jenő *Orosz Költők Antológiája* című összeállítása, amely a szerző saját fordításait tartalmazza és egyben jó áttekintést is nyújt az orosz költészet fejlődéséről. Az *Irodalom-Tudomány* című folyóiratban a magyar műfordítók legjobbjai vonultak fel részben új fordításaikkal. Egész sor Puskin-fordítást közölt az *Új Idők*, a *Diárium*, a *Magyarok*. 1946-ban *A szabadság költői* címen jelent meg egy antológia, számos Puskin-fordítással. Lányi Sarolta, Szabó Lőrinc, Képes Géza, Rónay György, Gáspár Endre, Trencsényi-Waldapfel Imre, Kardos László, Gábor Andor és a magyar műfordítói gárda számos más kiválósága erejük legjavát fordították Puskin műveinek méltó tolmácsolására. Ezek a fordítások sok tekintetben új oldaláról mutatták meg a költőt, akinek kisebb-nagyobb verseit a magyar olvasók eddig gyakran gyenge fordítások alapján ismerték. Puskin a mai magyar költői nyelven szólalt meg, s ez még közelebb hozta őt a mai olvasókhoz. Egyre gazdagabb, egyre sokrétűbb költői egyéniség bontakozott ki az új fordítások nyomán. Minden új fordítás új vonással gazdagította az *Anyegin* szerzőjének jellemét. Költőink valósággal versenyeztek egymással Puskin tolmácsolásával. Lukács György 1946-ban arra hívta fel a magyar olvasók figyelmét, hogy Puskin nagyon tetszetős költő, s hozzátette: „De mintha éppen ez a tetszetős harmónia sokak előtt eltakarná Puskin mélységeit, probléma-gazdagságát." Ezért kell udvözölnunk minden új Puskin-fordítást, mondotta. Mert minden új mű új oldalról mutatja be őt nekünk.[51]

Puskin forradalmi lírájának megismerése megnyitotta a lehetőséget ahhoz, hogy olvasóink megismerkedjenek az igazi Puskinnal, a költői mű gazdagságával. Kritikusaink, irodalomtörténészeink számára magától értetődőnek kínálkozott — e gazdag, elementáris erejű forradalmi költészet ismerete nyomán — a legtermészetesebb hasonlat, amely költő és költő között elképzelhető:

Puskin és Petőfi egybevetése. Láttuk, hogy e gondolat majdnem olyan régi, mint amilyen régóta Puskin nevét nálunk ismerik. A múlt századvég azonban hűtlen lett Petőfihez, és nem ismerte az igazi Puskint sem. A Horthy-korszak még teljesebbé tette az elzárkózást Petőfi és Puskin nagy költői értékeitől. 1945 után műfordítóink tolmácsolása révén kezd kialakulni a vélemény, hogy Puskint leginkább a mi Petőfinkhez lehet hasonlítani. „Mindkettőjük költészetében egyformán elragadó természetességgel lép át az élet a költészetbe", állapítja meg róla Keresztúry Dezső. Trencsényi-Waldapfel Imre szerint Puskin az oroszok Petőfije. Ugyanúgy a szabadság költője, mint a mi Petőfink, ugyanúgy merített ihletet a népköltészet örök forrásaiból, s ugyanolyan szeretettel rajzolta az orosz tájat, mint Petőfi a magyar alföldet.[52] Száz év elteltével a magyar írók és olvasók végre észreveszik Puskin költészetének gazdag demokratikus tartalmát. Ez a felismerés hatotta át a magyar sajtót 1949-ben is, amidőn a felszabadult magyar nép méltó keretek között ünnepelte meg Puskin születésének 150. évfordulóját. Puskin az orosz Petőfi, Petőfi a magyar Puskin — állapította meg a magyar sajtó, s hozzátette, hogy Petőfi is, Puskin is a népet juttatták diadalra a költészetben.[53]

A felszabadulás éve meghozta az új *Anyegin*-fordítás kiadását is. Mészöly Gedeon fordítása jól megalapozott elméleti megállapításokból indult ki. Fordítói programját arra a felismerésre építette, hogy mind az orosz, mind a magyar irodalomban „az irodalom nemzeti klasszikus kornak nyelvét a népnyelv tette nemzeti-klasszikussá", amiből az következik az *Anyegin*nal kapcsolatban, hogy „egy európai nyelvre sem lehet oly stílhűséggel fordítani ezt a remeket, mint magyarra".[54]

Mészöly Gedeon előtt nem kisebb cél lebegett, mint hogy olyan magyar nyelvű *Anyegint* adjon az olvasó kezébe, amely azt a benyomást kelti, mintha Puskin írta volna — magyarul. Arany János nyelvének, stílusának útján kívánt haladni a fordító, felhasználva a mai magyar irodalmi nyelv szó- és stíluskészletét. Kritikát gyakorolt Bérczy fordítása felett, és leginkább bizonyos nyelvi pontatlanságokat vetett a régi fordító szemére; e pontatlanságok onnan eredtek, hogy „Bérczy fordítása közelebb állt Bodenstedt német fordításához, mint az eredetihez". Mészöly elismeréssel adózik Bérczynek, s nem tekinti őt az *Anyegin* meghamisítójának. A maga feladatát viszont nem utolsó sorban abban látja, hogy mindenekelőtt nyelvileg s értelmileg hűen tolmácsolja a

költő szavait. E törekvés sikerrel járt. Az ő fordítása valóban sokkal fokozottabb mértékben tesz eleget a filológiai követelményeknek, mint Bérczyé. Az eredeti szöveg gondos tanulmányozása meglátszik a vers minden során, a fordítás precízebb, mint Bérczyé — csak éppen nem költőibb. A szöveghűség nála nem egy esetben darabossághoz vezet, hiányzik az a könnyed, magával ragadó lejtés, amely Bérczy fordítását jellemzi, és hiányzik a nyelv egyénisége, zamata. Mészöly fordítása a Bérczyéhez képest színtelen és helyenként, éppen a filológiai pontosság következtében, nyelve vét a jó magyarság szabálya ellen.

Mészöly nagy érdeme, hogy megkísérelte az *Anyegin*nak egy szigorúbb műfordítói mérték alkalmazásával történő visszaadását, hogy fordításában szinte az eredeti sorbeosztást alkalmazza, keresi mindenütt az orosz kifejezések hű magyar megfelelőjét, és a legtöbb esetben meg is találja. Az orosz társasági nyelv précieux kifejezéseit, idegenszerűségeit, francia mondásait, valamint az *Anyegin*ban sok helyen fellelhető irodalmi utalásokat Mészöly Bérczynél pontosabban és megbízhatóbban adja vissza. Az orosz felsőbb körök pompás puskini szatírájának érvényesülését elősegíti azzal is, hogy a nemesi alakok nevét megmagyarítja·

Testes nejével egybevágva
Megjött a vastag Parlagov
S szegény muzsikok urasága,
A mintagazda, Marhakov.
Szamárkovék jönnek sereggel,
Mindennemű s korú gyerekkel.
(Harminc és három év között),
Kakaskov is, a dandy, jött
S kivel rokonságban is állok:
Tulkov, fején ernyős satyak,
De hisz közismert egy alak —
S Hamiskov, nyugdíjas tanácsnok,
Baksis-lovag, vicc mestere,
Pletykás, lator, falánk here.

Bérczy zenéjét, sorainak elringató hullámait nem találjuk meg Mészöly fordításában. Különösképpen ellenőrizhető ez a vers szubjektív részleteinél; ott ahol a költő egyéni vallomása szakítja meg az epikai folyamatosságot, s ezek azok a részek, amelyek a leginkább belevésődtek a magyar olvasók tudatába.

Mészöly fordítását úgy kell tekintenünk, mint egy nagyon jelentős lépést az új Puskin tolmácsolásának a létrejötte felé, de

hogy a Mészöly-fordítás nem üti meg teljesen azt a mértéket, amelyet a magyar közönség az *Anyegin* új fordításától vár, azt felismerte *Puskin Válogatott Művei*nek szerkesztősége is 1949-ben, amidőn a válogatott művek között a 80 éves Bérczy-fordításnak juttatta az elsőbbséget. Az ezután megszülető új *Anyegin*-fordítás elkészítőjének azonban feltétlenül figyelembe kellett vennie mindazokat a tanulságokat, amelyek a Bérczy- és Mészöly-fordítások, valamint az eredeti gondos filológiai és esztétikai egybevetéséből eredtek.

Az 1949. évi Puskin-ünnepségek szükségszerűen az érdeklődés középpontjába állították azt a művet, amely több mint félévszázadon át gyönyörködtette a magyar olvasókat Puskin alkotásával. A Bérczy-fordítás revíziójának kérdését nem volt haszontalan felvetni; alkalmat adott ez arra, hogy irodalmi életünk elmélyedjen az orosz költő művészetében, és felismerve a Bérczy-féle tolmácsolás fogyatékosságait, új feladatokat állítsunk műfordítóink elé. A Bérczy-kérdéssel kapcsolatban elhangzott észrevételeknek csak kisebb része vetett Bérczy szemére tudatos hamisítást, a hozzászólók többsége egyetértett abban, hogy a múlt századi fordító nem hamisít szándékosan, azonban a maga korának társalgási nyelvét szólaltatja meg s ez némi biedermeier ízt, bizonyos negédességet és túlzott érzelmességet kölcsönöz a realisztikus műnek. Bérczy megvádolása terén a legmesszebbre ment el Bécsi Tamás, aki elsősorban Tatjána alakjának tudatos meghamisítását vetette az *Anyegin* fordítójának szemére.[55] Azt írja Bérczyről, hogy „Raffinált, már sok szerelmet próbált szalonhölggyé, démonná teszi ezt a romlatlan, naiv, gyermeki, de már öntudatosodó vidéki leányt." A szerző ezt a tételét azután felületes, fontoskodó és naiv filologizálással próbálja alátámasztani — minden eredmény nélkül. Azt állítani Tatjánáról, hogy a tolmácsolás alapján, „nagyvilági nőként" áll elénk, hogy a kapitalizmusban élő nőt testesíti meg — s mindezt Bérczy hibájából, csakis úgy lehet, ha a szerző olyasvalamit magyaráz bele a fordításba, ami ott nincs. A mű 2. fejezetében ugyanis ilyennek látjuk Tatjánát:

»Ez hallgatag, komoly, nem élénk,
Mint erdők őze, vad és félénk,
Övéi közt is hidegen
Járt, mintha volna idegen.
Szülőihez hizelgésképpen
Simúlni nem tudott soha,

Nem játszék és nem futkosa
A többi lánykák seregében,
S gyakran egész nap egyedül
Ablaknál elmerengve ül.«

Pontosan az eredeti jellemzést adja vissza itt a fordítás. Ami pedig a későbbi évek Tatjánáját illeti, Tatjána, mint asszony, mint az úri társaság csodált szépsége, ugyancsak nem a kapitalizmus „raffinált démon"-ja, hanem Bérczy fordításában ilyennek látjuk:

»A házi nő elébe lebben
Komoly tábornokférj karján,
Egy ékes úri hölgy alakja,
Mesterkélt nincsen semmi rajta.
Se nem túl élénk, sem hideg,
Nem vágy feltűnni senkinek.
Nem utánozva, nem feszengve,
Tetszést, sikert nem követel,
S mégis közbámulatra lel.
Oly egyszerű, nyugodt és szende,
S méltóságteljes; mondható
Valódi minta-*comme il faut*.«

Ebből éppen az ellenkezője derül ki, mint amit a Bérczy-fordítás bírálója állít: Tatjána mint tábornokné, mint a szalonok csodált szépsége is megőrizte kisnemesi egyszerűségét, jellemének értékeit. Nem lett „nagy nő", akit csábít az élet zaja; visszakívánkozik a régi otthonba, ahol boldogabb volt, és habár most is szereti Eugent, becsületérzése, tisztessége arra kényszeríti, hogy lemondjon a felkínált szerelemről. Bérczy ebben a tekintetben semmit sem hibázott. A magyar irodalomban nincs „két Tatjána".

1949-ben az egész magyar nemzet szeretettel fordult a nagy orosz költő emléke felé. A felszabadulás megteremtette a lehetőségét annak, hogy az egész Puskint megismerje a magyar nép. Ezzel kitárult az orosz költő mindeddig homályban élő világa a magyar olvasók előtt. A magyar irodalom letörleszthette egyik legnagyobb adósságát a haladó kultúra iránt: megszólaltatta nyelvünkön Puskin forradalmi, szabadságharcos líráját. A költő megünneplése egyben alkalom volt arra is, hogy irodalomtörténészeink rámutassanak azokra a bűnökre, amelyeket a Horthy-rendszer a világ haladó kultúrájával, s így Puskinnal szemben is elkövetett. Horváth Mártonnak a költő születésének 150. évfordulóján elmondott ünnepi beszéde messzehangzó vádként olvasta a

régi uralkodó osztályok fejére minden bűnüket, a kultúra ellen elkövetett merényleteiket:

„Mi sem természetesebb, hogy ugyanaz a cár, aki nálunk Petőfit hányatta kardélre, odahaza Puskint gyilkoltatta meg. Ugyanaz a zsarnokság, amely Vörösmartyt őrületbe kergette, Adyt alkoholmámorba, életének könnyű eltékozlásába sodorta, József Attilát a vonat kerekei alá hajszolta — száz évvel ezelőtt is megtalálta a módját, hogy ármányos módon kioltsa a szabadságért harcoló költő életét. Ez a bűn — majdnem így mondhatnánk — »természetes bűn«: Puskin nem lett volna Puskin, ha nem küld rá cenzort, száműzetést, rendőrkopót, lélekvásárló megvesztegetést, gyalázatot és végül bérgyilkost a cár. De nemcsak arról van szó, hogy a földesúri zsarnokság meggyilkoltatta a költőt, hanem számunkra elsősorban a magyar kultúrpolitika évszázados bűnéről van szó, mellyel a magyar urak is beálltak Puskin szellemi gyilkosai közé. Féltek a szabadság költőjétől, mint a nyílt lángtól, mely bármely pillanatban tűzbe boríthatja az elnyomás földjét határokon innen és határokon túl. Bűnüket azzal tetézték, hogy nemcsak elhallgatták, hanem meghamisították Puskint. Oroszlánkörmeit kimanikűrözték, költészetének vad sörényét megnyírták, és a múlt század magyar Puskin-fordításai úgy viszonylottak az igazihoz, mint az oroszlánosra nyírt pincsi az igazi oroszlánhoz. Ma végre nemcsak Puskin hazájában, hanem nálunk, Magyarországon is eljött az a kor, mely megérti, magasra emeli és megvalósítja a szabadság költőjének legmerészebb álmait."[56]

Horváth Márton tanulmánya, a Puskin szabadságharcos költészetét jellemző jól válogatott szemelvényekkel, a magyar Puskin-irodalomban első ízben ad képet arról a másik Puskinról, aki mindeddig rejtve maradt a magyar olvasók előtt. Puskint, a szabadság rendíthetetlen harcosát, a cári abszolutizmus kemény ellenségét, a nép és az üldözött forradalmi értelmiség szövetségesét állítja népünk elé; azt a költőt, akinek életpályája szorosan egybefonódott a dekabristák eszméivel, aki költészetében a realizmusnak vált úttörőjévé, s aki a népi elemeknek az irodalomban való megszólaltatásával példát adott a világnak. Horváth Márton az egész Puskinért, a meg nem hamisított költőért szállt síkra, és Puskin szerepét Petőfi életsorsával állította párhuzamba.

Az egész magyar közvélemény egyetértett abban, hogy az a Puskin, akit a múlt század közepe óta a magyar olvasók számontartottak, most új, részletesebb és hívebb vonásokkal gazdago-

dott. A két világháború közt az ellenforradalmi rendszer a világirodalom sok más nagy költőjével együtt Puskint is eltakarta népünk szeme elől, mert e költő felhívta volna népünk figyelmét az orosz nép hatalmas kultúrértékeire, kedvet keltett volna Puskin mai utódainak, szelleme örököseinek, a szovjet költőknek és íróknak az olvasásához, s ez elmélyítette volna a magyar és a szovjet nép barátságát.

1949 júniusában a magyar könyvnap legnagyobb eseménye: *Puskin Válogatott Művei* két vaskos kötetének megjelenése volt. Az első kötet Puskin költeményeit és egyéb verses munkáit, a második a költő elbeszéléseit s egyéb prózai munkáit tartalmazza. Gábor Andor és Gáspár Endre a kötet szerkesztői; bevezetést bő életrajzi ismertetéssel, a legújabb szovjet kutatás eredményeinek felhasználásával Gáspár Endre írt a könyvhöz, az ünnepi hangú előszó pedig D. Blagojnak, a Szovjetunió Puskin Bizottsága főtitkárának, az ismert Puskin-kutatónak a műve. A mai magyar műfordító gárda legjobb képviselőit állították a puskini művészet tolmácsolásának szolgálatába.[57] A fordítások túlnyomó többsége a felszabadulás után készült s a mai magyar költői nyelvet, a műfordítás mai fejlettségét tükrözi. Új fordításban kapta e kötetben az olvasó *A kaukázusi fogoly*t (Végh György fordításában), *A rablótestvéreket* (Grigássy Éva), *A Bachcsiszaráji szökőkút*at (Szabó Lőrinc), a *Cigányok*at (Hegedüs Géza), a *Nouline grófot* (Hegedüs Géza), *Poltavát* (Kardos László), a *Borisz Godunovot* (Gáspár Endre), a prózai elbeszélések közül *A kapitány leányát* (Honti Rezső fordításában). Felszabadulás utáni irodalmunknak kétségtelenül egyik legnagyobb eredménye ennek a kétkötetes nagy Puskin-válogatásnak a megjelentetése volt. „Ettől a hónaptól kezdve nincs a világnak olyan nyelvterülete, amelynek teljesebb fordítás irodalma volna Puskinból, mint a magyarnak", írta büszkén sajtónk.[58] Az újságok munkatársai, írók és olvasók valósággal új Puskint fedeztek fel. „Ez a mostani Puskin teljesebb és változottabb értelmű, mint volt az a költő, kiben — az Anyegin olvasásakor — sokban magára ismert egy régebb nemzedék", írta a *Magyar Nemzet*.[59]

A puskini életmű élményének ösztönző légkörében születtek meg szép számban olyan cikkek, fejtegetések, amelyek Puskin és a magyar irodalom nagyjainak kapcsolatát elevenítették fel: tovább fejlesztették a Puskin—Petőfi párhuzamot, és rávilágítottak arra a hatásra, amely Puskin és a múlt század ma-

gyar költőit fűzte egymáshoz.[60] A magyarországi Puskin-kultusz vizsgálatához 1945 óta néhány alapvető fontosságú tudományos munka adott biztos támaszt. Ilyen mindenekelőtt Zsigmond Ferenc akadémiai székfoglaló értekezése,[61] mely a szerző hosszú évtizedes kutatásainak eredményeit foglalja össze, és rendkívül becses adatokat nyújt nemcsak Puskinnak, de általában az orosz irodalomnak magyarországi hatásához. Közvetlenül a felszabadulás után jelent meg Erdélyben György Lajos figyelemre méltó tanulmánya.[62] E bibliográfiai adatokban bővelkedő feldolgozásoktól függetlenül született meg Kozocsa Sándor kiváló bibliográfusunk nagy munkája, *Az orosz irodalom magyar bibliográfiája* (Bp. 1947.), majd ennek folytatásaként *Az orosz irodalom magyar bibliográfiája 1947—1948. és 1949.* (Ez a munka évről évre folytatódik.) Kozocsa Sándor kezdeményezése betöltötte azt a fájdalmas űrt, amely az orosz—magyar irodalmi kapcsolatok vizsgálata elé meredt a korábbi években. E gazdag és iniciatív jellegű munka megvetette az alapjait a tudományos kutatásnak, melyre az a feladat várt, hogy monográfiaszerű feldolgozásokkal vigye előbbre a magyar—orosz irodalmi kapcsolatok kutatásának kérdéseit. Erősen Kozocsa bibliográfiai adatanyagának felhasználására épült az első olyan kísérlet, amely Puskin magyarországi hatását volt hivatva tudományos módszerekkel vizsgálni. Az *Irodalomtörténet* 1949. évf. 1. számában jelent meg Máthé-Haupt György „Puskin hatása a magyar társadalmi gondolkodásra és irodalomra" című fejtegetése, mely címénél fogva nagy várakozásra jogosított. Sajnos a tanulmány nem felelt meg e várakozásoknak. A szerző gyér bizonyító anyagot sorakoztatott fel annak a tételnek bizonyítására, amely szerint Puskin volt a legfőbb fegyver a múlt század 60-as éveiben a Habsburg-ellenes ellenzéki mozgalom kezében. Felállította ugyan a tételt, amely szerint: „Puskin hatása Magyarországon a 60-as években az akkor ismert nyugati íróktól eltérően nemcsak formai, nemcsak képekben, stílusformákban nyilvánul, hanem társadalmi és politikai síkon is",[63] amikor azonban e tétel bizonyítására került sor, adósunk maradt. Így e tanulmány alig tekinthető többnek, mint a bibliográfiai anyag laza kommentárjának. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1949-ben rendezett vitája azt bizonyította, hogy irodalomtörténészeink s íróink nem értenek egymással teljesen egyet Puskin magyarországi hatásának kérdéseiben, és az egész probléma egyelőre inkább a napisajtó anyaga; tudományos

folyóirataink nem fordultak kellő figyelemmel Puskin alakja és magyar kapcsolatai felé. Pedig Puskin költészetének a magyar társadalomban kifejtett hatását nem intézhetjük el annak a megállapításával, hogy a kapitalizmus korában nem mutatták meg népünknek az igazi Puskint; minden hiányosság és minden torzítás ellenére is Puskin eljutott Magyarországra. Költészetének hatása mély és maradandó volt, tudott lelkesíteni nemcsak az írók világában, hanem az olvasótömegek körében is. Puskin forradalmár magatartása, szabadságharcos szelleme — sokszor irodalom alatti utakon, sajtó, újságcikkek, hírek, ismertetések útján — a magyar társadalom haladó köreiben egyáltalán nem volt ismeretlen. Puskin úgy élt a magyar társadalomban, mint az európai irodalom egyik legnagyobb alakja. Ennek a hatásnak a vizsgálata éppen napjainkban különösen fontos irodalomtörténész feladatnak számít.

Az utóbbi években a Puskin magyarországi visszhangjával foglalkozó irodalomtörténeti kutatás újabb értékes adatokkal egészítette ki az eddigi képet. Komlós Aladárnak igen becses összefoglaló tanulmánya, mely a *Filológiai Közlöny*ben látott napvilágot,[64] ismét felveti mindazokat a kérdéseket, amelyek Puskin munkáinak fordításaival kapcsolatban a múltban felmerültek, és érthető módon különösen az *Anyegin* magyarországi hatásának jellegét vizsgálja. Komlós jól mutatja meg azt a törést, amely a kiegyezéssel következett be a magyarországi *Anyegin*-kultuszban. A Puskint olvasgató első magyar nemzedék még ennek realizmusát is észrevette („ábrázolásának művészi realizmusa bűvöli el őket", írja Komlós), de a század végén már költőink számára az *Anyegin* elsősorban az elsüllyedt és megszépített világ iránt táplált nosztalgia forrása és táplálója. Komlós elsősorban Puskinnak a magyar irodalmi életben elfoglalt helyét rajzolja meg sok találó vonással, de e tanulmány kiegészítéseként nem árt felhívni a figyelmet arra, hogy a magyar olvasók szélesebb körében egyáltalán nem volt annyira ismeretlen Puskin életének demokratikus tartalma, mint ahogyan arra a tisztán irodalmi kapcsolatok engednek következtetni. Újságjaink, folyóirataink a múlt század 30-as éveitől kezdve sokszor és teljes hitelességgel irányították a figyelmet Puskinnak a cári önkénnyel szemben vívott harcára.

Puskin költészetének sokoldalúsága azonban kétségen kívül csak 1949-től kezdve bontakozott ki a maga teljes szépségében a

magyar olvasók szeme előtt. *Válogatott Műveinek* megjelentetése volt e téren az első nagy vállalkozás, ezt követte egyes műveinek külön kötetben való kiadása (így jelent meg Fodor András fordításában a *Ruszlán és Ludmilla)*, majd a magyarországi Puskin-kultusz legkiemelkedőbb eseménye, Áprily Lajos *Anyegin*-fordításának megjelentetése. Jó költő és tehetséges műfordító szerencsés találkozása biztos ígéret a műfordítói vállalkozás sikerére, s ez esetben valóban az ígéretből örvendetes valóság lett. Áprily Lajos fordítása évek gondos filológiai munkájával készült, a nyelvi tévedésektől megóvta a fordítót saját orosz nyelvi felkészültsége és a gondos lektorálás; a költői szépség pedig Áprily legbensőbb sajátja, s ma már a magyar irodalom közkincse. A fordítás 1953-ban jelent meg s lelkes visszhang fogadta,[65] mintegy bizonyítékául annak, hogy végre megszületett az *Anyegin* méltó magyar tolmácsolása. A kritika teljes joggal mutatott rá a szöveghűség mellett a fordítás megkapó költői szépségeire, a mai modern magyar költői nyelv színvonalán készült sokárnyalatú átültetés fogékonyságára, a puskini ember- és tájmegjelenítés mélyen átérzett tolmácsolására. Különösen kiemelte a kritika Áprily fordításának gyönyörű tájleíró és hangulat-megelevenítő részeit. Az a filológiai lelkiismeretesség, amely Mészölynél még nem járt együtt a költői emelkedettséggel, Áprily esetében csak ritkán zavarja a tiszta esztétikai hatást, és a filológiai hűség nem töri meg, nem laposítja el a munkát, melyen meglátszik, hogy nemcsak műfordító, hanem egyben költő is alkotta. A magyar olvasó ma már abban a szerencsés helyzetben van, hogy *Anyegin*nak azt az igazi költői fordítását élvezheti, amelyet a felszabadulás után a kritika olyan egyhangúlag hiányolt.

Az új *Anyegin*-fordítás széles körben váltott ki visszhangot, s minden bizonnyal nagymértékben hozzá fog járulni Puskin magyarországi népszerűségének elterjedéséhez. A magyar közvéleménynek máris sokkal tisztább fogalmai vannak a nagy orosz költő munkásságáról, mint valaha. Puskin realisztikus erényeinek a megmutatása pedig már jelzi azt az utat, amelyen a jövőben Puskin magyarországi tolmácsolásának haladnia kell.

1. *Safárik* 1826-ban Budán megjelent Geschichte der slavischen Sprache und Literatur c. munkájában ugyancsak értesült már Puskin nevéről, de tobbet ismer a nagy orosz költő művei kozul, mint a Toldy-féle ismertetés. Megállapítja Puskinról, hogy 1820—25 kozt tobb romantikus verset irt, melyeket általános tetszéssel fogadtak, felsorolja a Ruszlán és Ludmillat, A kaukázusi fogolyt, A bachcsiszaráji szokokutat és emliti az Anyeginl.
2. *Tudománytár*, 1834. évf. IV. k. 65—82. o.
3. *Tudománytár*, 1834. IV. k. 66. o.
4. I. m. 70. o.
5. *Tudománytár*, 1840. évf. 347. o.
6. *Zsigmond Ferenc:* Orosz hatások irodalmunkban. Bp. 1945. 25. o.
7. *Szépirodalmi Figyelő* 1862. II. k. 20. sz.
8. *Riedl F.:* Arany és Turgenyev, Irodalomtörténet, 1918.
9. *Hegedus Géza:* Puskin és a magyar koltok. Új Világ, 1949. 21. sz.
10. Magyarország és Kelet-Európa. Bp. 1947. 49—50. o.
11. *Budapesti Szemle*, 1864. évf. 273. o.
12. *Zilahy Károly munkái*, I—II. k. Pest, 1866. Bevezető.
13. *Budapesti Szemle*, 1866. XVII. fuzet 471. o.
14. *Puskin koltői beszélyei*. Fordította Cserényi Imre. Pest, 1864.
15. *Arany László:* Bérczy Karoly emlékezete. Összes Művei. II. k. 35. o.
16. *B. Mejlach:* A. Sz. Puskin. Ocserk zsizny i tvorcseszva. Moszkva, 1949. 100—101. o.
17. *Gyorgy Lajos:* A magyar és az orosz irodalom kapcsolatai. Erdélyi Múzeum L. évf. 1945. 3—4. fuzet. 204. l. Idézi tobb magyar iró véleményét, melyek kozül álljon itt Gyergyai Albert jellemzése „Olyan zamata van e fordításnak, mint a késón és nehezen éro aszú szoloé, melv magaba szitta a nyárnak és az osznek minden sugarat. A magvar Anyegin-strofak zenéje, a verssorok hullámzó muzsikája ma is elbájoló, s rajta keresztul csodálattal sejtjuk az eredeti szépségét." Vo. Nyugat 1921/1. 405—15. o.
18. A legjelentósebb Horváth Márton előadása a Puskin unnepségek megnyitóján. Lásd: *Horváth M.:* Lobogónk: Petőfi. Bp. 1950. 101. sk. o. — Ugyanerről a kérdésről: Képes Géza cikke. Magyarok 1949. jan.
19. *Irodalomtörténet*, 1949. évf. 2. sz. 241. o. A vitában Lányi Sarolta Bérczyt „zseniális utánérzó"-ként jellemezte, szerinte sem lehet tudatos ferdítéssel vádolni őt, Hegedus Géza kitűnó fordításnak tartja az Anyegint. Komlós Aladar szerint Bérczy tolmácsolása minden szépsége mellett is hamis egy kissé, „mert a nyelvújítás és a romantikus társalgási nyelv szókincsével akarta visszaadni Puskin tosgvokeres, népi eredetü nyelvet".
20. *Illyés Gy.:* Puskin. Nyugat, 1937. 218. o.
21. *Mejlach:* i. m. 104. o.
22. *Komlós Aladár:* Puskin és a magyar irodalom. Népszava, 1949. 124. sz.
23. A könyvnap konyvei. *Világ*, 1949. máj. 31.
24. *Fővárosi Lapok*, 1872. 221. sz.
25. *A Hon*, 1881. évf. 354. sz.
26. *Szana Tamás:* Gyulai Pál kolteményei. Fővárosi Lapok, 1869. 278. sz.
27. *A Hon*, 1881. 354. sz.
28. *Fővárosi Lapok*, 1877. dec. 8.
29. *Koszorú*, 1884, II. k. 569—571. o.
30. *Gyorgy Lajos:* i. m. 207. o. Utal az Anyeginnak Romhányira gyakorolt hatására. Gyulai Anyeginnak nem csupán egyes képeit vette át, hanem a mű hangulata is Puskintól való. Gyulai 1855-ben Berlinben vásárolta meg Puskin verseinek Bodenstedt-féle német fordítását. Feltételezhető, hogy Puskin hatására kezdett Gyulai gyermek-verseket irni.
31. *Gyorgy Lajos:* i. m. 208. o.
32. Az Anyegin-analógiára rámutat *Zsigmond F.:* Orosz hatások irodalmunkban. 1945. 16. o.
33. *Zsigmond F.:* i. m. 17. o.
34. Vo. *Elek Oszkár:* Jókai és az oroszok. Budapesti Szemle, 1925. 206—228. o.
35. *Péterfy Jenő:* Összegyűjtott Munkái. I. k. 99. o.
36. *Irodalomtörténet*, 1949. 2. sz.
37. Byronizmus Puskinnál. *Élet*, 1891. II. 341—353. o.
38. I. m. 352. o.
39. Tolnai Lajosnál Gogol hatására hívták fel a figyelmet, Vértesi Arnold Eltévesztett utakja (1877) Turgenyev Fustjének hatását tukrozi, Gozsdu Elekkel kapcsolatban Turgenyevet szokták emlegetni (Az aranyhajú asszony, Kod), Torok Gyula

A porban c. regényével kapcsolatban okkal merül fel Oblomov neve és Justh Zsigmondnál is találó a turgenyevi párhuzam.

40. *Zsigmond E.:* i. m. 17. o.
41. *Horváth Márton:* Lobogónk: Petőfi. Bp. 1950. 115. o.
42. *Budapesti Szemle*, 1903. évf.
43. Az Anyegin hatása nyilatkozik meg Krúdy számos írásában: Napraforgó, Pesti album, Hét bagoly, Aranykézutcai szép napok, Velszi herceg.
44. *Magyarország és Kelet-Európa.* 54. o.
45. Tatjána írt. *Ady E.:* Rövid dalok egyről és másról. Bp. 1923. 19. o.
46. *Berényi László:* Puskin százéves emlékfordulója. Élet, 1937. I. k. 145—147. o.
47. *Baróti Dezső:* Puskin. Szép Szó, 1937. 156. o.
48. I. m. 158. o.
49. *Illyés Gyula:* Puskin. Nyugat, 1937. 218—19. o.
50. Vö. *Gondolat*, 1937. 80. o. — *Nyugat*, 1937. 219—220. o. Köztük A dekabristákhoz c. vers.
51. *Lukács György:* Puskin. Új Szó, 1946. júl. 28.
52. *Új Szó*, 1946. júl. 28.
53. *Magyar Nemzet*, 1949. júl. 27.
54. *Puskin:* Anyegin Eugén. Ford. Mészöly Gedeon. Bp. 1945. 17. o.
55. A két Tatjána. *Tiszatáj*, 1949. 137—148. o.
56. Lobogónk: Petőfi. 101—102. o.
57. A versek fordítói: Aczél Tamás, Áprily Lajos, Bérczy Károly, Devecseri Gábor, Gábor Andor, Gáspár Endre, Hegedüs Géza, Illyés Gyula, Jékely Zoltán. Kardos László, Keszthelyi Zoltán, Képes Géza, Lányi Sarolta, Lányi Viktor, Rónay György, Szabó Lőrinc, Trencsényi-Waldapfel Imre, Vas István.
58. *Hegedüs Géza:* Puskin. Új Világ, 1949. jún. 3.
59. 1949. jún. 5.
60. Az 1949-ik év terméséből idézzük: *Hegedüs Géza:* Puskin és a magyar költők. Új Világ, 1949. 21. sz. — *Komlós Aladár:* Puskin és a magyar irodalom. Népszava, 1949. 124. sz. — Puskin Magyarországon. Szabad Szó, 1949. 121. sz. — *Sas Andor:* Puskin hatása a magyar irodalmi műveltségre. Új Szó, (Pozsony) 1949. 50. sz. — A Bérczy-féle fordítás kritikáját tartalmazza: *Képes Géza:* Irodalmi babonák. Magyarok, 1949. 88—89. sz. — *Kristóf Károly:* Északi fény. Világ, 1949. 1195. sz. — *Sós Endre:* A forradalmár Petőfi és a forradalmár Puskin. Magyar Nemzet, 1949. 172. sz. — *Veres Péter:* Puskin magyarul. Csillag, 1949. 19. sz. — Puskin és Jókai. Világosság, 1949. 124. sz. — Puskin rokonai Magyarországon. Politika, 1949. 12. sz. — Puskin és Jókai. Debrecen 1949. 130. sz.
61. *Zsigmond Ferenc:* Orosz hatások irodalmunkban. 1945. MTA kiadás Bp.
62. *György Lajos:* A magyar és az orosz irdalom kapcsolatai. Kolozsvár 1946. Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Három első fejezete megjelent az Erdélyi Múzeum L. k. (1945) 3—4. füzetében.
63. *Máthé-Haupt György:* Puskin hatása a magyar társadalmi gondolkodásra és irodalomra. Irodalomtörténet, 1949. 1. sz. 70. o.
64. Puskin a magyar irodalomban. *Filológiai Közlöny*, 1955. 3. o.
65. Áprily Anyegin fordítását már eddig is számosan méltatták. Vö. *Kabos Ernő:* Az új magyar Anyeginről. Népszava, 1954. márc. 23.; *Vajthó László:* Új magyar Anyegin. Magyar Nemzet, 1954. márc. 28.; *Fodor András:* Az Anyegin új fordítása. Irodalomtörténet, 1954. 4. sz.; *Komlós Aladár* idézett cikke a Filológiai Közlönyben. A mű fordítási problémáival foglalkozik maga a fordító a Csillag c. folyóirat 1953 júliusi és 1954 márciusi számaiban.

Haladó magyar—orosz művelődési kapcsolatok a századforduló idején*

Dolmányos István

A kiegyezés után meggyorsuló kapitalista fejlődés nagy eltolódásokat okozott a magyar társadalom osztályszerkezetében. Szinte viharos ütemben növekedett a munkásosztály, gyarapodott a burzsoázia, és a városok, különösen Budapest, fokozódó súllyal éreztették jelentőségüket az országos politikában. Kiszélesült a városi kis- és középpolgárság és a mezőgazdaságba behatoló tőkés viszonyok következtében immár messzire hangzott a feudális maradványoktól sanyargatott s a tőkés kizsákmányolás által is sújtott parasztság jajszava. A felvirágzó kapitalista viszonyok és az ennek nyomán kiéleződött társadalmi küzdelmek a nyolcvanas évek művelődésében is éreztették kézzelfogható hatásukat.[1] Tért nyert az úgynevezett „városi irodalom" és ezen belül is a polgári ellenzék hangja. *A Hét* körül lassan kristályosodni kezdett az a demokratikus irodalmi tábor, amely majd a XX. század elején, ha nem is teljesen következetesen, de bátran felveszi a harcot a nagybirtokos-nagytőkés reakcióval. Munkácsy és Nagybánya festészetéből nagyobb életközelség sugárzik. A század elejére pedig megszületik a világjelentőségű realista magyar zene. A magyar művelődés egészséges fejlődését nagymértékben hátráltatta, hogy a századforduló után sem volt országunkban olyan forradalmi párt, amely biztos iránytűvel látta volna el az úri bozótban útkereső művészeket. Ez a körülmény különösen jelentőssé teszi az orosz művelődés hazai hatását.

Az 1861-es reform után Oroszországban — bár néhány ütem késéssel — szintén felfelé ívelt a kapitalista fejlődés. A mienknél is jóval később, ugrásszerűen kifejlődött orosz nagyipar világ-

* Részlet a szerző *Haladó magyar—orosz művelődési kapcsolatok a dualizmus korában* c. munkájából.

méretekben páratlan módon összpontosult. A cárizmus félfeudális-obscsinás viszonyai kiáltó ellentétben álltak a modern nagyipar fejlődésével. A nemzetiségi elnyomás, a külföldi tőke garázdálkodása és más tényezők Oroszországot a világkapitalizmus ellentéteinek csomópontjává változtatták. Az orosz gazdaság páratlanul éles ellentétei páratlan társadalmi ellentéteket és küzdelmeket eredményeztek. Ezért a század végétől fokozatosan Oroszországba helyeződött át a világ forradalmi munkásmozgalmának középpontja. Az orosz munkásosztály betölthette nemzetközi küldetését, mert létrehozott egy olyan forradalmi pártot, mint a bolsevik párt. A forradalmi munkáspárt szárnyakat adott az addig is nagyszerűen fejlődő haladó orosz művelődésnek. Olyannyira, hogy az irodalomban Gorkij személyében már a szocialista realizmusig is eljuthattak. A munkásosztály; a bolsevik párt osztálycsatáit bizonyos mértékben még a kritikai realisták is tükrözték.

A Magyarországon már opportunistává vált szociáldemokrata párt elleplezte a magyar haladás szeme elől a bolsevikok forradalmi programját és szerepét. Az orosz forradalmi mozgalom csak két úton adhatott magáról életjelt. Az újsághíreken keresztül (melyeket sok esetben elferdítettek), illetőleg az orosz művészet alkotásainak segítségével.

Az orosz művészet és tudomány alkotásaival nemcsak a magyar művelődés vezéralakjai ismerkedtek meg. Rajtuk kívül e művek eljutottak a demokratikus olvasótábor ezreihez is. Az orosz művelődés magyarországi térnyerése tehát — a művészekhez hasonlóan — kapcsolatot hozott létre a magyar haladó mozgalmak résztvevői és az orosz haladás között is. A korszak forradalmár és haladó harcosai egyöntetűen hálával emlékeznek a haladó orosz irodalom segítségéről.

Mindezekből világos, hogy a századforduló előtt és azután megnövekedett az orosz—magyar művelődési kapcsolatok politikai jelentősége.

Vessünk néhány pillantást a nyolcvanas évektől a század elejéig, pontosabban 1904-ig létrejött irodalmi, zenei, képzőművészeti és tudományos kapcsolatainkra.

Az orosz művelődés alkotásai az ötvenes évektől kezdve már nagy népszerűségre tettek szert Magyarországon, de a XIX. század utolsó negyedében a forradalmi és haladó irányzatok képviselői, a magyar haladás évszázados hagyományaihoz hasonlóan,

még elsősorban a nyugati országok irodalmainál és művelődésénél kerestek maguknak szellemi támasztékot. A század végéig ez az orientáció reális volt, hiszen a korábbi polgári forradalmak eredményeképpen a nyugat-európai országok életét ez idő tájt nagyobb politikai szabadság, fejlettebb termelőeszközök, magasabb életszint, izmosabb haladó művelődési törekvések jellemezték (a kapitalista társadalom korlátai között!). Közép- és Kelet-Európában még félfeudális béklyókban nyögtek a népek és az orosz cárizmus végzete sem vált teljesen nyilvánvalóvá. Az 1879-től 1889-ig eltelő évtizedet a francia kapcsolatok kiszélesedéséért, a magyar—francia barátság „aranykorának" szokták nevezni.[2]

A viszonyok kevéssel később változtak, de a haladó (és reakciós) francia művelődés hatása a következő évtizedekben sem sokkal csökkent. Egyebek mellett a skandináv irodalmak hatása egyre erőteljesebben jelentkezett. Az orosz irodalom mindennek ellenére hazánkban újabb sikereket aratott, sőt még inkább lépést tartott a nyugati haladó irodalmakkal, és azokkal együtt, mintegy szövetségben, de mindinkább előretörve jótékonyan befolyásolta a magyar szellemi életet. A haladó magyar írók, kritikusok, olvasók, miközben Nyugat felé figyeltek, észrevették a Keletről érkező mesterműveket is, és egyikükben-másikukban — miután az orosz forradalmi mozgalomról érkező híreket is olvasták — már felmerült a kérdés: nincs-e itt az ideje annak, hogy némileg módosítsák a magyar művelődés figyelőállásainak megszokott irányát. Az ilyen gondolatok érlelődését az is előmozdította, hogy a nyugati művészek a legnagyobb érdeklődéssel figyelték az orosz irodalmat és többen közülük szellemi vezetőiket látták az oroszokban.

A nyolcvanas évek fiatal írói és olvasói, akik annak idején még nem élték át Puskin, Gogol és a többiek népszerűségének tetőződését, szinte kinyilatkoztatásként fogadták az orosz irodalom újabb üstököseinek fénycsóváját. Schöpflin Aladár még 1910-ben találóan s hitelesen jellemezte az akkor kialakult helyzetet: „A nyolcvanas évek táján érvényesült egy egészen új hang nálunk is, mint Európa-szerte: az oroszoké. Az orosz irodalom kivirágzása revelációképpen hatott nálunk is: megtanította a mi íróinkat is arra, amit sem a franciáknál, sem az angoloknál nem találtak meg ilyen mértékben: a mesének s az alakoknak erős, jellemzetes levegőbe állítására és a témáknak gyökeresebb kimélyítésére. Minálunk annál jobb talajra talált ez az orosz ha-

tás, mert az orosz novellák és regények levegője s a magyar levegő között a nagy különbségek mellett nagy, sokszor meglepő hasonlóságokat is találtak, melyeket a kultúrfok és az életmód hasonlatosságai támasztanak alá. Különösen Turgenyev novellái termékenyítették meg íróink egyikét-másikát, finom, csiszolt, speciálisan orosz szellemükkel. Az ő tájképei, falusi urai és női, ha elmélyedésükben nem is, de életük formáiban sok rokonságot tartanak a magyar Alföld tájaival s a falusi kúriák és muskátlis kisvárosi házak lakóival, s így érthető, ha hasonlókra hangolták a magyar írókat is."[3]

Turgenyev írói diadalútja a hetvenes évekről a nyolcvanas évek elejére húzódott át, sőt még jóval azutánra is. A kritikusok a nagy humanistát tisztelték benne. Szana Tamás 1882-ben Turgenyevről írt tanulmányában is éppen ezt hangsúlyozta: „Kevés író csüngött annyi szeretettel az emberiségen, mint Turgenyev. Korának hibáit, ferdeségeit és nevetséges tulajdonságait élesebben senki sem ostorozta; de azért senki sem mondhatja, hogy élvezetet talált a szatíra írásában. Turgenyev nem ismeri azt a rosszakaratú gyönyört, melyet a társadalom kritikusai éreznek, ha egy-egy emberi gyöngeséget sikerül leleplezniök. Az orosz író ellenkezőleg, mindig a jót keresi, s anélkül, hogy filantrópiát negédelne, ahol csak teheti, védelmére kel az elhagyottaknak, sőt legalacsonyabb jellemeiben is szeret felfedezni kiengesztelő vonásokat. Jósága, igazságszeretete határtalan. Megrázó hűséggel rajzolja mélységeit; de bármily művészettel rejtőzzék is el az általa teremtett alakok mögött, egyéni jellemét eltitkolni, meghazudtolni sohasem képes."[4] Szana megnyilatkozásából jól kitűnik az a felemás állásfoglalás, amellyel a polgári kritika legnagyobb része az orosz írókat fogadta. Turgenyev értékeiből sokmindent képes elismerni, azonban gyakran — mint itt is — a dicséret örve alatt az írók esetleges korlátait felmagasztalták, de a társadalomkritikust elmarasztalták.

Turgenyev népszerűsége és jelentősége a korszak irodalma szempontjából különösen halálakor, 1883-ban vált nyilvánvalóvá. A *Fővárosi Lapok* névtelen kritikusa hangsúlyozta, hogy „A Turgenyeff rajzainak befolyása nem egy irodalomban mutatható ki, a mienkben különösen",[5] és arról vallott, hogy a magyar olvasók számára „alakjai ismerősökké váltak azonnal..."[6] Turgenyev a többi orosz íróval együtt becsületet szerzett a cárizmussal szemben az orosz nemzetnek, és baráti érzelmeket támasztott

iránta. Lelkesedéssel olvashatjuk, hogy egyik nekrológírója ilyen méltatásban részesítette: „a mi rokonszenvet orosz cárok, hadvezérek, államférfiak erőszaka és fondorkodása szabadságszerető külföldiek érzületében elveszítettek: azt ez a külföldön vándorló meg tudta szerezni az orosz költői szellem, az elnyomott, tűrő nép, s a hazájában meghasonlott emberek számára".[7] E sorokkal kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy éppen itt, a nyolcvanas évek elején tűnik fel az orosz cárizmus és az orosz haladás mindinkább éles szembeállítása. (Emögött azonban nem mindig szabad haladó törekvést sejteni. Az orosz nép szenvedéseinek „elítélője" szerepében gyakran a reakció is szeretett tetszelegni, mivel ez megkönnyítette az Oroszország elleni háború előkészítését és demokratikusnak tüntette fel a magyar kormányok uralmát.)

Turgenyev a magyar irodalom és a magyar progresszió számára holta után is élő maradt. A feudalizmus bátor és művészi tollú kritikusára a későbbi évek Magyarországán is nagy szükség volt. A legifjabb nemzedék oda talál műveihez. A továbbélő Turgenyev-tisztelet fokára jellemző, hogy 1888-ban Bródy Sándor a legnagyobb orosznak, az ismert világ és ismert idők legnagyobb kedélyének nevezte.[8] Babits Mihályt nagydiák korában a regényirodalomból az orosz és angol írók érdekelték, közülük is „főleg Turgenyev".[9] „Turgenyev is korán megkapott orosz társadalmi korrajzai erejével" — emlékezett vissza Jászi Oszkár tanulóéveire.[10] Ady Lajos hasonló módon nyilatkozott.[11]

Dosztojevszkij a nyolcvanas évek elején kezd németül megszólalni. Német nyelvű olvasótábora csakhamar mellé áll, s így kerül sor az évtized második felében Dosztojevszkij ünnepélyes magyar nyelvű bevonulására és népszerűségének kibontakozására. Dosztojevszkij kifinomult lélekábrázolása és témáinak széles skálája még az oroszoktól eddig megszokott művészi módszerhez képest is újat, „szenzációsat" jelentett, s egy csapásra meghódította a haladó közvéleményt. A Dosztojevszkij könyvek nagy sikerének bizonyítására idézünk egy 1881/82-re vonatkozó visszaemlékezést: „Raskolnikov-ot olvastam. Dostojevski hatalmas regénye ekkor jelent meg németül s óriási feltűnést keltett. Milyen egyszerűnek és magától értetődőnek tűnt fel előttem mindaz, ami e regényben történt! Ahogy az öregasszonyt meggyilkolta, s gyilkossá vált anélkül, hogy akarta volna! Önkéntelenül a szembenlakó öregasszonyra gondoltam, amint pénzét olvassa. Hideg borzongás futott végig rajtam s belebújtam a vánkosok közé..."[12]

Halálakor már ismert és sok szempontból helyesen ismert író Magyarországon. Csopey László nekrológja Dobroljubovot idézte Dosztojevszkij jellemzéséhez. Irodalmi jelentőségét a kiváló „lélekfestés"-ben vélte felismerni, és humanizmusát kidomborítva megállapította, hogy „Dosztojevszkij a méltatlanul szenvedőké".[13] Megkezdődik legnagyobb műveinek magyar nyelvű tolmácsolása. Többek között magyar nyelven kezd beszélni Raszkolnyikov, hogy így még inkább bűvkörébe vonja az olvasókat. A *Bűn és bűnhődés* ebben az időben még igen egészséges visszhangra lelt. Egyik kritikusa Dosztojevszkijjel kapcsolatban az egész orosz irodalom sikeres fejlődésére kívánt rámutatni. Ezelőtt 15—20 évvel — írja —, keveset törődtek az orosz irodalommal. „Néhány év óta az egész művelt Európát valóságos szlavofil mánia tartja izgalomban." Felsorolt néhányat az általa ismert nagy oroszok közül; Nyekraszov, Herzen, Szaltikov-Scsedrin, s azt kérdezte „Honnan kerültek elő ezek?" S mintegy a magyar olvasóközönség bírálatául megállapította, hogy „Már régtől fogva megvan a talaj rá, csak mi nem vettünk róla tudomást". A bírálattal továbbment, s megjegyezte, hogy a *Bűn és bűnhődés* „a mi közönségünknek még nagyon is koncentrált". Erre példát is hozott, amikor kijelentette, hogy a regény úgy tűnik fel egyeseknek, mintha csak egy pszichológiai rajz lenne. „Pedig volt Dosztojevszkijnek a regénnyel egyéb célja is." Az egyéb célok közül a legfontosabbnak a mű társadalomkritikai tendenciáját tartotta. „Az egész mű egy elkeseredett hatalmas támadás az orosz kultúra ferde iránya ellen..." Ebből következetesen levonta a tanulságot: az orosz társadalom ismerete nélkül nem érthető meg a mű, a főhős szerepe sem. Dosztojevszkij alapos elemzésétől visszatért az orosz realista irodalom általános jellemzéséhez, és arra a felismerésre jutott, hogy „az oroszok irodalmának célja a vigasztalan szörnyű valóságot egész undokságában feltárni".[14] Solymossy László, de már Csopay László bírálata is arra vall, hogy a haladó magyar kritika még Dosztojevszkij ellentmondásos művészetéből is ki tudta nagyjában-egészében hámozni a pozitív mondanivalót, és elsősorban erre összpontosította figyelmét. A kor kritikája és olvasói javára még félretolták a miszticizmust. Esetleg orosz tulajdonságnak tekintették, de nem foglalkoztak vele hosszadalmasan. Amint Gogol reakciós írásai is csak a Horthy-korszakban láttak napvilágot, úgy Dosztojevszkij nyíltan a szocialistákat támadó könyveit sem fordították a dualizmus korában. A Dosztojevszkij-

hatás ezen sajátosságát már György Lajos is észrevette. „Ez a kor még nagyon egyoldalúan ismerte és értékelte Dosztojevszkijt. Abban az időben, amikor éppen az oroszok jelentősebb befolyása megkezdődött, az irodalomban a naturalizmus érvényesült, s ennek az irányzatnak megfelelően az akkori nemzedék lelki szemléletét az orosz írók reális ábrázolásmódja és szociális irányzata bilincselte le. A tiszta etikai jellegű és vallásos kérdések... a naturalistákat hidegen hagyták..."[15] Érdekes módon ebből a helyes megállapításból György arra a helytelen következtetésre jutott, hogy ekkoriban *nem értették meg* Dosztojevszkijt. Álláspontját minden bizonnyal a két világháború közti elferdült Dosztojevszkij-kultusz hatása alatt alakította ki. Míg a Horthy-korszakban sok esetben a reakció használta ki Dosztojevszkij írásainak misztikus, vallásos, haladásellenes elemeit, addig a dualizmus időszakában, különösen a nyolcvanas években elsősorban a magyar haladás hívta őt segítségül. (Igaz, hogy a XX. század elején, főleg 1907—1912 táján, már feltűnnek az első komolyabb kísérletek Dosztojevszkij reakciós interpretálására!)

A korabeli magyar reakció támadta Dosztojevszkijt. Ekkor még híre-hamva sincs teljesen reakciós szellemű apológiáknak. Jellemző például, hogy megjelenése után Tisza Kálmán is elolvasta a *Bűn és bűnhődést*, és a könyvet letéve kijelentette, hogy veszedelmesnek és romboló hatásúnak minősíti Dosztojevszkij remekművét. Tiszával szemben Mikszáth Kálmán vette védelmébe a munkát, és nagy szeretettel olvasgatta.[16] Rajta kívül még Schöpflin Aladár, Dienes Pál (matematikus), Dienes László (könyvtáros) és mások emlékeztek meg Dosztojevszkij nemes érzelmeket keltő írásairól. „Óriási hatással volt ekkor reám a Raszkolnyikov" — írta Babits Mihály. Lukács Györgynél „Ebbe az időbe esik a Dosztojevszkij igazán termékeny olvasása is és vele az orosz irodalom (főleg Tolsztoj és Gogol) megismerése".[17]

Dosztojevszkij mellett Goncsarov neve is feltűnt egy időre. A nyolcvanas években Jancsó Benedek az oblomovizmus irodalmi divatjáról számolt be.[18] Munkáit még nem fordították magyarra, s az iránta mutatkozó érdeklődést az orosz irodalom újabban mutatkozó tüneményei, köztük Tolsztoj és Csehov a második helyre szorították.

Tolsztojt ugyan már előbb is sikerrel fordították, de világhírű íróként való bevonulása a 90-es évek elejére esik.[19] Magyar nyelven kiadott műveinek szaporodása még az oroszoknál meg-

szokott gyors fejlődést is megszégyenítette. A Tolsztoj-irodalom idővel közvetlenül a magyar Dante-, Shakespeare- és Goethe-irodalom után következő helyre emelkedett.[20] A haladó körök Tolsztoj-lelkesedésére jellemző, hogy Cholnoky Viktor állítólag azt a kijelentést tette, hogy „az emberi szellem két legnagyobb alkotása a Háború és béke és a kölni dóm".[21] Bródy Sándor *Fehér könyvében* orosz Shakespeare-nek nevezte. A külföldi írók között elfoglalt előkelő helyére fényt vet, hogy amikor a *Jövendő* című folyóirat közölni kezdte főművét, a szerkesztői üzenetekben megjegyezték, hogy a *Jövendőben* a külföldi irodalomból elsőnek a *Háború és békét* közlik új fordításban.[22] A frissen megjelent Tolsztoj művek mély benyomást gyakoroltak Szabó Ervinre, Lukács Györgyre,[23] Hatvany Lajosra, Fenyő Miksára, Pásztor Árpádra, Vámbéry Rusztemre és másokra.[24] Oláh Gábor ilyen szépen és tanulságosan tett hitet Tolsztoj mellett: „Két regény volt megrázó hatással reám: Hugo Viktor Nyomorultakja és Tolsztoj Háború és békéje... Tolsztoj kolosszusi munkáját sajnos betegágyon olvastam el, de azért nincs könyv, amelynek képei, emberei oly tisztán élnének emlékezetemben, mint a Háború és békének; oly nyers és fekete, mint a föld sara, de oly friss és tiszta, mint a reggeli szél, amely a virágok fölött sodor. A családi kör boldogságát sehol sem éreztem úgy, mint ebből a könyvből s talán Dickens Copperfieldjéből. Egy gyermekszülésben meghalt asszonynak a végső sikoltását még ma is oly tisztán hallom, mintha csak a szomszéd szobából rémlenék át. — Mi ehhez a magyar regényköltészetünk!"[25] Oláh Gábor vallomásában is kiütközik, hogy az orosz irodalom méltatásánál gondolatai visszatérnek a magyar irodalom kérdései felé. Az orosz irodalom eme serkentő és példamutató hatása művelődési kapcsolataink fontos sajátosságai közé tartozik.

Az orosz irodalom és különösen Tolsztoj köré széles magyar baráti kör tömörült. Javarészt a haladás táborából, de többen még a másik oldalról is, mert Tolsztoj kritikai realista művészetének ellentmondásossága — mint általában a XIX. századi írógárdáé — lehetőséget adott erre is. Voltak, akik szinte bibliaként forgatták könyvének lapjait. Csathó Kálmán, a Nemzeti Színház volt rendezője is ezek közé tartozott. Maga így vallott erről: „Állandóan visszatérő olvasmányaim közt Dickensnek három és Tolsztojnak két regénye a legállandóbban tér vissza hozzám."[26] A XX. század elején magyar nyelven megjelentek és a munkás-

mozgalom, valamint a haladó egyetemi ifjúság körében nagy népszerűségre tettek szert Tolsztoj politikai röpiratai is. *(Korunk rabszolgasága, Kiáltvány az emberiséghez, Eszméljetek!, Nem tudok hallgatni! [az oroszországi kivégzések]* stb.)

Mindezek ellenére már Komlós Aladár megállapította, hogy Tolsztoj nem lett olyan népszerű, mint Puskin vagy Turgenyev, s rámutatott arra, hogy Tolsztoj magyarországi visszhangja tekintélye ellenére sincs összhangban az író tulajdonképpeni jelentőségével.[27] E körülmény magyarázatának kulcsát nyilván abban kell megtalálni, hogy Tolsztoj (és Dosztojevszkij) nyomatékosabban demokratikus írói szemléletével csak a magyar *haladás* tudott lépést tartani. Ha tehát Tolsztoj és társainak fogadtatása már nem olyan egységesen pozitív, mint mondjuk az ötvenes-hatvanas években Puskiné, úgy ez a megváltozott körülmények közepette, a kiegyezéskor a hazát eláruló, s a 48-as forradalom szellemétől elfordult antidemokratikus magyar uralkodó osztályok részéről érthető. Ebben a korszakban Magyarország csak így fogadhatta az idők szaván kiáltó oroszokat. A fogadtatás egyenetlenségéért bőséges kárpótlást nyújtott a haladó tábor tiszteletnyilvánításainak hőfoka. Megállapíthatjuk, hogy miközben az uralkodó osztályok tagjai, irodalmárai, írói egyre távolodtak az orosz művészektől, annál nagyobb lelkesedéssel karolták fel ügyüket a haladó mozgalmak harcosai. S ami nagyon fontos: a századfordulótól a haladó orosz írók művészi sikereit mindinkább kiegészítették politikai sikereik is. Tolsztoj, Gorkij demokratizmusa a művészi példán túl, politikai zászlóként is lobogott a munkásmozgalom és a polgári demokratikus mozgalmak (így például a nemzetiségek felszabadító mozgalmai) résztvevőinek kezében. Az ötvenes és hatvanas évek Puskin hatása egyöntetűbb volt, több társadalmi osztályt és réteget ölelt fel, de sekélyesebbnek bizonyult, és kevesebb nyomot hagyott a magyar politikai gondolkozásban, mint a századforduló és az azt követő időszak Tolsztoj, Dosztojevszkij, Csehov és Gorkij hatása.

Tolsztoj harsonás győzelmeit Csehov csendesebb, de mégis maradandó sikerei egészítették ki. Csehov első novellája csak 1890-ben látott napvilágot, de a 90-es évek derekán már ő lett a haladó lapok egyik legtöbbet fordított külföldi írásművésze. *A Hét* elbeszéléseivel tölti meg hasábjait, de majdnem minden színvonalas folyóirat versengve kezdi közölni a novella legnagyobb mesterének írásait.[28] Közvetlenül a századforduló után a szín-

műíró Csehov is bemutatkozott: sokkal kisebb sikerrel. Különösen a fiatalok kaptak Csehov szaván. Lányi Sarolta például még gyermekfejjel vette kézbe írásait: „Csehov Antal neve számomra már a szülői házban fogalom volt. *A párbaj* volt az első könyve, amelyet — bár titokban —, de már magam olvastam (Szabó Endre fordításában) az Egyetemes Regénytárnak előlünk, gyermekek elől gondosan, de hiába dugdosott pirosfedelű kötetei között. Jól emlékszem hatására, ezt éreztem: rossz, rossz az ilyen szellőzetlen, áporodott, légypiszkos, fülledt élet, mert céltalan, üres, semmis . . ."[29] Csehov írásai még közelebb hozták a magyar írókhoz az orosz állapotokat, s lehetővé tették hogy ne csak a cári önkényuralomra, hanem a „másik Oroszországra", a demokraták táborára is felfigyelhessenek. Csehov fényképe mellé ezt a jegyzetet tette az egyik lap: „Oroszország úgy él az emberek köztudatában, mint valami börtön. Ebben a börtönben nagy humanista írók élnek és dolgoznak. A humoros írók egyik legkiválóbbja A. P. Csehov."[30] Wildner Ödön *Az életemről* c. regényének megjelenésével kapcsolatban nagy elismeréssel írt Csehovról: „Csehovot szokás nálunk Mikszáthoz hasonlítani olyanformán, hogy ő kellemes elbeszélő . . . Emlékeztet a jó palóc humorára, de eszmékben, színekben és hangulatokban gazdagabb annál. szabatosabb a stílje, nagyobb a műgondja." Mindenről ír, a kis székről, a viharról, az első szerelemről, a bűnről, „de mindezt olyan objektivitással teszi, hogy ő maga sehol sem jelenik meg. A valóságból kiragadott képek ezek, amelyet a legnagyobb nyugalommal tár elénk, önmaguk beszélnek, hatnak képzeletünkre, alakjai nem paprikajancsik, akiknek alakján az igazgató keze mindig megérzik. Csupa erő, élet, szín és hangulat nála minden". Csehov kedvencei — Wildner szerint — a kicsinyek, a gyengék, a sors mostohái.

Sőtér István helyesen mutat rá Csehov magyarországi hatásának néhány sajátosságára: „Csehov novellaművészete nem véletlenül hatott oly megtermékenyítően a magyar novellára, melynek fejlődésében napjainkig érvényesülő módon volt része. Thury Zoltán, Bródy Sándor és általában a századvég magyar novellairodalma éppoly sokat köszönhet Csehovnak, mint a Nyugat nemzedéké, sőt kortársaink közül Nagy Lajosé. — Az, hogy novella-íróink bátrabban fordultak a társadalmi kérdések felé, az, hogy megjelentek elbeszéléseikben a mindennapi élet «szürke kisemberei», a falu és város alakjai: nagyrészt Csehov ihlető

hatásának eredménye. És Csehov hatása azért lehetett nálunk oly mély, mivel az ő világa, a cári Oroszország társadalmának képe kísértetiesen hasonlított a magyar feudálkapitalizmus viszonyaira."[31]

Rejtett tüzektől lángoló írásai akkor értek hazánkba, amikor már az újsághírek alapján ítélve is látszott, hogy Oroszországban roppant erejű forradalmi mozgalom van kibontakozóban. Írásait olvasva, a haladó gondolkodású kortársak előtt világossá vált, hogy az orosz írók éppen ennek a közelgő változásnak ügyét szolgálják. Cholnoky Viktor nagyszerű éleslátással vette számba az orosz irodalomnak — és ezen belül Csehov munkásságának — ezt a tulajdonságát. „Nem új dolog, hogy az orosz irodalom ilyen gyors fejlődésnek indult. Az orosz irodalom még 150 évvel ezelőtt alig volt, ma már pedig hatalmas. Ki lehet mondani tételül, hogy minden orosz író, ha öntudatlanul is, a forradalomtól viselős, annak a lehellete él munkájában. Egy kicsit meg kell különböztetni más nemzetek forradalmiságától, vagyis nem színpadias, olyan, amihez nem lelkesedés, hanem szaktudás kell. Minden orosz író tollában van a robbantáshoz szükséges nitroglicerin. Csehovnak minden egyes novellája egy-egy bomba a babonák és előítéletek ellen."[32]

Amíg a demokratikus gondolkozású kritika Cholnokyhoz hasonlóan fogadta Csehovot, a reakciós értetlenek kígyót-békát kiáltottak reá. A *Medve* c. drámájával kapcsolatban a *Pesti Hírlap* kritikusa azt írta, hogy „ha ezt Csehov írta, az csak ifjúkori bűne lehet". A *Budapesti Napló* bírálata azért próbálta a darab művészi hitelét kétségbevonni, mert szerinte „Egy nemes ember nem mond mázsás gorombaságokat egy úriasszonynak".[33]

És ha már Dosztojevszkijnél, Tolsztojnál és Csehovnál is megoszlottak a vélemények, Gorkij még inkább vízválasztónak mutatkozott. Művei, amelyek az orosz munkásosztály, az orosz nép szemével nézték a világot, kezdettől fogva kihívták maguk ellen a magyar irodalmi reakció nyílt támadását. Első novellája 1899-ben jelent meg, 1901-ben írtak róla, s 1902-ben már az irodalmi véleménykülönbségek csatájának kellős közepén találjuk. *A Hét*ben (*A Hét*ben is!) ismeretlen szerző a sajtó „reklámjával" kísérelte meg Gorkij világnézetét félremagyarázni. Bírálata gúnyolódásba fulladt. Szász Zoltán, sőt még az akkor megtévedt Wildner Ödön is, a konzervatív akadémikusok folyóiratában, a *Budapesti Szemlé*ben szintén ellene foglaltak állást.[34] 1903-ban

a Gorkij-ellenes hajsza folytatódott. Az *Alkotmány* kritikusa nyíltan kimondta, hogy a pokolra kívánja Gorkijt. A *Pesti Napló*ban Szini Gyula támadta. A *Neues Pester Journal*, a fővárosi nagykereskedők lapja az *Éjjeli menedékhely*et egy nagy szellem eltévelyedésének minősítette. Mindezeken felül még a *Pester Lloyd* is aggodalmaskodott.

Ha acsarkodott a reakció, még tüzesebben védték Gorkijt a haladó kritikusok. Az eljövendő orosz forradalom előhírnökét, előkészítőjét, az orosz nép igazi képviselőjét látták az íróban. Podhradszky Lajos besztercebányai tanár a *Havi Szemle*ben szentelte Gorkijnak az első magyar tanulmányt. Gorkij személyében azzal rokonszenvezett, aki „hirdetni merte a legalsóbb néprétegekben lappangó s kitörni készülő erőt, mely majdan lángba borítja a cárok birodalmát". Podhradszky Gorkij hatására igyekezett elhatárolni a naturalizmust a realizmustól. Zola és iskolája naturalizmusával szemben — megjegyzésre érdemes lépés — az orosz elbeszélők realizmusának adta a pálmát. Sürgette, hogy a magyarok tanulmányozzák az orosz társadalmi viszonyokat: „Az orosz regényekkel kapcsolatban nálunk sehogy sincsenek tisztában és nem is lesznek, míg az orosz nemzet történelmével és irodalmával, ha csak felületesen is, foglalkozni nem fognak. Oroszországot, az orosz politikát, főleg azonban a társadalmi törvényeket nem nyugat-európai (ahol különben jobban ismerik) szemüvegen keresztül kell nézni."[35] Izsák Márta, Gorkij egyik fordítója a *Hazánk*ban először állította nálunk párhuzamba Tolsztojjal. Szőcs Géza tanár, a Negyenyeden megjelenő *Közérdek*ben Gorkij mély megértéséről tett tanúbizonyságot. „A nagy oroszok közül — írja — harcban a legmesszebb megy, és legmerészebb Makszim Gorkij. Méltó folytatója az orosz klasszikusoknak." A legújabb nagytehetségű orosz író feltűnése a következő megállapításra indította: „Csodálatos dolog: egy népnek újabb irodalma sem mutathat fel oly eredeti önálló tehetségeket, mint az orosz." Dicséretére válik, hogy igyekezett az orosz irodalom páratlan fejlődésére magyarázatot keresni. Cikkében jelzi is a megfejtést: „Hajnalodik immár Oroszországban is, s nemsokára talán eljön a világos reggel. S ha eljön, elsősorban az írókat fogja köszönteni, akik eljöhetésén oly buzgón, oly elszántan munkálkodtak vala."

Gorkij 1902 végén olyan hírnévnek örvendett nálunk, hogy Pintér Ákos, fiatalon elhúnyt újságírónk pétervári lakásán

is felkereste. Beszélgetésükről a *Pesti Napló* számára készített riportot. Cikkében előrebocsátotta: Mindezt azzal a céllal teszi, hogy a műveiből immár ismert Gorkijt még jobban megszerettesse az egyre terebélyesedő olvasótáborral. Gorkij nyelvkönyveket kért Pintértől, hogy megtanulhassa nyelvünket, s így eredetiben gyönyörködhessen irodalmunk gyöngyszemeiben. Kedvezően nyilatkozott *Az ember tragédiájá*ról. Pintér a kért könyveket nem sokkal később valóban el is küldte. A kibontakozó forradalmi mozgalom azonban elejét vette Gorkij magyar nyelvű tanulmányainak.[36]

1903-ban Gorkij már klasszikusi rangra emelkedett a magyar haladás szemében. Magyar nyelven kiadott munkáinak száma mintegy ennek mutatójaképpen felszökött. Egy esztendő leforgása alatt körülbelül húsz műve látott napvilágot.[37] Különösen az *Éjjeli menedékhely* bemutatása keltett nagy visszhangot. Vojnovits Géza szép cikkben méltatta a nagy írót és drámáját, egyben pedig a magyar irodalom számára igyekezett néhány tanulságot levonni. Megállapításai közül különösen a következő ragad meg bennünket: „Az írók mindenütt azt fogják rá a pincék és országutak népére, ami nekik tetszik; a földhöz ragadt nép lelke jóformán minden irodalomban megérthetetlen még, s a Turgenyev finom megfigyeléseiből is sok elkallódott, mikor franciás ízléssel fogott paraszt-elbeszéléseibe. Hogy messzibb ne menjünk, a magyar paraszt is megíratlan az Arany Bencéjén kívül. Jókai elhumorizálta, Mikszáth elanekdotizálta, Baksay agyonkálvinizálta. Gorkij világfelfogása azonban éppen olyan, mint az embereié ..."[38] Gorkij művei még inkább afelé terelték haladó közvéleményünk figyelmét, hogy a világirodalom nagy fegyverváltásának lehetnek tanúi az orosz irodalom fellendülése láttán. A nyugat-európai irodalom régi vezető szerepe megingott, és új erőelosztás kezdett érvényesülni az egyetemes irodalmi fejlődésben. Beőthy László, akit a reakció előzött a Nemzeti Színház igazgatói székéből, az *Éjjeli menedékhely* általa írt fordítását kommentálva szintén ebben az irányban tapogatódzott: „Keleten kél a világosság. Az orosz síkságon igen nagy emberek nőnek." Beőthy igen fontosnak tartotta az orosz nyelv elsajátítását. Megjegyezte, hogy már ezért az egy könyvért is érdemes oroszul megtanulni.[39] *A Hét* kritikusa az *Éjjeli menedékhely*-lyel kapcsolatban szintén értékes szavakat vetett papírra: „Iránydarabról van szó, melyben az orosz író kemény

vonásokkal rajzolja meg embereit, és bátran tárja fel a lélek minden rejtélyét. Vonzó mű és jeles értékei vannak. Ezek az értékek minduntalan Tolsztoj s a felejthetetlen Gogol emlékét idézik. Boldog irodalom, melynek ilyen mesterei vannak." *A Hét* bírálatából — értékei mellett — jól kitűnik, hogy a humanitáson, a szegények pártolásán (esetleg a cárellenességen) túl, nem képes felismerni a mű mélyebb forradalmi célzatosságát. *A Hét* kritikusa ebben a tekintetben messze maradt a vidéki tanárok mögött.

Az *Éjjeli menedékhely* színházi sikere is a haladó orgánumok dicséreteinek színvonalán mozgott. A *Pesti Napló* egyik beszámolója szerint „A színház túlontúl tele volt." Különösen tömöttek voltak a karzati- és állóhelyek, ahová a diákokon kívül javarészt munkások váltottak jegyet. A pesti bemutató után az *Éjjeli menedékhely* megkezdte diadalmas vidéki körútját is. Az egri, 1904-ben megnyílt színház például nem sokkal kapuinak megnyitása után bemutatta Gorkij darabját.[41] A magyar vidék és Gorkij találkozására jellemző, hogy 1903-tól száznál több, különböző időből való vidéki színlap hirdeti „a nagy orosz mester remekművének" sűrűn ismétlődő előadásait. Nem volt még olyan orosz író, aki oroszországi sikerei után ilyen hamar meghódította volna a jobbra-szebbre törő magyarok szívét. Gorkij nemcsak Oroszországban volt a forradalom viharmadara. A műveivel kapcsolatos megnyilatkozások sorozata mutatja, hogy az írásaiban jelentkező szikrák már jóelőre sejtették nálunk is az orosz forradalom tüzének fellángolását. Még az orosz irodalomban sem látott eredeti, népi figurái a magyar színpadokon és a sajtó hasábjain sokban megkönnyítették a magyar haladás számára az orosz forradalmi mozgalom későbbi alakulásának megértését.

Az eddigiekben vázolni igyekeztünk, mikor jelentek meg a magyar olvasók látókörében az orosz irodalom újonnan feltűnt nagyságai, hogyan fogadta őket az olvasóközönség, valamint a kritika. A következőkben azt szeretnénk megvilágítani, vajon a demokratikus magyar irodalom 1880 és 1904 között munkálkodó kiemelkedő képviselői miképpen vélekedtek a nagy realisták második osztagáról?

Az orosz irodalom újabb fejleményei kedvezőtlen fogadtatásra találtak Gyulainál. Fiatalkori oroszbarátsága lassan elpárolgott, s átadta helyét a radikálisabb hangú oroszok bírálatának.[42]

Gyulai körével szemben a nyolcvanas és kilencvenes évek realizmus felé igyekvő írónemzedéke még nagyobb mohósággal oltotta szomját az orosz írók tisztavizű forrásánál. Számukra a progresszív nyugat-európai művészek mellett az orosz írófejedelmek jelentették a példaképet, és elsősorban Csehovot, Gorkijt, Zolát és Ibsent tekintették mesterüknek.[43]

Az orosz irodalom régi szerelmesei közül Reviczky továbbra is hűségesen kitartott szenvedélye mellett. Az orosz irodalom népszerűségét célzó ösztönzése több kortársánál termékeny talajra hullott. Reviczky 1883-ban két versében is szeretettel foglalkozott az orosz írókkal. *A Volkov-temető* c. költeményében alapos tájékozottság tükröződik a meleg rokonszenvvel írt szavak közül:

»Oh mindenütt, mióta Jób keserge,
Megvolt az verve, megvolt bélyegezve,
Ki érző szívvel jött e zord világra
S csalárdok közt az igazsághoz álla.
Kín volt az élte, gúnykaczaj, közöny;
Párnája kődarab, nektára konny.
Orosz költőnek sem volt jobb a sorsa.
Ah, látom őket elvonulni sorba...
Elől zilálltan Dosztojevszki mégyen,
Aztán Gogoly, ki úgy veszett el éhen.
Lermontov honjából kiűzve ég el;
Puskin bosszút liheg piros sebével;
S látom bús arcát Csernisevszkinek,
Kit czári zsarnok-önkény számkivet.«

A haladó orosz írók sorsán eltöprengve rájön, hogy bizony a magyar költőknek s íróknak sem sokkal jobb a sorsuk. Ez a felismerés táplálja az utolsó versszak maró gúnnyal és merész váddal telített sorait.

Turgenyev című versében, amelyet a nagy orosz író halálakor írt, megkísérelte összegezni mestere jelentőségét, s elragadtatott hitvallásként hangzó mondatokat hagyott ránk:

»... Te voltál legjobb, leghívebb barátom!
Még ismeretlen sirod' is megáldom.

S áldják százezren. Merre szív dobog
Kiégett költő! addig ér honod.
Nemcsak vajudó nemzeted csodál.
Csodáljon is: véréből vér valál.
A jobbágyok hideg napú hazája
Benned vigasztaló fiát is áldja.

De más, távol lakó népek, de mi,
Szerencsésebb hazának gyermeki,
Kiket nem önkény hajt idébb-odább;
Mi is megáldjuk Turgenyev porát.«

Érdekes, hogy Reviczky az orosz nemzetet már „vajudó nemzetnek" látta. Más megnyilatkozásából is kitűnik, hogy nagy reményekkel tekintett az orosz történet újabb fejleményei elé. Véleménye szerint, „hogy Oroszország Puskinnal és Turgenyevvel dicsekszik, arra mutat, hogy az orosz nép kezd hatalmas és virágzó lenni".[44] Reviczky gondolatmenete ismételten megerősít bennünket abban a hitünkben, hogy az orosz irodalom és általában az orosz művelődés sokat tett hazánkban az eljövendő oroszországi változások gondolatának meggyökeresztetéséért.

A *Turgenyev*, Reviczky éleslátásán túl, elméleti fogyatékosságaira is fényt vet. Itt is, mint egyebütt — s tegyük hozzá: mint a napi sajtó hasábjain — a magyar viszonyokat a cárizmushoz viszonyítva, a valóságosnál jobbaknak és szebbeknek állítja. Pedig ha a polgári forradalom egyes vívmányai, a parlamentarizmus (eléggé satnya) intézménye, a termelőerők fejlettségének magasabb foka, előnyösen különböztették is meg Ausztria—Magyarországot Oroszországtól, a Habsburgok „leplezett abszolutizmusa", nemzeti elnyomó politikája és a félfeudális állapotok mégsem estek olyan messze az orosz állapotoktól, mint ahogyan azt a liberális polgári elmélkedők hirdették.

Reviczky Gyula, ha nem is minden vonatkozásban helyesen, de mégis az elsők közt méltatta nálunk Tolsztoj lángeszét.[45] Az orosz írókra is támaszkodott, mikor felvette a küzdelmet egyrészt az epigonok, másrészt az akkoriban beszivárogni kezdő naturalizmus ellen.[46] Humorelmélete több szállal fűződik az orosz realistáknak a komikumról alkotott elképzeléseihez.[47] Az *Apai örökség* c. művével — Komlós szavaival szólva — „egy új, igazabb valóságszemlélet vonul be a magyar regényírásba: a nagy orosz regény példáján iskolázott realizmus". Reviczky Gyula az írói munka sok mesterfogását igyekezett eltanulni az oroszoktól. *Valami a könyvekről* c. cikkében is, ahol arról ír, hogy milyen könyvcímeket válasszon az író, Turgenyev könyvcímeit állítja például: *Füst, Apák és fiaik, Új föld, Tavaszi áramlatok, Boldogtalan, A diadalmas szerelem éneke*.[48]

A nyolcvanas évek eleji haladó irodalmi körök másik alakja,

Gáspár Imre is egyre behatóbban tanulmányozta az orosz írók munkáit. Puskint már akkor ismerte, amikor még a munkásmozgalommal nem került kapcsolatba, sőt novelláin is érződik hatása. Ebben a korszakban, ha Oroszországra gondolt, leggyakrabban még a cári zsarnokság jutott eszébe. A munkásmozgalom hatására Oroszország-szemlélete jelentősen megváltozott. Emlegetni kezdi a többi orosz realistát: Turgenyevet, Gogolt és másokat. Munkáik olvasásával és politikai fejlődésével párhuzamosan hirtelen szemébe tűnik az orosz nép és az orosz forradalmi mozgalom. Gáspár — Táncsics véleményéhez hasonlóan — azt tartotta, hogy a carizmust népe tartja vissza más országok leigázásától. Még tovább megy, amikor az *Újabb dalok az időnek* előszavában meglátja az orosz forradalmat. Mire „az a mozgalom, melyet «társadalmi»-nak nevezünk, Oroszország hófedett mezőin lángoló forradalommá növekszik", már nem kell a megsemmisülésünktől félni, hiszen az orosz népben — mint minden népben — a magyar nép barátját látja.[49] A nyolcvanas évek végén és a kilencvenes években továbbfejlődött oroszbarátsága. Üdvözölte Szabó Endre fordításgyűjteményét és színvonalas cikket írt Puskin párbajáról és haláláról. Még később, 1905-ben Gorkij védelmére állt ki.

Az ellenzéki irodalmi mozgalom nagyhírű kikristályosítója, Vajda János sem kivétel az orosz irodalom megbecsülése terén. *Polgárosodás* c. röpirata Lermontov és Puskin világsikerének példájával ösztönzött arra, hogy a magyar írók is igyekezzenek kitörni a világirodalom színpadára.[50] Az oroszországi haladó politikai mozgalmak 1880 táján kerültek világnézete horizontjára.[51] A haladó orosz mozgalmak nagy nyugat-európai visszhangja arra készteti, hogy utánanézzen, mi lehet az oka, hogy az orosz nép „bizonyos tekintetben regényes eszmeiség fényétől övezve tűnhetik fel az igen válogatós és emiatt már-már fásult, mindenre orrát fintorító, Európa-kisasszony előtt?"[52] Az orosz politikai életet figyelve arra a következtetésre jutott, hogy az európai érdeklődés oka a közelgő orosz forradalom: „ez a forradalom sokáig készül, ami talán az orosz birodalom területi és népszámának nagy méreteiben leli magyarázatát..."[53] Ugyan pártolnivalót látott az orosz narodnyikok egyéni terrorakcióiban, az oroszországi helyzetet alapjaiban mégis helyesen ítélte meg. A maga korában — pontosabban 1884-ben — ő különböztette meg legélesebben az orosz haladást az orosz reakciótól. „Igaz — írta —, kétféle «köz-

vélemény» van, mint ahogy Oroszországban s talán másutt is kétféle politika. Egy hivatalos, nyilvános s rendszerint hamis, s egy belső, bizalmas és titkos. — S többnyire az utóbbi az igazi közvélemény."[54]

A következő írónk, akit az orosz művészek delejes köre magához vonzott, Iványi Ödön volt. A szintén demokratikus gondolkodású Iványi valószínűleg Reviczky hatására ismerkedett meg alaposabban az oroszokkal. A *Püspök atyafisága* c. művében a főszereplő nagybátyja, Bacsó Péter Csernisevszkijt olvassa. Regényében az orosz írók megelevenítő eszközeit alkalmazta, bár nem csatlakozott irányzatukhoz, és azt nem is másolta. Rejtő István az orosz realistáknak, leginkább Turgenyevnek hatását véli felfedezni a finoman megírt lélekrajzi részek, különösen Veron alakjának bemutatásában.[55] Még orosz tárgyú regénybe is belekezdett. A *Cárnő* c. munkáját az a nagyfokú érdeklődés szülte, amely egyre erősödő módon eltöltötte a korabeli magyar társadalmat. II. Sándor meggyilkolásával kapcsolatban szenvedélyes szavakkal ostorozta az orosz önkényuralmat. A cárizmus barbárságai láttán szánalmat érzett az orosz forradalmárok iránt, „kik teleszítták tüdejüket a szabadság üde levegőjével s az orosz államélet nyirkos, bűzös levegőjében fuldokolnak". A kiutat az orosz forradalomban látta, amelynek kilátásait helyesen ítélte meg. A cárizmus — nézete szerint — „egy ideig-óráig ellenálló vékony takaró felett kevélykedik — a lába alatt a forradalom elementáris tüzével..."[56]

Amint látjuk, Gáspár, Vajda és Iványi egyöntetűen a készülő orosz forradalomra irányították tekintetüket. Az orosz forradalom kirobbanásának távlata — a nyolcvanas évek haladó magyar irodalmának új jelensége. Ettől az időtől kezdve a haladó magyar írók és olvasók többsége a cárizmus bukásába vetett szilárd hittel forgatta az orosz művészek könyveit. Ez a változás jól tükrözte, hogy Oroszországba kezdett áthelyeződni a világ forradalmi munkásmozgalmának középpontja.

Tolnai Lajos az élethű ábrázolást és a hazafiságot csodálta írásaikban. A maga szókimondó módján támadt a magyar élettől elforduló művészeinkre: „De miért nem írták ezt íróink? Miért mentek külföldre versekért, világért, regényekért? Mily szerencsés volt az orosz: otthon maradt." Az oroszok közül gyakran és sok melegséggel hivatkozik Puskinra, Lermontovra, Gogolra, Dosztojevszkijra, Tolsztojra és Nyekraszovra. A magyar művé-

szekhez szóló intelmeit így folytatta: „A mi regényíróink minket írjon. Ne szépítse rajtunk ami rút, de ne is tagadja le azt az erőt, amit elárulnak izmaink. Fessen csak bennünket úgy, ahogy vagyunk. Dickens, Thackeray, Tolsztoj (Leo), Dosztojewszki saját talajukon maradnak és ott nőnek naggyá a művelt világ előtt — humbug és reporterek nélkül."[57]

Még melegebb barátságba került velük az egyszerűen szépszavú Petelei István. Lapja hasábjain Puskin, Turgenyev, Tolsztoj és Dosztojevszkij elbeszéléseivel találkozunk. Ismerte Gogolt, és minden bizonnyal Csehov munkáit is. Különösen Turgenyev tett rá mély benyomást.[58] *A nemes vér* előszavában rokonszenvvel vallott Gogolról. Gyulaihoz intézett levelében lelkesen nyilatkozott Tolsztoj egyik munkájáról: „Ezt a Tolsztoj-féle címnélküli regényt (nem is regény ez, hanem olyan kis, félig igaz, félig költött apróságokból, csodaszép apróságokból álló «beszéd»-ciklus) én közöltem a kol.(ozsvári) Közlönyben. Bizony olyan hangulatos dolog, amilyent mi nem tudunk csinálni. Egész tanfolyam a tanulni vágyó sok-sok magyar irka-firkálóra."[59] Jóval később, amikor kezébe nyújtották Gorkijt, hogy ismerje meg, elragadtatással beszélt arról a hiány nélkül való gyönyörűségről, amelyben a népi szemléletű író részesítette, és így nyilatkozott: „Ez az ember telibe találta szívemet."[60]

Gozsdu Elek, Petelei sokat emlegetett írói sorstársa szintén ösztönzéseket kapott a nagy realistáktól, de azért Peteleihez hasonlóan ő sem vált epigonjukká.[61]

Az orosz—magyar művelődési kapcsolatok történetének igen fontos dokumentuma Justh Zsigmond rövid időt átfogó, de alapos naplója. Csupán öt párizsi hónapról kapunk képet, de e néhány hónap is Justh igen szoros orosz kapcsolatairól tanúskodik. A Justh-naplóban jól tükröződik a fellendülő orosz művelődés nyugat-európai visszhangja. A napló egyes részeinek olvastakor szinte az a furcsa benyomásunk támad, mintha Justh nem is Párizsban, hanem Oroszországban lett volna.

1888 januárjától ugyanez év májusáig Justh Zsigmond körülbelül húsz alkalommal látogatott meg orosz művészeket. A legszorosabb barátságba Antokolszkijjal, a világhírű orosz szobrászművésszel került. Már első látogatásakor barátságosan elbeszélgettek. Antokolszkij „Elmondja, hogy Lisztet nagyon szerette..."[62] Amikor másodszor járt nála, már ezt írta a naplóba: „Tudja Isten mért, de olyan hangulatot éreztem, mint már rég nem. Az első

percben alig tudtam szólni. Dehát Antokolski nem azok közül való, akiknek beszélni kell, hogy az ember megértse magát." A szó Munkácsyra fordult. „Munkácsy képei között szintén a Milton előttieket szereti legjobban." Tehát Antokolszkij is a realizmus teljes fényében sugárzó Munkácsy-képeket kedvelte. A festészetről az irodalomra térnek, s éjszakába nyúló beszélgetés közben vitatták meg a világirodalom, ebben is különösen az orosz irodalom helyzetét. Justh Zsigmond Turgenyevért lelkesedett, míg Antokolszkij Tolsztojt pártolta.[63]

A következő alkalommal az orosz zenére és Justh Párizsról írandó cikkeire került a sor. „Tschajkovski szerinte a legkevésbé orosz mind között." Antokolszkij tehát nyilvánvalóan szintén az ötök mellett tört lándzsát. „Hosszasan beszélünk — jegyezte fel Justh — Párizsról írandó cikkeimről, az elsőt (amely már majdnem kész) tökéletesen helybenhagyja. Majdnem 12-ig vagyunk náluk. N. B. ½ 8-tól!!!"[64] A híres francia színésznőt, Sarah Bernhardot Justh Zsigmond vitte el Antokolszkij műtermébe. Antokolszkij realista szobrai szinte lenyűgözték a magyar írót. „Amott Rettenetes Iván fenyeget — mindjárt felemelkedik székéből s nekünk rontva végig korbácsolja ezt a haszontalan, beteg, bűnös művészcsőcseléket."[65]

Újabb látogatásai során barátságuk tovább mélyült. Antokolszkij részletesen megismerteti az orosz irodalommal.[66] Justh egyre melegebben szól az itt töltött időről: „Szinte különösen jól esik az a nyugodt, egyhangú és hangulatos óra, amelyet a távol Oroszország szellemi zónája alatt töltök." Amikor hazai sikertelenségein elbúsul, Antokolszkij a saját sorsával példálódzva erősítette. Szenvedélyes művészi hitvallása újra felvillanyozta Justhot. „Sokat tanultam tőle — írta —, annyit, amennyire *éppen most* szükségem volt." A nagy orosz szobrász még azt is megígérte, hogy Justh írásainak orosz nyelvű kiadását fogja sürgetni.[67] Ezek után érthető, hogy a barátság néhány hónapját nyomon követő kényszerű búcsúzás igen meleg légkörben zajlott le: „Aztán tőle is búcsúznom kellett, ez aztán nem volt az a bizonyos hideg, párisi körmondatos búcsuzás, amelynel az ember akár meg is fagyhatna. Megfogta fejemet két kezével, kétszer melegen megcsókolta homlokomat, aztán egyszerűen így szólt: «N'oubliez jamais que vous êtes ma famille.» Az Isten áldja meg érte!"[68]

Antokolszkij barátsága mágnesként vonzotta az oroszok felé. Társaságában „Többnyire az oroszokról van szó..."[69] Felkereste

az akkor ott időző Verescsagint, aki a következő napra meghívta magához. A szapora beszélgetéssel töltött reggeli ismét egy finom Justh Zsigmond-i portréval ajándékozott meg bennünket. Vitájuk középpontjába a magyar irodalom került, amivel kapcsolatban Verescsagin jelentős kritikai észrevételeket tett: „Ő eddig csak egy magyar regényt olvasott orosz fordításban Jókay Új földesurát, amelyet azonban nem bírt oeuvre d'art-nak tartani. 'Il me semblait qu'il se moquait de son public, je ne peux prendre au sérieux l'artiste qui ne prend pas au sérieux son art. Egyáltalán nem szereti azt a módot, ahogy Jókay a világot látja... Nem appreciálja, illetőleg nem tartja artistikusnak a humor ezen nemét.

Én természetesen, kivált miután az Új földesúr-ról van szó, amelyet talán legjobban szeretek, elmondom, hogy c'est justifié, miután a magyar publikum jórészének ez kell és nem lélektan.

Wereschagin elszörnyűködik — tán csak nem azt akarom mondani, hogy a publikum ízléséhez kell a művésznek alkalmaznia magát? és nem viceversa.

«Én mindenesetre nem» felelek — «különben Jókaynak, folytatom igen sok olyan tulajdona van, ami lefordíthatatlan. Bámulatos nyelve, bámulatos magyarsága» stb. stb."[70]

Verescsagin — ha jól következtetünk ebből a beszélgetésből — a kritikai realizmus felől helyénvalóan bírálta Jókai munkásságát. Justh Zsigmond — bár sokat tanult tőlük — nem tudott a nagy orosz realista művészek eszmei magaslatára emelkedni. A művészetről alkotott ferde felfogására különösen Verescsagin nagy képeinek elutasítása vet fényt: „Érdekes, nagyszabású — vezércikkek. Nem a nagyszabású képeit szeretem legjobban, sokkal jobban érdekel egy-egy látott, egy-egy megérzett kis tájkép, genre, vagy arckép minden dörgedelmes hangú tendentiózus képnél."

Az orosz zenéről már egészen másképp vélekedett. Az orosz realista nemzeti zeneművészet megalapítójáról, Glinkáról elragadtatott hangon nyilatkozott. Egy alkalommal Glinka *Ivan Szuszanyinját* hallgatta népes párizsi társaság körében: „Szinte átalakította a zene a milieut, a banális, cukros mosolyt ez letörölte az ajkakról, s mintha a parfümirozott levegőn keresztül sivított volna az orosz puszták szele: Oroszországban, a *nagy* Oroszországban éreztem magamat...

... S a zene csak hangzott mind erősebben, mind erősebben, a

cellista kipirult szemei tűztől égtek, s a pár hatalmas léptekkel, gyönyörű mozdulatokkal, büszkén emelt fővel tánczolta körül a salont — s én meg lekonyítottam fejemet, éreztem az erőteljes nagy nép hatalmát, ennyi erő, ennyi primitív bájjal szemben nem tehettem egyebet.

Az övék a jövő!"[71] Justhot a népzene elemei alapján alkotott magas fokú orosz műzene s az orosz népi tánc bűvölte el. Ugyanitt feljegyezte, hogy az orosz népdal is mély benyomást tett rá. Így, ez a Nyugatra ment magyar Kelettel is találkozott.

Hiba lenne, ha valaki mérőszalaggal akarná megvizsgálni az orosz hatásokat a magyar irodalom realizmus felé törő nagyságának, Mikszáth Kálmánnak munkáiban. Aki így cselekedne, javíthatatlanul a polgári hatáskutatás terméketlen nyomdokain járna. Lehet ugyan írói mesterfogásokat eltanulni, lehet témákat kölcsönözni, lehet stílusforgácsokat ellesni, de az irodalmi hatás legfontosabb tényezője mindezek és egyebek mellett is az író élettel kapcsolatos állásfoglalásának problémája. Haladó irodalmi hatások nyomán az író még világosabban látja az életet, még eredetibben rajzolja meg alakjait s annál inkább igyekszik az ehhez illő, egyedül csak rá jellemző stílust kialakítani. Ezért tévednénk, ha az orosz irodalom — és művelődés — hatásának lényegét elsősorban a stílusjegyekben, a műfaji problémákban keresnénk. Ezekkel is kell törődni, de a legfőbbet sem szabad elsikkasztani. S ha így állnak a dolgok, akkor nem csoda, hogy legnagyobb íróink, realistáink művészetében — mint például Mikszáthéban — nem mutatható ki kézzelfogható módon az orosz irodalom hatása. Ez természetes is, hiszen az értette meg nálunk helyesen az orosz irodalom tanításait, aki életközel, nemzeti, demokratikus, eredeti hangú irodalom létrehozásán serénykedett. Amint már eddig is láttuk, íróink jelentős része felismerte mondanivalójuk lényegét, vagy legalábbis értett belőle valamit, amit aztán irodalmunk javára fordíthatott. Aki igazán behatolt a haladó orosz — és más nemzetiségű — írók gondolatvilágába, az, ha már eleve a jó úton haladt, törekvéseire igazolást nyert, újabb ösztönzéseket kapott, és művészete további tökéletesítéséhez szerzett indítékokat. Ha pedig rossz ösvényen járt, vagy csak félve közeledett a jó úthoz: biztos iránytűre tehetett szert, amellyel kivághatta magát.

Mikszáth már akkor is biztosan haladt és nagy művész volt, amikor az első orosz könyvet a kezébe vette. De éppen ezért helyesen reagált írásaikra. Az orosz munkák fellelkesítették, követ-

keztesebben tört előre a megkezdett irányba s egyebekben is tanult tőlük egyet-mást. Már a hetvenes évek végén s a nyolcvanas évek elején megismerte az orosz írók egyik csoportját. Baráti köre, Reviczky Gyula, elsősorban azonban az orosz klasszikus regények hű fordítója, Szabó Endre felhívta Mikszáth figyelmét munkáikra. Feleségéhez írt, 1882-ben kelt egyik levelében Turgenyevet már úgy emlegette, mint ..a föld legraffinirozottabb. legtanultabb emberét", akit „úgy olvasok, hátha valami meglepő szépséget találok, amiből én is tanulhatok".[72] Király István szerint Gogol művészete a nyolcvanas évek nem egy Mikszáth-karcolatára nyomta rá bélyegét. Mikszáth maga is Gogol-olvasmányemlékhez kötötte *Haszonbérlő koromból* c. művét. Dosztojevszkij egyik novellájának, a *Krokodilus*nak témája, amelyet Szabó Endre tréfából Oroszországból hallott anekdotaként beszélt el neki, annyira megragadta, hogy akaratlanul is „plágiumot" követett el: magyar környezetben játszódó karcolatot írt a nyomán *(Hivatalos észjárás)*. Király szakavatott módon elemzi a Mikszáthot ért későbbi hatásokat: „Valójában azonban csak a századforduló táján jutott el az orosz irodalom megértéséhez. Ekkor került kezébe életének egyik «legmegrázóbb» könyve, a Bűn és bűnhődés. Ekkor ismerte meg behatóan azt az írót, akit legközelebb érzett magához, Csehovot. «Ezzel szemben elfogult vagyok — mondta róla —, valóságos szerelmes belé, minden dolgát csak szeretni tudom.» S akkor fedezte fel a maga számára a legnagyobbat «a világirodalom igazgyöngyét»: Tolsztojt. Szabó Endre jegyezte fel emlékezéseiben, hogy amikor elolvastatta vele az Iljics Iván halálát, visszaadva az elbeszélést, Mikszáth csak annyit szólt: «Most látom csak, hogy mi semmit sem tudunk.» Mikszáth a saját művészi törekvéseit látta megvalosulva a nagy kritikai realisták alkotásaiban. Érezte, hogy írói látásának az ő ábrázoló módszerük felelt volna meg igazán és nem a Jókaié, akihez mint író-süvölvény iskolába járt."[73] Ha nem is jutott el Mikszáth az oroszok és a nyugati haladó írók segítségével a realizmus legmagasabb csúcsaira, mégis. olvasmányai nyomán élete végéig tökéletesedett realista ábrázoló módszere.

Tolsztoj-tisztelete több helyütt megmutatkozott. Alighogy megismerte, a Tolsztoj-arckép felkerült dolgozószobájának falára.[74] Egy alkalommal Tolsztoj munkáját nyilvánította a művészi teljesítmény mércéjének: „Régi szilárd hitem, hogy csak akkor lesz a magyar regény igazi magaslaton, a Háború és béke nívója körül, ha az elbeszélő az esszéista eszközeivel is hathat."[75] Másutt

felháborodva azon, hogy a magyar olvasóközönség nem vásárol elég magyar könyvet, s a nyugati irodalomból is elsősorban a kétes értékűeket vadássza, ezt írta: „Még nem volna annyira feltűnő, ha Tolsztojt kapkodnák, Csehovot vagy Kiplinget: az igazgyöngyöt, az osztrigát meg a datolyát végre is onnan szerzi a publikum, ahol terem, itthon az nincs..."[76]

Mikszáth nagy lelkesedése ellenére kritikusan olvasta szeretett íróinak könyveit. Bármennyire becsülte például Dosztojevszkijt, mégis szembe tudott fordulni a Dosztojevszkij-kultusz beteges hajtásaival, vallotta, hogy a bűn nem lehet szép, nem lehet belenyugodni az élet és az emberi lélek eltorzulásába.[77]

Mikszáth tanácsadója, Szabó Endre, ebben az időszakban is érdemeket szerzett a haladó orosz irodalom népszerűsítésével és fordításával. 1890-ben Oroszországban járt, amely utazás újabb ösztönzést adott az addig folytatott propagandamunkájának kiszélesítéséhez. Úti beszámolójában jól jellemezte irodalmi kapcsolataink akkori állapotát és helyesen mutatott rá a feladatokra: „A műveltebb emberek tisztában vannak nálunk a felől, hogy az orosz irodalomban kitűnő regényírók, novellisták vannak, ezek egy részének nevét is tudják, sőt olvastak is tőlük, tudják azt is, hogy versíróik is vannak az oroszoknak: *Puskin* és *Lermontov*. De azt nem tudják (s ha tudják: nagyon-nagyon kevesen lehetnek), hogy azokon kívül a kiknek híre hozzánk is eljutott, még roppant sok jelesség van ott."[78]

1891-ben *Byronizmus Puskinnál* címmel írt tanulmányt, ahol Byron hatását nem kisebbítve, helyesen fogta fel Puskin eredetiségét.[79] Szabó Endre nemcsak a feladatokra mutatott rá az orosz irodalom terjesztésében, hanem a maga erejéhez mérten igyekezett megoldásukat elősegíteni. Ezt célozta az *Orosz költők* c. versgyűjtemény is, amelynek előszavában példás értékelést adott a nálunk eddig igen elhanyagolt költőről: Nyekraszovról: „S valóban az orosz jobbágyság felszabadításának ügye senkinek sem köszönhet annyit, mint a nagy romantikusuknak: Turgenjevnek, s a nagy lyrikusuknak: Nekraszovnak."[80] Nyekraszov nevéről szólva megjegyzi, hogy „elkövetkezik az idő, amikor azt az egész világ ismerni fogja, mint a Puskinét és Lermontovét..."[81] Szabó Endrének feltűnt, hogy az orosz haladó gondolkodású olvasóközönség mindent elkövetett szeretett költőinek támogatásáért, ugyanakkor jól emlékezett Reviczky elhagyatottságára. E szembeállításból azt a következtetést vonta le, hogy „nekünk magyaroknak

előbb százszor is meg kell gondolnunk azt a «barbár» szót, a melyet oly bőkezűen dobálunk a «muszkák» fejéhez".[82] Talán meglepő, de mégis igaz, hogy Szabó Endre mindeme tisztánlátása ellenére sem tudta felismerni, miért virágzik az orosz irodalom. Ugyanebben az előszavában a kérdésre azt a visszájára fordított választ adta: azért, mert ott az irodalomban *nincs* politika!

A *Pallas Nagy Lexikona* számára 1896-ban terjedelmes tanulmányban foglalta össze az orosz irodalom történetét. Az ismertetés a rendelkezésére álló anyag alapján igen tárgyilagos volt, több helyen kifejezetten haladó szempontokat érvényesített.[83]

Rá négy esztendőre újabb versantológiával *(Négy költő)* lépett a nyilvánosság elé. Előszavában megkísérelte levonni az 1891-től eltelt évtized eredményeit. „Azóta tíz év múlt el, s ma már úgyszólván minden művelt olvasó ismeri nemcsak a nevesebb orosz írókat, hanem nagyobb körvonalakban az orosz irodalmat is, a melyből ennek előtte bizony meglehetős lenéző véleménnyel voltunk."[84] A gyűjtemény ismét nyomatékosan foglalkozott Nyekraszovval. Szabó Endre Nyekraszov-értékelése tovább fejlődött: „Fellépése korszakot jelez az orosz költészet fejlődésében. Ő a par excellence orosz lyrikusok közt a legjelentékenyebb. Nyekraszov éppen úgy, mint Turgenyev és más jelesek, az elnyomott nép szószólója . . ."[85] Szabó Endre nem volt élvonalbeli költő, de verseit mégis figyelmes szemekkel kell követnünk. Költészetét megtermékenyíti haladó gondolkodása és az orosz irodalom előrelendítő hatása. Az orosz hatás megnyilatkozik tisztult szatírafelfogásában, szüntelenül jelenlevő társadalombírálatában. Hangja éles és szókimondó. A szegények nemes pátoszú szeretete és következetes (Kossuth Ferenccel is szembenálló) nemzeti álláspontja minden bizonnyal a nagy oroszokon izmosodott. Versei különösen Nyekraszov hatását tükrözik. Igaz, hogy a *Zápor* c. verseskötetének bevezetőjében azt mondja, hogy alkotásai „lázadás nem a fennálló rend, hanem annak megsértői ellen", de munkássága mégis az akkori állapotok bírálatán alapult. Nem utolsósorban ezért kellett később keserűen megállapítani, hogy

»Meghallotta egy-egy szavam
Páris, Berlin, Moszkva
De Kukutyin, a pátriám
Sohasem hallotta.«[86]

(Elégia)

Az orosz irodalom a kilencvenes években valóban nagy lépést tett előre magyarországi hódító útján. A korszak egész haladó irodalma visszhangzik az orosz alkotók szavaitól. A másik érdekes új sajátosság, hogy a haladó művészek mind közelebb érzik az orosz forradalmat. Telekes Béla, az Ady által oly szépen köszöntött költő, aki magyarra fordította Lermontov *Démonát*, versben válaszolt Rákosi Jenő 1892-ben tartott egyik farizeusi beszédére. A költemény Benedek Elek *Ország-Világ*jában jelent meg *Március 15-én* címmel.

»... Mit élősködtök ősi dicsőségen?
Dicső talán már csak a múlt lehet?
Koszorútok ím nyíltan letépem...

Majd lángra gyúl Észak titkos zsarátja,
A cár-tiporta szláv majd talpraáll,
És megújul az ős jelszó varázsa:
Sír vagy szabadság. Élet vagy halál.
S győz minden rab nép s trónra trón omol.
Készülj hazám, készülj, vagy — elbukol.«[87]

Nem kétséges, hogy Telekes Béla jóslatának kialakításában a haladó orosz irodalom is szerepet játszott.

Az orosz irodalom alkotásainak az Oroszországban lejátszódó politikai események hírei is kedvező talajt teremtettek. A magyar munkásmozgalomra egyre nagyobb hatást gyakorolt az erősödő orosz munkásmozgalom. Nem tartjuk véletlennek, hogy 1892-ben a *Népszava* ilyen, május elsejére készült alkalmi verset közölt:

»*Orosz*, magyar és francia
Minden nemzet munkásfia
Ezt kiáltja ma
Éljen a munkás-szövetség! Éljen a munkás!

Nyolcz órai munkanapot,
Általános szavazatot,
Szabadsajtót mindenkorra
Ezt kiáltjuk mindnyájan ma:
Éljen a munkás-szövetség! Éljen a munkás!«[88]

Oroszország forradalmasodásával párhuzamosan mind nagyobb tekintélye lesz nálunk az orosz művelődésnek. Petrovics

Géza már közel járt az orosz irodalom nemzetközi helyzetének felismeréséhez: „Az orosz irodalom olyan művészettel rendelkezik, amelynek megismerése és megismertetése minden tekintetben üdvös volna. A szellem és az ész evolúciója sehol sem olyan nagyfokú, erős és olyan egészséges, mint az orosz irodalomban. Szükségét érezzük, hogy megismerjük őket, mert mi közel állunk hozzájuk."[89] Ő is hangsúlyozta az orosz nyelv megtanulásának fontosságát és az orosz demokratikus literatúrát még a francia haladó irodalomnál is jelentősebbnek tartotta.

A haladó magyar irodalom ekkor feltűnt harmadik generációja szintén leteszi a hagyományos hűségesküt az orosz művészet mellett. Thury Zoltán már 1890—92 körül — akkor még képzőművészeti kritikával foglalkozott — felfigyelt az orosz képzőművészet eredményeire és a *Vasárnapi Újság* számaiban megjelent cikkei sok orosz vonatkozású adatot tartalmaznak.[90] Novelláinak megalkotásában nagy hatással voltak rá az orosz realisták művei, s különösen Csehov novellái.[91] Az irodalmi hatásokat itt is politikai felismerések kísérték. *Tolsztoj és Szibéria* c., 1896-ban írt cikkében észreveszi, hogy a „szociális Európa lassan-lassan szállja meg a végtelen orosz mezőt". Meglátja, hogy ott „jön a socializmus, igazi nevén szólítva a gyermeket".[92]

S míg Gellért Oszkár a hetedikes gimnazista az önképzőkörben egy *Mecsnyikov* c. verssel pályázott,[93] a fiatal Ady Puskinért rajongott, és rövidesen megismerkedett a többi orosz kiválósággal. *Puskin* c. verse szerint a nagy költő neve Ady számára „drága" és „szent", egy cikkében pedig „a legnagyobb orosz szabadságdalnok"-nak nevezte.[94] Behatóan foglalkozott az orosz politika eseményeivel és elítélte a cárizmus Finnország elleni lépéseit.[95] A következő esztendőben már Tolsztoj regényeinek megjelenését említette az orosz politika jelentős eseményei között, és rágondolt, amikor azt írta, hogy a cári Oroszország nagy hideg világában „millió és millió vegetáló muzsik közül egekig érő fényes elme világol".[96] Hozzáfűzte, hogy „mindenképpen megdöbbentő ennek a rejtelmes, nagy ködös országnak ősereje". Tolsztojt „egyetemes gondolkozó"-ként könyvelte el megbecsülésének tárgyai között.[97] 1901-ben már Gorkijt is ismerte. Benne a „nagy rombolót" dicsérte, s Bíró Lajos írói értékeit úgy ismerte el egyik cikkében, hogy Gorkijhoz hasonló típusú művésznek nevezte.[98] 1902-ben Gorkij Ady szemében már a haladás élharcosainak sorába emelkedett.[99] Tolsztoj ekkor is foglalkoztatta és *A sötétség hatalma* c.

darabja előadásáról írt részben dicsérő, részben bíráló ismertetésében így jellemezte: „forradalmár a szeretet és megváltás nevében".[100]

Ady ekkor igen közel került az orosz irodalomhoz. Társaságában volt a Gorkij-fordító Goda Géza.[101] Fejébe vette, hogy Szentpétervárra és Moszkvába utazik,[102] sőt Hatvany Lajos feljegyzése szerint Bíró Lajos és ő, a két lelkes vidéki zsurnaliszta, „napokon és éjeken át azon tanakodtak, miképp kellene és lehetne Bródy tanácsát megfogadni és oroszul tanulni".[103] A szép tervek ugyan a semmibe foszlottak, de Ady továbbra is éberen figyelt Kelet fele. *Nacionalisták* c., 1902-ben írt cikkében a magyar nacionalizmust az orosz cárizmussal hozza politikai rokonságba.[104] Az orosz—japán háború különösen érdekelte. Éles szemével gyorsan felismerte az összecsapás jellegét és az orosz cárizmus francia tőkétől függő helyzetét.[105] Még Párizsban sem lankad érdeklődése: noteszkönyvében megjegyzéseket tesz a japán—orosz háborúval kapcsolatban, és Nyemirovics Dancsenkót az orosz jeles haditudósítójának nevezi.[106] Hírlapi cikkeiben többször érintette az orosz forradalmi mozgalmak eseményeit.[107] Mindezek után jobban megérthetjük az orosz forradalom Adyra gyakorolt hatását, Ady későbbi lelkes kiállását.

Ez az a korszak, amikor Dutkáék Nagyváradon „Flaubert-t, Ibsent, Dosztojevszkijt, Tolsztojt olvasták és Anatole France-ot imádták". Hozzájuk ekkor „Jönnek a hírek, hogy Oroszországban lázong a parasztság".[108] Hevesi Sándor Gogol bevonulását sürgette a magyar színpadra.[109] Gárdonyi Géza pedig Tolsztojtól tanult sokat.[110] Az orosz remekművek ott forognak a haladó diákmozgalmak résztvevőinek kezében, sőt egyik csoportjuk már 1901-ben üdvözlő levélben fordult Tolsztojhoz és kérte, hogy adja át az orosz tanulóifjúságnak a magyar diákok jókívánságait.[111]

Osvát Ernő, az új haladó irodalom egyik jövendőbeli parancsnoka megértette az orosz irodalom jelentőségét. Ez idő tájt, amikor még jobban hajlott az írásra, mint később, többször nyomát adja az orosz irodalom iránt érzett nagyrabecsülésének. Móra Istvánt 1898-ban azért dicséri, hogy „Tolsztojnál olvastam ilyet a Háború és békében". Három év múlva megemlékezést írt Tolsztoj ötvenéves írói évfordulójára, melyben a nagy író politikai tevékenységére utalva ezt írta: „Öreg napjaira lett: fiatal harcos." Osvát, a páratlanul biztos szemű esztéta még az öreg Csehovval szemben is azonnal meglátta és méltányolta a fiatal Gorkij új ér-

tékeit: „Csehov nagyobb művész, de Gorkij erőteljesebb író. Csehov többet, Gorkij mélyebben lát... Ez egy demokratább, megrázóbb vad melankólia..." Osvát életében csak egyetlen regénybe kezdett: az Orosz Ivánba, amelyet ugyan két folytatás után abbahagyott, de amelyből kitűnik, hogy jól ismerte már Szaltikov-Scsedrint, Gogolt, Turgenyevet stb.[112]

Hogy íróink mennyire közel érezték magukhoz az orosz realistákat, részben megítélhető a Gyalui Farkas körkérdéseire adott válaszokból. Gyalui azt kérte, hogy az írók nevezzék meg kedvenc tanítómestereiket, könyveiket. A beérkezett válaszokat *Legkedvesebb könyveim* c. gyűjteményében közölte. A gyűjtemény sajnos nem tükrözi az igazán értékes, a haladó magyar irodalom képviselőinek véleményét. A megkérdezettek közül hiányzott a legtöbb haladó gondolkodású fiatal író (pl. Ady). Ezzel szemben egy csokorra való tehetségtelen, reakciós nyilatkozatával találkozunk a gyűjtemény lapjain. Ennek ellenére a már nevesebb művészeink közül több kitűnőségünk véleménye is belekerült (Mikszáth, Tömörkény stb.), s így kaphatunk néhány támpontot vizsgálódásunk számára. (A gyűjteményt érdemes összehasonlítani az 1918-ban megjelent hasonló célu *Könyvek könyve* c. gyűjteménnyel. Itt — a politikai helyzettől nyilván nem függetlenül — éppen a haladó magyar írók javarészét kérdezték meg, s így a feleletek összessége is más képet alkot. Amíg a századeleji feleletekben Gorkij neve még szóba sem került — akik szóba hozták volna, azokat kirekesztették — addig a világháború végén igen sokan lelkesen nyilatkoztak mellette.) Tömörkény István válaszában ezt írta: „Maradandó hatásul 15—16 éves koromban Turgenyev: Egy vadász iratai munkáját említhetem: e könyvet a szegény néppel foglalkozó irodalom legszebb gyémantjának tartom ma is."[113] Érdemes felfigyelni arra, hogy Tömörkényt éppen a *szegény nép* művészi ábrázolása kapta meg Turgenyevnél. Ez a példa ismét utal a haladó orosz irodalom magyarországi utjának politikai, eszmei jelentőségére.

A fiatal írók oroszbarátságának egyik fő táplálója Bródy Sándor volt. Orosz politikai emigráns házitanítója már korán megismertette vele a haladó orosz irodalmat, és tájékoztatta az orosz politikai élet felől.[114] Lapjaiban, különösen a *Jövendő*ben egyremásra adta ki a régi és újabb orosz alkotásokat. A *Jövendő* egyébként is rajt tartotta szemét az oroszországi változásokon. Helyes világirodalmi orentációjára jellemző, hogy az egyik orosz elbeszé-

lés mellé a következő szerkesztői üzenetet biggyesztették: „Az elbeszélés művészetének megújulása és friss ereje Oroszország felől ígérkezik: ezért adjuk azon frissiben az új eseményt."[115] Folyóiratának más helyén Gorkijt, Csehovot, Sztanyiszlavszkijt dicsérve, Pintér Ákos így kiáltott fel: „Miért nem adják nálunk ezeket, miért mindig a Nyugat!"[116]

A fiatal Nagy Lajos az orosz irodalom és különösen Gorkij műveit mohó szomjúsággal fogadta. Önéletrajzi írása az orosz—magyar irodalmi kapcsolatok fontos és érdekes adalékaival gazdagít bennünket. Körülbelül 1903 táján — írja — „elolvastam a Huszonhat és egyet (Gorkij elbeszélése — *D. I.*) és rendkívüli hatást tett rám. Így számoltam be az eredményről egy-két barátommal folytatott beszélgetésben: «Egészen más, mint amit mai magyar novellistáink írnak. Egészen más témaválasztásban, hangban, a nem ‚fordulatos' es nem ‚csattanóval' végződő történet kezelésében. És főleg azáltal, hogy a novella alakjai szegények, a társadalom legalsó szintjéről való emberek, akiket az író *nem felülről* néz. Szóval más az író szemlélete. Szinte azt mondhatnám, hogy azok, akikkel önkéntelenül összehasonlítom, nem írók, vagy Gorkij nem író, hanem valami egyéb.» Én Gorkijt fogadtam el írónak és attól kezdve sorra megvettem magyarul megjelent műveit. Valamennyit elolvastam, szinte faltam, egészen eltöltött az elragadtatás és az író iránt érzett tisztelet". „Rajongójává lettem az orosz novellairodalomnak. Éles különbséget éreztem az orosz novellák vagy például Szini, Kóbor, Abonyi, Szőllősy novellái közt."[117] Ez az önvallomás talán a legplasztikusabban mutatja az orosz irodalom növekvő befolyását az irodalmi haladás újabb nemzedékére.

A magyar és orosz művelődés kiválóságai között ebben a periódusban néhány közvetlenebb kapcsolat is létrejött. Hadd említsük meg itt Mocsáry Lajos, Tolsztoj és Plehanov együttműködését, akik a haladó szellemű *Le Courier Européen* szerkesztésében végeztek közös munkát.[118]

Korszakunk vége felé éppen a legjobb irányban szélesült ki az orosz irodalom kedvelőinek tábora: a munkástömegekhez jut el művészetük híre.

A magyar munkásosztály nagyfokú érdeklődésére jellemző, hogy a Társadalomtudományi Társaság 1904 októberében és decemberében rendezett munkástanfolyamainak tanrendjében ott olvassuk a hozzáértő Wildner Ödön *Képek az orosz irodalom tör-*

ténetéből, olvasmányokkal c. előadást. Az előadásokat körülbelül száz hallgató látogatta.[119]

Amint láttuk, az orosz irodalom nagyjai a nyolcvanas évektől a XX. század első évtizedének derekáig még inkább a magyar haladó közönség érdeklődési körébe léptek. A helyesebben látó magyarok közül többen éppen az orosz irodalom segítségével ismerték fel, hogy az új történelmi körülmények között a magyar nép helyzetének jobbrafordulása is sokkal kedvezőbb távlatokat kapna, ha Oroszországban végre kirobbanna a forradalom. Az orosz irodalom több olvasót elvezetett az orosz és magyar nép érdekközösségének belátásához.

A dualizmus válságának forgatagába került oroszbarát íróink gondolkozására jó fényt vet Szabó Endre 1904-ben írt, *Töröd a göröngyöt* c. verse

» — Valaminek jönni kell már valahonnat,
Valami tisztító égi háborúnak
A mely nekidőlve a tikkasztó légnek
Tisztogasson, mint a viharos ítélet,
A mely zúgva törve
Élősdiektől a földünk kisöpörje.

Nehéz a türelem, de ha bírtuk eddig,
Csak elbírjuk tán még egy kis valameddig.
'Sz már mint én sejtem, látom és hallgatom:
Fény czikkázik által a nagy borulaton,
Valahol messze a látóhatár mögött,
Villámlik, menydörög . . .«[120]

Jól sejtette: a villám fénye után nem sokkal megérkezett hazánkba a kitörő orosz vihar tisztogató szélárama is.

Az orosz és magyar művelődés találkozásainak során mindkét nép szellemi élete gazdagodott. A haladó magyar írók munkái — ha nem is olyan nagymértékben, mint az övék a mienket — szintén előmozdították az orosz nép szabadságtörekvéseit.

A magyar művek oroszra plántálását még ebben a korszakban is ösztönözte, hogy a haladó orosz emberek a magyar népben az 1848/49-es forradalom népére emlékeztek. Thallóczy Lajos 1883-ban Oroszországban járt és hazatérte után a következő esetről számolt be: „Oroszországban társaságokban középiskolába járó fiúkat kérdeztem: ismerik-e Magyarországot? Moszkvában egy előkelő családból származó ifjú azt felelé: tanárunk mindig csak a magya-

rokról beszél, jobban szereti őket. mint az oroszokat. Kitűnt, hogy a tanár egy 1849-ben Magyarországon vitézkedett ezredesnek a fia."[121] Petőfi, Vörösmarty, Arany, Vajda verseiből haladó gondolkodású oroszok fordítottak ebben az időben is. A. Novics 1896-ban megjelent *Magyarszkie poéti* c. antológiájában Petőfi foglalta el a központi helyet. A Petőfi-versek fordításán 13 orosz költő dolgozott.[122] Különösen Csjumina Mihajlovna Olga buzgólkodott a magyar versek átültetésén. Magyar részről Szabó Endre is megkísérelte orosz nyelven visszaadni nagy költőink gondolatait. Petőfi versei kilenc orosz folyóirat hasábjain láttak napvilágot.[123] Tolnai Lajos egyes írásait orosz irodalmi lapok is közölték elismerő kritikával. Tömörkénnyel Tolsztoj ismerkedett meg, s megbecsülése jeléül egyik írását *Brevériumában* idézte.[124]

Az orosz és magyar irodalmi hatások intenzitását zenei kapcsolataink csak néhány ponton közelítették meg. Ilyen érintkezési felületnek mutatkozott Liszt és az orosz zenei élet kapcsolatainak erre az időre eső szakasza. A halála előtti utolsó években többet foglalkozott az orosz eseményekkel, mint addig, és még lelkesebb propagandával támogatta a haladó orosz művészek küzdelmeit. Borogyin szerint 1881-ben történt magdeburgi találkozásuk során Liszt a következőket mondotta: „Nagy szükségem van rátok oroszokra, nem is bírnám már nélkületek... Nálatok annyi a friss, pezsgő életerő, nálatok készül a jövő — itt meg körösközül valami élettelen tespedtség uralkodik..."[125] Ugyanabban az évben ezt írta Kjuinak: „Ön ismeri őszinte rokonszenvemet az ön hazájában jelenleg folyó figyelemreméltó zenei fejlődés iránt, melyet az idő segítségével egyre jobban fognak értékelni. Anélkül, hogy ismételném Voltaire híres versét, mely szerint «Északról jön a fény», állítom, hogy Oroszország ma nagy megbecsülésre méltó zeneszerzőkkel rendelkezik."[126] Tanítványait az orosz zene iránti megbecsülésre nevelte. Több orosz nemzetiségű tanítványa volt, és a nem oroszok közül sokan Liszt ösztönzésére jártak Oroszországban.[127] A tanítványok jól látták Liszt oroszrajongását. „Ha tanítványaim — írta ő maga — örömet akarnak szerezni nekem, az ön (ti. Balakirjev — *D. I.*) és kitűnő barátai műveiből játszanak."[128]

Nagy hírnevét felhasználva Európa-szerte felhívta rájuk az illetékes körök figyelmét. Belgiumtól Magyarországig híveket toborzott számukra.[129] Az orosz zene felkelti érdeklődését az orosz művészetek egyéb ágai iránt is. Ismerte az orosz irodalmat, Tolsz-

toj *A vak dalnok* c. balladáját megzenésítette.[130] Hallott Verescsaginról és tanulmányozni kezdte. Verescsagin budapesti kiállításának illusztrált katalógusáról a következőket írta: „Meglepnek (e képek) a koncepció eredetiségével... és *realizmusukkal* (amint mostanában mondják), amely intenzívebb költőiségre törekszik, mint amely az egykor divatos, de ma már kivénhedt klasszicizmusé."[131] Megismerkedett Antokolszkij szobrásszal is, és mikor az megküldi neki szobrai fényképeit, Liszt „valósággal eltelik ezzel a nagyszerű művészettel" — amint Wohl Janka tanúsítja. Mint Verescsaginnál, itt is hangsúlyozza „teljesen realista" művészetét, és rámutat a mi Munkácsynkra tett ösztönző hatására. A maguk részéről az orosz képzőművészek is érdeklődtek Liszt iránt. Repin Liszt halálának évében megfesti utolsó portréját, amely talán az egyik legjobb Liszt-ábrázolás.[132]

Liszt Ferenc 1885-ben újabb oroszországi útra készülődött, néhány hónappal később bekövetkezett halála azonban meggátolta ebben.[133] Elhunyta mélyen megrendítette az orosz zeneművészeket. Borogyin, Rubinstein és még sokan igen szépen emlékeztek róla. Az utóbbi anyjához írt levelében gyönyörű szavakkal tisztelgett holt mestere előtt. Vele — írta — a zongora elveszti nagyságát, fantasztikusságát és költészetét, a zeneművészet haladó alakját, a zeneművész fiatalság pedig segítőjét és támogatóját. Tisztelte benne a magyar zeneművészet „első népi költőjét", aki gyűjtötte és felhasználta a „gyönyörű" magyar népi motívumokat zseniális rapszódiáiban.[134]

Hagyott-e nyomot Liszt alkotó munkásságában az orosz zenével való megismerkedés? E kérdésre a magyar zenetudomány Szabolcsi Bence személyében már igenlő választ adott. Orosz hatásra vall többek közt „a «Búcsúzóra» c. zongoradarab, amely — úgy látszik — élete utolsó előtti évében, 1885-ben készült s voltaképp nem egyéb egy-két orosz népi dallam szabad feldolgozásánál. Feltűnő, hogy Liszt itt teljesen magáévá teszi Borogyin, Rimszkij-Korszakov és Musszorgszkij dalfeldolgozó és harmonizáló technikáját; dallamfordulatai, modulális összhangvilága egy-testvér amazokéval; s új benne mindenek felett, hogy ez igénytelennek látszó zongora-darab Liszt régebbi orosz feldolgozásait egy sokkal közvetlenebbül látott és mélyebben megragadott táj levegőjével, színével és zamatával egészíti ki". „Liszt Ferenc zenéjének szókincse és nyelvtana egyaránt új anyaggal bővül e kései művekben." Így például Liszt ekkor írt műveiben „Az ún. egészhan-

gú skála — a század orosz zenéjének felfedezése — feltűnő élességgel jelenik meg".[135] Liszt Ferenc a francia, német, olasz stb. zenétől is kapott ez idő tájt indításokat, de ezeket nem utolsó sorban az orosz zene visszahatása következtében összefoglalja „egy merőben új, forradalmi élességű kelet-európai hangvétel"-ben.[136]

Liszt és az orosz zeneművészet viszonyát a kölcsönösség jellemezte. Nemcsak ő kapott az új iskolától, de nagyon sokra maga is megtanította őket, sőt hatása még a későbbi orosz zene fejlődésére is kiterjeszkedett. A „hatalmas kis csapat" érdeme, hogy teljes mértékben felismerte Liszt nagyságát, jobban, mint Berlioz vagy Wagner. Szabolcsi Bence igen helyesen mondja: „Úgy látszik, Lisztnek ez a képe, ez a helyes és igazi képe nemcsak Borogyinban élt, hanem körülbelül így alakult ki barátaiban, az orosz fiatalok többi nagy képviselőjében is; tegyük hozzá: bennük alakult ki úgy, ahogyan ma bennünk él, bennünk és nem Wagnerben vagy Berliozban."[137] Felismerésük nyomán lázasan terjesztették Liszt alkotó módszereit, és igyekeztek azt eredeti munkájuk szerves alkotó elemévé építeni. „A nagy orosz zeneköltők közül Rimszkij-Korszakov az, akinek deklamációjában és színképében legérezhetőbb, legmegfoghatóbb Liszt zenéjének hatása. Ez a hatás természetesen Rimszkij-Korszakov pályájának második felében a legérezhetőbb. Már a «Seherezáde» például nem öltött volna ilyen formát nélküle. Csajkovszkij nem annyira Liszt hangjára reagált, mint inkább szimfónikus építkezésére, fokozó és kibontó-technikájára; Rimszkij-Korszakov három tanítványa: Glazunov, Mjaszkovszkij és Sztravinszkij viszont három különböző oldalán ragadta meg és fejlesztette tovább Liszt hagyatékát: Glazunov a konstruktív oldalát, Mjaszkovszkij a lírai, Sztravinszkij a csillogót és diabolikusat. A szovjet zene kimagasló képviselői közül pedig főleg Sosztakovicsot termekenyítette meg Liszt motivikus és variációs művészete."[138]

Sztaszov 1889-ben megírta *Liszt, Schumann és Berlioz Oroszországban* c. híres munkáját, amelyben Liszt elismerő nyilatkozataira támaszkodva igyekezett megvédeni az új zenész-iskolát. Sztaszov újra es újra hangsúlyozta, hogy Liszt elismerései fontos fegyverül szolgálnak az orosz művészek kezében.[139]

Liszt oroszbarátsága nem jellemezte az egész magyar zenei életet. Az Operaház például a világháború előtti években Glinka és Musszorgszkij egyetlen operáját sem mutatta be.

Igaz, hogy Glinka lassan mégis ismertté lett nálunk. A *Fővárosi Lapok* még 1880-ban tanulmányt tett közzé életéről. „Glinka az oroszok Erkeljének tekinthető" — írta a tanulmány szerzője, és azt sürgette, hogy a Filharmonikus Zenekar orosz zenét is tűzzön műsorára. Öt évvel később a *Pesti Napló*ban az alábbi kritikát olvashatjuk: „A Filharmonikusok úgy látszik, szívükre vették azt a gyakori megjegyzést, hogy kevés újdonságot mutatnak be, s igyekeztek a várakozásnak ebben eleget is tenni. Zenekari művek közül új volt a műsorozaton Glinka Karazimszkája c. szerzeménye... Glinka az oroszok Berlioza, az új orosz iskola megindítója, művével fel tudta ébreszteni a ma már erősen működő új orosz zeneművészeti irány iránti érdeklődést éppúgy, mint a nálunk még alig ismert szerző iránt. Művében feltűnt a fényes instrumentáció és zenéjének népies szláv jellege, mihez az újabb zeneköltők is hűek maradnak".[140]

Az orosz zenei élet iránti érdeklődést kedvezően befolyásolta a híres Agrenyov-Szlavjanszkij népi énekkar 1886-ban történt budapesti vendégszereplése. Az énekkar haladó gondolkodású tagsága felhasználta az alkalmat arra is, hogy kifejezésre juttassa a két nép összetartozását. Közölték, hogy el akarnak zarándokolni az aradi tizenhárom kivégzési helyére, hogy ott lerójják kegyeletüket azoknak a hősöknek emléke előtt, akik életüket áldozták fel a két reakciós nagyhatalom, Ausztria és a cári Oroszország elleni küzdelemben. Valóban megkoszorúzták a bitófák helyén álló emlékművet, orosz gyászdalt énekeltek, majd a magyar *Szózat*ot dúdolták el. „A szürke téli ég alatt könnyes szemmel állt a sokaság. Mind azt érezte, hogy egy régi átok oldódik fel és tűnik a messzeségbe."[141]

A század végén felengedett az orosz zeneszerzők iránti bizalmatlanság, és átadta helyét Csajkovszkij ragyogó sikereinek. V. szimfóniáját 1896-ban mutatták be. Kern Aurél a *Budapesti Hírlap* hasábjain messze ment a dicséretben: „Richter János bemutatta a korán elhúnyt Csajkovszkij utolsó szimfóniáját. Hatalmas megrendítő mű, telve a modern orosz szellemnek azzal az őserejével, mely a dekadens nyugatot valamikor még invázióval fogja fenyegetni! Micsoda törpék Csajkovszkij féktelen, vad, de minden ízében imponáló zsenialitása mellett a mondvacsinált német, olasz és francia nagyságok!! Hallottuk-e Beethoven óta a zenei kifejezésnek ezt a mélységét, a gondolatok lenyűgöző erejét, ditirambikus szárnyalását, azt az óriási fel-feljajduló fájdalmat,

amely e szimfónia végső tételében csendül meg? A hallgatóságon a szimfónia után olyan megindulás, oly igazán mély impresszió látszott, aminőre alig emlékezünk hangversenyen." IV. szimfóniáját csak az ötödik után méltatta elismerve a magyar közönség. De az 1900-as bemutató talán még az előző Csajkovszkij-hangversenynél is nagyobb sikert aratott. A Csajkovszkij-zene átütő hatásának érzékeltetésére idézzük a *Budapesti Hírlap* beszámolóját: „A hangverseny végén Csajkovszkij IV. szimfóniáját hallottuk. Szimfónia csak annyiban, hogy a lelki világ egy universuma szólal meg hangokban, szimfóniában. Beethoven óta nem csapongott zeneköltő fantáziája ily magasan, s nem viharzott a szenvedelmek ily ereje muzsikában. A IX. Beethoven szimfónia folytatását a zenehistória itt fogja keresni. Az abszolút szimfónia = Beethoven szimfóniája Csajkovszkijban támadt fel!"

Csajkovszkij művészete — eddigi ismereteink szerint — nem hagyott mélyebb nyomokat a magyar zeneművészet fejlődésében, de zenekari kultúrája nagy hatást gyakorolt. Az igényes Csajkovszkij-hangszerelés minden szépségét kifejezni akaró zenekart új fejlődési irányba terelte, amely fejlődés aztán éppen a modern művek előadásának biztos alapját vetette meg. A zenehallgatóság is sokat tanult és fejlődött Csajkovszkij műveiből, amelyek már előkészítették a későbbi Musszorgszkij—Sztravinszkij-tiszteletet. Csajkovszkij szimfóniáinak kedvező fogadtatása és azonnali értékelése a magyar közönség gyorsan fejlődő és helyesen ítélő műízléséről tanúskodott.[142]

Csajkovszkij magyarországi hatásának még egy olyan epizódja volt, amely mellett érdemes megállnunk. Ez a mozzanat Csajkovszkij hatása az ifjú Bartók Bélára. Bartók már igen korán megismerkedett az orosz zene Magyarországon ismeretes képviselőivel. A századfordulón Rubinsteint tanulmányozta, 1903 táján pedig Csajkovszkij is jó ismerősének számított. Csajkovszkij — az 1848/49-es szabadságharcot zeneileg ábrázoló Kossuth-szimfónia 1904-es bemutatója után ítélve — elsősorban abban mutatott példát Bartóknak, hogy nemzeti jellegű zenét kell alkotni. Bartók első nagy művének partitúrája nem maradt ránk. Tartalmáról a korabeli ismertetések és bírálatok alapján ítélhetünk. A Kossuth-szimfónia bemutatását a függetlenségi párti lapok kitörő örömmel fogadták. A hangversenyről beszámoló kritikák egyetértettek abban, hogy Bartók művére Liszt és Strauss mellett Csajkovszkij tett pozitív hatást. Kacsóh Pongrác a *Zenevi-*

*lág*ban Bartók szimfóniájának nemzeti jellegét Csajkovszkij nemzeti zenéjéhez hasonlította. (Ez így nyilván túlzás, hiszen tudjuk, hogy a Kossuth-szimfónia még az útkereső s nem az úttörő Bartók-művek közé tartozik!) A *Magyarország* kritikusa a következőket állapította meg: „... Semmi kétség, művének a megírására az a hatalmas alkotás inspirálhatta, amelyet «1812» cím alatt Csajkovszky tollából ismer a művelt világ. Bartók azonban eltér a nagy mintától és nem utánozza szolgailag azt a formát, amelynek keretében a Marseillaise és az orosz himnusz kontrapunktikus viaskodással döntik el a háború sorsát, hanem csakis eredeti témákkal dolgozik véges végig s csak a hatodik motívum után idézi a «Gotterhalte»-t s annak is csupán az első két eltorzított taktusát. Az ellenséges osztrák csapatok lassú közeledtét akarja illusztrálni a szerző ezzel a karrikírozott himnusz-töredékkel, amelynek groteszk hangszerelése leleményességgel és jellemzetesen van megcsinálva." A *Budapesti Hírlap*, a *Pesti Napló*, *Az Újság* és a *Pester Lloyd* is ugyanezeket erősíti.[143] A későbbi nagy zeneforradalmár Bartók és Csajkovszkij találkozásánál ismét szemünkbe ötlik, hogy az orosz zene (miként általában az orosz művészet) realizmusból fakadó nemzeti jellege Magyarországon haladó irányú törekvéseket táplált. Az orosz művelődés ilyen irányú hatása a félgyarmati Magyarországon különös sullyal esik a művelődéstörténet mérlegébe.

Ugyanezzel a jelenséggel találkozunk a magyar—orosz táncművészeti kapcsolatok vizsgálatakor. 1899-ben, 1901 és 1902-ben orosz balett-táncosok keresték fel hazánkat. 1899-ben és 1901-ben a pétervári cári színház balettkara látogatott el Budapestre. Az orosz balettművészetre nem terjedt ki a realista fejlődés. Azonban a nemzetközi balettművészet élére — több sajátos tényező következtében — ekkor mégis az orosz táncművészet került. A nyugati balett hanyatlásnak indult, Oroszország viszont konzerválta a klasszicizmust és nemzeti jellegű balettiskolát tudott kialakítani. Az orosz balett fő erősségei a kiváló technikai felkészültség és a színészi játék. A Magyarországra érkezett balettkar mestere a híres Petipa volt, akit ezen a körúton leánya, Petipa Mária helyettesített. Női szólótáncosuk a szintén neves Preobrazsenszkaja Olga volt. Magyar szemmel a tánckar érdekességei közé tartozott, hogy kiválóan képzett, később világhírűvé vált férfitáncosokkal is rendelkezett (Fokin, Gorszkij stb.), míg a magyar balettkarban ekkor a férfiszerepeket is nők táncolták.

A magyar balett az idő tájt igen szomorú képet mutatott. Még nem létezett hazai táncképzés s így táncosaink idegen iskolában szerzett hozományból éltek. Osztrákok és kivénhedt főurak garázdálkodtak a magyar balett vezető helyein. Nem csoda, hogy a századfordulóig alig akadt közönsége a táncművészetnek. A Magyarországra érkezett orosz balett szokatlanul nagy sikert aratott. A *Budapesti Hírlap* így kommentálta az eseményt: „Ki látott itt valaha ilyen csodát? Idegen művészeknek, az orosz balettnek kellett beköltöznie a fényes palotába, hogy ezt megérjük. A művészet csodát művel — ha művészet." Egy másik cikkíró erre a következtetésre jutott: „Az orosz balettben egyenrangúak és egyenértékűek a férfiak a nőkkel; a két Zegot testvér, Gorsky, Szergeeff, Bulgakoff, Trondoff egytől-egyig olyan táncművész, mint amilyen női kollégái. Mért nem lehet ez így nálunk is?" Az orosz balett előadásainak témái — talán csak egy kivétellel — igen hasonlítottak az akkori magyar balettművészek témáira. Azonban nemzeti sajátosságaik és technikájuk mégis megtette hatását. Az *Egyetértés* írta: „ a ma látottak mellett a mi balettkarunk minden tudása és művészete egyszerűen eltörpül". A cikk írója visszaemlékezett az Agrenyov—Szlavjanszkij féle daltársulatra: „Most egy orosz balettársaság indul európai körútra Péterváról és hasonló elragadtatást arat magának s nemzetének. Mert ebben a társaságban, mely most vendégszerepel a magyar kir. Operaházban, csodálatosképpen kidomborodik a nemzeti vonás: a viseletben, a táncaikon és viselkedésében egyaránt." „Azok, kiktől annyira idegenkedtünk eddig — írja a *Pesti Hírlap* —, egyszerre olyan közel jutottak hozzánk és most már nem is a vendégek iránti köteles udvariasság és vendégszeretet, hanem igazi rokonszenv az, amit az orosz művészek irányában érzünk." A két nemzet barátságának megszilárdításában — a *Pesti Hírlap* szerint — többet ért el Petipa Máriusz együttese, mint „a hágai konferencia". Budapest szívét meghódította az orosz balett, hirdették a lapok s ezt a hódítást tréfásan „második orosz hódításnak" nevezték. A sikerről alkalmi rigmus is született, amely művészi fogyatékosságai ellenére is jól jellemzi a művelődési kapcsolatok baráti érzelmeket fakasztó szerepét:

„E hóban múlt félszázad éve
Hogy egy roppant orosz sereg
Hazánkra zúdult s fővezére
Császárjának ím ezt írta meg:

Felség, hadad mindent lever
Magyarhon lábadnál hever.
— — — — — — —
S most új had tört hazánkra,
Az elsőnél veszélyesebb,
S míg fegyvere mirajtunk vága,
Édes, de mélyebb is a seb:
Az átkot vitt, míg elvonult
Ez szívünket viszi rabul.
— — — — — — —
S ki ellen újra csatavesztett
A magyar, s meghódol vala
Nem a Preobrazsenszkij-ezred —
A kis *Preobrazsenszkaja;*
S ki zsarnokul ma letipra
Nem Gorcsakov, de Petipa".

Az orosz balett magyarországi vendégszereplése megmutatta: milyen nagy szükség van hazai táncképzésre. A sajtó követelésére a nehézkes opera vezetőség megmozdult, s leszerződtette Bécsből Guerra Miklós balettmestert s hozatott vele egy férfitáncost is: Brada Edét. Ekkor vetette meg Guerra a színvonalas magyar balettoktatás alapját.[144]

A XIX. század utolsó negyedében és a XX. század elején néhány lépést közeledett egymáshoz a magyar és orosz képzőművészet. Munkácsy Mihály szoros barátságot kötött Antokolszkij Párizsban élő orosz szobrásszal. Az Antokolszkij-műteremben találkozhatott az orosz képzőművészet számos kiemelkedő alkotásával. Antokolszkij egyik Sztaszovhoz intézett levelében említést is tesz erről. „Műtermemben nemrégen felkeresett Munkácsy magyar festőművész. Látta Repin *Ősszel* c. tanulmányát, nagy gyönyörűséget okozott neki. Szeretném ezt közölni Repinnel."[145] Munkácsy néha tanácsokat kért az orosz szobrásztól. Justh Zsigmond jegyezte fel, hogy egyik, Munkácsynál tett látogatása alkalmával „egyszerre csak felnyílik az ajtó s a kedves Antokolski lép be rajta.

Persze roppantul megörülök, kivált miután már vagy egy hete nem láttam.

Leül mellénk, s oly kellemes órát töltök, mint ez atelier-ben még sohasem.

Munkácsy tanácsát kéri, hogy fesse meg Michel Angelóját, milyen costume-ben. Antokolski egyszerű bársonyköntöst tanácsol fején aranyövvel, amelyen piciny lámpa lóg — ez volt a nagy

szobrász éjjeli munka costume-je. Munkácsynak úgy látszik az eszme tetszik, félig-meddig elfogadja".[146]

Barátságuk nem akadályozta meg Antokolszkijt, hogy bírálja Munkácsy életének azon ferdeségeit, amelyek a realizmustól való eltéréssel fenyegették. Kritikus álláspontja — s ugyanakkor változatlan nagyrabecsülése — kitűnik Sztaszovhoz intézett, 1886-ban kelt leveléből: „Végtelenül sajnálom, hogy olyan festőművész, mint ő, akinek a természet és a sors mindent megadott, mégis talmi csillogás után futkos, keresi a tömeg kegyét és e célból gyakran visszaél tehetségével. Ez a mi időnk rákfenéje." 1887-ben még határozottabban bírálta Munkácsyt Mamontovának írt levelében. „Kizsákmányoló kezébe adta magát és ügyeit vele intézteti. Hűtlen lett régi műfajához és óriási vásznakon vallásos témákkal foglalkozik."[147] Majd a bírálatot ismét a dicséret váltotta fel: „A világkiállításon meglepetést okozott kitűnő képével: «Az öreg és vak Milton diktál a leányainak.» Ez a kép annyira őszinte és művészien egész, hogy első osztályú kitüntetést kapott érte."[148] Munkácsy képei Repinre nagy hatást gyakoroltak. A *Gyónás visszautasítása* c. Repin-kép szoros összefüggésben áll Munkácsy *Siralomházával*.[149] Repin még a XX. században is szeretettel emlékezett Munkácsyról (és Zichyről).[150] Antokolszkij és Repin mellett Munkácsy jól ismerte Verescsagin munkásságát is. Újabb vásznainak fényképeit fontosnak tartotta megszerezni.

Párizsban, 1890-ben kelt és Szmrecsányi Miklóshoz intézett levelében ezt kérdezte: „Hogy lehetne azokat a Verescsagin fényképeket megkapni?"[151] A műértő orosz közönség érdeklődött Munkácsy képei iránt. Oroszországba valószínűleg több képe elkerült. Nemrég érkezett híre, hogy a moszkvai Puskin-múzeumban őrzik *Éneklő férfi* c. képét, amely a Mozart-kép egyik alakjának tanulmánya.[152] Repin hatása különösen Zichynél érződött.[153] A *Zaporozsjei kozákok levelet írnak IV. Mohamed szultánnak* c. képét 1893-ban Magyarországon is kiállították, és itt aranyérmet nyert.[154] Iványi-Grünwald Béla megkedvelte Repin festészetét és egy Münchenből kelt levelében az Országos Képzőművészeti Társulat figyelmébe ajánlotta.[155]

A kritikai realista orosz festők közül Verescsagin került képzőművészetünkkel a legszorosabb kapcsolatba. Az 1881-es bécsi kiállításának sikere arra indította a festészet barátait, hogy szorgalmazzák Verescsagin budapesti kiállítását. Törekvéseiket siker

koronázta és 1883-ban megnyílt a nagy mester műveiből összeállított budapesti kiállítás.

Az igazságtalan háborúk és a nemzeti elnyomás ostorozója nagy rokonszenvet keltett. Amint Lyka Károly írta. „Neki már kiélezett témáinál fogva is igen nagy volt a közönségsikere."[156] A *Pester Lloyd*ban Silberstein (Ötvös) Adolf írt meglepően világosan látó beszámolót. Verescsagint lángésznek nevezte, és munkásságával kapcsolatban megjegyezte: „Mily hatalmas mozgatóerők szunnyadhatnak egy népben, amely egy ilyen — nem mondjuk festőt — gondolkodót mutathat fel. Amit Európában az a még mindig nagyon kis kör, melynek számára az orosz kultúra termékei hozzáférhetők, a szellemi élet oly sok jelenségénél abban az országban észlelhetett, az most a nagy tömegek közös vagyonává válik, amelyhez ezek a képek elemi erővel szólnak. Szomorúság vesz erőt rajtunk az évszázadok óta tartó elnyomás látára, mely egy szellemben és lélekben, mélységben és eredetiségben oly gazdag népet testi béklyóiban és szellemi megnyomorításban tart. Csak ha olyan költőket látunk, mint Lermontov, Puskin, Gogol, Turgenyev és még száz hasonló, vagy olyan festőket, mint az, akinek művei most itt vannak nálunk, akkor érthetjük meg az orosz nép jellemnagyságát."[157]

A reakció szószólói eltanácsolták Verescsagint a társadalmi célzatú festészettől, mondván, hogy jobb lett volna neki, ha a vallásos témáknál marad stb. A tömegsikernek azonban e szánalmas próbálkozások sem tudták elejét venni. A kiállítást 50 000-nél jóval több ember tekintette meg. (Budapest összlakossága akkor 400 000 volt!) Verescsagin szigorú kikötése értelmében igen kis belépődíjakat szedtek, a tanulóifjúságot pedig ingyen bocsátották be. Ennek ellenére a kiállítás jövedelme majdnem háromszor annyit tett ki. mint a Műcsarnokban ez évben rendezett összes többi (nyugat-európai művészek képeit is bemutató) kiállítás jövedelme. Munkácsy kiállításait kivéve ennyi ember még sohasem volt kiállításnézőbe. Mint Bacher Béla megállapította. „Verescsagin festményei, amelyekhez hasonló élességű kritikai realista képek az itteni kiállításokon még nem szerepeltek, határozottan a magyar műkritika fellendülését eredményezték. Ennek a magyar műkritika akkori helyzetében különösen nagy jelentősége volt".[158] Emellett kétségkívül előmozdította az orosz nép iránti előítéletek felszámolódását is.[159] A kiállítás nemcsak a magyar és orosz művelődés találkozóját jelentette, hanem a magyarországi

nemzetiségek is erőt merítettek a nagy agitátorfestő képeiből, hiszen tudjuk, hogy ebből az alkalomból a szlovák irodalom kiválóságai is Budapestre utaztak.[160]

Két esztendő múlva a művész bécsi kiállítása keltett visszhangot a magyar közéletben. A bécsi főpapi körök nagy hajszába kezdtek a haladó szellemet sugárzó képek ellen. A klerikális lapok rágalmaztak, egy jezsuita a szó szoros értelmében tőrrel és vitriollal támadt az egyik képre, úgyannyira, hogy erőszakkal kellett a bécsi múzeumból eltávolítani. Még a parlamentben is interpelláltak. Az osztrák klérus támadó hadjáratát követve, a *Religió*ban Tomcsányi Lajos jezsuita páter vezércikkben tiltakozott a Verescsagin-képek esetleges magyarországi kiállítása ellen. Egy Vadnay nevezetű szerkesztő Verescsaginra célozva megrótta azokat, akik minden vallásos érzelmet „a realizmus sarába tiportak".[161] A reakció fuldokló dühére fittyet hányva. Jókai Mór mégis vállalta a művész újabb budapesti kiállításának előkészítését és népszerűsítését. A Jókai szerkesztette *Nemzet* ezzel kapcsolatban a következőket írta: „Jókai már régebb idő óta érdeklődik Verescsagin működése iránt. Legutóbb Bécsben magával a művésszel is megismerkedett, aki behatóan megismertette vele műveinek ottani kiállítását. Azóta állandó barátságos érintkezésben állnak egymással, s ebből kifolyólag Jókai a legszívesebben vállalkozott arra, hogy a festő-író felolvasásának érdekét kiállított képeinek és utazásainak ismertetésével emelje."[162] A két előadás valóban elhangzott. „Nekem mint népismeiró volt kedvencem — mondta megnyitó beszédében Jókai Verescsaginról —, kivel míg személyesen nem ismertem is, sokszor társalkodtam. Műveiben megismerhető a szabadelvű orosz. S a szabadság egy neme a közös zászlónak..." Verescsagin előadását és a második kiállítást ismét nagy lelkesedéssel fogadta a demokratikus érzelmű közönség.[163]

Jókai és Verescsagin kapcsolatáról elmondhatjuk, hogy a nagy magyar író nemzetközi viszonylatban is az egyik leghatásosabb propagálója volt Verescsaginnak.[164]

Az 1883-as és 1886-os kiállításokkal még nem ért véget a csaták újszemű festőjének hazánkbeli diadalútja. Több évvel később, 1898-ban került sor utolsó, harmadik budapesti kiállításának megrendezésére. A híres képek most is nagy tömeget vonzottak. A Műcsarnokban sok esztendő után újra találkozott Jókai és Verescsagin. Az orosz művész egy szép kis képpel ajándékozta meg a

magyar költőkirályt. Megtekintette az akkor kiállított Bem—Petőfi körképet. Utána kemény szavakkal megbélyegezte a magyar szabadságharc leverésében döntő szerepet játszó cári hadsereg beavatkozását.[165]

Az orosz festő népszerűségére jellemző, hogy ittjártakor Csudáky Bertalan Sztaszov nyomán készített Verescsagin életrajza is napvilágot látott.[166] Még 1904-ben, tragikus halála évében is jól emlékeztek a nagy szakállú, jóságos arcú, kérlelhetetlenül igazmondó békeapostolra. Lyka Károly folyóirata. a *Művészet* így búcsúzott tőle: „Harcban kellett elpusztulnia annak, aki egész életét a világbéke eszméjének szentelte, és most is csak azért volt jelen a nagy keletázsiai mérkőzés színhelyén, hogy új és friss benyomásokat gyűjtsön az emberpusztító háború borzalmairól, s friss lelkesedéssel folytassa azt a küzdelmet, amelyet évtizedek előtt heves tűzzel és meleg szívvel a háború ellen megkezdett."[167]

Rajta kívül még Ajvazovszkij festményei[168] és Antokolszkij szobrainak fényképei[169] kerültek el Budapestre és szereztek megbecsülést nemzetünknek.

A magyar festők jórésze nem vette észre az orosz festészet kiemelkedő értékeit. Igaz, hogy ismerték az orosz irodalmat és tudtak egyet-mást az orosz festőkről is, de mégis elsiklottak az orosz festészetben képviselt nézetek felett. „Orosz könyv volt jónéhány nagybányai könyvtárunkban: — emlékezik Ferenczy Károly leánya — sőt anyám felolvasásában is hallgattunk nem egyet, így főleg Tolsztoj Háború és békéjét, azután Goncsarov Oblomovját; de nagy helyet az orosz irodalom sem foglalt el apám érdeklődési körében."[170] Rippl-Rónai József néhány utalásából látszik, hogy tájékozódott az orosz művészélet felől, ám a legnagyobbakon neki sem akadt meg a szeme.[171]

Csók István előtt nem volt ismeretlen Turgenyev, Csajkovszkij és más orosz művészek neve,[172] az orosz festőiskola mégsem gyakorolt rá észrevehető hatást.

Kernstocknál már némileg más a helyzet. Ő — amint Végváry Lajos megállapította — ismerte az orosz művészetet, a peredvizsnyikok eredményeit is, nem csupán a német ún. „armeleut-Malereit", és képei feltételezhetően orosz hatást is tükröznek. Így például a *Hajóvontatók* c. fiatalkori festményét Repin hasonló nevű alkotásához lehet kapcsolni.[173]

Hollósy Simon festőiskolája állt legközelebb az oroszokhoz. Az egyik összekötő kapcsot velük az orosz irodalom jelentette.

Réti István visszaemlékezése szerint Zola és a skandinávok mellett a „nagy oroszok" is az érdeklődés középpontjában állottak náluk.[174] A másik kapocs az orosz tanítványokon keresztül létesült Hollósy és az orosz művelődés között.[175] Hollósy ugyan nem ismerte alaposan az orosz képzőművészetet, de rendkívül értékesnek tartotta Repin kis képét a szántövető Tolsztojról. Volt orosz tanítványa, a későbbi neves szovjet műtörténész, Tyihomirov így emlékezett magyar mesterére: „Hollósy Oroszország iránti érzéseit teljesen áthatotta az a mélységes hit, hogy ennek az országnak nagy jelentősége van az emberiség jövőjét illetően. Még az első világháború előtt tanítványaival való esti beszélgetése során (melyekről már említést tettem), körülbelul a következőket mondotta Oroszországról: »Az Önök országa új életformát talál az egész emberiség számára. Az Önök országának elegendő ereje, természeti kincse és tehetsége van. Ebben az irányban halad nagyszerű irodalmuk is. Az Önök forradalma után a mi országunkban is forradalom lesz.«"[176] Tyihomirov megjegyzi, hogy Hollósy később a fiatal szovjethatalommal is együtt érzett.

Művelődési kapcsolataink érdekes sajátossága, hogy a szellemi értékek cseréje nem korlátozódott az irodalom és irodalom, a zene és zene stb. közötti hatásokra, hanem sajátos kereszteződéssel az irodalom hatott a zenére, képzőművészetre, és a képzőművészet pedig a maga részéről az egyéb művészi ágazatokra. Ennek azért volt nagy jelentősége, mert például a realista szemléleti módot tükröző orosz képzőművészeti alkotások csak igen gyéren jutottak el Magyarországra, s ilyen körülmények között az orosz irodalom bizonyos fokig helyettesítette a „szakmabeli" hatásokat. Ez történt Rudnay Gyula esetében is. Még 1925-ben írt visszaemlékezéseiben így jellemezte századeleji művészi fejlődését: „majdnem döntő befolyással volt rám az orosz irodalom".[177] Rudnay eredeti jellegű realista festészete meggyőzően szavatol állításáért.

Ha a századforduló haladó magyar festészetén, különösen a nagybányai iskolán kimutatható is az orosz irodalom, illetőleg az orosz festészet gyenge hatása, ezen a területen kapcsolataink mégsem váltak ízig-vérig kritikai-realista alkotások ösztönzőjévé. A magyar festészet, a magyar politikai viszonyok következtében nem tudott Nagybányán lényegesen túlemelkedni. Nagybánya pedig elmaradt a peredvizsnyik művészek társadalmi mondanivalójának színvonala mögött.[178]

A századforduló idején — az előző állapotokhoz viszonyítva — tudományos kapcsolataink hétmérföldes lépésekkel haladtak előre. A nyolcvanas évek elején A. Petrov, neves orosz nyelvtudós és bibliográfus Ungváron kutatott szláv nyelvű ősnyomtatványok után. Később dicsérőleg emlékezett meg az előzékeny fogadtatásról, melyet a tudományos körök részéről tapasztalt.[179] Ugyanakkor Bálint Gábor oroszországi és belső-ázsiai nyelvtanulmányait az oroszok messzemenő, szíves támogatása segítette sikerre.[180] Körülbelül erre az időre esik az orosz tudományos irodalom megjelenése fővárosunk könyvtáraiban. Az Akadémia Könyvtárának jegyzéke szerint, már rendszeresen jártak a nyelvészeti, történeti, archeológiai, bibliográfiai stb. szakfolyóiratok.[181] Déchy Mór, a földrajzi tanulmányokkal foglalkozó híres utazó 1884-ben feljutott az Elbrusz uralkodó csúcsára. Déchy a későbbiekben is visszatért Oroszországba.[182] Érdekes módon éppen ebben az évben jelent meg nálunk Przsevalszkijnak, a nagy orosz utazónak és földrajztudósnak harmadik utazásáról szóló, közel ötszáz oldalas leírása, amelyet Csopey László fordított eredetiből.[183] 1885-ben és 1888-ban Munkácsy Bernát nyelvész utazott Oroszországba.[184] Szabó Endre *Zsebbevaló orosz nyelvtan*át 1888-ban adta ki. A nyelvtan bevezetőjében figyelemre méltó indokló sorokat olvashatunk: „nem árt egyetlen művelt embernek sem, ha érti azt a nyelvet, melyről Turgenyev és Gogoly elragadtatva írják, hogy milyen szép és melyen Puskint, Turgenyevet, Lermontovot, Gogolyt, Nyekraszovot, Dosztojevszkijt, Tolsztojt stb. eredetiben lehet olvasni".[185] Márki Sándor 1888 körül újból visszaért az orosz—magyar történeti kapcsolatokhoz, és eredményesen kísérelte felvázolni kapcsolataink legkezdetibb szakaszát.[186] Az emigrációban levő Kossuth Lajos a nyolcvanas évek második felében összefoglalta a dekabrista felkelés történetét.[187] Marczali Henrik külföldi tanulmányai során Herzen lányának családjától kapott támogatást.[188] 1891-ben Zichy Mihály megkísérelte Varga Ottó szabadságharccal rokonszenvező magyar történelemkönyvének oroszra fordíttatását. Javaslatát így indokolta: „Ezzel mi az oroszok szemét Magyarország megértésére és megbecsülésére nézve teljesen felnyithatnánk." „... két eddig mesterségesen elválasztott, egymással ha nem is teljesen, de mégis hasonló és szimpatizáló nemzet barátságosan kezet szoríthatna, mindkét félnek egyarányú hasznára." Azért bízott gondolata sikerében, mert „én még nem találtam olyan oroszt, aki dicse-

kedett volna az 1849-iki intervencióval és főképp jelenleg egy koloszális ostobaságnak nem nyilvánította volna . . ."[189] A kísérletet, sajnos, nem koronázta siker. A neves materialista biológus, Mecsnyikov 1894-ben részt vett a budapesti biológus kongresszuson.[190] 1896-ból két sikerült tanulmány maradt ránk az orosz irodalomtörténet köréből.[191] Egy esztendővel később a moszkvai orvoskongresszuson magyar küldöttek tanulmányozták az orosz egészségügyi állapotokat.[192] Ebben az évben jelent meg magyarul Plehanov *Szocializmus és anarchizmus* c. híres munkája.[193] E mű Szabó Ervinre gyakorolt jelentős hatást. A század legvégén Pápay József nyelvésztudós indult emlékezetes oroszországi útjára. A chanti-vidék felkutatására orosz tudósok (Szmirnov stb.) segítségével készült fel. Oroszul is megtanult, mert mint írta „e nélkül egyetlenegy lépést se tehetek előre, nem juthatok el a magasztos célhoz, amit kitűztem magam elé".[194]

Pavlov neve a XX. század első éveiben vált a magyar fiziológusok körében népszerűvé. Dr. Kőrössy Albert így emlékezett vissza erre az időszakra: „Ha valaki e század elején megkérdezi a kezdő fiziológusokat, kit tartanak tudományuk legnagyobb képviselőjének, minden bizonnyal azt felelik: *Pavlovot*. Én legalább minden habozás nélkul ezt feleltem volna." „Emlékszem, mikor az 1900-as évek elején Pekár Mihály, az Élettani Intézet akkori assistense, akit a mai nemzedék már csak mint a pécsi egyetem tanárát, mint Miska bácsit ismert és szeretett, áttanulmányozta az emésztőmirigyek munkáját tárgyaló dolgozatainak első német nyelven megjelent monográfiáját. Az ő csodálatosan világos koponyájában Pavlov eredményei úgy bevésődtek a maguk helyére, hogy bármiről volt szó, ami velük összefüggésbe volt hozható, ott rögtön bekapcsolta őket. Magam pedig a központi idegrendszerre vonatkozó munkáit lestem és ami elolvasható volt, azt elolvastam."[195] A századeleji orosz forradalmi mozgalmak még a tudományos kapcsolataink megélénkülésére is kihatottak. Az orosz parasztság mozgalmai láttán „a melyek a Nyugat figyelmét csak pár hónappal előbb vonták magokra", írta Kovács Gábor meglepően jól tájékozott tanulmányait az orosz földközösség történetéről.[196] A tanulmányok polgári szemmel tekintettek az obscsina-fejlődésre, de mégis rámutattak az orosz parasztság tűrhetetlen helyzetére, és reformokat sürgettek. Irodalom jegyzékeik az érdeklődő kutatókat még ma is útbaigazíthatják.

Az 1880-tól 1904-ig terjedő korszak kapcsolatait összessé-

gukben vizsgálva, érdekes új jelenségre lehetünk figyelmesek. A múlt század közepén a puskini nemzedék szava csak egy-két évtized késéssel ért hazánkba. Turgenyevnél és Csernisevszkijnél ez a távolság csökkent, de még nagy a késés. Dosztojevszkij műveinek oroszországi kiadása, illetve népszerűsége és magyarországi sikerei közé ismét beékelődik vagy egy évtized. Az orosz irodalom újabb alakjainak hatáshullámai azonban a nyolcvanas évektől kezdve egyre gyorsabban jutnak el az orosz partról a mágyarra, úgyannyira, hogy Csehov hullámtávolsága már csak öt esztendőre tehető, s Gorkijnál a különbség majdnem elenyészik. *A haladó orosz irodalom újabb jelenségei az idők folyamán mind gyorsabban tudatosodtak a magyar közvéleményben.* Mivel magyarázhatjuk az eltolódásokat? Minden bizonnyal szerepet játszik a hírközlés eszközeinek tökéletesedése. Előnyösen mozdíthatta elő a gyorsabb tájékozódást, hogy az első évtizedben már utat és kalauzokat találtak országunk felé az orosz művelődés alkotásai, s így nem kellett járatlan ösvénnyel bajlódniuk. De talán a leglényegesebb tényezőnek a magyar haladó szellem megnövekedett érdeklődését, igényét tekinthetjük. A növekedő érdeklődés alapja egyik oldalról a magyarországi demokratikus erők megerősödése és kibontakozása, a másik oldalról a forradalmi munkásmozgalom középpontjának Oroszországba való áthelyeződése volt.

A haladó orosz művelődés szomjúhozása szinte a mértani haladvány arányában fokozódott. Csupán a XX. század első öt esztendejében — a Kozocsa-féle bibliográfia tanúsága szerint — megközelítően annyi orosz munka és annyi orosz művet ismertető cikk került ki a magyar nyomdákból, mint amennyi az egész XIX. század folyamán!

A századforduló irodalmi, zenei, képzőművészeti stb. magyar—orosz érintkezései művelődéstörténetünk másik jellegzetességére is fényt vetnek. A demokratikus gondolkodású művészek és tudósok immár nemcsak a nyugati haladásra tekintenek, hanem észrevették a megemberesedett, keleti haladó mozgalmakat is.

Nem látták mindnyájan világosan, hogy olyan történelmi korszak érkezett el, amikor a művelődésben is Oroszországból jönnek a leghaladóbb indítások, de bátran hitet tettek az orosz eredmények mellett, ha azok gondolatvilága hasonlóra hangolt felfogásukat megejtette. A század első évtizedének elején — mint ké-

sőbb is — annak a látszólag furcsa helyzetnek lehetünk szemtanúi, hogy *éppen az úgynevezett „nyugatos" magyarok vonzódtak leginkább „Kelet" felé.* A Nyugat és Kelet ellentéteiben gondolkodók ezt a körülményt vagy nem vették számba (ezek voltak többen), vagy észrevették, de nem tudták megmagyarázni. A haladás és a reakció küzdelmeinek szempontjából vizsgálódó már rájöhet a dolog nyitjára. A magyar haladás — és annak művelődési vetülete — minden haladó hatást örömmel felfogott és fegyvertárába iktatott. A századforduló demokratái, amikor a Nyugatot tisztelték, a demokrácia eszméit süvegelték. Évszázados hagyományokkal rendelkező Nyugatra fordulásuk — amint fentebb rámutattunk — még ekkor sem volt puszta illúzió. A magyar demokratikus mozgalmak ekkor is igen értékes buzdítást és segítséget kaptak a nyugati *haladó* mozgalmaktól, művelődési irányzatoktól, bár kétségtelenül eljött a Keletre orientálódás ideje. (Ez persze nem csupán egysíkú tájékozódást jelent!) A nyugatosok nyugatossága tehát a nyugati *haladásra* való orientálódást jelentette. Az orosz forradalmi mozgalmak tisztelete és művészetük szeretete ehhez hasonlóan nem általában vett oroszbarátságot, hanem az orosz *haladás* megbecsülését jelentette. A haladó művészeknek akkor is a demokratikus gondolkodás adott lehetőséget arra, hogy munkásságukban összeötvözhessék Nyugat és Kelet nagyértékű szellemi kincseit. A művészeti reakció akkor is a szűklátókörűséget, a sekélyes nemzetközi kapcsolatokat, a talmi dolgok tiszteletét vitte tarisznyájában.

Igaz, hogy a Nyugatra tekintő magyarok között már ekkor is különbségek mutatkoztak Nyugat és Kelet értékelésében. A kevésbé demokratikus gondolkozásúak olyan dolgokat is haladónak tartottak Nyugaton, aminek lassan világtörténetileg is lejárt az ideje. Ez a csoport, jellemző módon, gyengébben reagált az orosz művelődés hatásaira. A radikális, népért küzdő csoport jobban észrevette a nyugati változásokat: az imperializmussal beköszöntő művészi hanyatlást, a társadalmi reakciót. Elégedetlenkedni kezdett az addig kiválónak tartott nyugati politikai és szellemi táplálékkal. Megütötte fülét a Kelet felől jövő friss hang. Igen, éppen a nyugatosok következetesebben demokratikus csoportja figyelt már akkor is fel — s később is így volt — a haladó orosz művelődésre. Minél magasabb halmot emeltek maguk alatt a művészek a szilárd, haladó vagy akár forradalmi

meggyőződés szikláiból, annál messzebbre láttak a szélrózsa minden irányában.

A századvég és századforduló fentebbiekben vázolt kapcsolatai tetemesen előmozdították az orosz nép megbecsülését, amelyben nálunk az 1848—49-es események ferde értékelése és az uralkodó osztályok nacionalista agitációja nyomán oly nagy hiány mutatkozott. Az orosz művelődés alkotásainak magyarországi megjelenése csattanós választ adott a nemzeti önzés megnyilatkozásaira, és ezzel kedvező talajt teremtett az orosz forradalmi mozgalom eszméinek befogadására.

JEGYZETEK

1. *Komlós Aladár:* A magyar irodalom korszakai vitájához. Irodalomtörténet, 1949. 252—253. o.
2. *Sőtér István:* Magyar—francia kapcsolatok. Bp. 1946. 159. o.
3. Haladó kritikánk Bessenyeitől Adyig. Összeáll. és bev. Lukácsy Sándor. Bp. 1952. 332. o.
4. Uo. 301. o.
5. Id. D(ienes) P(éter) utószava a *Turgenyev:* Egy vadász feljegyzései c. kötetéhez. Bp. 1953. 316. o.
6. *Gyorgy Lajos:* A magyar és orosz irodalom kapcsolatai. Kolozsvár. 1946. 27. o.
7. *Kozocsa Sándor:* Az orosz irodalom magyar bibliográfiája. Bp. 1947. IX. o.
8. *Zsigmond László:* Orosz hatások irodalmunkban. Bp. 1945. 37. o.
9. *Kőhalmi Béla:* Könyvek könyve. Bp. é. n. (1918) 85. o.
10. Uo. 53. o.
11. Uo. 142. o.
12. *Róna József:* Egy magyar művész élete. Bp. 1929. I. k. 288. o.
13. *Csopey László:* Dosztojevszkij M. T. Vasárnapi Újság. 1881. 10. szám.
14. *Solymossy László:* Raszkolnyikov és írója. Fővárosi Lapok, 1888. 308. szám.
15. *Gyorgy:* i. m. 39. o.
16. *Zsigmond:* i. m. 53—54. o.
17. Mindezekre *Kőhalmi:* i. m. 48, 85, 168, 171, 190. o.
18. *Kozocsa:* i. m. XI. o.
19. *Zsigmond:* i. m. 57. o.
20. *Kozocsa:* i. m. X. o.
21. *Zsigmond:* i. m. 59. o.
22. *Jovendő*, 1903. I. szám.
23. *Dersi Tamás:* Tudós és forradalmár. Lukács György életutja. Új Világ, 1955. ápr. 21.
24. *Kőhalmi:* i. m. 62, 127—128, 154, 156—157, 207. o.
25. Uo. 126. o.
26. Uo. 96. o.
27. Magyarok és oroszok. Magyarország és Kelet-Európa c. kötetben. Bp. 1947.
28. *Kozocsa:* i. m. XI. o.
Itt szeretném megemlíteni, hogy a polgári irodalomtörténet szinte teljesen elhallgatta A Hét szerepét a haladó orosz irodalom népszerűsítésében. *László Erzsébet: Francia hatások A Het c. folyóiratban* (Debrecen. 1937) c. munkájában például kizárólag a nyugati irodalmi hatásokat veszi figyelembe. A kisebb nyugati befolyásokat is méltatja, de az orosz irodalom nagy hatásáról egy szóval sem emlékezik meg.
29. L. *Irodalmi Újság*, 1954. júl. 24. 3. o.
30. *Kulfold*, 1894. nov. 26.
31. *Sőtér István:* Csehov (1860—1904) Szovjet Kultúra, 1954. június 5.
32. *Cholnoky Viktor:* Csehov. Jovendő, 1902. 29. sz. 472. o. Csehov magyarországi hatásához l. még Háy Gyula megemlékezését. Új világ, 1954. júl. 15.
33. Budapesti Napló 1901. január 12.

34. *Radó György:* Gorkij Magyarországon. Bp. 1951. 7. o. Radó nem említi, hogy Wildner Ödön később a Huszadik Század hasábjain önbírálatot gyakorolt, és szenvedélyesen védelmébe vette a nagy orosz proletárírót.
35. Uo. 5, 29. o.
36. Uo. 4—5, 6, 35, 38—39. o.
37. *Эмиль Балецкий:* Несколько данных о русско-венгерских литературных взаимоотношениях. Максим Горкий и венгры. Études Slaves et Roumaines, 1948. 220. 1.
38. *Radó:* i. m. 41. o.
39. *Radó:* i. m. 8. o.
40. *Környei Elek:* „Ti színészek a nyugvó egri népnek emeljétek fel gondolatait!" Művelt Nép, 1955. aug. 21.
41. *Radó:* i. m. 10. o.
42. Várkonyi nem ismerve fel Gyulai politikai nézetének reakcióba hajlását és az orosz irodalom egészséges fejlődését, ezt a jelenséget helytelenül így magyarázta: „Tolsztoj későbbi műveitől, s az orosz irodalom nagy részének szertelen szenvedélykultuszától és érzelmi anarchiájától már visszatartotta ösztönszerű józansága és mértékszeretete." (A modern magyar irodalom. 102. o.) Vö. Komlós helyes megfigyelésével: Magyarország és Kelet-Európa . . . 50. o.
43. *Bóka László:* Ady Endre élete és művei. I. k. Ady Endre pályakezdése. Bp. 1955. 254. o.
44. *Harsányi Zoltán:* Reviczky arcképéhez. (A költő világképe. Kritikai-esztétikai munkássága.) Irodalomtörténet, 1954. 446. o.
45. *Komlós Aladár:* Reviczky Gyula. Bp. 1955. 63—64. o.
46. *Komlós Aladár:* Reviczky Gyula. Irodalmi Újság, 1955. ápr. 23.
47. *Szalay Károly:* Reviczky humorelmélete. Irodalomtörténet, 1955. 2. sz.
48. *Kovács Endre:* Puskin és a magyarság. L. a jelen kötetben.
49. *Sziklay László:* A századvég ellenzéki irodalmának történetéből. Gáspár Imre. 1854—1910. Bp. 1955. 108—109. o.
50. *Komlós Aladár:* Puskin a magyar irodalomban. Filológiai Közlöny, 1955. 3. sz. 334. o.
51. *Komlós Aladár:* Vajda János. Bp. 1954. 222. o.
52. Magyarország és Kelet-Európa . . . 51. o.
53. *Vajda János* összegyűjtött művei. Bp. 1945. 1702. o.
54. *Vajda János* válogatott politikai írásai. Komlós Aladár bevezető tanulmányával. Bp. 1954. 209. o.
55. *Rejtő István:* Iványi Ödön. Bp. 1955. 51, 110. o.
56. Uo. 22, 47. o.
57. *Puruczki Béla:* Tolnai Lajos a mi szemünkben. Irodalomtörténet, 1952. 339, 396, 401. o.
58. *Petelei István:* Lobbanás az alkonyatban. Válogatott elbeszélések és rajzok. Bp. 1955. Bevezette és válogatta, valamint jegyzetekkel ellátta Bisztray Gyula. 33—34. o.

Petelei polgári méltatói egyhangúan rámutattak oroszbarátságára. Schöpflin szerint „ő volt a legnagyobb tehetség azok között, akik főleg orosz nyomokon indulva igyekeztek elérni az eredeti művészi alkotás forrásait." (A magyar írók. Irodalmi arcképek és tollrajzok. Bp. 1919. 2. kiad. 57. o.)

Vö. A magyar irodalom története 1900-ig. Ferenczi Zoltán szerk. . . . 606—607. o.; *Rossman Magda:* Petelei István. Bp. 1932. („Az orosz irodalomban önmagára ismerhetett . . ."); *Várkonyi Nándor:* i. m. 52. o.; *Pintér Jenő:* i. m. 689. o.

Petelei Tolsztojt dicsérő levelét olvasva úgy tűnik, hogy amíg a polgári irodalom néha túlbecsülte az orosz irodalom iránti érzelmeit, Bisztray Gyula jelenleg, mintha az ellenkező véglet felé tartana.
59. *Zsigmond:* i. m. 57. o.
60. *György:* i. m. 49. o.
61. *Gozsdu Elek:* Nemes rozsda. Bp. 1955. Lukácsy Sándor előszavával. 17. o. Vö. Justh Zsigmond naplója. Közreadta Halász Gábor. Bp. é. n. 322. o.; *Reisz Mihály:* Gozsdu Elek (1849—1919) Bp. 1941. 5. o.; *Szántó Erzsébet:* Gozsdu Elek. 1939. 34, 40. o.; *Zsigmond:* i. m. 42. o.; *Várkonyi Nándor:* A modern magyar irodalom. Év és h. n. 48. o.; *György:* i. m. 31. o.
62. Justh Zsigmond naplója. Sajtó alá rendezte Halász Gábor. Bp. é. n. 29. o.
63. Uo. 35—37. o.
64. Uo. 50. o.
65. Uo. 105. o.
66. Uo. 126. o.
67. Uo. 214—215. o.
68. Uo. 268. o.

69. Uo. 34. o.
70. Uo. 209—211. o.
71. Uo. 132—133. o. Mindezze lvö. *Gálos Magda:* Sigismond Justh et Paris. Bp. 1933.
72. *Király István:* Mikszáth Kálmán. Bp. 1952. 243—244. o.
73. Uo. 224. o.
74. *Gyergyai Albert:* Király István Mikszáthja. Irodalomtörténeti Közlemények, 1954. 2. sz. 254. o.
75. *Király:* i. m. 248. o.
76. Haladó kritikánk... 81. o.
77. *Király:* i. m. 260. o. Mikszáth orosz vonatkozásaihoz l. még *Rubinyi Mózes:* Orosz hatások Mikszáth műveiben. Irodalomtörténet, 1946. 69—70. o.
78. *Szabó Endre:* Oroszországból. (Úti emlékek.) Magyar Salon, 14. k. 1891. (1890). 155. o.
79. *Kovács:* i. m.
80. Orosz költők. Ford. Szabó Endre. Bp. 1891. 15—16. o.
81. Uo. 18. o.
82. Uo. 21. o.
83. 13. k. 1896. 497—505. o.
84. Uo. 3. o.
85. Uo.
86. Villámlások... Szabó Endre forradalmi versei. Bp. 1919. 103. o.
Nem hisszük, hogy Szabó Endre pozitív értékelésén változtathatna a tanácsköztársaságot követő útvesztése, hisz a kor viharzó eseményei között akkortájt még Gorkij szeme is elhomályosodott egy időre. Az orosz irodalom népszerűsítésével haláláig sem hagyott fel. Ekkori tevékenységéhez l. *Gellért Oszkár:* Kortársaim. Bp. 1954. 327—328. o.
87. *Dalos László:* Látogatás Telekes Bélánál. Irodalmi Újság, 1955. jún. 4.
88. Kiem. D. i. id. *Irodalmi Újság*, 1955. ápr. 30. Ez az alkalmi dal a hódmezővásárhelyi tuntetésen sokezres példányban forgott a nép kezén. A „Kossuth Lajos azt üzente" dallamára énekelték öregek és fiatalok.
89. *Magyar Szemle*, 1889. 49. sz.
90. *Végvári Lajos:* Réti István „Agitátor" c. képéről. Szabad Művészet, 1954. 220. o.
91. *Rejtő István:* Thury Zoltán: „Katonák" c. darabjának története. Irodalomtörténet, 1952. 231. o.
92. *Rejtő István:* Thury Zoltán a novellairó. Irodalomtörténet, 1953. 138. o.
93. *Gellért:* i. m. 13. o.
94. *Ady Endre* összes művei. Összes prózai művei. I. k. (1897—1901). Összeállította Földessy Gyula. Bp. 1955. 150. o.
95. Uo.
96. Uo. 369. o.
97. Uo. 406. o.
98. *Ady Endre* összes munkái. Összes prózai munkái. II. k. 269. o.
99. *Bóka:* i. m. 258. o.
100. Prózai művei. II. k. 342—343. o.
101. *Gellért:* i. m. 68. o.
102. *Ady Endre* válogatott cikkei és tanulmányai. Bp. 1954. Sajtó alá rendezte Földessy Gyula. 8. o.
103. *Hatvany Lajos:* Ady, Bródy és a Nyugat. Literatúra. 1934. 147. o. Id. György: i. m. 61. o.
104. *Ady Endre* válogatott cikkei... 39. o.
105. Uo. 80. o.
106. *Ady Endre* párizsi noteszkönyve. Bp. 1924. 16. o.
107. L. *Vincze Géza:* Ady és az orosz forradalmi mozgalmak. Századok, 1956. 3. sz.
108. *Dutka Ákos:* „A Holnap városa". Bp. 1955. 32, 64. o.
109. A magyar dramaturgia haladó hagyományai... l. „A színpad krízise" c. irását.
110. *Kéky Lajos:* Gárdonyi Géza. Bp. 1926. 8—9. o.
111. *Tömöry Márta:* A századeleji haladó egyetemi ifjúsági mozgalmak története. (1900—1919.) Sajtó alatt levő kézirat.
112. *Osvát Ernő* összes irásai. Bp. 1945. Sajtó alá rendezte Osvát Kálmán. 35, 173—185. o.
113. Legszebb könyveim. Összegyűjtötte és közrebocsátotta: Gyalui Farkas. Bp. é. n. 150. o.
114. L. a Bródy Sándorról közölt megemlékezést. *Béke és Szabadság*, 1954. aug. 11.
115. *Jövendő*, 1903. 5. sz. 30. o.
116. Orosz színházi élet. *Jövendő*, 1903. 10. sz.

117. *Nagy Lajos:* A lázadó ember. (Önéletrajz.) Bp. 1949. 208—209. o.
118. *Kemény G. Gábor:* Adalékok a kiegyezés korabeli magyar—szlovák irodalmi és művelődési kapcsolatokhoz. Világirodalmi Évkönyv. Szerk.: Kardos László Bp. 1953. 180. o.
119. *Huszadik Század*, 1905. II. 92. o.
120. Villámlások . . . 89. o.
121. *Thallóczy Lajos:* Oroszország és hazánk. Bp. 1884. 6. o.
122. *Nyilas Vera:* A Petőfi-centenárium a Szovjetunióban. Irodalomtörténet, 1949. 280. o.
123. *György:* i. m. 66—68. o.
124. *György:* i. m. 47. o.
125. *Szabolcsi Bence:* Liszt Ferenc estéje. Zenetudományi Tanulmányok. III. k. Bp. 1955. 220. o.
126. *Zsigmond:* Liszt Ferenc és az orosz zene. Bp. 1955. 93. o.
127. Uo. 74. o.
128. Uo. 59. o.
129. A magyar zeneszerzők kozti munkájáról Zichy Jenő is megemlékezett oroszországi úti beszámolójában, amelyben teljesen megerősitette Liszt nézeteit: „Végre hadd szóljak néhány szót az orosz zenei állapotokról is, melyek csakugyan megérdemlik a velök való foglalkozást. Már Liszt figyelmeztetett az orosz zenészek komoly törekvésére s én csak megerősithetem halhatatlan mesterem jó véleményét az újabb orosz zenész nemzedék felől. Jelen voltam egy orosz szimfóniai hangversenyen és bámultam a még egészen fiatal zenészek készültségén. Átlag minden szerzemény jól volt hangszerelve, bár a készültség és ügyesség nem volt mindig egyenrangú a művek beltartalmával." *(Zichy Géza:* Három hét Szentpétervárt. Uti emlékek. Klny. a Fővárosi Lapokból. Bp. 1889. 25—26. o.)
130. *László:* i. m. 75. o.
131. Uo.
132. Uo. 75. o.
133. *B. B. Стасов:* Лист, Шуман и Берлиоз в России. М. 1954. 154. o.
134. *А. Г. Рубинштейн:* Избранные письма. Под ред. Д. А. Баренбойма. М. 1954. 95—96. o.
135. *Szabolcsi:* i. m. 230—233. o.
136. Uo. 238. o.
137. Uo. 223. o.
138. Uo. 240—241. o. Liszt orosz kapcsolataihoz l. még: *László Zsigmond:* Liszt Ferenc: Orosz zeneszerzők hangszeres és énekes művei zongora átiratban. Uj Zenei Szemle, 1954. szept.; Borogyin és Liszt barátságáról: *Кржижановский:* Человек с большой буквы. Нева. 1955. 1. 103.
139. *Стасов* . . . 155, 160—161. o.
140. *Vigh Jenő:* Színfoltok Glinka életéből. Uj Világ, 1954.
141. *Agárdi Ferenc:* Kiengesztelődés a vértanúk sirjánál. Uj Világ, 1955. ápr. 7.
142. *Falk Géza:* Csajkovszkij különös élete. Bp. 1940. 180—183. o.
143. Minderről: *Demény János:* Bartók Béla tanulóévei és romantikus korszaka. Zenetudományi Tanulmányok. II. k. Szerk.: Szabolcsi Bence és Bartha Dénes. Bp. 1954. Erkel Ferenc és Bartók Béla emlékére. 412—413, 419, 421, 430, 441—442. o.
144. *Körtvélyes Ágnes:* Az orosz balett első vendégjátéka Budapesten — hatása a magyar balettra. Táncművészet. 1954. 179, 183, 218—219, 221—222. o.; Az 1902-es látogatásról *Somogyi Vilmos:* A magyar balett élő múltja. Uo. 1955. 364. o.
145. *A. Zamoskin:* A magyar képzőművészetről. Szovjet Műtörténet. I. Múzeumok és Műemlékek Országos Központja. Kézirat gyanánt sokszorositva. 1950. 84. o.
146. *Justh:* i. m. 162—163. o.
147. *Zamoskin:* i. m. 85—86. o.
148. Uo. 84—85. o.
149. *Végvári Lajos:* Munkácsy és Rjepin. Szabad Művészet. 1955. 18. o. Vö. *Sebestyén Ede:* Rjepin és Munkácsy Mihály. Kis Újság, 1949. jan. 25.
150. *Tauszig Mária:* Emlékeim Ilja Rjepinről. Széphalom. 1955. március. (A szerző 1929-ben beszélt Rjepinnel.)
151. *Munkácsy Mihály* válogatott levelei. Szerk. Farkas Zoltán. A bevezetőt irta: Végvári Lajos. Bp. 1952. 167. o.
152. *Mihályfi Ernő:* „Igy jön a boldogság." Moszkvai jegyzetek. Művelt Nép, 1954. július 11. sz.
153. *Berkovits Ilona:* Zichy Mihály és az orosz művészet. A Magyar Művészettörténeti Intézet Munkaközösség Évkönyve. 1953. Bp. 1954.
154. *M. Kiss Pál:* I. J. Rjepin. (1844—1930.) Bp. 1953. 14. o.

155. *Végvári Lajos:* Réti István „Agitátor" c. képéről. Szabad Művészet. 1954. 220. o.
156. Művészet és közönség a század végen. Bp. 1947. 80. o.
157. *Bacher Béla:* Verescsagin. Bp. 1954. 73. o.
158. Uo. 74—75, 83—86. o.
159. Bacher Béla igen tanulságos munkájában nem tudunk mindennel egyetérteni. Mindenekelőtt azzal, hogy a Verescsagin kiállításnak a magyar társadalmi harcok történetében is szerepet tulajdonít. (86. o.) Az akkori történelmi viszonyok következtében — a legkülönbözőbb helyről származó elismerés és lelkes fogadtatás ellenére — a kiállítás nem kelthetett említésre érdemes visszhangot a magyar politikai életben. Bacher könyvét vö. Aradi Nóra bírálatával. Művészettörténeti Értesítő. 1955. 1. sz. 165—166. o.
160. *Kemény:* i. m. 183. o.
A kiállítás jelentőségéhez l. még: *Bacher Béla:* Verescsagin és a korabeli magyar műkritika. Művészettörténeti Értesítő. 1954. 1. sz. 148—159. o.; *Bacher Béla:* Újabb adatok Verescsagin magyarországi kapcsolatairól. Az Országos Szépművészeti Múzeum közleményei. 1954. 5. sz.; В. В. Верещагин в Венгрии. Венгерские Новости. 1954. 5. июл.
E nyilatkozatáért a vele együtt érző Tárkányi Bélától azon nyomban tetemes borküldeményt kapott.
161. *Zsigmond:* i. m. 33. o.
162. *Bacher:* i. m. 94. o.
163. Uo. 94—97, 102—105. o.
164. *Nagy Miklós:* Mikszáth Kálmán: Jókai Mór élete és kora. Irodalomtörténet, 1955. 3. sz. 360. o.
165. *Bacher:* i. m. 177. o.
166. Verescsagin élete és művészete. Sztaszov után. Bp. 1898.
167. *Bacher:* i. m. 7. o.
168. *Berkovits:* i. m. 240. o.
169. *Zichy Géza:* i. m. 29—30. o.
170. *Ferenczy Valér:* Ferenczy Károly. Bp. é. n. 102. o. Bár Ferenczy Valér állításai nagyjában nyilván megfelelnek a valóságnak, figyelembe kell venni, hogy szemében az orosz irodalom sommásan „pesszimista", „élettagadó", „reménytelenkedő" volt, és így fenti sorait mintegy apja mentegetésének szánta.
171. *Rippl-Rónai József* emlékezései. Bp. 1911. 143, 155. o.
172. Vö. *Csók István:* Emlékezéseim. Bp. 1945. 50. o.; *Kelp Anna:* i. m. 166. o.
173. *Végvári:* Réti István. 220. o.
174. *Réti István:* A nagybányai művésztelep. Bp. 1954. 30. o.; l. még *Réti István:* Hollósy Simon. Bp. 1927. 30. o.
175. Az orosz tanítványokról: *Lyka Károly:* Magyar művészélet Münchenben. 1867—1896. Bp. 1951. 66. o.; Ő. Festészeti életünk a milléniumtól az első világháborúig. Bp. 1953. 41. o.; *Radocsay Dénes:* Hollósy Simon leveleiből. A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve. 1951. Bp. 1952. 178. o.; *Réti:* i. m. 26, 38. o.
176. *A. Ny. Tyihomirov:* Hollósy Simon (1857—1918) Szabad Művészet, 1954. 35—41. o.
177. *Id. Bényi László:* Rudnay Gyula. A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve. 1953. Bp. 1954. 460—461. o.
178. *Darvas József:* A magyar képzőművészet feladatairól. Művelt Nép, 1955. június 12-én.
179. *György:* i. m. 64. o.
180. Uo.
181. Vö. Folyóiratok és időszaki kiadványok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Összeállították a könyvtár tisztviselői. Bp. 1906.
182. *Agárdi:* i. m. 62. o.
183. Zájzámból Khámin át Tibetbe és a Sárga-folyó felső vidékére. Przsevalszkij Mikhajlovics Nikoláj orosz ezredes harmadik útja Közép-Ázsiába. Bp. 1884.
184. *Agárdi:* i. m. 55. o.
185. *Szabó Endre:* Zsebbe való orosz nyelvtan. Bp. 1888. 3. o.
186. Oroszok és magyarok első érintkezései.
187. *Kossuth Lajos* iratai. V. k. Kiadta Helfy Ignác. 1895. Bp. 237—253. o. Vö. *Dolmányos István:* A dekabrista felkelés magyarországi emlékei. Századok, 1955. 3. sz.
188. Tóth Zoltán emlékbeszéde Marczali Henrik felett.
189. *Bényi L. László* és *B. Supka Magdolna:* i. m. 51. o.
190. *dr. Dabis László:* Mecsnikov, a biológus. Irodalom Tudomány, 1946. 4. sz. 113—114. o.

191. *Podhradszky Lajos:* Bevezetés az orosz irodalom XVIII. századbeli történetébe. Besztercebánya. 1896.; *Solymossy Sándor:* Irodalmi élet Oroszországban e század második felében. Magyar Szemle, 1896. 155, 166—167, 178—179, 190. o.
192. *Tóth Béla:* Oroszország. Úti vázlatok az 1897-es évi Moszkvai orvosi kongresszusról. Bp. 1898.
193. *Plechanoff:* Szocializmus és anarchizmus. Közli Sziványi László. Bp. 1897.
194. *Andrássyné Kövessi Magda:* Pápay József (1873—1931) Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Tom I. 1954. 75—76. o.
195. *Dr. Kőrössy Albert:* Visszaemlékezés Pavlovra. (1843—1936.) Irodalom-Tudomány, 1945. 1. sz. 111—112. o.
196. Az orosz Mir-szervezet szociálgazdaságtani értéke. Bp. 1904.; Uo.: Az orosz Mir-szervezet történelmi fejlődése napjainkig. Bp. 1904.

Az 1905. évi orosz forradalom magyarországi hatásának néhány kérdése

Hanák Péter

Fél évszázad múltán, amikor a szocialista rendszer a föld egyharmadán győzedelmeskedett, és a marxi—lenini eszmék a világ legtávolabbi zugában is hódítva terjednek, mind élesebb fényben domborodik elénk az új világ születését hirdető első orosz forradalom jelentősége. Fél évszázad távolából jelentőségét mindenekelőtt az teszi maradandóvá, hogy feltárta a szocialista forradalom győzelmének történelmi távlatát és előkészítette, egyengette a hozzá vezető utat. Az 1905—1907-es orosz forradalom — tartalmát tekintve — polgári demokratikus forradalom volt, de a korábbiaktól lényegesen eltérő új történelmi körülmények között, az imperializmus korában zajlott le, és olyan országban, amelyben összesűrűsödtek az imperializmus ellentmondásai. A polgári demokratikus átalakulásért vívott harcot ezúttal a proletariátus, éspedig a világ legforradalmibb proletariátusa vezette, amelynek élén már az új típusú lenini párt, a bolsevikok pártja állott. Mindezek a körülmények objektíve lehetővé tették, hogy a foradalom ne álljon meg a cárizmus megdöntésénél és a munkás-paraszt demokratikus diktatúra kivívásánál, hanem szocialista forradalommá fejlődjék tovább. Ez az objektív lehetőség az 1905—1907-es években nem vált valósággá, de a forradalom egész menete — veresége is — a bolsevikok lenini stratégiájának helyességét igazolta: a soron levő polgári demokratikus forradalom vezető ereje csak a proletariátus lehet, s a győzelem alapfeltétele a munkásosztály és parasztság szilárd forradalmi szövetsége. Ezt az 1905-ös forradalomban született és igazolt tanítást azóta a forradalmi átalakulások Kelet-Európában általános érvényűvé emelték. Az 1905-ös orosz forra-

dalom korszakos jelentősége tehát mindenekelőtt az, hogy a Lenin vezette bolsevik párt ekkor dolgozta ki nemzetközi méretekben a munkásosztály — így a magyar munkásosztály — stratégiájának számos, mindmáig érvényes alapelvét.

A történelmet formáló új eszmék, tételek érvényesüléséhez azonban történelmi tapasztalatok, történelmi távlatok szükségesek. Az 1905—1907-es években még kevesen értették — még kevesebben tudták vagy merték alkalmazni — a lenini stratégiát. A kortársakat, Európa és Ázsia dolgozó népeit elsősorban a forradalom *ténye* rázta fel, amely bizonyság volt a II. Internacionálé szociáldemokráciájának opportunizmusával szemben; bizonyság, hogy nemcsak apró-cseprő reformokért, nem csupán békés parlamentáris eszközökkel lehet és kell harcolniok, hanem a történelem új korszakában forradalmi eszközökkel lehet és kell küzdeniök felszabadulásukért. Ezekben az években, amint Lenin feljegyezte, az egész világ proletariátusa lázas figyelemmel tekintett Oroszország felé.[1] Így volt ez hazánkban is, az osztrák—magyar dualista rendszer elmélyülő válságának ezekben az esztendeiben.

*

Új történettudományunk az utóbbi években nagy figyelmet fordított az 1905—1907-es évek történetére, ezen belül széleskörűen kutatta a forradalmi tömegmozgalmak egyik fontos ösztönzőjének, az első orosz forradalomnak magyarországi hatását.[2] A kutatások nemcsak a dualista rendszer válsága bonyolult problémáinak tisztázását segítették elő, de a haladó orosz—magyar történelmi kapcsolatok feltárását is jelentős lépéssel vitték előre. Ezek az eredmények elválaszthatatlanok történettudományunk marxista—leninista szellemű megújhodásától. Lenin művei s az SzKP történetének tanulmányozása hívta fel figyelmünket a korszak nagy jelentőségére és fő kérdéseire, az 1905-ös forradalmi időszakot tárgyaló szovjet történettudományi munkák megismerése adott számos ösztönzést, útmutatást sokoldalú kidolgozására. Amíg a kiélezett társadalmi és politikai harcoktól mozgalmas korszak történetét a magyar polgári történetírás jobbadán elhallgatással mellőzte, vagy szűklátókörű egyoldalúság vakvágányára siklatta, addig marxista történettudományunk éppen ebben a korszakban lelte fel az összeomlás küszöbére jutott dualista rendszer ellentmondásainak csomópontját és a népünk to-

vábbi sorsát formáló döntő történelmi tényezők első jelentkezését.

Erre az utóbbi problémára kívánjuk mostani rövid tanulmányunkban figyelmünket fordítani. Az 1905-ös orosz forradalom magyarországi hatására vonatkozóan feltárt gazdag anyagból és kutatási eredményekből azokat a mozzanatokat szeretnénk kiemelni, amelyek a Magyarországon befejezésre váró, érlelődő demokratikus forradalom belső és külső feltételeinek kialakulása szempontjából fontosaknak tűnnek. A sokrétű problémakört ily szempontból szűrve — és nem térve ki a századeleji Magyarország gazdasági-társadalmi helyzetének, ellentmondásainak taglalására[3] — a következő kérdések vizsgálatát tűztük célul: 1. az orosz forradalom ösztönző hatása a magyar nép harcaira; 2. az orosz forradalom hatása a magyarországi szociáldemokráciára; 3. az orosz forradalom és a nemzetközi erőviszonyok alakulásának új távlatai a magyar nép további harcai szempontjából.

1.

Az orosz forradalom kitörésének híre rendkívül feszült belpolitikai helyzetben érte Magyarországot. Az elnyomott dolgozó tömegek és népek mozgalmai már 1904-ben erősen fellendültek, az osztályharc ugrásszerűen kiéleződött. Ezzel egyidejűleg — különösen 1904 utolsó hónapjaiban — a magyar parlamentarizmus hosszú évek óta lappangó válsága heves formák között robbant ki: a nemzeti jelszavakkal operáló burzsoá-földbirtokos ellenzék koncentrált támadást indított gróf Tisza István kormánya és pártja ellen. A Szabadelvű Párt bomlásnak indult, az országgyűlést feloszlatták, 1905 januárjában a Tisza-ellenes gyűlölettől és nemzeti jelszavakkal szított, szenvedélyes választási kampány bontakozott ki.

Az orosz forradalom első hírei, amelyek pár nappal az országos választások előtt érkeztek meg, nem kis mértékben befolyásolták a választások kimenetelét. Volt hely, ahol a kedvező kilátásokkal indult kormánypárti jelölt vereségét az a választás alatt elterjedt hír döntötte el, hogy magyar katonaságot akarnak a cár megsegítésére Oroszországba küldeni.[4] Az ellenzéki pártok természetesen a kormánypárt elleni korteskedésre szánt tiltakozással fogadták az osztrák-magyar monarchia tervbevett

intervenciójáról fölröppentett hírt.[5] Az orosz forradalom kitörésének közvetlen hatása jelentősen hozzájárult a gyűlölt Tisza-kormány súlyos választási vereségéhez s az ezután elkövetkezettekhez· egy rendkívül súlyos kormányzati válság kibontakozásához.

Az orosz forradalom a legmélyebb és legmaradandóbb hatást azonban Magyarország dolgozó népére, mindenekelőtt többszörösen kizsákmányolt munkásosztályára és szegényparasztságára gyakorolta. Az elmélyült belpolitikai válság mellett az orosz példa magávalragadó hatása tette 1905-öt a harcok „nagy esztendejévé", ahogyan a kortársak még egy évtized múltán is emlegették.[6]

1905 védekező harcokkal indult. Január közepén a hosszú munkaidő csökkentését követelő budapesti asztalosmunkásokat a tőkések kizárták a munkából. A munkások szívósan védekeztek — de eredménytelenül. Nehéz helyzetükben január 24-én váratlan fordulat következett be: megérkezett az orosz forradalom híre. A vállalkozók azonnal készek voltak a tárgyalásra. Nem telt bele egy hét, és kedvező megegyezést értek el, mégpedig a kormány közvetítésével.[7] Az év első jelentős győzelmét követően a munkásosztály gazdasági és politikai harca rohamosan fellendült. A sztrájkok és sztrájkolók száma már februárban a januári kétszeresére, márciusban nyolcszorosára emelkedett, s megsokszorzódott a politikai gyűlések száma is. Az orosz forradalom jelentőségének széleskörű propagálása szempontjából különösen hatásosak voltak azok a február—márciusi szakszervezeti taggyűlések, amelyek az orosz forradalommal és a magyarországi politikai helyzettel foglalkoztak. Ezeken a gyűléseken, mint pl. a budapesti vasmunkások, nyomdai és betűöntödei munkások, bádogosok és szerelők, vagy a nagyváradi festőmunkások gyűlésén,[8] a szónokok az oroszországi és magyarországi viszonyok hasonlóságát festve, az orosz proletárok hősi harcait idézve buzdították a magyarországi munkásokat a példa követésére, a harcra, „a minőt nekünk is végre meg kell kezdenünk".[9] A munkások számos gyűlésen „rokonszenvüket fejezték ki az orosz munkástestvérek iránt" és a legtöbb helyen olyan határozatot hoztak, hogy készek az orosz fegyvert, az *általános politikai tömegsztrájkot* alkalmazni, mihelyt a párt kiadja a harci jelszót.[10]

De a párt, a szociáldemokrata párt vezetői csak frázisokat tudtak pufogtatni, a valóságos fegyvereket nem merték meg-

ragadni. Így a munkástömegek a maguk területén, helyi, üzemi méretekben szálltak harcba elnyomóikkal, tettekkel bizonyítva, hogy — ha nagyrészt ösztönösen is, egységes és határozott politikai célkitűzések nélkül is —, kezdik felismerni „az oroszországi viszonyokhoz hasonló helyzetüket."[11] 1905 tavaszán és nyarán hatalmas sztrájkhullám borította el az országot.

Anélkül, hogy most e sztrájkmozgalom részleteibe bocsátkoznánk, az eddig feltárt anyag alapján megállapíthatjuk: számos jelentős megmozdulásnál kimutatható az orosz forradalom harcra serkentő hatása.

Minden bizonnyal nem az események véletlen összeeséséről volt szó akkor, amikor 1905. május elején a gázgyári munkások gyűlésükön az embertelen oroszországi munkásviszonyokat egybevetették a hasonló, sőt bizonyos vonatkozásban még rosszabb magyarországi munkaviszonyokkal,[12] majd röviddel azután sztrájkba léptek az oroszországinál is kedvezőtlenebb munkaidő és munkabérviszonyok megjavítására.[13] Még világosabban megmutatkozott az orosz példa hatása a budapesti vasmunkások minden addigit felülmúló hatalmas sztrájkjában. Az egyik részvevő visszaemlékezésében írja, hogy a munkások a munkapad mellett gyakran megtárgyalták az orosz forradalom híreit és a nagy sztrájk küszöbén tartott gyűlésen „... egy idősebb szaktársunk kiállt a középre és arról beszélt, hogy a mi sorsunk hasonló az orosz munkásokéhoz... Közbekiáltottunk: igaza van az orosz munkások jól csinálják, mi se tűrjünk..."[14] Az orosz forradalom hatása tehát elevenen élt a munkások hangulatában, megmutatkozott a sztrájk méreteiben, erejében és abban a fejlődésben, ahogyan az eredeti lokális, személyi jellegű ügy — egy munkavezető durvasága elleni tiltakozás — néhány hét alatt az egész vasmunkásság ügyévé nőtt,[15] és túlnőtt a megszokott bérmozgalom keretein, lényegében *hatalmi kérdést* vetett fel: a munkásszervezetek elismerésének, az üzemben való felvétel és elbocsátás munkásellenőrzésének követelését.

Hasonlóképpen nyomon követhető az orosz forradalom közvetlen és közvetett hatása 1905 legnagyobb paraszti megmozdulásában, a dunántúli aratósztrájkban is. A megrémült közigazgatási hatóságok jelentései, a sztrájkról írt korabeli cikkek és tanulmányok egybehangzóan állítják, hogy az agrárproletárok harckészségének felszításában jelentős szerepet játszottak az ún. „krajcáros néplapok" izgató hírei — köztük az oroszországi ese-

ményeket rendszeresen ismertető hírek.[16] Ugyanerről tanúskodik az egyik részvevő visszaemlékezése, aki szerint a sztrájkoló cselédek és béresek a folyóparti füzesekbe és nádasokba rejtőzve olvasgattak egy-egy féltve őrzött újságpéldányt és szomjasan szívták magukba az orosz forradalom lelkesítő híreit.[17] Veres Péter visszaemlékezéseiből pedig megtudjuk, hogy az orosz forradalom hírei nemcsak a Dunántúlon, hanem a Tiszántúlon is annyira felcsigázták „a szűz falusi képzeletet", hogy „még a legbizalmatlanabb, kételkedő parasztok is úgy érezték, itt a világ vége. A forradalom megindul és végiseper az egész földön. Megbukik az orosz cár, de megbukik az osztrák császár is, mert ezek együvé tartoznak".[18]

Az orosz forradalom keltette széleskörű visszhang egyik döntő tényezője volt az 1905 nyarán és őszén kibontakozott választójogi mozgalom nagyarányú fellendülésének is. Később még rátérünk arra, hogy ez a választójogi kampány a szociáldemokrata pártvezetőség részéről elterelő manőver volt, amellyel éppen a politikai válság további mélyülésének, a forradalmi hullám túláradásának akart gátat vetni. Ettől most eltekintve, azt kívánjuk kiemelni, hogy az SzDP taktikusai ebben az akcióban is azt a forró rokonszenvet és csodálatot használták ki, amely a magyarországi dolgozókat orosz proletártestvéreik iránt eltöltötte. Az SzDP vezetői számtalanszor idézték, magyarázgatták — valójában félremagyarázták — az orosz forradalom eseményeit és jelentőségét a választójogi kampányra való mozgósítás során. „A magyar munkásság tudja, mi megy most végbe Oroszországban — sugalmazta a *Népszava* egyik cikke az opportunista pártvezetők torz elképzeléseit. — Ott a nemzetközi szociáldemokrácia vörös lobogója alatt szervezett munkásság küzd legelemibb, legfontosabb politikai jogáért: az általános választói jogért."[19] Nem riadtak vissza olyan hamisítástól sem, hogy „orosz elvtársaink mostani mozgalma tulajdonképpen nem forradalom... egyelőre csak egyengeti a forradalom útját, előkészíti az általános nagy forradalmat: megcsinálja a lelkek, a szellemek forradalmát!"[20] Az effajta hamisításokat egyébként sűrűn hozták forgalomba. Az 1905 nyarán tartott választójogi gyűlések százain az SzDP több hivatalos szónoka az Oroszország és Magyarország közti kedvelt párhuzamot akként magyarázta, hogy a magyarországi munkásságnak az Oroszországban zajló eseményekben politikai jogokért folytatott harcot kell látnia és követnie.

Mindazonáltal a szociáldemokrata agitáció ilyen érvei nagy hatást váltottak ki. E gyűlésekről szóló egyik beszámoló helyes összegezéssel állapította meg: „a szónokok ... az orosz forradalom hatásának tulajdonították, hogy a proletárok mozgalma egész Európában fellendült, a Magyarországon és Ausztriában a választói jog kiküzdésére irányuló harc oly erős lett, hogy ennek a jognak a kiterjesztését többé elodázni nem lehet".[21] A választójogi kampány tetőpontján, a „Vörös Péntek" néven emlékezetessé vált szeptember 15-én pedig országszerte a forradalomvárás lázas feszültsége töltötte el a kedélyeket. Az elnyomottak mindenütt azt remélték, hogy a szeptember 15-i nagy tömegtüntetés — orosz módra — a forradalom beköszöntője lesz nálunk is.[22]

Nagymértékben megnőtt az orosz forradalom agitatív ereje 1905 utolsó hónapjaiban, a forradalom csúcspontja idején. Az októberi általános politikai tömegsztrájk eseményeinek, majd a cár alkotmányt ígérő hírhedt kiáltványának ismeretessé válása után az SzDP ismét a gyűlések egész sorát szervezte meg. A november 5-i népgyűlésen, amelynek napirendjén az oroszországi események és a magyar politikai helyzet megvitatása szerepelt, a szónok, Bokányi Dezső ismét az orosz forradalom lángjaival akarta fellobbantani a magyarországi választójogi mozgalom hamvadó parazsát. „Orosz testvéreink évtizedek óta bámulatraméltó hősies önfeláldozással, olyan hősies önfeláldozással, amely mögött még a francia forradalom napjai is elhomályosodnak, olyan hősies önfeláldozással, amilyent eddig a történelem nem tud felmutatni — küzd a nép millióinak felszabadításáért." Az orosz forradalom mutatja, „hogy mily erő a tömeg, mily erő, ha milliók összeteszik kezeiket, olyan erő, hogy a cár kénytelen az általa megvetett néphez beszélni és — ami a fő — kénytelen megadni a képviseleti alkotmányt, kénytelen megadni a népjogokból kizárt millióknak az általános választási jogot".[23] A népgyűlést novemberben és decemberben számos hasonló témájú gyűlés követte. Különösen fokozódott az orosz forradalom iránti együttérzés és csodálat a decemberi felkelés idején. A haladó sajtó ismét tele volt az orosz proletárhősök dicséretével. A nőmunkásmozgalom baloldali szellemű lapja a „világtörténelemben páratlan esemény"-nek tekintette a moszkvai fegyveres felkelést, jól látta, hogy az élenjáró munkásosztály minden zsarnokságnak véget akar vetni. „Nem akarja a cári zsarnokságot felcserélni a polgárok zsarnokságával" ... „Oroszországban hősök laknak, akik az eddigi elnyo-

matást most végre eltörölni igyekeznek..." — írta a *Nőmunkás*. S a cikk nem maradt adós a tanulságok levonásával sem: a „félig-meddig hasonló körülmények között élő" magyarországi munkásokat és munkásnőket az orosz proletárok forradalmi harcosságának követésére buzdította, és kiadta a mozgalomban csakhamar igen népszerűvé vált jelszót: „mi sem lehetünk se gyávábbak, se gyöngébbek moszkvai testvéreinknél".[24]

A moszkvai felkelés napjaiban nem volt könnyű dolguk az SzDP opportunista hangadóinak, hogy a forradalmi felkelés letagadhatatlan tényét a maguk módján megmagyarázzák és a maguk érdekében hasznosítsák. Lelkendező frázisokkal ezúttal sem fukarkodtak, fennhangon dicshimnuszokat zengtek ők is, másként nem tehették, mert — amint rosszul leplezett kényszeredettséggel maguk is felismerték — „lehetetlen, hogy ez a példa a világ minden táján küzdő szocialista táborába új lelket ne verjen". De az újabb lelkesítést úgy szerették volna irányítani, hogy „a moszkvai ütközet s az egész hadjárat példája legalább annyi hatással" legyen, hogy az „a szervezetek gyors megerősítését, a pártsajto nagymértékben való elterjedését. az agitatorikus munka fellendülését, a munkás-politikai napi követelések erővel teljesebb sürgetését eredményezze".[25] A pártvezetőség természetesen nem tért ki azelől, hogy — a II. Internacionálé felhívásának megfelelően — az orosz forradalom anyagi támogatására ne szólítsa fel az ország dolgozó népét[26] és a „Véres vasárnap" első évfordulójára ünnepi gyűléseket ne szervezzen.

A moszkvai felkelést követő hetekben, majd az évforduló alkalmával országszerte megrendezett gyűléseken a munkások hitet tettek az orosz forradalom mellett, amelyet saját ügyüknek vallottak. A budapesti asztalosmunkások „kalaplevéve fogadták meg, hogy az orosz munkásoktól tanulva ki fogják küzdeni jogaikat".[27] A számos harcos rokonszenv-nyilatkozat mellett az újpesti munkások egyenesen azt kívánták a pártvezetőségtől, hogy olyan módon „vezesse a forradalmi munkásság népjogokért és népszabadságért folyó küzdelmét, *aminővel orosz testvéreink nemzetközi forradalmukat* vívják".[28]

Az a nemzedék, amely a századforduló után annyi önfeláldozással harcolt egy demokratikus, szabad Magyarországért, még nem élt meg forradalmat. Érthető, ha a moszkvai eseményekben mindennél inkább az új világ születésének jeleit látta.

1905 végén és 1906 elején az orosz forradalom hatása mélységesen áthatotta a magyarországi közéletet, megtermékenyítette a haladó irodalmat, sugalmazójává vált új, forradalmi gondolatok csírázásának éppúgy, mint a munkástömegek mindennapi gyakorlati harcai bátorításának. Ez a hatás azonban egyáltalán nem korlátozódott csupán abba az irányba, amelybe az SzDP terelni kívánta. Sőt azt állapíthatjuk meg, hogy 1905 végén és 1906 elején az orosz forradalom hatása igen kevéssé mozgósított a választójogi kampány ébrentartására, sokkal inkább a munkásosztály és a szegényparasztság újabb, nagyméretű sztrájkmozgalmának fellendüléséhez, a magyar nép és a nemzetiségek nemzeti küzdelmének megerősödéséhez nyújtott segítséget.[29]

Az orosz forradalom példaképe, emlékezete 1906-ban és még hosszú éveken keresztül nem halványult el Magyarország dolgozó tömegeinek tudatában. 1906-ban és a következő évek harcaiban az orosz forradalom felidézése újból és újból felbukkan mint harci jelszó, bátorítás a munkások, fenyegetés az uralmon levők felé.[30]

Legyen szabad e helyütt újabb adatok elsorolása helyett egy — nézetünk szerint az eddigi kutatásoktól megalapozott — általános következtetést levonnunk. Az 1905/6-os évek tanulmányozása arról győz meg bennünket, hogy a belső tényezők mellett az orosz forradalom gyakorolta a legnagyobb hatást a magyar nép és a vele együtt élő testvérnépek harcainak alakulására. Az orosz forradalom hatása a magyarországi tömegmozgalmak szerves alkotóerejévé vált. Bizonyos mértékig ellensúlyozta a szociáldemokrata vezetők opportunista politikájának bénító hatását, legalábbis bátor, forradalmi akciókra, nem lankadó harcokra késztette a munkásosztályt, a dolgozó tömegeket, tehát erősítette a demokratikus forradalom táborát. Első ízben jelentkezett az a külső hatás, amely a következő fél évszázadban oly nagy befolyást gyakorolt történelmünkre.

A magyarországi tömegmozgalom grafikonjának alakulása — minden bizonnyal nem pusztán véletlen egybeesés folytán — fő vonásaiban hasonló képet mutat az orosz forradalom hullámgörbéjének alakulásával. Miként Oroszországban, nálunk is az 1905 tavaszi és kora nyári hullámhegyet rövid visszaesés követte, amelyet azonban 1905 végén és 1906 elején a forradalmi mozgalmak méreteinek és erejének megnövekedése, felfelé ívelése váltott fel. Hazánkban is, mint Oroszországban, 1906 első felében —

bár a forradalmi mozgalom túljutott a csúcspontján — még heves és nagyméretű harcok dúltak. A mozgalom hanyatlása 1906 végén, majd 1907-ben következett be.

2.

A magyarországi tömegmozgalmak menetét figyelmesebben vizsgálva azonban több lényeges különbséget is felfedhetünk. Eltekintve attól, hogy Oroszországban világtörténelmi jelentőségű forradalom, nálunk pedig csak egyes, ösztönös forradalmi kirobbanások, s végeredményben egy elvetélődött forradalmi helyzet volt, a magyarországi tömegmozgalmak menete lényegesen különbözik az oroszországitól az egyes szakaszok erős hullámzásának, a harcok politikai tartalmának, a gazdasági és politikai küzdelem viszonyának tekintetében. Nálunk, akárcsak Oroszországban, 1905 első felében a gazdasági harc dominált. A túlnyomórészt gazdasági-szociális követelésekért indított sztrájkmozgalom 1905 június—júliusában érte el tetőpontját: ekkor bizonyos fokú politikai tartalommal is átitatódott. A mozgalom azonban július végén, majd a következő hónapokban hirtelen alább hanyatlott, a sztrájkhullám szinte teljesen elapadt, a felbuzdult harckészség helyenként a tőkések, gyári berendezések elleni merényletekben, egyéni akcióban vezetődött le.[31] A november—decemberi mélyponton a sztrájkok és sztrájkolók száma az év elejei színvonal alá süllyedt Ezzel szemben az év első felében meglehetősen lanyhának tekinthető politikai mozgalom 1905 augusztusában és szeptemberében rohamosan nekilendül, a szeptember 15-i, 100 ezer főnyi tömegtüntetésen magyarországi viszonylatban kiemelkedő méreteket ér el, majd 1905 végére—1906 elejére ez is hanyatlásnak indul, s 1906 első hónapjaiban jóformán teljesen megszűnik. Helyébe ismét sztrájkhullám lép, az ipari munkások, bányászok, kikötőmunkások, napszámosok, mezőgazdasági munkások igen szélesen kiterjedt, országos méretű mozgalmai.

Ennek az első pillanatra szeszélyesnek tűnő ingadozásnak okait elsősorban az SzDP politikájában, taktikájában, az orosz forradalom magyarországi hatásához való viszonyában kell keresnünk.

1905 első felében az SzDP politikáját, a váratlanul gyorsan

megérlelődött kormányzati válsággal szemben tanúsított taktikai álláspontját nagyfokú bizonytalanság, óvatos tartózkodás jellemezte. A pártvezetőség nem tudta és nem akarta az uralmon levők táborában elmélyült ellentéteket a proletármozgalom javára kihasználni; a megbukott Szabadelvű Pártot továbbra is csupán támadgatta, de nem támadta meg. A többségbe került ellenzéki koalíciót pedig puszta rabeszéléssel — vagy éppoly hatástalan fenyegetéssel — az általános választójog elismerésére szerette volna rábírni. Ennek érdekében használta fel az orosz forradalom „intő példáját" és ennek érdekében nem gátolta — bár nem is vezette — a tavaszi hónapokban megindult sztrájkmozgalmat. A május—júliusi forradalmi hevességű fellendülés, a nagy vasmunkás-sztrájk, a dunántúli aratók- és cselédsztrájkok stb. azonban az SzDP vezetői előtt is felidézték az orosz példa magyarországi követésének konkrét veszélyét. Ezekben a hónapokban az SzDP és a szakszervezetek vezetői erejüket nem kímélve csitították, békítették, fékezték a munkásokat, mind határozottabban szembeszegültek a sztrájkmozgalom további fellendülésével, kivált politikai tartalmának erősbödésével. Egy munkáspárt szervező, vezető, célt kitűző szerepének jobb megvilágítására nem érdektelen párhuzamot vonnunk a kb. egyidőben lezajlott ivanovo-voznyeszenszki textilmunkás és a budapesti vasmunkás sztrájk között. Mindkét mozgalmat többhetes kitartó, hősies harc jellemezte, s egyik sem ért el számottevő eredményeket. Az OSzDMP ivanovo-voznyeszenszki bizottsága így vonta le a sztrájk tanulságait: „Mint legyőzöttek térünk-e vissza gyárainkba? Ünnepelhetik-e győzelmüket ellenségeink? Nem, a sztrájk sok mindenre megtanított bennünket. Megmutatta a sztrájk, hogy a munkásosztály erő, ha egységesen, egybeforrottan cselekszik. Megmutatta azt is, hogy nem érhetünk el gazdasági javulást politikai szabadság nélkül, politikai szabadságot pedig nem vívhatunk ki fegyveres felkelés és a hatalom megragadása nélkül."[32] A bolsevikok tehát a sztrájk sikertelenségét nem tekintették s nem hirdették vereségnek. Ellenkezőleg. azt a tanulságot vonták le belőle, hogy az általános sztrájk sem a legutolsó fegyver, hanem elő kell készíteni a munkásosztályt a *fegyveres felkelésre*. A bolsevikok Lenin vezetésével a sikertelen ivanovo-voznyeszenszki sztrájkból a leglényegesebb előremutató mozzanatot ragadták meg: az ebben a sztrájkban született *szovjet formát*, s a következő hónapokban igyekeztek e for-

mát tudatosítani, általánosítani. Elméleti és gyakorlati munkájuk sikerét az októberi általános politikai sztrájk, a decemberi moszkvai fegyveres felkelés és a szovjeteknek ezekben játszott óriási szerepe bizonyítja.

Magyarországon másként értelmezték „a nagy harc" — a vasas sztrájk — tanulságait a párt és szakszervezeti vezérek. „... A vas- és fémmunkások sztrájkjából le kell vonnunk a következtetéseket. Jól meg kell fontolnunk, hogy mikor szabad sztrájkba lépnünk. A tömegsztrájkok, melyeknél a munkásszervezetek mindenüket teszik kockára, idejüket múlták... Nem a tömegsztrájk, hanem úgy, mint az külföldön és nálunk is bevált, inkább a műhelyi vagy gyári bojkott alkalmazása ajánlatos" — hirdette eme „tanulságot" a Szakszervezeti Tanács értesítője.[33] „Ezt a szenvedélyt nem mi szítottuk — írta a *Népszava* a sztrájk kudarca után —, s azonnal eldobnánk magunktól mindent, ami előttünk legértékesebb, ha ezt a hibát, sőt mondhatjuk, ha e bűnt elkövettük volna." Az opportunizmus magyar képviselői tehát arra a következtetésre jutottak, hogy soha többé nem szabad ilyen „meggondolatlan" sztrájkot megengedni, s hogy „a magyar munkásmozgalom baja, a magyar munkásság összességének kára *az*", hogy nem méltányolja eléggé „vezetői" felvilágosító, nevelő „fáradozásait".[34]

E párhuzam rávilágít arra a sorsdöntő különbségre, amit a gyökeresen különböző pártvezetés jelentett a forradalmi mozgalmakban. Oroszországban, mint ismeretes, a forradalmi mozgalom a múlt század 70-es, 80-as éveiben, de még a századforduló idején is gyakran egyéni terrorakciókkal, merényletekkel kezdődött. Még 1905 elején is több merényletet követtek el a cári család tagjai, magas rangú hivatalnokok ellen. A harc gazdasági jellegű tömegsztrájkokkal folytatódott, s ezekből fejlődött — mint az ivanovo-voznyeszenszki példa mutatta — a magasabb, szervezettebb és tudatosabb politikai formák felé — az októberi összoroszországi általános politikai tömegsztrájkig és a decemberi fegyveres felkelésig. Ez a fejlődés a bolsevikok pártja nélkül nem következhetett volna be. Magyarországon bizonyos fokig éppen ellenkezőleg történt. Az orosz forradalom kitörését követő forradalmi hangulatú politikai tüntetések után, minthogy az SzDP *ezeket* nem folytatta, nem fejlesztette tovább, gazdasági jellegű sztrájkhullám következett. Ez pedig, minthogy a párt inkább fékezte, mint buzdította, sok esetben

egyenesen demoralizálta a küzdőket, 1905 nyarán lehanyatlott, s csupán egyes értelmetlen, egyéni terrorakciókban nyilvánult meg a munkások elfojtott harckészsége

Az SzDP vezetői a munkásosztály és szegényparasztság növekvő forradalmasodásának láttán, a forradalmi válság érlelődésekor átgondolt taktikai manővert hajtottak végre. 1905 júliusában paktumot kötöttek a Fejérváry-féle, ún. „darabont-kormánnyal".[35] A kormány támogatásával — és a kormány támogatása végett — minden erőt latba vetve a választójogi harcra koncentrálták a magyarországi munkásság legjobb, legáldozatosabb erőit. A pártvezetőség a fő tüzet a koalícióra s a koalíció mögött álló nemzeti érzésű tömegekre, az 1905 nyarán és őszén kibontakozott „nemzeti ellenállásra" irányította. Ezzel éket vert a nemzeti és társadalmi követelések, a nemzeti és társadalmi harcok közé; segédkezet nyújtott az osztrák uralkodó osztályoknak, a Habsburgoknak és magyar ügyvivőiknek, hogy egymás ellen kijátsszák a nemzeti függetlenség és a társadalmi haladás ügyének harci táborát; segédkezet nyújtott tehát abban, hogy a Habsburgok, a magyarországi fináncoligarchia és nagybirtok végül is megszilárdítsák megrendült uralmukat.

Nehéz és még megoldandó kérdés: mi volt az SzDP eme súlyos következményekkel járó, hibás taktikájának mélyebb alapja. Marxista történetírásunk az utóbbi években — bár nézetünk szerint lényegében helyesen ítélte meg az SzDP vezetőinek politikai tevékenységét — általában a felszínen maradt. Amellett, hogy sommásan tekintette és eltúlozta e vezetőknek a forradalmi proletárharcban megalkuvó, gyakran áruló tevékenysége tudatosságát, a bonyolultabb problémákat igyekezett egyszerűen az árulással, a demagóg manőverezéssel magyarázni.[36] Természetesen, a tények és következményeik ismeretében aligha lehet kétségbevonni: az SzDP 1905-ös taktikája hibás, a magyarországi munkásosztály, az egész dolgozó nép nagy általános érdekeit semmibevevő, objektíve áruló taktika volt. Egyes jobboldali vezetőkkel kapcsolatban a tudatosság kérdésének felvetése is indokolt. Ezt súlyos és meggyőző adatok sora igazolja. Hadd idézzünk közülük néhány fontos, jellemző dokumentumot.

Ami a munkásosztály sztrájkharcának nagymérvű fellendülésével kapcsolatos magatartásukat illeti, hangsúlyozni kell, hogy ennek hátterében nemcsak a megalkuvás, a harc elől való meghátrálás, a munkásszervezetek legalitásának féltése rejlett, hanem

ezen túlmenően a tőkésekkel, elsősorban a finánctőkével való elvtelen együttműködés is. 1905 tavaszán, a harc kiéleződésének forró időszakában a Vas- és Fémmunkások Országos Szövetsége olyan megállapodást kötött a Hatvany-Deutsch cukorbárókkal, hogy gyáraikban — bizonyos engedmények fejében — két évig nem szerveznek sztrájkot. Az ilyenfajta kollektív szerződést önmagában véve a szakszervezeti mozgalom eredményének lehet elkönyvelni, bár az vitatható, hogy helyes volt-e azonnal a fellendülés kezdetén megegyezni. Maga a megállapodás azonban olyan elvtelen engedményeket tartalmaz, amelyek megengedhetetlenek szocialista munkásvezetők részéről. „Becsületbeli kötelezettséget vállal a szövetség az iránt — szól a megállapodás —, hogy amennyiben a hatvani czukorgyár munkásai az ezennel vállalt kötelezettségeket nem tartanák be, és a t. czég áldozatkészsége daczára sztrájkba lépnének, akkor a szövetség a sztrájkolókat sem anyagi, sem erkölcsi támogatásban nem fogja részesíteni, sőt a czéget fogja segíteni abban, hogy a sztrájkot... esetleg más idegen munkások alkalmazásával is legyőzhesse. Becsületszóval kijelenti a szövetség, hogy ez esetben a t. czég jogosítva lesz a szövetség hozzájárulásával sztrájktörő munkásokat is szerződtetni...”[37] De nemcsak elvtelenségről van itt szó, hanem súlyos taktikai hibákról, a finánctőke támogatásáról, a finánctőke érdekeit szolgáló politikáról is. Nemrégiben került elő az a dokumentum, amelyből kitűnik, hogy a közös osztrák—magyar vaskartell szintén szociáldemokrata támogatással jött létre. A vas- és fémmunkások szakszervezete ugyanis a kartellban álló nagytőkésekkel szemben „arra kötelezte magát, hogy a kartellen kívül álló munkaadóknak munkást nem ad, illetve azokat bojkottálja”.[38]

Ami a szociáldemokrata pártvezetőségnek a Fejérváry-kormánnyal kötött paktumát illeti, több adat is bizonyítja, hogy a pártvezetőség kezdettől fogva tudatában volt új taktikájának a szociáldemokrata mozgalomra is súlyos kockázatával. Buchinger Manó írja emlékirataiban, hogy az osztrák pártvezetőség egyik tagja a paktum megkötésekor figyelmeztette őket, hogy ilyen módon eredményt nem érnek el, csak a Habsburg császárt rántják ki a csávából.[39] Az angyalföldi vasmunkások egyik gyűlésén a szónok elmondotta: a pártvezetőség jól tudja, „hogy a kormány azért vette programjába az általános választási jogot, mert erre Bécsből utasítást kapott, ezt pedig azért tették, mert attól félnek, hogy hasonló állapotok ne legyenek, mint Oroszországban”.[40] Nos, ilyen aggá-

lyok nem állottak távol a legbefolyásosabb szociáldemokrata vezetőktől sem, amikor nem sokat firtatták a választójogi demagógiával fellépő kormány valóságos céljait, hanem a mozgalom teljes erejével támogatására siettek.

Sok jel mutat arra, hogy a pártvezetőség tudta, mi lesz a következménye kormánytámogató és a „nemzeti ellenállást" támadó taktikájának. Sőt, azzal is tisztában volt, mit kellene tennie, ha valóban forradalmi mozgalmat, valóban forradalmi változásokat akarna elérni. 1906 nyarán, amikor már az uralkodóval lepaktált koalíció basáskodott a kormányon és minden addiginál kíméletlenebb bosszúhadjáratot indított a munkásmozgalom és az SzDP ellen, a párt néhány vezetője felkereste a fáradalmait Abbaziában kipihenő Kristóffyt és vele a következőket közölte: „A pártvezetőség foglalkozván az új helyzettel, kimondotta, hogy azon esetre, ha a korona részéről most cserben hagyatnék a nép, és szövetkeznék ismét a feudálisokkal, ez esetben a szocialisták veszik fel programjukba a 48-at és függetlenséget s eképpen a közjogi és társadalmi radikalizmus együttes programjával fogják talpra állítani a népet."[41] Egyáltalán nem valószínű, hogy erre — a nem túlságosan komolyan fogadott, ijesztegetésnek szánt — valóban forradalmi lehetőségre a pártvezetőség csak 1906 tavaszán eszmélt volna rá. Annál kevésbé valószínű ez, mert már egy évvel korábban, közvetlenül a Fejérváry-kormány kinevezése után, együttműködést ajánlott fel a koalíciónak. Ha a koalíció magáévá teszi az általános választójogot és néhány más liberális követelést — írták a *Népszavá*ban —, akkor a munkásság velük vállvetve küzd a nemzeti célokért, „velük lesz a magyar vezénysző, sőt az önálló hadsereg követelésében is, mert mi is azt akarjuk, hogy ... önálló hadserege legyen az országnak és ne egy idegen hatalom kétszeresen gyűlöletes hadserege üljön a nyakunkon".[42]

Ha ezeket a tényeket kiegészítjük azzal, hogy néhány párt- és szakszervezeti vezető igen szoros kapcsolatban állott polgári liberális körökkel, magasrangú állami funkcionáriusokkal, hogy a *Népszava* többször anyagi támogatást kapott a szabadkőművesektől,[43] akkor jogosnak tekinthetjük azt a megállapítást, hogy egyes vezető funkcionáriusok, éppen a legbefolyásosabbak, tudatosan siklatták vakvágányra a szocialista munkásmozgalmat. A párt- és szakszervezeti vezetők egy részére, s főleg az egyszerű pártmunkások tömegeire, kétségtelenül, nem vonatkozik ez az ér-

tékelés. Számtalan adat bizonyítja, hogy ők őszinte meggyőződéssel harcoltak a demokratikus átalakulásért, éppen 1905—1906-ban fáradhatatlan szervező és agitációs tevékenységet fejtettek ki, bár nem ismerték fel a kormánytámogató taktika elhibázott voltát. Ennek okait az eddiginél alaposabban kutatnunk kell. Nem elégedhetünk meg azzal a magyarázattal, hogy a párttagok, a munkások tömegei a demagóg frázisokkal fellépő jobboldali vezetők befolyása alatt állottak. De az 1905-ös magyarországi helyzet és az egyes pártok szerepének megítélésénél nem is a szubjektív mozzanatok, szándékok a döntőek. Az 1905—1906-os forradalmi fellendülés éveiben az SzDP vezetői *objektíve* jobbratolódtak, taktikai ballépésük *objektíve* az érlelődő demokratikus forradalom egy nagy alkalmának elsikkadásához vezetett. A tény az, hogy ez idő tájt hazánkban a forradalom megvívásának legfontosabb szubjektív feltétele, a forradalmi munkáspárt hiányzott. Azt jelentette-e ez, hogy a forradalom belső feltételei gyengébbek, perspektívái homályosabbak lettek? Nem, a szociáldemokrata párt vezető gárdájának jobbratolódása csak egyik oldala volt a magyarországi szocialista mozgalmon belül lejátszódó folyamatnak. Az orosz forradalom az egész nemzetközi munkásmozgalomban, Magyarországon is, választóvízként hatott, döntő mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a mind nyíltabban opportunista pártvezetéssel szemben egy baloldali proletárirányzat alakuljon ki.

A pártvezetésben eluralkodott opportunizmus már a századforduló utáni években széleskörű elégedetlenséget váltott ki. A forradalmi válság érlelődése során már 1904-ben kialakulóban voltak egy szervezett baloldali irányzat csírái. Az irányzat kibontakozását és megerősödését az 1905-ös orosz forradalom és magyarországi hatása vitte előre.

A magyarországi baloldali proletár irányzat kimagasló vezetője, *Alpári Gyula* szerint, a munkásosztályhoz hű, a reformizmus ellen küzdő szocialistákat az 1905-ös orosz forradalom tanította meg „a valóban forradalmi harc eszközeire". „Mindazoknak közülünk — írta —, akik a hatalom meghódításának kérdésével komolyan foglalkoztak, hirtelen leesett a hályog a szeméről."[44] A tisztábban látás első jelei hamarosan az orosz forradalom kitörése után megmutatkoztak. A párton beluli baloldali érzelmű elemek több fontos kérdésben szembeszálltak a pártvezetőséggel, különösen élesen nyilvánult meg az opportunizmus kritikája az 1905-ös pártkongresszuson. A baloldaliak

nagy erővel követelték az általános politikai tömegsztrájk előkészítését. Az egyik küldött, Dániel Arnold, egyenesen az orosz taktika alkalmazását követelte, minthogy a magyarországi társadalmi és politikai viszonyok az oroszországiakhoz állnak közel.[45] Ugyanő az agrárkérdés és nemzeti kérdés elhanyagolását vetette a pártvezetőség szemére és nyomatékosan hangsúlyozta a szegényparasztság és nemzetiségi dolgozók megnyerésének óriási jelentőségét a soknemzetiségű, agrár Magyarországon.[46] Ezen a kongresszuson azonban az ellenzék még gyengének bizonyult. A pártvezetőségnek még túlnyomó befolyása és a következő hónapok eseményei tehát szorosabb összefogásra, egységes alapelvek kidolgozására késztették őket. A baloldali irányzat egyik harcos képviselője, Vágó Béla 1905 júniusában Szabó Ervin előtt ki is fejtette az ellenzék fő feladatait. A szervezkedés és agitáció kiszélesítése mellett a legfontosabbnak az egységes irányítást és taktikát tekintette.[47] Az ellenzéki szervezkedés 1906-ban is előrehaladt, de a koalíció kormányrakerülése és terrorhadjárata folytán előállott nehéz helyzetben nem tartották célszerűnek, hogy éles támadást indítsanak a pártvezetőség ellen, és pártválságot idézzenek elő. De a kritika ezekben a hónapokban sem némult el.

Számosan bírálták az egész munkásmozgalom csupán választójogi mozgalommá csökevényesítésének, a parlamentáris illúziókeltésnek káros politikáját. 1906 nyarán említésre méltó vita folyt le — éppen az I. állami duma szétkergetésének tanulságaival kapcsolatban — a parlamentarizmus értékéről. A vita egyik részvevője helyesen mutatott rá az SzDP taktikájának súlyos hibájára: „Meddő, céltalan és szörnyen káros a nem forradalmi szocialisták azon törekvése, hogy szocialista parlamenti többséggel szavaztassák meg — a szocialista társadalmat... Az ezen megoldást hirdetők feledik azt, hogy eddig semmiféle uralkodó osztály előjogait erőszak nélkül fel nem adta, s a folytonosan kiélesedő osztályellentétek bizonyítják, hogy a jövőben sem adják fel."[48] A baloldali szocialisták helyesen ismerték fel, hogy ha kell is harcolni az általános választójogért, nem szabad azt az illúziót táplálni, mintha „annak kivívásával Magyarország egy csapásra megváltozna, mintha akkor a munkásság helyzetében lényeges változás következne be".[49] Az SzDP hibás taktikájával szemben a forradalmi szellemű munkások erőteljesebb gazdasági harcot és az általános politikai tömegsztrájknak mint

az orosz forradalom egyik jól bevált fegyverének megfelelő időben való alkalmazását követelték.

Ugyancsak 1906 nyarán látott napvilágot olyan cikk, amely lényegében helyesen értelmezte a bolsevikok agrárpolitikáját, és állást foglalt mellette: „Orosz elvtársaink jól tették, hogy a cárral és a nagybirtokossággal szembehelyezkedve, a földosztó parasztság mellé állottak. A haladás ügyét szolgálják vele."[50]

Ezek a jelek arról tanúskodnak, hogy az orosz forradalom néhány tanulsága kezdett behatolni az öntudatos, harcos szocialisták tudatába.

A baloldali proletár irányzat 1907-ben tovább erősödött, befolyása a munkástömegek között kiszélesedett. Több szakszervezet, számos fővárosi és vidéki szervezet csatlakozott hozzá. A baloldaliak, elsősorban Alpári Gyula, Vágó Béla, Rudas László, László Jenő és mások, élesen támadták a monarchia imperialista uralkodó köreivel paktáló, azokat támogató szociáldemokrata vezetőket, akik „opportunizmusukban oly mélyre süllyedtek, hogy a választójogi harcot két tucat képviselői mandátumért folyó hadakozással cserélték fel".[51] Az opportunizmus elleni harc legélesebben a párt kérdésében éleződött ki. A baloldal állandóan, határozottan követelte a párt és szakszervezet különválasztását és önálló pártszervezetek kiépítését. Ebben egy új típusú párt követelésének csírája rejlett. Később Alpári és társai eljutottak egy „új, igazi szociáldemokrata párt" megteremtésének célkitűzéséhez is.[52]

De a magyarországi baloldali proletár irányzat egészen 1918-ig szervezetileg és főként ideológiailag gyengének bizonyult. Ha tanult is, keveset tanult az 1905-ös orosz forradalom tapasztalataiból; nem ismerte eléggé, és főleg nem ismerte fel a lenini tanítások igazát, jelentőségét, egyetemes érvényét.[53]

De a magyarországi baloldal — minden hibája és gyengesége ellenére — fontos *előkészítő* szerepet töltött be a későbbi forradalmi proletárpárt megalakításáért vívott harcban.[54] Ilyen módon az 1905-ös orosz forradalomnak a magyarországi szociáldemokrata mozgalom fejlődésére gyakorolt legfőbb előremutató hatása az volt, hogy hozzájárult a legjobb szocialista harcosok tudatosításához, az opportunizmustól elhatárolódó szervezkedéséhez, s ezzel a majdani forradalmi munkáspárt kereteinek előkészítéséhez.

Az 1905-ös orosz forradalom nemcsak a Magyarország demokratikus átalakításáért folytatott harc belső feltételeinek alakulására, a magyar nép forradalmi harcaira és a szociáldemokrata párton belüli baloldal kialakulására volt nagy hatással, hanem a nemzetközi erőviszonyok gyökeresen új alakulásának lehetőségét feltárva, a magyar nép felszabadulásának is új távlatait villantotta fel. Az 1848-as polgári forradalom és szabadságharc veresége után a társadalmi haladás és a nemzeti ügy legjobbjai hosszú időn keresztül tévutakon jártak. Kísérleteztek titkos összeesküvésekkel, Kossuth és a magyar emigráció egy ideig a nyugati nagyhatalmak támogatására építgette egy új szabadságharc légvárait, majd a 60-as években a dunai kisnépekkel való megbékélés és szövetkezés lehetőségeit keresve kidolgozta a Habsburg-ellenes *Dunai Konföderáció* tervét. Mindezek a kísérletek akkoriban irreálisaknak bizonyultak, nem tudtak választ adni arra a kérdésre: van-e mód önerőnkből kivívni a nemzeti felszabadulást, diadalra vinni 48 elbukott ügyét. Az 1848/49-es szabadságharc leverését követő évtizedekben még a haladó politikusok sem találtak fogódzó pontot a reménytelen nemzetközi helyzetben; a cárizmus bukását és egy demokratikus Oroszország megszületését akkoriban — joggal — nem számíthatták a közeli jövendő reális lehetőségei közé. Valóban, a XIX. század második felében Magyarország függetlenségének nemzetközi feltételei, a Habsburg-Ausztria, a porosz junker vezetés alatt egyesített militarista Németország és a cári Oroszország árnyékában, rendkívül kedvezőtlenek voltak. A történelem akkor-kínálta reális „megoldás", az 1867-es kiegyezés éppen 1848 megtagadását, vívmányainak elalkudását jelentette: a nagybirtokosok és nagytőkések hazai hatalmát megszilárdító kiegyezés még sötétebb homállyal takarta el a demokratikus átalakulás és nemzeti felszabadulás jövendő útjait.

Az orosz társadalomban végbement változások és a cárizmus-ellenes demokratikus mozgalmak megerősödése a XIX. század utolsó évtizedeiben új reményeket ébresztettek. A születő magyarországi munkásmozgalom első — nemzetközi méretekben is kimagasló — vezető alakja, Frankel Leó, éleslátással mutatott rá Oroszország nemzetközi szerepének szükségszerűen bekövetkező megváltozására. Frankel már 1879-ben így írt: „Két-

ségtelen, hogy a régi orosz társadalom újat hord méhében. Kétségtelen, hogy forradalom előestéjén vagyunk. És e forradalomban megszületik az új Oroszország." Ez a forradalom Európa minden népe, különösen Ausztria—Magyarország népei számára óriási jelentőségű lesz — hirdette Frankel.[55]

A forradalmi mozgalom középpontjának áthelyeződése Oroszországba valóban új, kedvező lehetőségeket rejtett magában Magyarország demokratikus átalakulásának, függetlensége kivívásának esélyei szempontjából is. Már az oroszországi demokratikus népforradalom érlelődése sejtette, kitörése pedig a megvalósulás reményét keltette, hogy a reakciós cári birodalom helyén egy demokratikus nagyhatalom magaslik fel a monarchia keleti határain. Ennek megvalósulásával széttörött volna a Magyarországot körülvevő reakciós nagyhatalmak gyűrűje, s az osztrák—magyar monarchia megdöntésére, a demokratikus forradalom befejezésére felkészülő népi és nemzeti mozgalmak reális és hatalmas támaszra találtak volna.

Az 1905-ös orosz forradalom által feltárt új perspektívát — éppen megragadó ereje miatt — akkoriban sokan felismerték Magyarországon. A haladás hívei között, elsősorban az öntudatos, szocialista munkásság körében, egyre szélesebben terjedt az a felismerés, hogy az orosz forradalom győzelme „minden iga összezúzásának kezdete" s „a mi szabadságharcunk riadója lesz". A munkások és értelmiségiek sorában szinte jelmondattá vált az az orosz proletároknak küldött üzenet: „Győzzetek, testvérek, hogy mi is győzhessünk!"[56]

Sokatmondó az a tény is, hogy a kor legtisztábban látó magyarja, Ady Endre is sokat foglalkozott az orosz forradalommal, érzékenyen reagált valamennyi főbb eseményére, kutatta tanulságait. Különösen kiemelkedőek a moszkvai fegyveres felkelés megrázó élményében fogant sorai. Ady a moszkvai harcok távoli fényéből kiolvasta, hogy „a szlávok új forradalomra tanítják a világot... Oroszország... egyszerre csinál meg két forradalmat. A régit, amelyen Európa már túlesett, s az újat". Az új forradalom, vallotta Ady, a nép forradalma, a népé, amelyet a proletárság ébresztett új öntudatra. „Fölkelt a nép és formálja a világot." „Épülhetünk az orosz példán" — figyelmeztette fegyvertársait 1905 végén. „Elkorhadt, tehetetlen társadalmat csak a nép menthet meg. A rettenetes, a győzhetetlen, föltarthatatlan nép."[57] Ady 1905—1906-os írásai arról tanúskod-

nak, hogy a magyar nép javára is sokat várt az orosz demokrácia győzelmétől.[58]

1905 azonban még csak a lehetőséget villantotta fel. Az orosz forradalmat a cári kormány az imperialista nagyhatalmak segítségével elfojtotta, Oroszország állami-társadalmi rendszere s a nemzetközi erőviszonyok még egy évtizeden át alapjában változatlanok maradtak. Ebben az időszakban a magyar nép társadalmi és nemzeti felszabadulásának belső és külső feltételei még nem értek meg — de feltarthatatlanul érlelődtek. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme, a szocialista társadalom felépítése a Szovjetunióban, majd a Nagy Honvédő Háborúban aratott világtörténelmi győzelem a magyar nép számára is *valósággá* változtatta a felszabadulásnak azt az új lehetőségét, amelyet első ízben az 1905-ös orosz forradalom tárt fel és tűzött a történelem napirendjére.

Az 1905-ös orosz forradalom időszakától kezdve tehát *a magyar nép sorsa elválaszthatatlanul összekapcsolódott az orosz nép sorsával,* győzelmével. 1917 és 1945 megdönthetetlen tényekkel igazolta a magyar történelem e soha nem feledhető tanulságát.

JEGYZETEK

1. *Lenin* Művei. 8. k. Szikra 1954. 89. o.
2. E munkák közul megemlítjuk *Szekeres József:* Kenyérért es szabadságért. Az 1905. évi pécsi bányászsztrájk. Bpest, 1955. *Mérey Klara:* Mezőgazdasági munkás- és szegényparaszt mozgalmak a Dunántulon 1905—1907-ben. Bpest, 1956.; *Mucsi Ferenc:* Az 1905—1907-es orosz forradalom hatása a magyarországi munkásmozgalomra. Bpest, 1956. Saját e tárgyú tanulmányaim kozul említem *Az 1905-ös orosz forradalom hatása Magyarországon.* Megj.: *Az 1905—1907-es orosz forradalom nemzetkozi jelentősége és magyarországi hatása* c. gyűjteményben, Bpest, 1954., továbbá Первая русская революция 1905—1907 гг. и рабочее движение в Венгрии. — Megjelent: Первая русская революция 1905—197. гг. и международное революционное значение. I. Moszkva, 1955. tanulmánygyujteményben.
3. Magyarország gazdasági-társadalmi helyzetére vonatkozóan két igenyes monográfiára utalhatunk. *Sándor Vilmos:* Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900. Bpest, 1954. és *Berend Iván—Ránki Gyorgy:* Magyarország gyáripara 1900—1914. Bpest, 1955. A dualizmus válságának a századforduló utáni problémáira *Hanák Péter:* A dualizmus válságának elmélyulése a XX. század elején. Századok, 1955. 3. sz.
4. Ez a hír pl. Kézdivásárhelyen „a tömeget egyenesen fanatizálta a kormány ellen", és az ellenzéki jelölt nem várt győzelmét hozta. L.: *Budapesti Hírlap,* 1905. január 28.
5. Többek közott ilyen értelemben írt a *Friss Újság,* 1905. január 25., a *Budapesti Hírlap,* 1905. január 25., az *Egyetértés,* 1905. január 26. száma.
6. Buchinger Manó a 10. évfordulóra *A nagy esztendő* cimen brosúrát is írt az 1905-ös harcokról. Hogy ő és társai az 1905-ös nagy mozgalmi fellendulést a pártvezetőség „kiváló politikája" sikerének tudták be, és az orosz forradalom hatásáról hallgattak, mitsem változtat az objektiv tényeken, és egyaltalán nem csokkenti az orosz forradalom valóságos szerepét a magyarországi mozgalom osztonzésében.
7. Az asztalosmunkások kizárása. *Népszava,* 1905. január 17., 19., 21., 26., 31.
8. Lesz választói jog. *Népszava,* 1905. február 14., 16., 18., 25. és további számok.

9. Uo. 1905. február 14. A könyvnyomdai és betűöntödei munkások gyűléséről szóló beszámoló.
10. L. pl. a nagyváradi festómunkások gyűléséről szóló beszamolót. A népjogok és a sajtó. *Népszava*, 1905. március 9.
11. 1905. február 5-én a fővaros munkássága nagyarányú rokonszenv-tuntetést rendezett az orosz forradalom mellett. Az idézett megállapitast a Népszava tudósítója a nagygyűlésről irt beszámolójában tette. *Népszava*, 1905. február 7.
12. Leleplezések egy szocialista gyűlésen. *Magyar Hírlap*, 1905. május 3.
13. A gázgyári munkások sztrájkjáról és győzelméről a *Népszava*, 1905. május 24. és 25. száma kozolt részletes tudósítást.
14. Blázinger Sándor visszaemlékezéseiből. Megj.: *Hősi harcok emlékei*. Bpest, 1955. 14—15. o.
15. A vasmunkások sztrájkját végig nyomon kovették a Népszava majus—júniusi számai. Összefoglalásuk megtalálható: *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai*. (a továbbiakban MMTVD) III. k. 1900—1907. Bpest, 1955. 302—308. o., továbbá a *Szakszervezeti Értesitő*, 1905 júniusi számában.
16. Magyar Párttorténeti Intézet Archivuma (továbbiakban MPI Arch.). A. XV. 3/1905/2., Kaposvári Állami Levéltár, Somogy megyei foispáni iratok, bizalmas, 90/1905.
17. A sztrájk egyik részvevójének visszaemlékezései alapján kozli Mérey Klára idézett munkájában. 175. o.
18. *Veres Péter:* Falusi krónika. Bpest, 1941. 197. o.
19. Csalók vagytok — lakoini fogtok. *Népszava*, 1905. oktober 28.
20. A forradalom utja. *Népszava*, 1905. július 9.
21. *Budapesti Hirlap*, 1906. január 22.
22. *Pécsi Napló*, 1905. szeptember 14., 16., *Szegedi Napló*, 1905. szeptember 15., *Nagyváradi Napló*, 1905. szeptember 14. E cikkeket, hireket kozli: MMTVD. III. 365—366. o.
23. Bokányi Dezső beszéde az 1905. november 5-i — az oroszországi eseményeket tárgyaló — népgyűlésen. *A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1905. évben*. Bpest, 1906. 118—120. o.
24. A moszkvai asszonyok. *Nőmunkás*, 1905. december 31.
25. Életre-halálra. *Népszava*, 1905. december 30. MMTVD. III. k. 404. o.
26. Egy a cél — egy a harc. *Népszava*, 1905. december 31.
27. Orosz testvéreinkért. *Népszava*, 1906. január 23.
28. Orosz testvéreinkért. *Népszava*, 1906. január 24. MMTVD. III. k. 408. o.
29. A tomegmozgalmak újabb hullámának egyes eseményeit részletesebben ismertettem a Первая русская революция c. tanulmányomban. 406—407. o.
30. Uo. 414—416, o. *Az 1905—1907-es orosz forradalom nemzetkozi jelentősége és magyarországi hatása*. Bpest, 1954. 84. o.
31. Erre nézve l. Bombamerénylet Petrozsényben. *Budapesti Hirlap*, 1905. július 12., Gyarégés Ujpesten. *Budapesti Hirlap*, 1905. július 29., Robbanás a fővárosban. *Friss Ujság*, 1905. augusztus 8., Az ujpesti bombák. *Magyarország*, 1905. augusztus 20. és *Budapesti Napló*, 1905. augusztus 20., A titokzatos robbantószerek. *Pesti Napló*, 1905. augusztus 20.
32. *A. M. Pankratova:* Az első orosz forradalom 1905—1907. Bpest, 1951. 98—99. o.
33. A nagy harc tanulsagai. *Szakszervezeti Értesitő*, 1905 julius.
34. A kritika szava. *Nepszava*, 1905. július 7.
35. A paktum megkotésének korulményeiről viszonylag részletesen tájékoztat *Buchinger Manó:* Kuzdelem a szocializmusért. Emlékek és élmények. Bpest, é. n. (1946) 143—149. o., továbbá *Kristóffy József:* Magyarország kálváriája. Bpest, 1928. 172., 186. o.
36. Szukségesnek tartom itt megjegyezni, hogy etárgyú tanulmányaimban magam is ilyen egyoldalú, feluletes szemlélettel kezeltem a szociáldemokrata párt politikájának, taktikájának kérdéseit. Az 1905-os orosz forradalom 50. évfordulója alkalmából a Történelmi Társulat unnepi ulésén tartott eloadásomban fontos feladatnak tartottam, hogy az SzDP vezetőinek megfontolt tudatos árulását bizonyitsam. V. o. Századok, 1956. 1—2. sz. 280—281. 1.

Ez a kérdésállitás így nem volt helyes. Ma úgy látom, bár kielégitő tudományossággal elemezni, magyarázni még nem tudom, hogy az SzDP tevékenységének *egészét* jobban figyelembe kell vennunk; mindenekelőtt politikájának objektív tényezőit, az adott viszonyok kozott reális feltételeit és lehetőségeit kell kutatnunk és ehhez mérve értékelnunk vezetoinek politikáját.
37. MPI Arch. Vsz. 1905/1.

38. Belügyminisztériumi iratok. A budapesti m. kir. államrendőrség főkapitányi hivatala. 1957/1905 fk. eln. res. (Az anyagot most szállították vissza Kolozsvárról az Országos Levéltárba.)
39. *Buchinger Manó:* i. m. 150. o.
40. Belügyminiszteri iratok. 2179/1905. fk. eln.
41. Fejérváry volt miniszterelnök levele Daruváry kabinetirodai főnökhöz, Bpes t. 1906. május 30. Országos Levéltár, Kabinettsarchiv, Geheime Akten. Nachlass Daruváry. 25. doboz.
42. Becsuletes politikát! *Népszava*, 1905. június 25.
43. Garami Ernő levele Groszmann Miksához, Bpest, 1906. január 14. MPI Arch. A. XV. 1/1902/2. Kozli: MMTVD III. k. 430. o.
44. *Alpári Gyula:* Az ifjúmunkás Internacionálé alapitásáról. Új Március, 1927 augusztus. Kozli: *„Mi már nem leszünk kizsákmányolt proletárok!"* c. gyűjtemény. Bpest, 1951. 112. o.
45. *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt XII. pártgyűlésének jegyzőkönyve.* Bpest, 1906. 105. o.
46. Uo., illetve teljesebb szoveggel: *A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1905. évben.* Bpest, 1906. 222—226. o.
47. Vágó Béla levele Szabó Ervinhez, 1905 június. MPI Arch. Szabó Ervin gyűjtemény. Kozli *Réti László:* Az első orosz forradalom és a forradalmi baloldal kialakulása a magyar munkásmozgalomban. *Társadalmi Szemle*, 1955. 11. sz. 55—56. o.
48. *Mérő Gyula:* A szétkergetett Duma. Testvériség (Szombathelyi újság), 1906. augusztus 4. Kozli: MMTVD III. k. 488. o.
49. Uo. 488. o.
50. *Dániel Arnold:* Az orosz foldkérdés. Megj.: *A forradalom névte en hőseinek* c. emlékalbumban. Bpest, 1906. MMTVD. III. k. 492. o.
51. *Alpári Gyula:* Die Entscheidungskämpfe des ungarischen Proletariats. Bremer Burgerzeitung. 1908. okt. 13.
52. Ezt a követelést Alpari rovidéletű forradalmi lapjában fejtette ki. *A Szociáldemokrata*, 1911 március.
53. A baloldal értékelésére l. *Andics Erzsébet:* A magyarországi munkásmozgalom az 1848—1849-es forradalomtól és szabadságharctól az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalomig. Bpest, 1954. 95. o.
54. *Révai József:* Marxizmus, népiesség, magyarság. Bpest, 1949. 56—57. o.
55. A cár ellen elkövetett merénylethez. *Arbeiter Wochen-Chronik*, 1879. április 20. Kozli *Aranyossi Magda:* Frankel Leó. Bpest, 1952. 302. o.
56. L. pl. A budapesti főiskolák szocialista hallgatóinak kiáltványa, 1905. február 26. MPI Arch. Ropiratgyűjtemény. I. 9/1905/II/814/1. Kozli: MMTVD III. k. 254. o., továbbá Orosz testvéreinkért. *Népszava*, 1906. január 26.
57. A cikk cime: *Foldindulás.* Megjelent: *Ady Endre:* Válogatott cikkek és tanulmányok. Bpest, 1954. 140—141. o.
58. Adynak az 1905-os orosz forradalommal kapcsolatos megnyilvánulásait Foldesi Gyula kutatta és dolgozta fel. Értékes összefoglalás az *Ady és az 1905-os orosz forradalom* c. tanulmánya. Megj.: *Az 1905—1907-es orosz forradalom nemzetközi jelentősége és magyarországi hatása* c. gyűjteményben. 157—169. o.

A magyar hadifoglyok kommunista szervezeteinek kialakulása és tevékenysége Szovjetoroszországban 1917—1918

Milei Gyorgy

Az imperializmus csaknem másfél évtizedes fejlődése Magyarországon már az első világháború előtt megmutatta, hogy a tőkés termelési viszonyok, melyeket a feudális maradványok egész sora tett bonyolultabbá, a magyar társadalom továbbfejlődésének akadályaivá váltak. A gazdasági válságok, az uralkodó osztályok politikai rendszerének válságai, a dolgozó tömegek fokozódó kizsákmányolása, elnyomása, az 1905—1907-es és az 1912-es forradalmi helyzet kialakulása, világos jelei voltak annak, hogy a tőkés termelési viszonyok ideje lejárt, hogy szükséges ezek forradalmi úton való szétzúzása és új, szocialista társadalommal való felváltása. Ez időszak forradalmi megmozdulásai azt is megmutatták, hogy a dolgozó tömegek gyűlölik a fennálló társadalmi rendet, mint olyant, amely szöges ellentétben áll érdekeikkel. Megmutatták, hogy Magyarország dolgozó osztályai, elsősorban a proletariátus, de a parasztság is, forradalmiak, hogy készek harcolni a fennálló gazdasági, társadalmi és politikai rendszer ellen. Hiányzott azonban az az erő, az a párt, amely ezeket a forradalmi erőket irányította és összekovácsolta volna, a munkásosztályt a hatalomért folytatott forradalmi harc szellemében nevelte volna, a parasztság és a nemzetiségek forradalmi mozgalmának vezetésével e harc sikeres kimeneteléhez szükséges szövetségeseket, tartalékokat biztosította volna. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt képtelen volt az imperializmus, a proletárforradalmak korszakának megfelelően változtatni opportunista elméletén, pártmunkáján. Ellenkezőleg, e párt vezetői mindent megtettek azok el-

szigetelésére, kizárására, akik követelték a part forradalmi megújítását. A magyar szociáldemokrácia jobboldali vezérei a burzsoázia kiszolgálói voltak a munkásmozgalomban.

A proletárforradalmak korszaka új, forradalmi munkáspártot követelt, amely kész vezetni a munkásosztályt a hatalomért folytatott harcban. Ilyen pártként született meg Oroszországban a bolsevikok pártja, amelynek megteremtője és vezetője, Lenin, kidolgozta a proletariátus forradalmi pártjáról szóló tanítást, a proletárforradalom, a proletariátus diktatúrájának elméleti, stratégiai és taktikai kérdéseit.

Magyarországon — különböző okokból, amelyek taglalása nem tartozik e tanulmány keretei közé — ilyen új típusú forradalmi párt nem jött létre. A szociáldemokrata párton belüli baloldali ellenzék nem volt elég erős és fejlett ilyen párt létrehozására.

Magyarország részvétele az első imperialista világháborúban tovább fokozta a fennálló tőkés társadalmi rend ellentéteinek elmélyülését, a dolgozó tömegek kizsákmányolását, elnyomottságát. A tömegek elégedetlensége a háborús nyomor, a hatalmas véráldozatok következtében egyre nőtt. A magyar Szociáldemokrata Párt opportunista vezéreinek munkásáruló szerepe a háború idején még élesebben vetette fel a magyar proletariátus új, forradalmi pártja megteremtésének szükségességét. Olyan párt kellett, amely tudomásul veszi, hogy Magyarországon az erős feudális maradványok, az ipari elmaradottság ellenére is lehetséges, sőt szükséges a kapitalista rendszer forradalmi megdöntése, hogy a tömegek készek a forradalmi cselekvésre, s amely párt ennek megfelelően harcolni fog a proletariátus forradalmi neveléséért, a proletariátus és a parasztság forradalmi szövetségének megteremtéséért, a szocialista forradalomért, a proletariátus diktatúrájáért.

Minthogy ilyen párt nem jött létre Magyarországon, s minthogy Oroszországban már harcolt egy leninizmus alapján álló forradalmi párt — a magyar munkásmozgalom továbbfejlődésének alapvető kérdését ebben az időben így fogalmazhatjuk meg: mikor, milyen gyorsan, milyen körülmények között és mennyire mélyen sajátítja el és alkalmazza a magyar viszonyokra a forradalmi magyar proletariátus a leninizmus tanításait, a bolsevik párt tapasztalatait.

I

Az első világháború nemcsak meggyorsította és elmélyítette a tőkés rendszer válságát Magyarországon, nemcsak meggyorsította a tömegek forradalmasodását általában, hanem a kapitalizmusnak az I. világháború idején kibontakozó általános válsága alapján, mely a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmével tovább mélyült. megteremtődött a lehetőség a magyar munkásmozgalom számára is a leninizmus, a bolsevik párt, az Októberi Forradalom eszméivel való megismerkedésre. Az orosz proletariátus 1917 novemberében kivívott győzelmének híre, a forradalom eszméi feltartóztathatatlanul hatoltak át frontokon és országhatárokon.

Az orosz fogságba esett magyar katonák jelentős része, akiket a magyar uralkodó osztályok saját imperialista céljaik elérésére fegyvereztek fel s küldtek a háborúba, mint a bolsevik párt, az orosz proletariátus harcainak, győzelmeinek közvetlen szemlélői, sőt tízezrével résztvevői is — hazatérve hirdetőivé váltak az Októberi Forradalom jelszavainak, legjobbjaik pedig a lenini eszméknek, a magyar proletariátus új, forradalmi pártja megteremtésének lettek zászlóvivői. A Kommunisták Magyarországi Pártja előtörténetének — éppen ezek miatt — egyik legfontosabb fejezete az oroszországi magyar hadifoglyok forradalmi mozgalma, harca a leninizmus elsajátításáért, a kommunista szervezetek létrehozásáért.

*

Az első világháború idején a központi hatalmak sokmilliós hadsereget küldtek az oroszországi frontra. A vereségek, a szenvedések gyorsan lelohasztották azt a soviniszta lelkesedést, amely a háború elején a katonák számottevő részét elragadta. A munkások, a nincstelen parasztok előtt, akik a hadsereg nagy tömegét alkották, fokozatosan világossá vált, hogy ez a háború számukra céltalan, értelmetlen. Az otthon maradt családtagok nyomoráról érkezett hírek, a tisztek embertelen bánásmódja a fronton, egyre jobban erősítette a katonákban a vágyat a háború gyors befejezésére. 1915—1916-ban sokan már nem akartak harcolni, és keresték az alkalmat, hogy fogságba kerüljenek. Ez a jelenség egyik kifejezője volt a katonák háborúellenességének, kezdet-

leges formája a katonák szembefordulásának az őket háborúba kergető társadalmi rendszerrel.

Az osztrák-magyar monarchia orosz fogságba esett kb. 1,8—2 millió katonájából majdnem 500 ezer közvetlenül Magyarországról származott.

A fogságbaesés a szenvedések új szakaszát nyitotta meg a katonák előtt. A cári Oroszország uralkodó osztályai az önkényuralom segítségével minden dolgozó osztályt és a nemzetiségeket is a legkegyetlenebbül kizsákmányolták. A külföldi tőkések részesedése az ország értékeinek kirablásában, Oroszország részvétele az imperialista háborúban, a hatalmas ember- és anyagi áldozatok még elviselhetetlenebbé tették, megsokszorozták a nép szenvedéseit. Oroszország munkásai és parasztjai harcban állottak elnyomóikkal. A századfordulótól e harc élére a bolsevikok Lenin által vezetett pártja állott.

Természetes, hogy a cári rendszer képviselői nem kevésbé kegyetlenül bántak az ellenséges hadsereg fogságba esett katonáival, mint saját népükkel.

Nem sokat segített a hágai egyezmények alapján 1914-ben kiadott „Hadifogoly Szabályzat" sem, amely megszabta a hadifoglyokkal való bánásmódot. Ezeket az egyezményeket és szabályokat a közkatonákat illetően a cári hatóságok éppúgy nem tartották be, mint ahogyan az osztrák-magyar monarchia és a német császárság hatóságai sem.

A hadifoglyokat az egész ország területén szétszórt táborokban őrizték. A nagyobb, állandó jellegű táborok száma körülbelül 400 volt,[1] a nem állandó jellegűeké ennek többszöröse. A táborok legnagyobb részét az európai Oroszország területén helyezték el. De a hadifoglyok százezrei kerültek Szibériába, Távol-Keletre vagy Turkesztánba is.

A táborok létszáma igen változó. Voltak táborok, amelyekbe időnként tízezrével zártak hadifoglyokat. Így 1916-ban a szamarkandiban 22, az omszkiban 14, a berezovkaiban 27,5, a csitaiban 32, a krasznojarszkiban 13 ezer hadifogoly élt.[2] Ezek az adatok természetesen az összes hadifoglyokra vonatkoznak, a magyar hadifoglyokról külön adatok nem állanak rendelkezésünkre.

A táborokat általában két részre osztották. Egyik felén a tisztek lakóhelyét, a másik felén a legénységét helyezték el. Az utóbbiaké igen sok esetben földkunyhókból állott, de majdnem mindig egészségtelen, túlzsúfolt volt. Jellemzésül csak annyit, hogy

míg egy adott nagyságú lakóépületben 75—80 tisztet helyeztek el, ugyanakkora épületben 500—600 közkatonát zsúfoltak be. E helyiségek a betegségek melegágyává váltak. Ehhez járult a hihetetlenül silány élelmezés. Míg a tisztek 50, illetve a törzstisztek 75 rubelt kaptak havonta ellátásuk fedezésére, ami akkor jelentős összeg volt, a legénység ennek egytizedét sem. A katonai hatóságok, a táborparancsnokok jó részét ennek is elsikkasztották. A foglyok részére kiutalt ruhanemű, tüzelő, élelmiszer a táborparancsnokok szabad zsákmánya volt. Az osztrák-magyar monarchia a hadifoglyok helyzetének javítására a szükségletekhez képest nevetségesen kis összeget küldött, ami nem is került a legénységhez. A foglyok hozzátartozóinak csomag- és pénzküldeményei csak ritkán jutottak el a címzettekhez.

Mindezek eredményeként az éhező, rongyokban járó legénység tömegesen betegedett meg. A front borzalmaitól megmenekültek ugyan, de a tífusznak, a skorbutnak, a malárianának és a tbc-nek tízezrével estek áldozatul. Csupán Turkesztánban 45 ezer hadifogoly pusztult el. A nyizsnijnyikolszki táborban 1915 áprilisában naponta 75—80 ember halt meg.[3] 1915-ben 40, 1916-ban 52, 1917-ben 33 táborban dühöngött nagyobb méretű járvány.[4] A betegek gyógyításáról, a gyógyszerek megszerzéséről senki sem gondoskodott.[5]

A hadifoglyok helyzetét megnehezítette az is, hogy a cári hatóságok szándékosan és rendszeresen egymásra uszították a különböző nemzetiségű hadifoglyokat. Gyakoriak voltak a véres verekedések.

A hadifoglyok igyekeztek menekülni a táborokból. Erre különösen 1915 után nyílt alkalom, amikor több rendelet engedélyezte a foglyok állami szervek és magánszemélyek által történő munkábaállítását. A behívások következtében rendkívül hiányzott a munkáskéz, s mivel a hadifoglyokat senki nem védte, kizsákmányolásukat a gyakorlatban senki sem korlátozta, rövid idő alatt rengeteg hadifoglyot állítottak munkába. 1915-ben az urali bányák munkásainak 18%-a, a donyeci szénmedencében 11%-a (némely helyen 60%-a) a hadifoglyok közül került ki.[6] 1916 december elején a mezőgazdaságban 497 ezer, ipari és egyéb magánvállalatnál 294 ezer, vasút- és útépítésnél, valamint csatornaépítésnél 168 ezer hadifogoly dolgozott. Összesen több mint egymillió hadifoglyot irányítottak termelőmunkára.[7] A vállalkozóknak rendkívül nagy hasznot hajtott a hadifoglyok alkalmazása.

Munkaidejüket a munkaadó állapította meg. Jelentősen kisebb bért kaptak az orosz munkásokénál, bár köztudomású, hogy az utóbbiakat is igen rosszul fizették. A hadifoglyoknak nem volt joguk a munka megtagadására. Az ellenszegülőkkel szemben fegyveres erőt alkalmaztak. Mindezekhez járult az embertelen, durva bánásmod, különösen az angol, francia vagy belga tulajdonban levő üzemekben.[8] Egyes bányákban az orosz bányászok vették védelmükbe a hadifoglyokat az őrség durvaságaival szemben. A bányákból, ha tehették, menekültek a foglyok az embertelen bánásmód miatt. Nem éltek jobb helyzetben az erdőirtásokon, urali vasgyárakban dolgozók sem.

Némely munkahely valósággal hírhedtté vált. Ilyen volt a murmanszki vasútvonal építése, amelyet amerikai mérnökök vezettek. A hadifoglyokat az egészségtelen éghajlattal és talajviszonyokkal, a nagy hideggel nem törődve, megfelelő élelem és ruházat nélkül hajtották az erejüket meghaladó munkára. Az emberek tízezrei betegedtek meg és pusztultak el.

A cári hatóságok mindent megtettek a védtelen hadifogolytömegek kizsákmányolására, megkínzására. Ezért írta az *Izvesztyija* az Októberi Forradalom után a hadifoglyokról, hogy a „cárizmus idején a cári hóhérok, az orosz reakció ügynökei megkínozták, elgyötörték őket..."[9] Mindez kiváltotta a hadifoglyok gyűlöletét a cári rendszerrel és oroszországi kizsákmányolóikkal szemben.

Az orosz munkások és parasztok, az egyszerű dolgozók mindenkor segítették a hadifoglyokat, jóakaratot, segítőkészséget, emberséget tanúsítottak irántuk, mert látták, hogy azok is munkások vagy parasztok, akik szintén nem előidézői, hanem áldozatai a háborúnak. Ez a felismerés segítette és siettette a foglyok és Oroszország dolgozóinak közeledését

A hadifogságbeli helyzet növelte a hadifoglyok ellenszenvét a magyar uralkodó osztályokkal szemben is. Ebben különösen két tényező játszott nagy szerepet. Először is a tisztek kiváltságos helyzete és magatartása a hadifogoly legénységgel szemben. A cári hatóságok engedelmével a fogságban is kaszárnyai fegyelmet követeltek. Számtalan esetben a hadifogoly katonák kegyetlen megbüntetésére vették rá az orosz táborparancsnokokat. Az engedetleneket otthoni katonai bírósággal, agyonlövetéssel fenyegették. A cári katonai hatóságok biztosították a tisztek fizetését, ellátását, megfelelő lakáskörülményeket, lehetővé tették részükre,

hogy tisztiszolgák álljanak rendelkezésükre. A tisztek és az altisztek egy része összejátszott a táborparancsnokokkal a hadifoglyok munkára való alkalmazásánál, élelmiszeradagjuk megdézsmálásában, csomag- és pénzküldemények, valamint a vöröskeresztes adományok elsikkasztásában. Ezek a jelenségek egyre inkább kiélezték az ellentéteket a legénység és a „hivatalos Magyarország képviselői", a tisztek között. Ugyanakkor a magyar tisztek és a cári hatóságok viszonyát látva, egyre több magyar hadifogoly értette vagy érezte meg, hogy saját elnyomói és Oroszország népeinek elnyomói között van valami, ami összefűzi őket a hadifoglyok katonatömegeivel szemben: kezdték észrevenni, hogy ezek is, azok is a nép ellenségei.

Másodszor az a körülmény, hogy a kormány nem fordított kellő gondot a hadifogoly legénységre, erősen lelohasztotta az utóbbiak „hazafias" érzését. A magyar kormány még azt sem törekedett elérni, hogy a cári hatóságok a magyar nyelvű levelek cenzúrázását megfelelő módon biztosítsák. Ennek következtében a németül nem tudó magyar hadifoglyok összeköttetése meglazult a németül szintén nem tudó otthoniakkal. A ritkán kézhez kapott levelek is csak abban erősítették meg a foglyokat, hogy Magyarország urai nem törődnek a fogságba esettek hozzátartozóival, akik éheznek, nyomorognak. Az újabb hadifogoly transzportok szintén elkeserítő híreket hoztak magukkal az otthonról, a frontról.

Hivatalosan a Vöröskereszt Szövetség szerveinek kötelessége lett volna segíteni a hadifoglyokat, megvédeni őket az önkénytől. Az osztrák-magyar Vöröskereszt képviselői — előkelő dámák — azonban csak a tisztek sorsán segítettek elsősorban. A legénység pedig a legritkább esetben kapott és sohasem jelentős segítséget.

A semleges országok részéről 1917-ig az amerikai, ezután pedig a dán konzul „képviselte" a hadifoglyok érdekeit. Tevékenységüket nyílt nyerészkedés jellemezte. Így például az omszki amerikai konzult reábizonyított sikkasztásért csapták el. „... Önkéntelenül fölmerül a gyanú, hogy a Vöröskereszt cégére alatt üzleti vállalkozás és nyerészkedés űzte visszaéléseit..."[10] — írta az egyik katonatiszt a Honvédelmi Minisztériumnak küldött jelentésében.

A hadifoglyok annak láttára, hogy mindenfelől megrabolják őket, hogy mindenki, aki teheti, élősködik az ő nyomorúságukon,

kezdték kutatni az okokat, amelyek kiváltották mérhetetlen szenvedéseiket, keresték a bűnösöket, a háború előidézőit. A magyar hadifoglyokban ösztönösen keletkeztek forradalmi gondolatok, ösztönösen megindult a forradalmi mozgalom annak a kizsákmányolásnak, nyomorúságnak és megaláztatásnak hatásaként, melyben hazájukban, a frontokon és a fogságban részük volt. A magyar reakciónak azt az állítását, hogy a hadifoglyok forradalmi mozgalma csupán a bolsevik agitáció, „felbújtás" eredménye, a történelmi tények megcáfolják. A magyar hadifoglyok — a magyar munkások és parasztok — már a háború előtt is bebizonyították forradalmi voltukat. A háború és a hadifogság szenvedései és tapasztalatai még jobban előkészítették a talajt a magyar hadifoglyok lelkében a forradalmi gondolatok, eszmék befogadására. A Hadifogoly Jánosokká lett Nincstelen Jánosok maguk kerestek feleletet kérdéseikre, maguk keresték a kivezető utat az elnyomás és kizsákmányolás világából. A hadifoglyok forradalmi mozgalma első lépéseit még a bolsevikokkal való találkozás előtt tette meg.

A katonák egy része már a frontról háborúellenes hangulatot hozott magával, amely a hadifogoly-élet körülményei között és a tisztek többségének reakciós magatartása miatt, erősödött. A háborúval való szembenállás alapja természetesen nem a háborúnak elvi, marxista elítélése. A honvágy, a béke vágya váltotta ki a hadifoglyokban a háborúellenességet. Csak elvétve, nagyon kevesen, a szociáldemokrata párt volt tagjai közül ítélték el a háborút a II. Internacionálé háború előtti állásfoglalása alapján. A hadifoglyok mozgalmának a háborúellenesség az első, legszélesebben elterjedt megnyilvánulási formája. Ehhez hozzájárult a Habsburg-ellenes, függetlenségi, köztársasági hangulat, és különösen a paraszttömegek között, elsősorban a földmunkásmozgalomban, aratósztrájkokban részt vettek hatására, egyre gyakrabban beszéltek arról, hogyan lehetne otthon földhöz jutni. Ezekről folyt a legtöbb táborban a szó. A beszélgetések iránya, eszmei vonala a lehető legváltozatosabb, legzavarosabb. Természetesen a nyílt vitákban a hadifoglyoknak csak kis hányada vett részt. Nagy többségük legfeljebb érdeklődéssel hallgatta. Igen sokan elfásultak, vagy a tisztek agitációjának hatására a császárnak és királynak tett eskühöz ragaszkodó, hű „hazafiak" maradtak. Nagyon sok helyen alakítottak a hadifoglyok általános ismeretterjesztő, felvilágosító köröket. Ezek munkájában sok helyen részt vettek az

értelmiségi származású, haladó gondolkodású tartalékos tisztek is.

Ekkor még semmiféle szervezett működésnek sem találjuk nyomát. Legfeljebb kisebb, nem állandó jellegű csoportok alakultak ki, így a tomszki, a csitai, az ivanovo-voznyeszenszki, a kazalinszki és más táborokban. Szervezettebb formát, határozottabb irányt vett a mozgalom ott, ahol a hadifoglyok között a magyarországi munkásmozgalomban részt vett munkások vagy értelmiségiek voltak. Ezek a csoportok állandó jellegűekké váltak és politikai irányvonaluk is egyre határozottabb jelleget öltött: első ízben jelentek meg a szocialista eszmék a hadifogoly mozgalomban.

1915 május—júniusában a taskenti hadifogolytáborban alakult néhány szociáldemokrata munkás vezetésével egy 8—10 főből álló csoport, és háborúellenes agitációt fejtett ki a tábor lakói között.

Az elméletileg jobban felkészültek előadásokat tartottak a háborúról, a kapitalizmus kérdéseiről, vitákat rendeztek, amelyeket a tisztek gyakran megzavartak. Augusztusban egy háborúellenes gyűlés szervezése miatt a tisztek feljelentése alapján letartóztatták a csoport néhány tagját.[11] 1916-ban a Csita melletti Pescsanka I. táborban forradalmi kör alakult, melynek vezetője a Ganz-Danubius gyár szakmunkása, a szociáldemokrata párt régi tagja, Steinhardt elvtárs volt.[12]

Ugyancsak ebben a táborban használta fel a fiatal Rákosi Mátyás is a fogság idejét marxista tudásának gyarapítására.[13]

1916 folyamán a tomszki hadifogolytáborban levő tisztek között indult meg szervezkedés. A csoport tagjai elsősorban háború- és Habsburg-ellenes alsóbbrangú tartalékos tisztek voltak, akik szembehelyezkedtek a tisztitábor reakciós többségével. Münnich Ferenc, Jaross Béla, Szilágyi Imre, Seidler Ernő, Reiner Károly, Gardi Gyula, Lipschitz Ernő rendszeres antimilitarista agitációt fejtettek ki. Közülük Seidler Ernő a háború előtt részt vett a Galilei-kör munkájában. Az ő kezdeményezésére kezdtek társai szociális kérdésekkel is foglalkozni. 1916 nyarán a tomszki lágerbe került Kun Béla, aki a háború előtt a szociáldemokrata párt kolozsvári titkára, a baloldali ellenzék tagja volt. Bekapcsolódása a csoport munkájába, minthogy jelentős munkásmozgalmi tapasztalatokkal és marxista ismeretekkel rendelkezett — gyökeres fordulatot hozott. A viták alapvető témájául a kapitalizmus, a munkás-

mozgalom, a szocializmus egyes kérdései váltak. Ettől kezdve a csoport fejlődése határozottan szocialista jelleget öltött.[14]

A tveri hadifogolytábor lakói között a hadifogoly legénységnek a tisztek önkényeskedésével szembenálló és a foglyok gazdasági érdekeit védő, eléggé kialakult szervezete jött létre, ez lett később alapja a forradalmi jellegű szervezet megteremtésének.

A szretenszki tábor hadifoglyai közt Ember Lajos, volt galileista és szociáldemokrata vezetésével alakult internacionalista szervezet.[15]

Az említett csoportokon kívül más táborokban is alakultak szocialista tanulókörök, csoportok, az előbb említettekhez hasonlóan szintén külső agitáció nélkül. Sok helyütt kéziratos, vagy sokszorosított újságot adtak ki. Részben ezek segítségével, részben pedig élőszóval hirdették a forradalmi eszméket. Létrejöttük, fejlődésük bizonyítéka annak, hogy egyes magyar hadifoglyok valóban maguk is elindultak a forradalmasodás útján.

Ezek a csoportok, tanulókörök még nem tudták megmutatni a kivezető utat a háborúból. Nem látták tisztán a magyarországi társadalmi problémák megoldásának módját. De keresték az utat és a módot. Tevékenységük előkészítette a talajt a bolsevikok tanításának, a leninizmusnak befogadására.

A bolsevikok hamarosan felfigyeltek a hadifoglyok forradalmi hangulatára, az első szervezkedési kísérletekre. A bolsevikok — akik a háború idején is megmaradtak következetes internacionalistáknak — megértve a hadifoglyok nemzetközi szelleművé nevelésének jelentőségét, a cári hatóságok üldözése ellenére, minden nehézséget és korlátozást legyőzve, megtalálták a módot a hadifoglyok forradalmi szervezeteinek segítésére. Ezzel a magyar hadifoglyok forradalmi mozgalmának új szakasza kezdődött.

Az orosz proletariátus forradalmi mozgalmához azok a hadifoglyok jutottak legközelebb, akik gyárakban, üzemekben, bányákban, vasútépítésen együtt dolgoztak az orosz munkásokkal. Számuk 1916-ban, mint előbb említettük, meghaladta az egymilliót. Köztük nagyon sok magyar hadifogoly volt. Ezeknek alkalmuk nyílt arra, hogy közvetlenül megismerjék az orosz munkások kizsákmányoltságát, hogy párhuzamot vonhassanak saját otthoni elnyomatásuk és az orosz proletariátus elnyomatása között. A munkára került magyar hadifoglyok állandóan tapasztalhatták az orosz munkások jóakaratát, segítőkészségét. Nagy jelentősége volt annak is, hogy viszonylag hamar megtanultak oroszul. Általuk

lehetővé vált, hogy a bolsevik munkások közvetlen kapcsolatot teremtsenek a hadifoglyokkal. Érdeklődtek otthoni, hadifogságbeli életükről, segítettek munkájukban, gyakran megvédték őket az önkényeskedésektől, tájékoztatták a politikai helyzetről, később brosúrákat, újságokat adtak nekik.

Ilyen agitációs munkát végeztek a bolsevikok már 1916-ban a moszkvai Guzson-gyárban (ma „Sarló és Kalapács" gépgyár),[16] a Kazany-Jekaterinburg (Szverdlovszk) között épülő vasútvonalon,[17] a tveri üzemekben,[18] az ivanovo-voznyeszenszki gyárakban,[19] az omszki üzemekben,[20] a donyeci és az urali bányákban[21] és vasgyárakban dolgozó hadifoglyok között.

A Csita melletti Antipiha I. táborban alakult kört a villanyszerelőként dolgozó és a csitai villanytelepre és a vagonjavító műhelybe kijáró Steinhardt kapcsolta össze az ottani bolsevik munkásokkal. Segítségükkel a kör megerősödött, létszáma 1916 végén elérte a 25—30 főt.[22]

A bolsevikok törekedtek bevonni a hadifoglyokat az orosz munkások és bányászok sztrájkmozgalmába. Erre annál is inkább szükség volt, mert az orosz burzsoázia gyakran sztrájktörőkként igyekezett felhasználni a hadifoglyokat. A bolsevikok munkájának eredményeként a hadifogoly-munkások egyre inkább felismerték az orosz kapitalistákban is a közös ellenséget és az orosz munkásban a barátot. Ennek jegyében zajlott le 1916 novemberében a tveri munkások és hadifoglyok közös, háromnapos sztrájkja. A foglyokat végül is fegyveres erővel kényszerítették munkára. Vezetőiket letartóztatták.[23]

1916 végén a Donyec-medencében levő Kadievka bányatelepen lépett sztrájkba 3000 orosz bányász és hadifogoly. A sztrájkot egy bolsevikok irányította illegális banyamunkás-szervezet vezette, amelynek 20—25 osztrák-magyar hadifogoly is tagja volt.[24] 1916 végén, 1917 elején az urali, a kuznyecki szénmedence bányáiban, gyáraiban és másutt is erős hadifogoly sztrájkmozgalmak indultak, amelyek szinte kivétel nélkül a bolsevik párt helyi szervezete megbízottainak támogatásával, irányításával és vezetésével folytak le. Gyakran hónapokig tartó nevelő és szervező munka előzte meg e mozgalmakat.

Lassabban és sokkal kisebb mértékben sikerült a táborokban levő forradalmi érzelmű hadifoglyoknak kapcsolatot teremteni a bolsevikokkal. A külvilágtól elzárt foglyok között igen nehéz volt az agitáció. A nehézségek ellenére a Szibériában szám-

üzetésben élő bolsevikoknak sikerült a szigorú ellenőrzést kijátszva eredményes tevékenységet kifejteniük, ahogyan a csitai Antipiha I. táborban is történt. Egyes helyeken a közvetítést az antimilitarista, szocialista érzelmű tartalékos tisztek csoportja biztosította.

Így a tomszki táborban Kun Béla, Seidler Ernő és Münnich Ferenc 1916 folyamán felvették a kapcsolatot a bolsevik párt helyi szervezetével. A bolsevikok révén megismerkedtek egy egyetemi tanárral, aki az egyetemi könyvtárból német nyelvű marxista könyvekkel látta el őket. Kun Béla, aki közülük legjobban ismerte a marxista irodalmat, magát is továbbképezve tanította társait. Marx és Engels műveit tanulmányozva, a bolsevikok irányításával a csoport tagjai fokozatosan eljutottak a munkásosztály történelmi hivatásának felismeréséhez, marxistákká és a proletariátus céljainak odaadó, hű harcosaivá váltak. Elméleti fejlődésük tükröződött további munkájukban is. Most már nem elégedtek meg önképzésükkel. Kézzel írott és indigóval másolt tábori újságot adtak ki, lapjain ismertették a politikai eseményeket, sokat foglalkoztak a háború és béke kérdésével. Kun Béla találkozott néhány elvtárssal, akiket még a háború előtti munkásmozgalomból ismert és segítségükkel megkezdődött a felvilágosító munka a legénységi táborban is.[25]

Rákosi Mátyás és társai a Csitába száműzött szocialistákkal, bolsevikokkal vették fel a kapcsolatot, akik kijátszva a táborőrséget, marxista irodalommal látták el őket.[26]

A szolikalamszki és azt megelőzően más táborokban is, Szamuely Tibor folytatott szocialista, háborúellenes propagandát, szervezte a hadifogoly legénységet a tisztek embertelen bánásmódja ellen.

Általában elmondhatjuk, hogy az 1916-os év folyamán a hadifogoly szocialisták — köztük elsősorban azok, akik már Magyarországon részt vettek a munkásmozgalomban, vagy a baloldali mozgalmakban — több városban kapcsolatba kerültek a bolsevikokkal, a bolsevik párt helyi szervezeteivel. A fentebb említetteken kívül Ligeti Károly, Jancsik Ferenc, Vántus Károly, Varga Gyula, Ember Lajos, Fried Dezső és mások, ebben az időben tették meg — a bolsevikok segítségével — az első lépéseket a forradalmi marxizmus elsajátításához, elvetve az opportunista szociáldemokrata irányt, az orosz proletariátus forradalmi mozgalmának megismeréséhez.

A háború harmadik évében, 1916 végén és 1917 elején a hadifoglyok között elhatalmasodott a háborúellenes hangulat, a békevágy. A magyar hadifoglyok aktívabb része tudatára ébredt annak, hogy a háború előidézésében nem Oroszország és a monarchia, vagy más országok népei, hanem azok uralkodó osztalyai a bűnösök, ezért együttérzéssel fogadták az orosz munkások és parasztok háború- és cárizmusellenes mozgalmait.

A magyar hadifoglyok legjobbjainak hangulatát tükrözi Ligeti Károlynak 1916 decemberében, a kavrovi hadifogolytáborban írt verséből vett részlet:

Rámfagyott télből ködhomályos szemmel
Keresem, várom új arcát a sorsnak, —
Hogy az én forró, nem fagyott hitemmel
Ott legyek, hol a hadaink robognak.
Azok a hadak, kik nyomorból jöve
Kincseket fognak a világnak hozni,
Akik a bűn múlt jelenére törve...
Boldog nagy embert fognak neki adni.
Embert, — ki előtt testvér lesz az ember
És nem lesz másnak hóhérja, vagy rabja.
Ki előtt ez a vérhavas december
Átcsap egy lázas, vérvörös tavaszba...[27]

Ebben az időben a cári hadsereg vereségei, a gazdasági bomlás mind nyilvánvalóbbá tette a cárizmus egész rendszerének válságát. Hatalmas tüntetések, sztrájkok zajlottak le Oroszországszerte.

A bolsevikok, a forradalmi hadifoglyok sikeres munkájának eredményeként 1917 legelején, a februári forradalom napjaiban az ipari központokban, Moszkvában, Ivanovo-Voznyeszenszkben, Tverben és másutt dolgozó hadifoglyok ezrei vettek részt a munkások háborúellenes tüntetéseiben, sztrájkjaiban, a cárizmus megdöntését, békét, kenyeret és szabadságot követelve.

1917 februárjában Oroszország népei, a munkásosztály vezetésével, a bolsevikok aktív részvételével megdöntötték a cárizmust. A polgári demokratikus forradalom győzelmével a hatalom, a mensevikek és az eszerek árulásának következtében, a tőkések és földesurak érdekeit képviselő Ideiglenes Kormány kezébe került. A kormány a tömegek követelése ellenére sem volt hajlandó a háborút megszüntetni, nem tudott a munkásoknak munkát biztosítani, nem tudta őket kenyérrel ellátni, nem adott földet a pa-

rasztoknak. Ugyanakkor mindent megtett a tömegek által a forradalom első napjaiban kivívott demokratikus szabadságjogok megcsonkítására, megszüntetésére.

Csupán a bolsevikok pártja állt ki következetesen a tömegek követelései mellett. E követelések teljesítése azonban csak az Ideiglenes Kormány megdöntésével, a hatalomnak a dolgozó osztályok által való megragadásával volt elérhető. A bolsevikok tehát feladatul tűzték ki a mensevikek és eszerek árulásának, az Ideiglenes Kormány népellenes politikájának a leleplezését — és ennek révén a tömegek, a tanácsok megnyerését, a hatalom megdöntésének előkészítését, végül az Ideiglenes Kormánynak a tanácsok kormányával való felváltását.

A magyar hadifoglyok lelkesedéssel fogadták a cárizmus megdöntését. A forradalomtól helyzetük megjavítását remélték és mindenekelőtt békét, hogy hazajuthassanak végre.

A forradalmat követő első napokban nagyon sok helyen jelentősen megjavult a foglyok helyzete. A forradalom vihara elsöpörte a durvaságukról, kegyetlenségükről hírhedt táborparancsnokokat. Néhol a helyi tanácsok a hadifoglyokat szabad polgároknak nyilvánították. A hadifoglyok között élénk politikai mozgolódás, szervezkedés indult meg. A gyárakban dolgozók részt vettek az akkoriban gyakori gyűléseken, tüntetéseken. Az Ideiglenes Kormány azonban már az első napok után lépéseket tett a „rend helyreállítására", a hadifoglyok forradalmi mozgalmának letörésére. Az OK(b)P VIII. kongresszusának küldött jelentés a párt Külföldi Csoportjai Föderációja tevékenységéről a következőképpen jellemezte a hadifoglyok forradalmi mozgalmának helyzetét a februári forradalom utáni időszakban. „A proletárelemek érezték, hogy csatlakozniuk kell Oroszország harcoló forradalmi proletariátusához. Minthogy azonban a Kerenszkij-kormány a burzsoázia pórázán járt, és igyekezett gátat vetni a forradalom további kibontakozásának, a hadifogolymozgalomnak ezt az első forradalmi föllobbanását elfojtották."[28]

A háború tovább folyt, az Ideiglenes Kormány növelte a hadifoglyok kizsákmányolását, elnyomását. A hadifoglyokkal együttérző táborőrségeket kormányhű kozákcsapatokkal váltották fel. A hadifoglyok verése mindennapi jelenséggé vált. Megnőtt a munkára vezényelt hadifoglyok száma is, különösen a magánvállalatoknál. A kormány beszüntette a hadifoglyok munkakörülményeinek legcsekélyebb ellenőrzését is. A vállalkozók az önkényükre

bízott foglyokról igyekeztek a lehető legtöbb bőrt lehúzni. A helyzet annyira megromlott, hogy 1917. július elsején még a Monarchia kormánya is tiltakozó jegyzéket intézett az Ideiglenes Kormányhoz, a foglyok munkakörülményeinek megjavítását követelve.[29] De ez sem segített. A hadifoglyok helyzetét tovább súlyosbította az, hogy a háború folytatása és a soviniszta hangulat növelése érdekében a kormány a hivatalos, sőt a mensevik sajtó útján is uszított a védtelen foglyok ellen. „Kerenszkij kormányzásának idejét jellemezték a hadifogolypogromok, a hadifoglyok kinzása a permi, a vjátszki és más kormányzóságokban..."[30] — jegyezte meg később erről az időszakról az *Izvesztyija*. Ez az uszítás sok áldozatot követelt.

Az osztrák-magyar kormány tovább csökkentette a hadifoglyoknak nyújtott, eddig is jelentéktelen segítséget. Ezt tükrözi Tobischek János hadifogoly 1917. július 13-án írt levele: „Kormányunk egészen megfeledkezik rólunk. A tisztek állítólag drágasági pótlékot fognak kapni... Én azt hiszem, ugyanannyi jogunk van nekünk is, hiszen mi is állampolgárok vagyunk, akár a tiszt urak, hiszen mi is tettünk annyit, mint ők, ha ugyan nem többet. Hol marad a gondoskodás?"[31]

Az elnyomás, kizsákmányolás erősödése, a „demokratikus" Ideiglenes Kormány és a hazai kormánykörök tevékenysége miatt egyre több magyar hadifogoly figyelt fel a bolsevikoknak a békét és a szovjetek hatalmát követelő jelszavaira. Az általános üldözés körülményei között a bolsevikok pártja, híven a proletárinternacionalizmus eszméihez, a háborúról vallott nézeteihez, igen nagy figyelmet szentelt a hadifoglyok közötti forradalmi agitációs munkának.

A bolsevikok meghívták munkásgyűléseikre és tüntetéseikre a forradalmi érzelmű hadifoglyokat. Az üzemekben dolgozó foglyokat bevonták a marxizmus tanulmányozására alakult körökbe. Ilyen tanulókörben tanult Ivanovo-Voznyeszenszk egyik szövőgyárában Jancsik Ferenc, a háború előtt a magyar vasmunkások szervező bizottságának elnöke. Az orosz munkások ismertették meg vele a bolsevik párt politikáját, a mensevikek áruló politikájával szemben folytatott harcot.[32] Ivanovo-Voznyeszenszkben indult el ezen az úton Ligeti Károly is, aki 1917 március elején egy hadifogoly szállítmánnyal került oda. Az ottani bolsevikok irányításával Ligeti nyíltan hirdette a szocialista eszméket a legénységi táborban. Más elvtársak segítségével lefordították a for-

radalmi orosz lapok legfontosabb cikkeit, s terjesztették a tábor lakói között.[33]

Rendkívül nagy jelentőségűek voltak a mozgalom további fejlődésére az emigrációból hazatérő Lenin „Áprilisi tézisei", valamint más cikkei és beszédei. A tomszki forradalmi csoport tagjai között Lenin cikkeinek, beszédeinek kézírásos fordítása kézről kézre járt. Rendszeresebben hozzájutottak a bolsevik pártsajtóhoz, amelynek tanulmányozása meggyorsította a csoport fejlődését.

Erről az időszakról írva jegyezte meg Münnich Ferenc, hogy „figyelmünket a bolsevizmus felé az ezután hazaérkező Lenin áprilisi tézisei fordították és természetesen Lenin további fellépései."[34] Lenin javaslata a III., Kommunista Internacionálé megalakítására még inkább emelte a Magyarországról, Ausztriából, Németországból hadifogolyként Oroszországba került forradalmi elemek közötti munka jelentőségét.

A bolsevikok segítségével nagyarányú szervező munkát végeztek Moszkva körül a Tverben kialakult szervezet 1916 novemberében letartóztatott vezetői, akik a februári forradalom után szabadultak a börtönből. Tveren kívül új szervezetek alakultak, illetve a régiek megerősödtek Szerpuhovban, Tulában, Vjazmában, Dimitrovban.

A moszkvai Guzson-gyárban dolgozó foglyok a munkásokkal együtt vettek részt a megmozdulásokban. Ennek a csoportnak vezetője Karikás Frigyes volt.[35]

Az urali nagyezsgyinszki vasműveknél dolgozott a februári forradalom után Szamuely Tibor. Több társával együtt kapcsolatban állt az orosz forradalmi munkásokkal, olvasta a forradalmi sajtót, eljárt az orosz munkások gyűléseire. Az itt tapasztaltak, hallottak felhasználásával tevékenykedett az üzemben dolgozó hadifoglyok között. Az aktívabb hadifoglyok, így Sziklai Sándor, Fekete és mások bevonásával háborúellenes hangulatot terjesztettek.

A szretenszki táborban Ember Lajos, Fried Dezső és mások vezetésével alakult csoport a forradalom után a pétervári szovjethez fordult azzal a kéréssel, hogy tegyék lehetővé az internacionalista-szocialista hadifoglyoknak a társaik közötti szabad agitációs munkát. Mivel a mensevikek vezette pétervári szovjettől választ nem kaptak, segítségért közvetlenül a bolsevik párt helyi szervezetéhez fordultak.[36]

1917. május elsején, a proletariátus nagy nemzetközi ünnepén, sok városban a magyar és más nemzetiségű hadifoglyok együtt meneteltek az orosz munkásokkal.

Tomszkban a forradalmi csoport néhány száz hadifogoly élén együtt vett részt a tüntetésben a bolsevikokkal. Kun Béla, Münnich Ferenc és néhány más elvtárs nyílt utcán elmondott beszédében tett hitet a szocialista forradalom mellett. Ezen a napon vették fel Münnich Ferencet a bolsevik párt soraiba.[37] Kun Béla már előbb belépett a bolsevik párt helyi szervezetébe és a februári forradalom utáni időben a párt tomszki kormányzósági bizottságának volt a tagja.[38]

Ivanovo-Voznyeszenszkben nagy lelkesedést váltott ki a munkások között a hadifogoly munkások megjelenése az ünneplő, tüntető tömegben. Ligeti Károly és más magyar elvtársak beszédét, fellépését általános rokonszenvvel fogadták.[39]

Az Ideiglenes Kormány imperialista céljai érdekében 1917. június 18-án, az antant imperialisták biztatására és támogatásával, támadásra küldte az orosz katonákat. A támadás nagy emberáldozatot követelt és végül is összeomlott. Híre felháborodást keltett.

A kormánynak a háború folytatására irányuló kísérletére a munkások és katonák hatalmas tüntetésekkel válaszoltak. Ezeket a burzsoázia katonai erőszakkal — a mensevikekkel egyetértésben — leverte, s minden erejével a bolsevik párt ellen fordult. Az Ideiglenes Kormány a nyílt terror eszközéhez folyamodott. A bolsevik párt illegalitásba szorult.

A júniusi—júliusi napok munkástüntetői között számos ipari városban megjelentek a magyar hadifoglyok is. Sokat közülük letartóztattak, börtönbe zártak vagy távolabbi hadifogolytáborokba szállítottak. Akikről köztudomású volt, hogy együtt éreznek a bolsevikokkal, azokat szibériai, távol-keleti táborokba helyezték át. Így Rákosi Mátyást többedmagával Csitából Dauriába, Ligeti Károlyt pedig Ivanovóból Omszkba vitték. A hadifoglyok kicsiny forradalmi csoportjai szintén illegalitásban folytatták munkájukat.

Az oroszországi dolgozó tömegek felháborodásának ellensúlyozására erősödött a hadifoglyok elleni soviniszta uszítás. Ebben az időben kezdte először terjeszteni a burzsoá sajtó azt a hamis hírt, hogy a központi hatalmak a hadifoglyok segítségével akarják elfoglalni a szibériai vasutat. Az uszító hadjárat célul tűzte ki azt is, hogy a hadifoglyokat eltávolítsák, elidegenítsék az

orosz néptől, a bolsevikoktól. Azokban a városokban, ahol a Munkástanácsban erősek voltak a bolsevikok, nem sikerült visszaállítani a forradalom előtti kegyetlen rendszert. Tomszkban a helyi pártszervezet 1917 őszén elérte, hogy a hadifoglyok szocialista csoportja, a reakciós tisztek üldözésére hivatkozva, áttelepüljön a táborból a városba. A már korábban említetteken kívül Rabinovics József, régi szakszervezeti tag és Torockai, egy kolozsvári asztalos tartozott ehhez a csoporthoz. A csoport tagjai eljártak a bolsevik párt gyűléseire. Kun Béla továbbra is vezette a marxista irodalom tanulmányozását. A pétervári és moszkvai lapok alapján rendszeresen tájékozódtak a politikai helyzetről.[40]

Rákosi Mátyás Dauriában is elvtársakra talált. Megszervezték itt is a marxista irodalom, az újságok beszerzését. A tábori kéziratos újságban harcra buzdítottak az imperialista háború ellen, és a tanulókörökben a szocialista eszméket terjesztették.[41]

Ligeti Károly Omszkba érkezése után itt is megkereste a szocialista gondolkozású hadifoglyokat. Mivel a legénység érdekeit támogatta, a reakciós tisztek hamarosan kiközösítették maguk közül. Ekkor a legénységi táborba költözött át. Arról a forradalmi hangulatról, amelyet Ligeti agitációs munkája is keltett, tanúskodik egy 1917. szeptember 20-án írt verse, melyet Kalányi János tüdőbajos cigánykovácshoz írt:

Nem puha hintót, nem is ekéket
Kellett vón adni urak hadának,
Hanem acélból kardot kiverni
S odaadni minden szegény cigánynak...

Akiktől mindent kicsalt az úrhad
S kiket kivertek esőbe, szélbe —
Hadd mentek volna bosszúcsatába,
Áztatni kardjuk bitang úr-vérbe...[42]

Az orosz munkások a bolsevik párt VI. kongresszusának útmutatása alapján készültek a fegyveres felkelésre. A velük együttérző, együtthaladó hadifoglyok is erősítették agitációs munkájukat, s néhány helyen részt vettek a fegyveres felkelés előkészítésében.

A tomszki csoport 1917 októberében és november elején Kun Béla vezetésével megkezdte a városban dolgozó mintegy kétezer hadifogoly között a szervező munkát. Ezekben a napokban tartották első nagyobb arányú gyűlésüket. Egy vegyészeti gyár gép-

házában mintegy 100 magyar hadifogoly, többnyire ipari munkás, régi szakszervezeti tag gyűlt össze az első gyűlésre. A napirend témája: „Kik csinálták a háborút és kik szüntethetik meg." Előadója Kun Béla volt, aki beszélt a háború kitörésének okairól, az imperializmusról, a lezajlott februári forradalomról, a mensevikek árulásáról, a bolsevik párt harcáról, az eljövendő magyar forradalomról. A résztvevők lelkesen hallgatták Kun Béla beszédét és elfogadták azt az indítványt, hogy minden vasárnap politikai gyűlést kell tartani. Ideiglenes öttagú szervező bizottságot választottak a gyűlések és előadások megszervezésére. Az OK(b)P helyi bizottsága támogatta ezt a kezdeményezést és gyűlések céljára rendelkezésre bocsátotta saját párthelyiségét.[43] A gyűlés jelentősége túlnő azon a tényen, hogy ekkor indult meg a szelesebb forradalmi agitáció és szervező tevékenység a Tomszkban levő magyar hadifoglyok között. Ez a gyűlés volt az első az oroszországi magyar hadifoglyok forradalmi mozgalmának történetében, és a magyar munkásmozgalom történetében, amelyen az elhangzott előadásban felvetett kérdéseket — a háborúról, az imperializmusról, a proletárforradalom szükségességéről — alapjában Lenin tanításainak szellemében világították meg, amelyen a bolsevik pártról, mint a magyar proletariátus létrehozandó forradalmi pártjának példaképéről beszéltek.

A moszkvai Guzson-gyárban dolgozó magyar hadifoglyok forradalmi elemei a gyár munkásai által szervezett fegyveres csoportban vettek részt.

A moszkvai katonai körzet táboraiban, Tverben, Szerpuhovban stb. alakult forradalmi hadifogolyszervezetek a vasúton dolgozó bolsevikok katonai bizottságának vezetésével kapcsolódtak be a fegyveres csoportok szervezésébe.[44]

Ivanovo-Voznyeszenszkben a bolsevikok agitációjának eredményeként fokozódott a bomlás folyamata a városban elhelyezett katonai egységek között. A hadifogolytábor őrzésére kirendelt század katonái szeptember végén, október elején átadták a fegyvereiket a bolsevik pártszervezetnek és a hadifoglyok bizottságának. Októberben a város fontosabb pontjain: a vasútállomáson, a raktáraknál, kórházaknál a bolsevik párt fegyveres csoportjaival a hadifoglyok forradalmi szervezetének tagjai állottak őrségen.[45]

Az orenburgi forradalmi hadifogolycsoportok a városban dolgozó bolsevikokkal együtt agitáltak a katonák között. Ebben az időben már fegyvereket szereztek a kadét- és az altiszti isko-

lából.[46] Penza környékén Varga Gyula néhány társával szervezte a hadifogolytáborokban a forradalmi elemeket.[47]

Bár a mozgalom nem ragadta még magával a hadifoglyok tömegét, 1917 őszén már alig akadt olyan nagyobb hadifogolytábor vagy hadifoglyok-munkáscsapat, amelyben a magyar hadifoglyok között ne lett volna a bolsevikokkal együttérző, forradalmi hangulatú, kis, néhány emberből álló csoport. Jelentőségük elsősorban abban állott, hogy a bennük végzett munka, tanulás, a bolsevikok agitációs és propaganda tevékenysége nyomán kiemelkedtek és erősödtek azok, akik később a magyar hadifoglyok közötti forradalmi agitáció és propagandamunka vezetőivé, irányítóivá váltak.

Az Ideiglenes Kormány háborús politikája, soviniszta uszítása mindjobban meggyőzte a hadifoglyokat arról, hogy ettől a kormánytól semmi jót sem várhatnak, legkevésbé a forrón óhajtott békét. A magyar hadifoglyok nagy tömege kész volt amellé állni, aki megmutatja az utat a békéhez.

A cárizmus és a februári forradalom utáni időszak megpróbáltatásai, tapasztalatai növelték a hadifogoly magyar munkások és parasztok készségét a valóban forradalmi eszmék befogadására.

II

1917. október 25-én (november 7-én) az orosz munkások a szegényparasztsággal szövetségben és a katonák támogatásával, a bolsevikok pártjának vezetésével megdöntötték az Ideiglenes Kormányt, és a hatalmat a szovjetek kormánya vette kézbe. Ezzel Oroszország népei, s velük az egész emberi társadalom megtette az első lépést az új, magasabbrendű társadalmi forma, a kommunizmus megteremtése felé.

A magyar hadifoglyok kicsiny csoportja közvetlenül részt vett az orosz bolsevikok vezette fegyveres felkelésben. A bolsevik párt Központi Bizottságának 1917. október 10-i történelmi ülése után, amelyen határozatot hoztak a fegyveres felkelésről, a magyar hadifoglyok forradalmi csoportjai is csatlakoztak az orosz munkásokhoz, és a felkelés napjaiban együtt harcoltak velük a vörösgárdisták soraiban.

A moszkvai, napokig tartó véres utcai harcokban, az Alekszejev kadetiskoláért, a kínai városrészért, a Kremlért folytatott ke-

mény csatában, a Guzson-gyári munkásokkal együtt küzdött Karikás Frigyes vezetésével a gyárban dolgozó néhány forradalmi érzelmű magyar munkás.

A fővároshoz közelfekvő ipari városokból, amelyekben kisebb volt a burzsoázia ellenállása és viszonylag könnyebben és gyorsabban győztek a forradalom erői, vörösgárdista csapatok siettek a moszkvai munkásság támogatására. A Szerpuhovban levő magyar hadifoglyok fegyveres csoportja, köztük Holländer huszárszázlós, a vasutasok vörösgárdista egységével utazott Moszkvába, ahol a kurszki pályaudvar és a Kreml elfoglalásában vettek részt.[48]

Ivanovo-Voznyeszenszkből Jancsik Ferenc vezetésével huszonkét magyar hadifogoly utazott a felkelés hírére Moszkvába, ahol a Nyikitszkaja (ma Herzen) utcában harcoltak a gépfegyverekkel elkeseredetten védekező junkerek ellen. E harc során több magyar katona elesett, mások, köztük Jancsik is, megsebesültek.[49]

Az európai Oroszország több városában, így Penzában Varga Gyula; a jaroszlavi kormányzóságban levő Ljubimban Garasin Rudolf vezetésével; ezenkívül Kurszkban, a Don-medence bányáiban, Asztrahanyban, Jekaterinburgban, Orenburgban, Kijevben és más városokban vettek részt magyar hadifoglyok a tüntetéseken, a fegyveres harcban.

Taskentben 1917 novemberében a hatalomért folytatott többnapos küzdelemben részt vett néhány magyar hadifogoly is, köztük Gábor József festőmunkás, Engel Sándor asztalos és Szabados Sándor régi szervezett famunkás.[50]

Tomszkban 1917 decemberében nagyobb ellenállás nélkül került a hatalom a szovjetek kezébe. Néhány magyar elvtárs: Kun Béla, Münnich Ferenc, Seidler Ernő, mint a bolsevik párt tagjai vettek részt a forradalom eseményeiben. Irkutszkban 1917 decemberében a junkerek elleni többnapos küzdelem katonái között harcoltak magyar hadifoglyok is. Csitában Steinhardt és néhány más elvtárs a vagonjavító üzem munkásaitól kapott fegyverekkel vett részt a tüntetésben. Az említetteken kívül Omszkban, Szretenszkben csatlakoztak magyar hadifoglyok már ezekben a napokban az orosz forradalomhoz.

Ezek a tények arról tanúskodnak, hogy magyar hadifoglyok — munkások, parasztok és értelmiségiek — a forradalom első napjától kezdve részt vettek az orosz proletariátus hősi küzdelmében.

Ezek megérezték és megértették a tőkés rend forradalmi úton való megdöntésének szükségességét, megértették, hogy „az orosz bolsevik párt felszabadító forradalma közös ügy, a magyar dolgozók ügye is, és az ő kezükről is leveri a láncot."[51] Ezért az orosz munkásokkal és katonákkal együtt fegyvert fogtak, életüket és vérüket áldozták a forradalom győzelméért. Az októberi fegyveres felkelés nemcsak ezekre a hadifoglyokra hatott. Megmutatta a magyar és más nemzetiségű hadifoglyok nagy tömegének, hogyan szabadulhatnak meg a háborútól, hogyan számolhatnak le a hazájukban uralkodó kizsákmányolás egész rendszerével.

Nagy hatást váltottak ki a szovjet kormány első dekrétumai. A magyar hadifoglyok a Kerenszkij-kormány idején szerzett tapasztalatok után örömmel üdvözölték a munkások és parasztok szovjet kormányát. Az annexió és hódítás nélküli demokratikus békét hirdető dekrétum, a központi hatalmakkal megkezdett fegyverszüneti tárgyalások bebizonyították, hogy csak a bolsevikok harcolnak következetesen a békéért. A béke megkötése pedig a hadifoglyokat megszabadítaná a szenvedésektől, és megnyitná az utat hazájukba.

A földről, az üzemek munkásellenőrzéséről szóló dekrétumok sokban hozzájárultak a magyar hadifoglyok forradalmasodásához. A hadifogoly nincstelen magyar földműves és ipari munkás — a szovjet kormány intézkedéseiről hallva — a magyar grófok és püspökök földjeire, a Weiss Manfrédok, Chorinok gyáraira, bányáira gondolt. A szovjet kormány első dekrétumaiban ösztönszerűen felismerte az oroszországihoz hasonló magyar társadalmi problémák megoldásának módját.

A szovjet kormány egész politikája közelebb hozta a hadifoglyokat az orosz néphez, a szovjet kormányhoz. Különösen nagy jelentőségűek voltak a hadifoglyok helyzetének megjavítására hozott intézkedések. Ez tartozott — a szovjethatalom képviselőinek követelésére — már a fegyverszunet hivatalos szövege szerint is, mindkét tárgyaló fél legfontosabb feladatai közé.[52] A központi hatalmak kormányai teljesen sohasem tettek eleget ennek a kötelezettségüknek.

1917 decemberében a szovjet kormány rendeletet hozott a hadifoglyok helyzetének gyökeres megjavításáról, a borovicsi kerületben. A rendeletet a központi hatalmak kormányainak tudtára adták, azzal a kiegészítéssel, hogy a szovjet kormány kész e rendelet hatályát kiterjeszteni minden hadifogolyra, ha a má-

sik fél ugyanígy cselekszik a saját országában élő orosz hadifoglyokkal. A rendelet többek között kimondta, hogy a hadifoglyokat felmentik a kényszermunkák alól, fizetésük pedig egyenlő lesz a szerződéses munkások fizetésével. Részükre is kötelezővé teszi a vasárnapi munkaszünetet, beteg- és rokkantbiztosítást. A munkaadókkal való viszony szabályozására alakult bizottságban, mint a Munkástanács tagjai, részt vesznek a hadifoglyok képviselői is. A rendelet engedélyezi a hadifoglyok szervezkedését, megbízottak választását, akik hivatalos ügyekben képviselik a foglyokat.[53]

Ezeket a feltételeket a központi hatalmak nem voltak hajlandók elfogadni. Nem akarták elveszíteni az olcsó munkaerőt. Még kevésbé mutattak hajlandóságot a foglyok szervezkedésének engedélyezésére.

A szovjet kormány ennek ellenére rövid idő alatt kiterjesztette a decemberi rendeletet az összes hadifoglyokra. A Népbiztosok Tanácsa a következőképpen szögezte le azokat az elvi feltételeket, amelyeken a hadifoglyokkal kapcsolatos egész politikája alapult: „A forradalmi Oroszország nem békülhet meg az elnyomás és erőszak rendszerével. A munkás-paraszt Oroszország, amely magasra emelte a népek békéjéért és barátságáért folytatott harc zászlaját, természetszerűleg törekszik letépni a rabság láncait a hadifoglyok minden kategóriájáról is...”[54]

A szovjet kormány, a bolsevik párt harcot folytatott az orosz reakciós elemek, a kadétok és szociálsoviniszták ellen is, a hadifoglyok megvédéséért. Ezek az elemek provokációs rágalmakkal törekedtek a közvéleményt a hadifoglyok ellen irányítani. Így a *Volja Naroda* c. polgári újságban cikk jelent meg arról, hogy a központi hatalmak a Petrográdon élő hadifoglyok segítségével akarják elfoglalni a fővárost. Hasonló uszító cikkek jelentek meg a *Vek* c. újságban és a *Novaja Zsizny* c. folyóiratban is. A reakciós orosz burzsoázia, mint már a Kerenszkij-kormány idején is tette — pogromok rendezésével — szembe akarta állítani a hadifoglyokat az orosz néppel, a bolsevik párttal és a szovjet kormánnyal. Ezzel a hamis hírrel ürügyet akartak adni az antantnak az orosz belügyekbe való beavatkozásra, a pogromokkal pedig a központi hatalmaknak a szovjet állam elleni háború folytatására.

A bolsevik sajtó visszaverte a hadifoglyok ellen intézett támadást, leleplezte a burzsoázia mesterkedéseit. Az *Izvesztyija* többek között rámutatott arra, hogy „a «Volja Naroda» provoká-

ciós cikke különösen felháborító. A cikk ártatlan embereket, akiknek többsége a dolgozó tömegek közül való — azzal vádol, mintha veszélyesek volnának a forradalmi Oroszországra".[55] Hasonló hírek — jegyzi meg az újság — már nemegyszer váltották ki a hadifoglyok bántalmazását. Oroszország demokratikus erői ezzel szemben látják, hogy a hadifoglyok az imperializmus elleni küzdelem harcosaivá, a forradalmi Oroszország őszinte barátaivá válnak. „A hadifoglyok közelebb hozzák, erejükhöz mérten, azt a percet, amikor saját országuk dolgozó tömegeivel együtt harcba mennek az életüket összetörő imperializmus ellen a szocializmusért, a népek barátságáért..." A hadifoglyok éppen ezért őszinte támogatást és baráti érzést várhatnak az orosz szocialistáktól, fejezte be az újság.[56]

A szovjethatalom, a bolsevikok politikája a hadifoglyok között igen kedvező hangulatot keltett. Még a reakciós magyar elemek is kénytelenek voltak bevallani, hogy az Októberi Forradalom hatalmas visszhangot váltott ki: „Az októberi forradalom hatása a hadifoglyokra. Általános megelégedettség és öröm... mindenki várta a gyors békét. Bennünket lezártak mint kontra revolucionistákat, s a legénységnek teljes polgári jogot adtak." Ettől kezdve a legénységi táborban gyűlésezések és szervezkedések folytak a „hazai nagy munkára"[57] — írta az egyik reakciós tiszt a Hadügyminisztériumhoz intézett jelentésében.

A hadifoglyok között az Októberi Forradalom hatására mind élesebben láthatóbbá váltak a társadalmi osztályellentétek. Az Októberi Forradalomhoz való csatlakozás, a szovjet kormány intézkedéseinek helyeslése mutatta meg, ki hová tartozik. A munkások, a szegényparasztok túlnyomó többsége, a tartalékos tisztek — az értelmiségiek közül elsősorban azok, akik társadalmilag közel álltak a munkásosztályhoz, a parasztsághoz —, újságírók, egyetemisták, kishivatalnokok, pedagógusok stb. kis csoportja, örömmel, rokonszenvvel fogadta a forradalmat. Elsősorban természetesen a béke felcsillanó reménye miatt. Megnyerték őket a szovjet kormány első intézkedései, mert ezek világosan, félreérthetetlenül a néptömegek érdekeit szolgálták. Elsősorban a hivatásos tisztek szálltak élesen szembe az Októberi Forradalommal. Ismeretes, hogy a hivatásos katonatisztek nagy többsége földesúri, dzsentri származású volt. Ebben gyökerezett népellenes, reakciós beállítottságuk. A legritkább esetben csatlakozott hivatásos tiszt a foglyok forradalmi mozgalmához. Velük egy húron pen-

dült a tartalékos tisztikar túlnyomó többsége. Ügyvédek, jegyzők, állami hivatalnokok, tanárok, tanítók, papok stb., akiket még mindig elvakítottak a soviniszta eszmék, a „középosztály" nemzetfenntartó szerepéről hirdetett nézetek. Elsősorban e két csoportból kerültek ki az ellenforradalmi agitáció irányítói, a rémhírek, rágalmazások és fenyegetések terjesztői. E tevékenységükben különösen erősen támaszkodtak az altisztekre. Ezek többsége, kispolgár, kereskedő, kistulajdonos, jómódú paraszt stb., készségesen szajkózta a tiszteknek a rendről, a fegyelemről, a királyra tett eskü szentségéről hangoztatott frázisait. Kémkedtek a forradalmi érzelmű hadifoglyok között, „szállították" a hazaküldendő jelentések anyagait és a leghangosabban kiabálták a „hazaárulót" azokra, akik a nép mellé, a forradalom ügye mellé állottak.

A reakciós elemek befolyása különösen a kezdeti időben igen nagy volt. Szövetségesükül szegődött az évszázados elnyomás, a megszokás, tudatlanság, politikai tájékozatlanság, a félelem, a forradalmi hadifoglyok otthoni családtagjaikat, és hazatérésük után őket magukat is, fenyegető bosszú miatt.

Mindezek következtében az Októberi Forradalom eredményeit természetesen nem máról holnapra értették meg a magyar hadifoglyok. A forradalom viharának legközvetlenebbül tapasztalható hatása elsősorban az volt, hogy Oroszország valamennyi fogolytáborában, mint nyári eső után a gomba, úgy nőttek ki egyszerre, egymástól függetlenül a forradalmi szervezkedést kezdeményező csoportok. Nyíltan jelentkeztek az eddig illegálisan működő sejtek is. Mellettük, velük egy időben, forradalmi bizottságok léptek fel a hadifogolytáborok százaiban. A kezdeményezők — legtöbbje a magyar munkásmozgalom, vagy radikális diákmozgalom régi résztvevője, akiket a front, a hadifogság és az orosz forradalmak tapasztalatai, az orosz munkásosztály és a bolsevikok példája forradalmárokká tett — felkeresték a bolsevik párt helyi bizottságait, a helyi tanácsokat és engedélyt kértek a forradalom eseményeinek és jelentőségének megismertetése céljából gyűlések és előadások tartására a hadifoglyok között. A bolsevik pártszervezetek nemcsak engedélyezték ezeket, de segítséget is nyújtottak: előadókat küldtek a hadifoglyokat meghívták a pártgyűlésekre, tanácsokat adtak agitációs, szervezési, elméleti kérdésekben. E támogatás, valamint az egész megelőző forradalmi munka folytatásaként — széles agitációval és szervezéssel megindult a küzdelem a hadifogolytáborok reak-

ciós elemeinek befolyása ellen, elsősorban a paraszt származásúakért, akik a foglyok nagy többségét alkották.

A mozgalom és a szervezkedés elsősorban ott indult meg, most már legálisan, ahol eddig is volt mozgalom. Így történt pl. Moszkvában és a moszkvai katonai kerület területén élő hadifoglyok között. A fegyveres harcban részt vett magyar és más nemzetiségű hadifoglyok a harc elültével megkezdték a foglyok közötti agitációt. Ennek eredményeként 1917. december 5-én a Szkobolev (ma Szovjet) téri Drezden szállóban megtartották a hadifoglyok első gyűlését. E gyűlésen szervező bizottságot választottak, elnöke a sebesüléséből felgyógyult Jancsik Ferenc lett.[58] A moszkvai kerület más városaiban, Tverben, Jaroszlavban, Szerpuhovban stb. élő hadifoglyok között is megélénkült a mozgalmi élet. December végén Moszkvában létrehozták az első küldött-gyűlést. Ezen húszezer internacionalista hadifogoly képviseletében megközelítőleg kétszáz küldött vett részt. A gyűlés a küldöttek közül megválasztotta a moszkvai katonai körzet internacionalista hadifoglyainak bizottságát. Ez utóbbi december 25-én hadifogoly-nagygyűlést hívott össze. A jelen levő többezres tömeg határozatban tiltakozott a központi hatalmak imperialista békefeltételei ellen.[59] A moszkvaiak szervezőket, agitátorokat küldtek más nagyobb városokba is.

A Péterváron élő hadifoglyok között már novemberben megkezdődött a mozgalom. A Szmolnij egyik szobájában dolgozó Front Bizottságnál a katonai egységek képviselőin kívül egyre gyakrabban jelentek meg a hadifogolytáborok képviselői is. Még novemberben német és magyar nyelvű röplapokat adtak ki. A moszkvai szervezet képviselőinek bekapcsolódása a munkába, a párt és a szovjet szervek támogatása meggyorsította a mozgalom alakulását. A bolsevik párt és a szovjet kormány egyre nagyobb figyelmet fordított a mozgalomra. A Külügyi Népbiztosság Nemzetközi Propaganda Osztálya és a Munkás- és Katonaküldöttek Tanácsa nemzetközi osztálya nyújtottak állandó segítséget a szervezkedő forradalmár hadifoglyoknak. December 29-én (16) a Modern Cirkusz helyiségében volt a pétervári hadifoglyok első nagygyűlése, amelyen körülbelül ötezer magyar, német, osztrák, cseh és más nemzetiségű hadifogoly vett részt. A gyűlésen, amelyen a hadifoglyok képviselőin kívül felszólaltak a bolsevik párt képviselői is, megalakították a forradalmi hadifoglyok városi szervezetét. A felszólaló hadifoglyok örömmel állapították

meg, hogy először nyílt alkalmuk nyilvános tiltakozásra a testvérgyilkos háború ellen. Mindnyájan szívből üdvözölték a népeket felszabadító forradalmat és a Népbiztosok Tanácsát. Az öntudatos hadifoglyok nevében kifejezték készségüket a forradalmi Oroszország harcának támogatására. A gyűlés résztvevői határozatot fogadtak el, amelyben leszögezték, hogy 1. a békét csak a kapitalizmus uralmának megdöntésével lehet elérni, 2. az orosz szocialista forradalom a világ proletariátusának közös ügye, és 3. a nép uralmának biztosítására csak a szocialista forradalom az egyedüli helyes út. A foglyok tiltakoztak az igazságtalan német békekövetelések ellen és becsületes békét követeltek a forradalmi Oroszországgal.[60] A gyűlés lelkes hangulata, a felszólalások és a határozat is a foglyok forradalmi érzelmét, növekvő öntudatát mutatta. Magukénak, a nemzetközi proletárforradalom részének vallották az Októberi Forradalmat és felszólították az összes hadifoglyokat, hogy csatlakozzanak Oroszország forradalmi munkásaihoz és parasztjaihoz.

Ebben az időben a Külügyi Népbiztosság Nemzetközi Propaganda Osztálya segítségével magyar újságírók és agitátorok előkészítették a hadifoglyok első magyar nyelvű forradalmi szellemű újságjának megjelenését. A *Nemzetközi Szocialista* (vagy december utolsó, vagy január első napján jelenhetett meg) mindössze egyoldalas volt és elsősorban a fronton terjesztették a „magyar katonatestvérek" között. Az újság közölte a központi hatalmak rabló békefeltételeit, és leleplezte a német és osztrák-magyar imperialisták hódítási törekvéseit. Befejezésül a következő felhívással fordult a magyar proletárokhoz, katonákhoz: „... ne dördüljön el többé egyetlen fegyver sem az orosz fronton! Ne legyetek hóhérai az orosz munkásforradalomnak! Éljen a nemzetközi munkás- és parasztforradalom!"[61]

A petrográdi szervezet képviselői is segítettek a már meglevő csoportok megerősítésében, újak létrehozásában. Iványi János, a pétervári szervezettől kiküldött agitátor dolgozott Tverben, Tulában és részt vett 1917. december 24-én a szamarai külföldi internacionalista munkások területi szervezetének megalakításában. Ettől kezdve a szamarai szervezet jelentős szerepet játszott a Volga menti magyar hadifogolyszervezetek életében.[62]

Ebben az időben indult meg a legális szervezkedés Kazanyban és Garasin Rudolf vezetésével Ljubim városában.

Széles szervezeti és agitációs munka kezdődött már decem-

berben Szibéria egyes városaiban is. Legnagyobb jelentőségű volt ekkor a tomszki magyar forradalmárok mozgalma. Kun Béla, Münnich Ferenc, Rabinovics József, Seidler Ernő és más elvtársak vezetésével élénk mozgalmi élet alakult ki a városban dolgozó magyar és más nyelvű hadifoglyok között. A második nyilvános gyűlésen, amelyet már a forradalom lezajlása után, decemberben a bolsevik párt városi szervezetének helyiségében tartottak, négyszáz, többségében magyar hadifogoly jelent meg. A következő gyűléseken tovább nőtt a résztvevők száma. Nagy érdeklődés kísérte az imperialista háborúról, a szocialista forradalom szükségességéről, az Októberi Forradalomról és a hadifoglyoknak a forradalomhoz való viszonyáról, az osztrák-magyar monarchiáról, a magyar agrárviszonyokról, a magyarországi szociáldemokráciáról szóló előadásokat és vitákat. A tomszki mozgalmat vezető elvtársak közül december végén Kun Bélát, majd Seidler Ernőt a bolsevik párt, amelynek tagjai voltak, Pétervárra rendelte, hogy részt vegyenek a hadifoglyok forradalmi mozgalma központi szerveinek megteremtésében. A terv szerint megállapított munkaprogramot a tomszki elvtársak továbbra is végrehajtották. Az előadások, gyűlések hallgatóinak száma egyre szaporodott, és egyre több hadifogoly csatlakozott a mozgalomhoz.[63]

Megkezdődött a forradalmi agitációs és szervezőmunka az omszki hadifoglyok között is. Ligeti Károly körül csoportosultak azok a forradalmi elemek, akik felvették a harcot a tisztek önkényével és a helyi bolsevik pártszervezet segítségével javítottak a legénység helyzetén. Ligeti és a körülötte csoportosulók követendő példának tekintették az Októberi Forradalmat. Már ekkor elhatározták, hogy Magyarországon is harcolni fognak a forradalmi célok megvalósításáért. A hadifoglyok forradalmi fejlődését tükrözik Ligetinek, a *Népszava* szerkesztőségéhez 1917. december 18-án írt leveléből vett sorok: „Innen, a nagy föld belsejéből, az élet és igazság újraszületett forradalmárjai mennek haza — új és igazi emberhazát teremteni ... s együtt leszünk a barikádokon."[64]

Irkutszk, Szretenszk, Tobolszk, Verhnye-Udinszk voltak azok a szibériai központok, ahol a forradalom győzelmét követő hetekben azonnal megjelentek és munkához láttak a magyar hadifoglyok forradalmi elemei.

Néhány szibériai város még hosszabb ideig ellenforradalmárok kezében volt. Itt nehézségekbe ütközött a forradalmi agitá-

ció, mint például a dauriai fogolytáborban, ahová Rákosi Mátyást is áthelyezték. Ennek ellenére folytatták az agitációs, felvilágosító munkát, harcoltak a bolsevikokról terjesztett félrevezető hírek ellen. Rákosi Mátyás később itteni tevékenységéről így emlékezett meg: „mindenben helyeseltem a bolsevikok politikáját és ebben a szellemben működtem a hadifoglyok között".[65] 1918 februárjában megszökött a táborból és kalandos utazás után Pétervárra érkezett. Útközben egyes városokban, mint például Nyizsnyij-Novdinszkban előadást tartott a magyar hadifoglyoknak a forradalmi Oroszországról. A vonaton együtt utazott a szibériai szovjet képviselőkkel, akik a Breszt-Litovszk-i béke megszavazására utaztak Pétervárra. Legtöbbjük a háború folytatása mellett volt, mivel nem ismerték eléggé a helyzetet. De mire Pétervárra értek, Rákosi elvtárs hatására, aki Dauriában is viszonylag jól értesült becsempészett orosz és külföldi lapokból az eseményekről — mindnyájan a béke mellé állottak. Rákosi elvtárs Pétervárott érintkezésbe lépett a magyar kommunistákkal és csatlakozott hozzájuk. 1918 májusában utazott haza Magyarországra, ahol folytatta forradalmi tevékenységét.

A táborokban folyó agitáció sokkal lassabban indult meg és haladt előre, mint a városokban dolgozó hadifoglyok között. Oka elsősorban az, hogy a táborbeliek el voltak vágva az orosz forradalmi tömegektől. Csak jóval lassabban, nem oly közvetlenül hatottak rájuk a forradalmi eszmék. Ehhez járult a tisztek és az általuk irányított altisztek „hazafias", a királynak tett eskure hivatkozó agitációja, valamint hadbírósággal, főbelövetéssel, vagyonelkobzással való fenyegetőzése. Tevékenységüknek már 1917 végén, decemberben, szervezett formát is adtak. Mindenfelé megalakultak az ún. „Segítő Bizottságok". Vezetői kivétel nélkül tisztek voltak, akik segítségnyújtás címén szervezték az ellenforradalmi agitációt, igyekeztek rábírni a foglyokat a szervezkedéstől való távolmaradásra, vagy kilépésre, ha már tagjai voltak a forradalmi szervezetnek. Így történt pl. Omszkban is, ahol 1917 decembertől 1918 májusáig működött ilyen bizottság. Ennek egyik vezetője a Honvédelmi Minisztériumnak küldött jelentésében nyíltan írt e szervezet céljáról: „Ekkor alakult meg a Segítő Bizottság, hogy a már feltörő szociális veszedelmet elnyomja."[66] A segítő angyal köntösébe öltözve törekedtek fékezni, megakasztani a hadifoglyok öntudatosodási folyamatát. Hamis híreket terjesztettek, beküldték embereiket a forradalmi szervezetekbe, hogy belülről

bomlasszák ezeket. Igyekeztek most is, és később is, megzavarni a gyűléseket, verekedéseket provokálni. Az Októberi Forradalom után ugrásszerűen megnőtt azoknak a száma, akik szembefordultak a tisztekkel. Mind élesebben és láthatóbban alakult ki a két szemben álló tábor: a proletár, dolgozó elemek és a reakciós tisztikar és csatlósai.

A hadifoglyok közötti forradalmi agitációt mindvégig akadályozta a jobboldali szociáldemokraták ellenagitációja, akik lépten-nyomon igyekeztek meggyőzni a foglyokat, hogy „mi idegenek vagyunk itt Oroszországban, semmi közünk az itteni eseményekhez." Bizonygatták, hogy a bolsevikok politikája semmiféleképpen sem alkalmazható a jóval fejlettebb, „demokratikusabb" Magyarországon. Demagóg követelésekkel léptek fel a szovjet hatóságokkal szemben, igyekeztek félrevezetni a hadifoglyokat. Az ellenük folyó harc fontos része volt a forradalmi agitációnak.

Az agitációt kezdeményező csoportok tevékenysége, a gyűlések és előadások megérlelték annak a szükségszerűségét, hogy az egyre növekvő számú forradalmár hadifoglyok szervezetileg is egyesüljenek. Ugyanakkor az egész országban, egymástól függetlenül működő forradalmi csoportok tevékenységének megsegítése, egységes elvi irányításának biztosítása a mozgalom központi szerveinek létrehozását sürgette.

A magyar munkásmozgalom régi harcosai közül a hadifoglyok forradalmi mozgalmában részt vett elvtársak összegyűjtésével a bolsevik párt jelentős segítséget adott a mozgalomnak. Kun Béla megérkezésével képzettebb, tapasztaltabb elvtárs került a pétervári mozgalom és a *Nemzetközi Szocialista* élére. Szoros kapcsolat alakult ki a szovjet kormány által a Központi Végrehajtó Bizottság mellett 1918. január 18-án létrehozott Összoroszországi Hadifogoly Irodával, melynek megteremtésében, elvi irányításában nagy szerepe volt Jakov Mihajlovics Szverdlovnak, a Tanácsok Végrehajtó Bizottsága elnökének.[67]

Mivel ekkor a legfőbb külső ellensége a szovjethatalomnak a nyugati határokon álló harcképes német és osztrák-magyar imperialista hadsereg volt, központi feladat továbbra is a békéért, a rabló-békefeltételek ellen folytatott harc maradt. Igen sokat jelentett e szempontból a központi hatalmak fronton levő katonái közötti agitáció. A forradalmi hadifoglyok és a Külügyi Népbiztosság agitációs osztálya képviselőinek 1918. január 22-i tanácskozása[68] — amelyen a magyar foglyokat Kun Béla képvisel-

te — megszabta a frontra küldendő agitátorok feladatait, a kiküldés feltételeit. Ettől az időtől kezdve rendszeressé vált az agitátorok kiküldése a volt hadifoglyok közül az Ukrajnában és Belorussziában tartózkodó német és osztrák-magyar egységekhez. A magyar agitátorok felhasználták e munkájukban a *Nemzetközi Szocialista* egyes példányait, és nagy számban terjesztették azokat a magyar katonák között. Az újság közölte a Breszt-Litovszk-i béketárgyalások anyagát, leleplezte a központi hatalmak imperialista törekvéseit, a béke kivívására szólította fel a magyar katonákat. A „Magyar munkások, védjétek meg a békét!" c. cikkében felhívta a magyar munkások, a magyar katonák figyelmét, hogy „a kiváltságos jogú osztályokat a népmozgalom kell, hogy tovább szorítsa a demokratikus béke útján . . ."[69]

Hasonló tartalmú felhívás jelent meg a *Pravda* 1918. január 4-i számában. Ebben az Oroszországban levő hadifogoly szociáldemokraták felszólították az osztrák-magyar monarchia és Németország dolgozóit, hogy a hátországban és a fronton is vegyék kezükbe az általános, annexió és hódítás nélküli béke ügyét.[70]

A *Nemzetközi Szocialista*, a röplapok és a felhívások egyre nagyobb számban jutottak el a frontra és a hátországba is. A magyar belügyi és hadügyi szervek már 1918 első hónapjaiban bizalmas rendeletek és jelentések egész sorában számolnak be a forradalmi sajtótermékek terjesztéséről, a hazatérő hadifoglyok forradalmi hangulatáról, követelik a terjesztés megakadályozását, a hazatérők ellenőrzését, elkülönítését.[71] De ezek az intézkedések nem tudták megakadályozni a forradalmi agitáció folytatását.

A *Nemzetközi Szocialista* nagy figyelmet fordított a monarchia hivatalos szerveinek a hadifoglyok érdekeivel ellentétes tevékenysége leleplezésére. Az újság közölte a hadifoglyok kicserélésével foglalkozó konferencia anyagát.[72] A központi hatalmak tiltakozása az orosz küldöttség által javasolt demokratizálás — a hadifogoly tisztek és a legénység helyzetének egyenlővé tétele ellen — nem maradhatott megfelelő hatás nélkül a legénységre.

Kiterjedt volt ebben az időben a pétervári szocialista hadifoglyok szervezeti tevékenysége is. Januárban indult meg az első küldöttértekezlet előkészítésének munkája. A *Nemzetközi Szocialista* január eleji számában a „Fogolykiküldöttek" c. cikkében utasításokat ad a küldöttek megválasztásának módjáról.[73] Sajnos, az értekezlet anyaga nem áll rendelkezésünkre.

Egyre szélesebbé vált a moszkvai szervezet tevékenysége is.

Erősödött kapcsolata a szovjet szervekkel és a többi hadifogoly-szervezetekkel. Egymást követték a foglyok megmozdulásai. 1917 utolsó napján (a régi naptár szerint) az Alekszejev kadetiskola lovardájában többezres, lelkes hangulatú gyűlés tett fogadalmat a forradalmi eszmék mellett. Január 9-én kétezer hadifogoly vonult fel Moszkvában és tüntetett a demokratikus békéért.[74] Ugyanezen a napon fontos határozatokat hoztak a hadifogoly szociáldemokrata-internacionalisták moszkvai bizottságának küldöttei, a szovjet, valamint a bolsevik pártszervek értekezletén. Egyhangúlag megállapították, hogy feltétlenül szükséges forradalmi hadifogoly-újságok alapítása Moszkvában, valamint ugyanott propagandaközpont szervezése Oroszország központi kormányzóságaiban élő hadifoglyok részére. A határozatok végrehajtásához a szovjet szervek minden segítséget megadtak.[75] Mindez a Moszkvában folyó munka lendületét mutatja. Még élénkebbé vált ez a munka Szamuely Tibor és mas elvtársak Moszkvába érkezésével. Szamuely már részt vett a januári megmozdulások, események szervezésében.

A pétervári és moszkvai központok szervezeti és káderekkel való megerősítése annál inkább szükségessé vált, mert ebben az időben, 1918 első hónapjaiban, egész Oroszország területén megindult a magyar és más nemzetiségű hadifoglyok mozgalmának szervezeti megformálása. A legtöbb helyen a magyar, német, osztrák, cseh stb. hadifoglyok szocialista forradalmi elemei együttes bizottságot, tanácsot, pártot stb. hoztak létre. Ezért ezek kezdettől fogva internacionalista jelleget viseltek. Ebben az értelemben is, már ekkor előnyösen különbözött a hadifoglyok forradalmi mozgalma a központi hatalmak hivatalos szociáldemokráciájától.

A moszkvai „Hadifoglyok szocialista szervezete" mellett a központi kormányzóságokban sorra alakultak a szervezetek. Így többek között létrejött a „Hadifoglyok nemzetközi bizottsága" Jaroszlavban, a „Hadifoglyok szocialista bizottsága" Tverben, a „Hadifogoly munkáskiküldöttek tanácsa" Szerpuhovban, Szarátovban a „Hadifoglyok szocialista szervezetét" Kellner Sándor vezette. Kívülük Kazany, Perm, Penza, Szamara, Orenburg, Tula, Orlov voltak még azok a nagyobb hadifogolyközpontok, ahol ebben az időben mind szélesebben kibontakozott a mozgalom.

1918 januárjában a szibériai városok közül Tomszkban erősödött meg legjobban a mozgalom, ahol január második felében megalakult a „Külföldi nemzetközi szocialista munkások és pa-

rasztok forradalmi egyesülete". E szervezet szabályzatát a városi pártszervezet segítségével dolgozták ki. Elsősorban a városban dolgozó foglyok választották meg üzemek és nemzetiségek szerint küldötteiket, bizalmiférfiaikat. Ezek közös vezetőséget, végrehajtó bizottságot választottak. Ezenkívül minden nemzetiség rendelkezett egy háromtagú vezetőséggel, amely a közös vezetőség irányításával dolgozott. Rövid idő alatt, a tisztek és altisztek ellenagitációja ellenére, a táborban is létrejött a városihoz hasonló szervezet, s képviselőket küldtek a városi szervezet vezetőségébe. A tábor vezetését és őrzését a városi szovjet hatóságok átadták a hadifoglyok szervezetének, illetve a megalakult vörösgárdának. A hadifoglyok szervezete megszüntette a tisztek szabad mozgását a városban és a legénységi táborban, átvette az érkező vöröskeresztes és egyéb adományokat, amelyeket addig a tisztek maguk között osztottak szét a legénység kárára. A tisztek reakciós tevékenysége és agitációja elleni harcra forradalmi bíróságot hoztak létre.[76]

A tomszki szervezet 1918 első hónapjaiban mint a legkifor-rottabb, mintát szolgáltatott a legtöbb szibériai szervezetnek. Sajnos, szabályzata nincs birtokunkban, így nem áll módunkban elemezni célkitűzéseit, a tagfelvétel feltételeit stb. Tudjuk azt, hogy a belépéshez nem kellettek ajánlások, de feltétel volt a forradalom elismerése, készség az Októberi Forradalom támogatására. A szervezet taglétszáma rövidesen elérte, sőt túlhaladta a kétezret.

Egyre nőtt az omszki mozgalom jelentősége is. Ebben a városban, a táborban és a város környékén 20 ezer hadifogoly élt. Minthogy Omszk vasúti csomópont volt, a hadifoglyok küszöbönálló hazaszállítása miatt még inkább szükségessé vált a forradalmi hadifoglyok mozgalmának megerősítése. Ligeti Károly, valamint a körülötte csoportosult elvtársak, a bolsevik párt városi bizottsága és a helyi szovjet szervek aktív támogatásával létrehozták az omszki magyar hadifoglyok nemzetközi szociáldemokrata pártját, és megválasztották annak ideiglenes vezetőségét. A szervezet, mint a magyar Szociáldemokrata Párt omszki szervezete indult meg. Ez az elnevezés természetesen mutatja, hogy a forradalmi hadifogoly-mozgalom vezetőinek egy része még hitt a magyar szociáldemokráciában.

Ebben az időben Szibéria más nagyobb városaiban is alakultak szervezetek.

1918 első hónapjaiban Irkutszkban létrejött a Külföldi Munkások Szociáldemokrata Szervezete.[77] Január első napjaiban Berezovkán megalakították a Nemzetközi Szociáldemokrata Hadifoglyok Szervező Tanácsát. A tanács e hó 7.-re a berezovkai színházba népgyűlést hívott össze.[78] A népgyűlés feladatul tűzte ki a nemzetközi szociáldemokrata hadifoglyok szervezését.

A hadifogoly internacionalisták szociáldemokrata szervezeteinek megalakulása országos jellegűvé vált. 1918 januárjában, majd február elején a magyar hadifoglyok forradalmi szervezkedése, agitációs munkája jelentős eredményeket ért el. Ez tükröződött a szervezetek megalakulásában (elsősorban a nagyobb városokban), a mozgalomban résztvevők számának növekedésében, a vezetők csoportja erősödésében, elsősorban Moszkvában és Pétervárott, s mindezek eredményeként a magyar (és más nyelvű) hadifoglyok forradalmi hangulatának erősödésében. Lenin az OSzD(b)MP Központi Bizottsága 1918. február 1-i ülésén a béketárgyalásokról folyó vitában a következőket mondta: „A béketárgyalások elhúzásával lehetővé tesszük a lövészárok-barátkozás folytatását, ha pedig megkötjük a békét, azonnal kicserélhetjük a hadifoglyokat s ezzel óriási tömegű olyan embert dobunk át Németországba, akik a gyakorlatban látták forradalmunkat, akik okultak belőle. s ezek könnyebben dolgozhatnak a forradalom élesztésén Németországban.[79] Lenin itt csak Németországot említi, de kijelentése még fokozottabb mértékben vonatkozott a németeknél jóval nagyobb számú magyar hadifoglyokra. A magyar foglyok öntudatosodásában, az Októberi Forradalom eszméinek tudatosításában pedig igen nagy része volt a magyar hadifoglyok megalakult forradalmi szervezeteinek. Lenin kijelentése ugyanakkor felhívta a bolsevikok és a hadifoglyok legkiválóbbjainak figyelmét a hadifoglyok közötti agitációs és propagandamunka jelentőségére, különös tekintettel a kuszöbönálló békekötésre, a hadifoglyok hazatérésére.

1918. február 10-én a német kormány, semmibe véve a fennálló fegyverszüneti egyezményt, hadseregével ismét megtámadta Szovjet-Oroszországot. Ez a támadás elodázta a békét, a hazatérést, és nagy felháborodást váltott ki a hadifoglyok között. Mindenféle tiltakozó gyűlések zajlottak le, amelyeken a német, osztrák és magyar hadifoglyok hitet tettek a szovjet kormány mellett.

Megerősödtek a szervezetek, újak alakultak, és a szovjetha-

talom védelmére vörösgárdista csapatok keletkeztek a hadifoglyok között is.

Pétervárott február 17-én és 20-án a több ezer hadifogoly részvételével megtartott gyűlések felszólalói — köztük a magyar hadifoglyok részéről Kun Béla — egyöntetűen kifejezték azt a mélységes felháborodást, amelyet a központi hatalmak támadása a hadifoglyok széles tömegében kiváltott.

A 17-i gyűlés határozatában örömmel üdvözölte Németország és Ausztria-Magyarország proletariátusának harcát a szovjet kormány által javasolt demokratikus békéért. A gyűlés felhívta a központi hatalmak katonáit, hogy „szabadítsák ki magukat Vilmos és Károly császárok tábornokainak és tisztjeinek és a kapitalizmus összes szolgáinak igája alól. Felhívjuk valamennyiüket a proletárok felszabadításáért való küzdelemre".[80]

A gyűlés résztvevői ünnepélyes ígéretet tettek, hogy hazatérésük után minden erejükkel segítik ezt a harcot.

A gyűlés határozatát a *Pravda*[81] és az *Izvesztyija*[82] is közölte. A *Pravda* szerkesztősége felszólította az összes újságok szerkesztőségeit a határozat szövegének közlésére, röplapokon való terjesztésére. A pétervári hadifoglyok határozatát gyűléseken országszerte megtárgyalták a hadifoglyok, és lelkesedéssel csatlakoztak hozzá.

A 20-i gyűlés, amelyen a pétervári szervezet képviselőin kívül a tveri szervezet képviselője is felszólalt, világosan állást foglalt a szovjet köztársaság mellett, és kifejezte a hadifoglyok készségét a forradalom ügyének, mint az egész világ proletariátusa ügyének megvédelmezésére, ha kell fegyverrel is.[83]

A központi hatalmak imperialista támadásának és a hadifoglyok erősödő forradalmiságának körülményei között alakították meg a Pétervárott tartózkodó hadifoglyok a február 17-i gyűlésen a Hadifoglyok Szociáldemokrata Forradalmi Központját. A központ feladatául tűzték ki az Oroszország-szerte megalakult hadifogoly szervezetek egyesítését az orosz proletariátus forradalma, valamint a német és osztrák-magyar proletárforradalom érdekében. A gyűlés megválasztotta a Forradalmi Központ tagjait, amelyben helyet foglalt minden nemzetiségű hadifogolycsoport képviselője.[84] A Forradalmi Központ nemzetiségek szerint titkárságokat alakított. A magyar titkárság[85] hozzálátott a magyar hadifoglyok forradalmi szerveinek egyesítéséhez. Ezzel létrejött a forradalmi magyar hadifogoly-mozgalom első össz-

oroszországi központja. A pétervári központ a német támadás miatt azonban nem sokáig állott fenn.

A *Nemzetközi Szocialista* energikusan leleplezte az imperialista támadást. Rámutatott arra, hogy részükről a háború nem a hazáért, hanem a nagytőkések, a földesurak rablócéljaiért folyik. Felszólította a magyar katonákat és hadifoglyokat, hogy csatlakozzanak az orosz forradalmi tömegek harcához, mivel „békét, kenyeret, földet, szabadságot csak egy adhat: a forradalom".[86]

Ezekben a napokban jelent meg először a magyar hadifoglyok forradalmi újságjában a forradalmi munkásosztálynak az a követelése, melynek elfogadása vagy elvetése választóvíz a proletariátus forradalmi és reformista irányzatai, szervezetei között: a proletariátus diktatúrája. A *Nemzetközi Szocialista* hasábjain a forradalmi magyar hadifoglyok világosan szembefordultak a képviselőválasztósdival, és félreérthetetlenül kijelentették, hogy „a mi proletárjaink megtanulták, hogy a kiuzsorázottak jogait csak az a mód biztosítja, melyet az oroszok megmutattak, hogy a proletároknak nem választójog kell ezután, hanem munkás- és paraszttanácsok kellenek, ezek uralma, a proletárok diktatúrája".[87] Ezzel a lépéssel a forradalmi magyar hadifoglyok még élesebben elhatárolódtak a szociáldemokráciától. Egyre inkább mutatkoztak a jelei annak, hogy a magyar hadifoglyok forradalmi mozgalma a forradalmi munkásmozgalom alapvető kérdéseiben a bolsevikok álláspontja felé halad.

A Népbiztosok Tanácsának fegyverbe szólító felhívására a szociáldemokrata magyar hadifoglyok forradalmi központja is a proletariátus hadseregébe hívott minden magyar hadifogoly munkást és parasztot. „Fegyverre! Veszélyben a szocialisták közös hazája!"[88] — zúgott végig a jelszó a magyar hadifoglyok között.

A felhívásra azonnali cselekedettel feleltek a magyar forradalmárok. Kun Béla és Pór Ernő vezetésével egy kis csapat indult a narvai frontra.[89] E kis csapat részvétele a narvai harcokban, melyek során megszületett a Vörös Hadsereg, mintegy szimbolizálja a Vörös Hadsereg internacionalista voltát, azt, hogy a világ proletariátusa a magáénak vallja az első proletárállam hadseregét.

A moszkvai katonai kerület hadifogoly szociáldemokrata internacionalista bizottsága február 21-i ülésén feladatul tűzte ki a hadifoglyok toborzását a Vörös Hadseregbe. A február 24-re

összehívott második küldött-gyűlés, amelyen már 29 ezer hadifogoly képviselői jöttek össze a kerületből, élesen szembeszállt a német támadással. A toborzási és szervezési munkára létrehozták a hadifogoly szociáldemokrata internacionalisták Forradalmi Bizottságát. Ezen a napon a több mint háromezer hadifogoly részvételével rendezett nagygyűlés is felháborodottan tiltakozott a német és osztrák-magyar imperialista támadás ellen. A résztvevők kifejezték készségüket, harcolni fegyverrel a kézben a rabló támadók ellen.[90] A Forradalmi Bizottság hozzáfogott a toborzáshoz. E munka eredményeként március végéig már néhány internacionalista vöröskatona osztag harcolt a fronton. Moszkvában még december végén, január elején megkezdődött a vörösgárdista osztag szervezése. Februárban a létszám elérte a négyszáz főt. Az egység nagy része magyarokból állott, de volt köztük lett, német, sőt kínai is.[91] Élére február végétől Wienermann Jenő bádogosmunkás, régi szakszervezeti tag került. A katonai egységek szervezésében aktív részt vett Szamuely Tibor.

A hadifogoly internacionalista vörösgárdista csapatok szervezése erősen fellendült az egész országban. Szamarában a hadifoglyok szervezete Kujbisev elvtárs támogatásával hozta létre a vörösgárdista csapatot. Szaratovban Kellner Sándor, Asztrahanyban Dömök József, Gavró Lajos, Szabó Sándor, a kazanyi katonai kerületben Varga Gyula szervezte az első csapatokat. Az említetteken kívül európai Oroszország számos más városában is megindult ebben az időben a hadifogoly vörösgárdista csapatok szervezése. A hadifoglyok gyűléseken, küldöttértekezleteken szólaltak fel a német támadás ellen, beszámoltak a szervezet eddig végzett munkájáról. Február 10-én a Jaroszlav város és kormányzóság területén levő hadifoglyok bizottsága hívott össze nagygyűlést, melyen beszámoltak eddigi eredményeikről. Igen kiterjedt munkát végzett a tveri szervezet, melynek februárban már 3000 tagja volt, és hatásosan tevékenykedett a szovjet szervek támogatásával a sztaricszki, a krasznihonszki, lihosztovolszki, kulicszki, trovrzsokszki és más járási hadifogoly szervezetekben.[92]

A Szibériában levő magyar hadifoglyok szintén tiltakoztak a központi hatalmak rabló békeajánlata és az új hadjárat ellen.

Az omszki magyar hadifoglyok 1918. február 10-én megjelenő *Forradalom* c. újságjának első számában az Omszki Munkás- és Katonatanácshoz intézett kiáltványában kijelentették, hogy

készek csatlakozni a forradalmi orosz népnek a szocializmusért, a népek szabadságáért vívott harcához, készek megvédeni a forradalmat minden ellenséggel szemben.[93] A magyar munkásokhoz és parasztokhoz intézett felhívás tartalmazza az omszki szervezet és az újság céljait, tiltakozik a rabló, imperialista háború felújítása ellen. A magyar hadifoglyok nevében a magyar uralkodó osztályokhoz intézik a következő szavakat: „Mi békét követelünk innen... Nekünk ne raboljatok egyetlen darab földet sem idegen népektől, van otthon elég Magyarországon — jó lesz az nekünk, elvesszük tőletek."[94] Az eddig szembeállított magyar, román, szerb és szlovák dolgozók együtt fognak fellépni közös elnyomóik ellen, és e harcukat összekapcsolják az orosz proletariátus harcával. „Tudjátok meg magyar rabló urak, — írta az újság, — hogy az orosz forradalom, mint a dolgozó népek fölszabadításának forradalma, egyúttal a mi forradalmunk is, magyar dolgozóké, s nem engedjük azt a ti bitangságotok áldozatává lenni."[95]

Az omszki, február 14-i nemzetközi gyűlésen másfélezer hadifogoly egységesen, lelkes forradalmi hangulatban tett hitet az Októberi Forradalom mellett.[96] A magyar hadifoglyok forradalmi bizottságának fegyverbe szólító felhívására több száz hadifogoly lépett be a Vörös Gárda soraiba.

A *Forradalom*, az első szibériai magyar nyelvű újság további számaiban is állandóan harcolt a magyar hadifoglyok mozgósításáért, az intervenciósok, a belső ellenforradalmárok ellen. Rendszeresen leleplezte a magyar uralkodó osztályok reakciós mesterkedéseit, rabló terveit. Nevelte, előkészítette a hadifogságban levő magyar munkásokat és parasztokat az elkövetkező magyar forradalomra. A háborúról, a szocializmusról, az orosz februári és októberi forradalomról szóló elméleti cikkeikben mindig két cél vezette az újság szerkesztőit: támogatni az orosz proletariátus már győztes forradalmát, ugyanakkor nevelni a jövendő magyar forradalom harcosait. A Ligeti Károly szerkesztette újság — amelybe gyakran írt cikket az Omszkba vezényelt Rabinovics József —, betöltötte a kollektív organizátor szerepét is. Segítette, tájékoztatta a nyugat-szibériai városokban megalakuló hadifogoly szervezeteket. Az omszki szervezet agitátorok kiküldésével támogatta Marionovka, Troick, Insár, Issitkul, Tatárkin és más városokban a szervezetek létrehozását. Ezek az omszki példa nyomán mindenütt az internacionalizmus szellemében épültek fel.

A német támadás hírére Szibéria más városaiban is sorra alakultak a vörösgárdista csapatok. Tomszkban háromszáz emberből álló vörösgárda alakult, és részt vett a helyi ellenforradalmi megmozdulások leverésében. Nyizsnij-Udinszk, Berezovka és más városok hadifogoly szervezetei is megkezdték a vörösgárdista hadifogoly-csapatok szervezését.

Végeredményben a központi hatalmak imperialista támadása a hadifoglyok és köztük a magyar hadifoglyok szervezeteinek további megerősödését váltotta ki. Sok hadifogoly belépett az internacionalista vörösgárdista csapatokba.

A támadás következtében még inkább megértették a magyar hadifoglyok saját imperialista kormányaik, uralkodó osztályaik megdöntésének, saját forradalmuk megvívásának szükségességét. A hadifogoly szervezetek előtt egyre világosabbá váltak a nevelés, a szervezés, a fegyveres harc feladatai. A feladatok kitűzésében és a megoldás módjának megtalálásában mind nagyobb segítséget nyújtott a bolsevik párt. A mozgalom vezetői ekkor már a bolsevik párt tagjai voltak és egyre többet merítettek a lenini tanítások utatmutató eszméiből. Gyakran nyújtott közvetlen támogatást J. M. Szverdlov. 1918 februárjában az ő kezdeményezésére hívták össze a külföldi szocialista forradalmárok — volt hadifoglyok értekezletét. Magyar részről az értekezleten részt vettek többek között Kun Béla, Jancsik Ferenc, Szamuely Tibor, Pór Ernő, Varga Gyula, Mészáros Gábor, Kellerbauer, Paksi és más elvtársak. Az értekezlet magyar résztvevői felhívással fordultak az Oroszországban élő minden külföldi munkáshoz és szegényparaszthoz, rámutattak arra, hogy a jelenlegi helyzet nemcsak az orosz proletariátustól követel óriási erőfeszítést, hanem az Oroszországban élő minden külföldi proletártól is. Világosan, a történelmi körülményeknek, a bolsevik párt tanításának megfelelően, tűzték ki a külföldi proletárok és szegényparasztok célját és e cél elérésének eszközét: „A mi célunk a proletárok és parasztok fegyveres felkelésével — az államhatalom kézbevétele”[97], írták a felhívásban.

A *Nemzetközi Szocialista* már e felhívás szellemében ír a hadifoglyok szervezkedésének céljáról. Az újság rámutat, hogy a munkások és parasztok felszabadítása csakúgy, mint a becsületes és tartós béke, nem lehetséges másként mint forradalom útján, az elnyomó és kizsákmányoló osztályok hatalmának megdöntése útján. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy a

burzsoázia minden eszközzel és elsősorban fegyveres erővel fogja védeni hatalmát. Ezért „elő kell készíteni minden hadifoglyot arra, hogy az államhatalmat, mely elnyomatásukat szolgálja, minden katonai erőszakkal szemben is, a fegyver alatt levő munkás- és paraszttömegek forradalmasításával kezükbe vegyék".[98]

Az Októberi Forradalom óta eltelt néhány hónap alatt a mozgalom és a szervezeti építés egyre nagyobb méreteket, egyre kialakultabb, forradalmibb jelleget öltött. A bolsevik párt VIII. kongresszusára készült jelentés a következőképpen jellemzi ezt az időszakot: „Az első időkben a hadifoglyok mozgalma csak egyszerűen forradalmi mozgalom volt, most viszont, a mozgalom élén állók hatására — a mozgalom vezetői ekkor már az Oroszországi Kommunista Párt soraiba tartoztak — tisztán bolsevik jelleget ölt."[99] Nem arról van szó természetesen, hogy a mozgalom teljesen bolsevikká vált. A mozgalom vezetői is nagyon messze álltak még attól, hogy a bolsevik párt leninti tanításait teljesen elsajátítsák. De a szervezetek vezetői által mutatott út, a szervezetek tevékenységének iránya, a feladat, melyet maguk elé tűztek, bolsevik jellegű — a példakép, amelyet maguk elé állítottak, a leninti bolsevik párt volt. A további fejlődés bolsevik irányzatát legelsősorban éppen az biztosította, hogy a bolsevik párt szervezetei, vezetői állandó, közvetlen elvi és gyakorlati segítséget, támogatást nyújtottak.

A mozgalom, a szervezetek fejlődése ekkor már az ország minden részében szétszórtan, igen jelentős méreteket öltött. Sok ezer magyar hadifogoly volt tagja a több száz forradalmi szervezetnek. Ezek központi, egységes szervezeti és elvi irányítása, nevelése, nagyobb feladatok együttes megoldása — mindez napirendre tűzte a központi pártirányítás megteremtésének szükségességét.

A központi irányítószerv megteremtését illetően különböző irányzatok alakultak ki. A hadifoglyok egy része csak általános tömegszervezetet, érdekvédelmi szervezetet akart, másik része külön hadifogoly szociáldemokrata párt alakításáról beszélt, de mind a két csoport elsősorban a szociáldemokrata párttal szakítani nem akarókból állott. Velük szemben a kommunista forradalmi csoport, „a hadifogoly tömegszervezeteket mint a kommunizmus iskoláját, és az internacionalista csapatok gyűjtőhelyét tekintette és elő akarta készíteni a szociáldemokráciától független, önálló kommunista pártok kádereit".[100] A tömegszervezetek

vezetésére bolsevik típusú központi pártszervezetek megszervezését kívánták. Megindult a harc az irányzatok között.

A Breszt-Litovszk-i békeszerződés értelmében mindkét fél hadifoglyai visszatérhettek hazájukba. Ez újra elsőrangú feladatként állította a magyar hadifoglyok forradalmi szervezetei elé a hazatérők közötti széleskörű forradalmi agitációt. A monarchia kormánya, félve a hadifoglyok forradalmi hangulatától, igyekezett nem túlságosan sürgetni a hadifogoly legénység hazatérését, szabotálta hazaszállításukat, az egyenként szökő foglyokat pedig fegyverrel kergették vissza. Ez erős agitációs fegyvert juttatott a forradalmár hadifoglyok kezébe a monarchia kormánya ellen.

A központi hatalmak igyekeztek nehézséget gördíteni a forradalmi eszmék terjesztése elé. A békeegyezményben ugyanis kikötötték, hogy „a megegyező felek tartózkodni fognak minden agitációtól és propagandától, mely a másik ellen irányul".[101] A központi hatalmak erre hivatkozva követelték a hadifoglyok közötti agitáció megszüntetését. A szovjet kormány ekkor utasítást adott a hivatalos szovjet szervek által eddig végzett agitáció megszüntetésére. Így a magyar kormány követelésére megszűnt a *Nemzetközi Szocialista* is, amely eddig mint a Munkás- és Katonaküldöttek Tanácsa Nemzetközi Osztályának kiadványa jelent meg.

A hadifoglyok meggyőződéses forradalmi elemei viszont folytatni kívánták tevékenységüket, és kérték a szovjet kormányt, hogy biztosítsa ezt részükre. A szovjethatalom, mint forradalmi kormány, természetesen nem tilthatta meg, hogy meggyőződésüket szabadon hirdethessék. Ez ellentmondott volna a szovjethatalom egész jellegének.

A forradalmi hadifoglyok már február 21-én Pétervárott tartott értekezletükön kérték a proletár hadifoglyoknak az orosz állampolgárokkal való egyenjogúsítását az Orosz Köztársaság keretei között. A szovjetek központi Végrehajtó Bizottságának katonai osztálya ezzel a kérelemmel egyetértett és jóváhagyás végett a Végrehajtó Bizottság elnökségéhez terjesztette be.[102] Így lehetővé vált, hogy a hadifogoly forradalmárok szabadon terjesszék és propagálják meggyőződésüket.

A forradalmi hadifogoly szervezetek alakulása, erősödése tovább folytatódott. Penzában megalakult a Hadifoglyok Szociáldemokrata Pártja.[103] Különösen nagy jelentőségre tettek szert, és erősen fejlődtek azokban a városokban levő hadifogoly szerveze-

tek, melyek a hadifoglyok hazautazásának útjába estek. Így a moszkvain és a petrográdin kívül elsősorban a szamarai, az orenburgi, az omszki stb.

A béke megkötése után nagy hadifogoly tömegek tódultak nyugat felé, meg sem várva a szervezett kicserélést. Ez egyrészt veszélyeztette a kicserélés biztosítását, másrészt torlódást okozott a vasutakon, és éhínséget azokon a helyeken, ahová különösen nagy tömegekben vonultak a foglyok. A fent említett szervezetek nagy segítséget nyújtottak a szervezetlen emberáradat megállításában, a reakciós tisztek kiválasztásában és visszairányításában.

Jelentősen megerősödött a szamarai nemzetközi szociáldemokrata hadifoglyok magyar csoportja. Több száz főből álló vörösgárdista internacionalista csapatot alakítottak. Márciusban már nagyrészt volt hadifoglyokból állott az „Első Szamarai Kommunár Csapat" is, amely 1917 decemberében még elsősorban orosz elvtársakból alakult. Március 19-én megjelent a csoport lapja, az *Ébredés*. Szerkesztője Bajor Béla, egyik főmunkatársa Iványi János volt, akik egyúttal a csoport vezetői közé tartoztak. A szervezet a kormányzóság területén levő táborokba agitátorokat küldött, akik több száz újságpéldánnyal felszerelve utaztak el, és törekedtek mindenütt létrehozni a szervezeteket. Előadásokat, gyűléseket szerveztek az Októberi Forradalomról, a megvívandó magyar proletárforradalom szükségességéről és elkerülhetetlenségéről. Ismertették a helyzetet, amely odahaza várta őket. A hazakészülők közül sokan az agitáció hatására beléptek a szervezetbe, a Vörös Gárdába. Legtöbbjük tovább utazott, de forradalmi gondolatokat és tettvágyat vittek magukkal haza.

Az omszki szervezet, mely felvette a Nemzetközi Szociáldemokrata Munkáspárt nevet, egyre nagyobb figyelmet fordított az elméleti kérdések ismertetésére. Ligeti Károly magyarra fordította Marx és Engels *Kommunista Kiáltvány*át, és folytatólagosan közölte a *Forradalom*ban. Sikeresen folyt a nemzetközi csapatok szervezése is. Március 19-én Omszkból ötszáz magyar és román hadifogoly utazott Távol-Keletre, Szemjonov ellenforradalmi bandái ellen.[104]

Tomszkban a március 3-án tartott gyűlésen háromezer hadifogoly vett részt. Meghallgatták a szervezet eddigi tevékenységéről szóló beszámolót, s megválasztották a hadifoglyok városi tanácsát.[105] Március végére előkészítették a *Népszava* c. magyar

nyelvű lap megjelenését. Ekkorra már Acsinszkban is megalakult a forradalmi hadifoglyok szervezete.

Március elején Nyugat-Szibéria legtöbb nagy városában, ahol hadifoglyok éltek, létezett és élénk tevékenységet fejtett ki a hadifoglyok forradalmi szervezete.

Az 1918. március 10-én Kanszk városában összehívott értekezleten, amelyen Nyugat-Szibéria internacionalista hadifoglyainak képviselői gyúltek össze, a küldöttek megtárgyalták a szervezetek helyzetét, kicserélték tapasztalataikat, és határozatot hoztak arról, hogy az összes szervezeteket a tomszki mintájára szervezik meg. A tomszki szervezetet ideiglenes központnak ismerték el. A kuldöttek, felhasználva a konferencia határozatát, segíthették létrehozni a szervezeteket azokban a városokban is, ahol még nem alakult meg. Március 19-én az ő részvételükkel alapították meg Krasznojarszk hadifoglyainak Nemzetközi Szociáldemokrata Munkáspártját.[106]

A hadifoglyok forradalmi szervezeteinek további erősödése egyre követelőbben sürgette a hadifogoly kommunisták szervezetének megteremtését. A bolsevik párt 1918 március elején lezajlott VII. kongresszusa határozatot hozott a párt nevének, programjának megváltoztatásáról, és újabb támpontot adott a magyar kommunista hadifoglyoknak a megalakítandó szervezet szükségességére és jellegére vonatkozóan. Lenin a kongresszuson mondott előadói beszédében rámutatott arra, hogy a pártnak kötelessége „... a lehető leghatározottabban, legélesebben, legvilágosabban, legfélreérthetetlenebb módon kijelenteni, hogy megszakítja kapcsolatát ... a régi hivatalos szocializmussal, és e cél elérésére a párt nevének megváltoztatása lesz a legalkalmasabb eszköz."[107] Ez útmutatást adott a magyar forradalmár hadifoglyoknak is. Ebben az irányban indultak meg az előkészületek. Az előzetes tárgyalások eredményeként, melyben részt vett J. M. Szverdlov elvtárs, az OK(b)P akkori titkára, kialakult a létrehozandó szervezet formája. Kun Béla elvtárs „A hadifoglyok közötti agitáció új útjai" c. cikkében (*Pravda* 1918. március 14.) fejtette ki, hogy a hadifoglyok közötti agitációt az OK(b)P nemzetiségek szerint megalakítandó csoportjai fogják folytatni.

A kommunista csoportok létrehozásában lépést jelentett előre a Németország, Ausztria, Magyarország, Lengyelország, Csehország és más országok internacionalista szociáldemokratáinak március 14-én, Moszkvában megtartott konferenciája. Az

összehívást a Moszkva területi hadifoglyok bizottsága által szervezett előkészítő- és csoportértekezletek egész sora előzte meg.

A konferencia napirendjére a következő kérdések kerültek: 1. Nemzetközi Kommunista Párt szervezése; 2. Szervező, szerkesztői-kiadói, agitációs és propaganda bizottságok választása; 3. Az emigránsok és foglyok összoroszországi kongresszusának összehívása.

A konferencia jelentőségét mutatja, hogy azon Lenin is megjelent és beszédet intézett a külföldi internacionalistákhoz.[108]

Az első pont tárgyalásánál a résztvevők kicserélték véleményeiket az elvi és szervezeti kérdésekben. Határozatot nem hoztak, illetve a megoldást elhalasztották a kongresszus összehívásáig.

A konferencia három bizottságot választott: *a)* szerkesztőikiadói, *b)* agitációs és propaganda, és végül *c)* a foglyok és politikai emigránsok összoroszországi kongresszusának összehívását előkészítő bizottságot.[109]

A konferencia munkájából legjelentősebb természetesen az első kérdéssel kapcsolatos véleménycsere. A tanácskozás része volt a III., Kommunista Internacionálé megalakítása előkészítő munkálatainak. A konferenciának erre a jelentőségére céloz az *Izvesztyija* cikke is: „... az Internacionálé nem halt meg és nem hal meg. Azoknak a soraiból, akik mint ellenségek állottak egymással szemben, kiemelkednek az egy célért, az egyféle törekvésekért küzdő harcosok és egy szövetségbe tömörülnek, mely nem ismeri a nemzetiségi akadályokat és megkülönböztetéseket".[110]

A konferencia további támogatást adott ugyanakkor a kommunista nemzeti csoportok megalakulásának is, mivel ismét hangsúlyozta, most már nemzetközi méretekben is, a hivatalos szociáldemokráciától való elkülönülés szükségességét.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme óta a magyar hadifoglyok forradalmi mozgalma nagy eredményeket ért el. A kezdeményező csoportokból olyan szervezetek jöttek létre, amelyeknek taglétszáma sok helyen több száz, néhány helyen pedig a néhány ezret is elérte (Moszkva, Tver, Szamara, Omszk, Tomszk stb.). Egyre kialakultabb lett a szervezeti élet. Rendszeresen tartottak taggyűléseket, vezetőségi beszámolókat, elméleti és politikai előadásokat. A képzettebb tagok jelentős agitációs munkát végeztek Több szervezet hetenként adott ki harcos, forradalmi és

hozzátehetjük, igen népszerűvé vált újságot. A szervezetek tagjai tagsági jegyeket kaptak, tagdíjat fizettek és igen szoros kapcsolatot alakítottak ki a bolsevik párt helyi szervezeteivel, s ez jelentékenyen elősegítette munkájukat.

Megnőtt azoknak a száma, akik tettekkel, fegyverrel is az orosz proletariátus, a bolsevik párt mellé állottak. Sok helyen alakultak újabb internacionalista csapatok.

A szervezetek élén állók ekkor már a bolsevik párt tagjai voltak. Hatásukra a szervezetek tevékenysége, agitációja, politikájuk irányvonala mindinkább közeledett a bolsevik párt irányvonalához, mind több magyar hadifogoly forradalmár értette vagy érezte meg a bolsevikok jelszavainak igazságát.

Ezekre az eredményekre támaszkodva kerülhetett napirendre a magyar hadifoglyok kommunista szervezetének megalakítása.

1918 márciusára a magyar hadifoglyok forradalmi mozgalmából az Orosz Kommunista Párt segítségével, az Októberi Forradalom győzelméért folytatott harcok, a magyar hadifoglyok, munkások és parasztok forradalmasításáért végzett munka során kiemelkedtek a mozgalomnak azok a vezetői, akik képesek voltak létrehozni e mozgalom élcsapatát, kommunista szervezetét. A különböző nemzetiségű hadifoglyok között először a legerősebb és legszervezettebb mozgalomra támaszkodó magyar kommunista csoport megalakításának előkészületei fejeződtek be. *1918. március 24-én* J. M. Szverdlovval, az OK(b)P titkárával egyetértésben a magyar kommunisták kis csoportja megalakította az *Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt Központi Bizottsága mellett működő magyar csoportot.*

Az alakuló gyűlés jegyzőkönyve a következőképpen rögzíti a megalakulás tényét: „A központi államok és a cári Oroszország között kezdett imperialista háborúnak nemcsak a szabad orosz, de az egész világ elnyomott proletariátusát is sújtó befejezése fontos feladatokat ró különösen a jelenleg Oroszországban élő külföldi proletárokra és szegényparasztokra. Az egész világ proletariátusának csak egy célja lehet most: rögtöni szociális forradalom propagálása és előkészítése. Ennek tudatában megalkotják a habár most még számra nézve kicsiny, de annál forradalmibb magyar csoportot az Oroszországi Kommunisták (bolsevikok) Pártjában."[111]

A csoportot négy-öt elvtárs alapította meg. Kun Bélát választották a csoport elnökévé, Pór Ernőt, aki 1905-től vett részt a

magyar munkásmozgalomban, titkárává. Szamuely Tibor a katonai szervezési ügyek komisszárja lett.

A csoport jelentést[112] küldött megalakulásáról az OK(b)P Központi Bizottságához, Leninhez — aki igen nagy érdeklődést tanúsított a csoport létrejötte iránt — és kérte a csoport felvételét az Orosz Kommunista Pártba. A jelentés az első magyar kommunista szervezet megalakításának, elvi állásfoglalásának, elméleti és gyakorlati tevékenysége irányának fontos dokumentuma, tükrözi a magyar munkásmozgalom történetének e kiemelkedő eseményeit.

A csoport a maga elméleti és gyakorlati tevékenységében elfogadta az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt Lenin által kidolgozott elvi alapjait. Elfogadta a pártnak a VII. kongresszuson módosított programját, mint általános elvi útmutatást. A magyar munkásmozgalomban új forradalmi erő jelent meg, amely a magyar szociáldemokráciával szemben síkraszállt az orosz kommunistáknak, Leninnek az imperializmusról, a proletárforradalomról, a proletárdiktatúráról, a szovjethatalomról szóló alapvető tanításai mellett, felismerve ezek általános, Magyarországra is érvényes jelentőségét.

A csoport feladatául tűzte ki a lenini pártról szóló tanítás szellemében otthon, Magyarországon is, az önálló, a szociáldemokrata párttól különálló, kommunista szervezetek létrehozását. Ugyanakkor szükségesnek tartotta a proletárelemeket képviselő szociáldemokrata balszárnnyal a kapcsolat kiépítését.

A csoport bejelentette, hogy a kommunista eszmék terjesztésére, a proletárforradalom kádereinek előkészítésére *Szociális Forradalom* címmel politikai és tudományos lapot indít, és agitátorképző tanfolyamot szervez. Ezzel megteremtette az Októberi Forradalom alapvető eszméi széles tömegeket átfogó magyar nyelvű terjesztésének, a leninizmus magyar agitátorai és propagandistái rendszeres képzésének előfeltételeit.

Az OK(b)P magyar csoportjának megalakítása nagy jelentőségű volt a magyar munkásmozgalom számára. Létrehozásánál a magyar munkásmozgalomban ismét feltörtek azok a szervezett forradalmi erők, amelyek csatlakoztak a nemzetközi munkásmozgalom legforradalmibb szervezetéhez, szakítottak a reformista, megalkuvó, munkásáruló szociáldemokrata politikával, feladatul tűzték ki a proletariátus és más dolgozó tömegek forradalmi nevelését, a győztes forradalom véghezviteléhez való előkészítését.

Rövid idő elteltével ez a csoport vált a Kommunisták Magyarországi Pártjának egyik (hozzátehetjük — legfontosabb) életre szólító és éltető erejévé.

Az OK(b)P magyar csoportjának megalakítása jelentős volt a nemzetközi munkásmozgalom szempontjából is. Megszervezése és tevékenysége segítette a Szovjet-Oroszországban levő más nemzetiségű hadifoglyok kommunista csoportjainak megteremtését, munkáját. és hozzájárult a III., Kommunista Internacionálé létrehozásához.

III.

Az OK(b)P magyar csoportjának megalakítása az oroszországi magyar hadifoglyok forradalmi mozgalmának új szakaszát nyitotta meg. A csoport egész tevékenységét a szovjethatalom védelméért, a Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakításáért, a magyar proletár hadifoglyok forradalmi előkészítéséért folytatott harc jellemezte.

A kicsiny, néhány kommunistából álló csoport gyorsan nőtt. Egy hónap múlva már tagja volt az Orosz Kommunista Párt valamennyi aktív, propaganda- és agitációs munkát végző magyar tagja. A moszkvai központi csoportba rövid idő alatt kilencvenen léptek be. Megindult vidéken is a magyar csoport pártsejtjeinek szervezése. Néhány hónapon belül minden nagyobb városban a városi, illetve kormányzósági pártbizottság mellett megalakult a magyar csoport. A moszkvai csoport által kiküldött agitátorok Asztrahanyban, Kurszkban, Orelben, Permben, Szamarában, Szarátovban, Szimbirszkben, Tambovban, Voronyezsben. Rjazanyban, Szerpuhovban, Caricinben, Tverben, Kazanyban, Nyizsnij-Novgorodban szervezték meg a pártsejteket. Később az internacionalista katonai egységekben is megalakultak a pártsejtek. A vidéki sejtek 1918 őszén mintegy 150—170 kommunistát fogtak össze.[113] Ennél természetesen sokkal több azoknak a hadifoglyoknak, vörösgárdistáknak a száma, akik tagjai voltak a bolsevik pártnak, de nem a magyar csoport tagjaként tartották nyilván őket.

A csoportok az OK(b)P Központi Bizottsága, illetve vidéken a városi és területi pártbizottságok vezetésével, támogatásával dolgoztak a magyar párttagok és a magyar hadifoglyok között.

Tevékenységükről rendszeres havi beszámolót küldtek az OK(b)P Központi Bizottságának. A csoport tagjait ugyanazok a jogok illették, ugyanazok voltak a kötelességeik, mint a bolsevik párt tagjainak. A pártfegyelem reájuk is vonatkozott. Fő pártmunkájuk a magyarok között végzett szervező, agitációs és propagandamunka, magyar nyelvű újságok, röplapok és füzetek kiadása, agitátorok képzése és kiküldése, a hadifogoly tömegszervezetekben végzett felvilágosító és szervező munka, s magyar hadifoglyokból internacionalista csapatok szervezése volt.

A csoport magyar nyelvű központi lapjának első száma 1918. április 3-án jelent meg Moszkvában — *Szociális Forradalom* címmel. Szerkesztői Kun Béla, Szamuely Tibor, és később Vántus Károly voltak.

Az első szám programadó vezércikke tömören összefoglalja a csoport és az újság feladatait, célját.

A forradalmi marxizmus szellemében megalkuvás nélküli harcot követel a fennálló, a dolgozók elnyomásán és kizsákmányolásán alapuló tőkés társadalmi rend ellen. Nem szociáldemokrata értelemben, nem az osztálybéke politikájának leplezésére — de „a tőkés termelésen alapuló társadalmi rendszer elpusztításáért".[114] A kommunisták szilárdan az osztályharc alapján állanak. Az újság egyik fő feladata ennek az eszmének terjesztése, megértetése.

A magyar kommunisták másik feladata az osztálybéke hívei, a munkásosztály árulói, a tőkés rendszer munkásosztályon belül tevékenykedő védelmezői elleni küzdelem. Az adott történelmi körülmények között helyes és szükséges célkitűzés volt „a hivatalos szociáldemokrata pártokkal szembeni"[115] kíméletlen harc. A szociáldemokráciának a világháború előtt és alatt elkövetett árulásának leleplezése múlhatatlan feltétele volt a munkásosztály megnyerésének, enélkül lehetetlen lett volna a magyar kommunisták célkitűzéseinek végrehajtása, nevezetesen az államhatalom elfoglalása, a szocialista (vagy ahogyan akkor írták: szociális) forradalom kivívása. Az utóbbi célok elérését nem valami bizonytalan, távoli jövő feladataként jelölték meg, mint azt a szociáldemokraták (köztük a magyarok is) tették, hanem haladéktalan, a közeli jövőben megvalósítható célként. Eszközként „a proletárok és parasztok fegyveres fölkelését"-t[116] jelölték meg, mint legalkalmasabbat az akkori történelmi viszonyok között a tőkés államhatalom megdöntésére és a dolgozók államhatalmának megteremté-

sére. A magyar kommunisták helyesen látták, hogy a forradalmat a proletariátus csak a dolgozó parasztsággal együtt hajthatja végre. A magyar szociáldemokráciával ellentétben nem tekintették tehát a parasztságot reakciós, a munkásosztállyal szembenálló tömegnek. Ellenkezőleg, a volt hadifogoly magyar kommunisták a hadifoglyok nagy többségét kitevő parasztszármazásúak közötti agitációt egyik legfontosabb feladatuknak ismerték el (mint ahogyan az otthoni parasztság közöttit is).

A magyar csoport és újságja, a *Szociális Forradalom* arra törekedett, hogy tevékenységét a leninizmus szelleme hassa át, hogy az orosz kommunistáknak, Leninnek tanításait minél alaposabban elsajátítsák, és terjesszék a magyar proletariátus, a magyar dolgozó nép között.

A *Szociális Forradalom* a lenini eszmék terjesztésének egyik leghathatósabb eszközévé vált. Méltán nevezhetjük az első magyar nyelvű kommunista újságnak. E központi lap a Szovjet-Oroszország-szerte szétszórt magyar kommunista sejtekben és forradalmi szervezetekben betöltötte a kollektív propagandista, agitátor és szervező szerepét. Az újság hasábjairól ismerték meg a magyar kommunisták s a hadifoglyok az elméleti kérdéseket, ugyanakkor mozgósított egyes feladatok megoldására, ismertette a politikai helyzetet, útmutatást adott szervezeti és szervezési kérdésekben.

Ebben az időben a hadifogolymozgalmat még nem irányította átfogó, egységes, szerv. Kommunista csoportot még csak magyarok alakítottak, azt sem egészen egy hónapja. A hadifogolyszervezetek központi újságjaikat csak ebben az időben kezdték kiadni és lassan, késve jutottak el a hadifoglyokhoz. A mozgalom pedig a hatalmas ország területén szétszórtan élt, egységes politikai és szervezeti irányítás nélkül, sok helyen egészen magára maradva, sok nehézséggel küszködve. Ezért az országban levő összes forradalmi hadifogoly szervezetek képviselőinek kongresszusa hatalmas jelentőségű volt az egységes feladatok kitűzését, az egységes irányítás megteremtését illetően.

A kongresszus összehívására, mint fentebb említettük, a különböző nemzetiségű külföldi internacionalista szocialisták, volt hadifoglyok 1918. március 14-i konferenciája bizottságot hozott létre. A közvetlen szervezéssel a Moszkva területi hadifoglyok Forradalmi Bizottságát bízták meg. Az OK(b)P magyar csoportja, Kun, Szamuely, Pór és más elvtársak igen aktív, irányító szere-

pet töltöttek be az előkészítés során, és a kongresszus munkájában.

1918 március végén, április elején valamennyi újságban értesítés jelent meg, amely tudatta, hogy április 14-re összehívták a szovjethatalom alapján álló hadifogoly szervezetek képviselőit.[117] Az értesítés hatására nagyarányú előkészítő munka indult meg a hadifogoly szervezetekben. A sajtóban és gyűléseken a küszöbönálló kongresszusról beszéltek. A gyűléseken megválasztották a küldötteket, utasításokkal látták el őket. Az omszki *Forradalom* a kongresszus összehívásáról szólva rámutat arra, hogy a hadifoglyok több jogot kaptak az „ellenség" földjén, mint vérükkel áztatott szülőföldjükön. A magyar uralkodó osztályok még elnyomják az otthonlevő proletariátust, jegyezte meg az újság, de csak addig, amíg „hazatérnek a forradalmat átélt, szabadsághoz és joghoz szokott milliók . . .", és magukkal ragadják „a szuronyok fegyelme alatt nyögő milliókat", és „valamennyi elnyomott számadást kér az évezredes szenvedésekért".[118]

A magyar kommunisták csoportja nagy munkát fejtett ki, hogy egyes kérdéseket már előzetesen elvi szempontból tisztázzon. Április 9-én Moszkvában, a Szakszervezetek Házában az orosz, cseh és román elvtársak részvételével gyűlést tartott a Moszkvában tartózkodó forradalmi magyar hadifoglyok részére. A gyűlés alapvető témája a szociáldemokrácia áruló politikája és a bolsevikok valóban marxista politikája közötti különbség volt. Rámutattak, hogy a bolsevikok Marx és Engels eszméinek továbbvivői, akik fegyveres felkeléssel meg is valósították a dolgozók felszabadítását. A gyűlés résztvevői a kommunista csoport javaslatára állást foglaltak amellett, hogy a munkásosztálynak, a parasztsággal szövetségben Magyarországon is meg kell valósítania a proletariátus diktatúráját.[119] Ilyen módon a magyar kommunista csoport nagymértékben hozzájárult a kongresszus elvi előkészítéséhez.

Április közepén kezdtek gyülekezni a küldöttek és 1918. április 13-ára már 250 megérkezett. A küldöttek előzetes értekezleteket tartottak, ahol megállapították a kongresszus napirendjét és ügyrendjét, megválasztották a különböző bizottságokat és kijelölték a napirend előadóit.

Április 14-én a *Pravda* üdvözölte a forradalmi hadifoglyokat és kongresszusukat, aláhúzta annak nagy jelentőségét, mint az orosz munkások és parasztok erős és tartós békekötését a német,

magyar, cseh és más hadifoglyokkal — munkásokkal és parasztokkal. „Most Oroszország az Internacionálé hazája. Az Internacionálé minden ereje, összes harcosa és katonája szívélyes fogadtatásra talál nálunk, bármilyen nyelven beszél, bármely nemzethez tartozik"[120] fejezte be üdvözletét az OK(b)P központi lapja.

Ezen a napon többezres tömeg gyűlt össze nagygyűlésre, főként a moszkvai üzemekben dolgozó és a vörösgárdista, különböző nemzetiségű volt hadifoglyokból. Sok orosz elvtárs is részt vett a gyűlésen.

A magyarok részéről Kun Béla a háború okait, lefolyását, a dolgozók helyzetét ismertette. „A hadifoglyok soha oly tiszta és világos — egyben olyan döbbenetes képet nem kaptak arról, mivé tette az imperialista háború a dolgozó milliókat, a dolgozó osztályok életét, családját, otthonát"[121] — írta később az egyik résztvevő, visszaemlékezve erre a beszédre. Kun elvtárs befejezésül felhívással fordult a hadifoglyokhoz: „Menjetek haza, de a puskát, melyet a kezetekbe fognak nyomni, fordítsátok az igazi ellenségeitek ellen... Hazatérő proletárok, lázadjatok fel!"[122]

A nagygyűlés határozatot fogadott el, amely biztosította az orosz munkások és parasztok tanácskormányát a hadifoglyok szolidaritásáról és arról, hogy a nemzetközi proletariátus fegyverrel fog harcolni mindaddig, amíg az imperializmus „romjain fel nem épül a munkások és parasztok szociális szovjet-köztársasága".[123]

A gyűlés után a résztvevő három-négyezer ember megkoszorúzta a Vörös téren az októberi forradalmi harcokban elesett hősök sírját. Itt Szamuely Tibor, a magyar hadifoglyok nevében mondott beszédében kijelentette: „ez a koszorú a mi fogadalmunk, hogy számunkra addig nincsen béke, nincsen pihenés, amíg el nem pusztítjuk a proletárság minden ellenségét".[124]

A nap jelentőségéről írva, a *Pravda* a következőket jegyezte meg: „Ez valójában a III. Internacionálé ünnepe volt."[125] Valóban az európai proletariátus Oroszországba került forradalmi képviselőinek találkozója, baráti, harcos kézfogása volt ez a nap, amikor messzehangzóan kifejezték szolidaritásukat az orosz proletariátus forradalmával.

Április 15-én az egyes (magyar, német, cseh, délszláv) nyelvcsoportok és bizottságok tanácskoztak és határozati javaslatok, felhívások szövegét készítették elő.

Április 16-án a Szakszervezetek Házának nagytermében megnyílt a kongresszus együttes ülése. Hivatalos nyelvként az oroszt,

a németet és a magyart fogadta el a kongresszus. Napirend előtt a bolsevik párt moszkvai szervezete, a Vörös Hadsereg, a moszkvai hadifogoly-bizottság és más szervezetek képviselői üdvözölték a kongresszust. A központi hatalmak gyakori diplomáciai jegyzékeivel szemben, amelyekben tiltakoztak az Oroszországban élő szociáldemokrata hadifoglyok szervezkedése ellen — a kongresszus nyilatkozatot fogadott el. Ebben kijelentették, hogy az Orosz Szocialista Szovjetköztársaság területén élő hadifogoly munkások és parasztok kötelességüknek tartják Marx és Engels forradalmi tanításainak szellemében folytatni a megkezdett agitációt a szocialista forradalomért. „Az imperialisták minden tiltakozása és ellenakciója csak azt eredményezheti, hogy bennünket még jobban megerősít abban az elhatározásunkban, hogy forradalmi osztályharcunkat végigharcoljuk és a régi társadalmi rend romjain a szocialista államszervezetet fölépítjük."[126]

Hosszabb vita alakult ki arról, hogy megtárgyalják-e a hadifogoly szervezetek politikai programjának és a politikai párt, a kommunista párt megszervezésének a kérdését. Ezeket a március 14-i konferencia a kongresszus feladataként jelölte meg. A kongresszus, minthogy ezen a hadifogoly forradalmi tömegszervezetek képviselői vettek részt, elhatározta, hogy nem tárgyalja ezeket a kérdéseket, mert nem a kongresszus feladatkörébe tartoznak.

Ezután a mandátumvizsgáló bizottság nevében Kellner Sándor elvtárs, a szarátovi küldött terjesztette be a jelentését. Eszerint mintegy 400 küldött érkezett a kongresszusra, közülük azonban csak 201 küldöttnek volt megfelelő megbízólevele, akik 520.426 szervezett hadifoglyot képviseltek.[127] A kongresszuson számbelileg a magyar csoport volt a legerősebb.

Április 17-én a kongresszus megállapodott a hadifoglyok széles, egységes szervezetének megteremtésében. A szervezet neve: „A Külföldi Nemzetközi Szocialista Munkások és Parasztok Forradalmi Egyesülete".[128] A létrehozott egységes összoroszországi egyesület, a párton kívüli hadifoglyok sajátságos forradalmi tömegszervezete a kongresszus jóváhagyásával, a kommunisták irányításával, vezetésével működött. Az egyesület nem csupán, és nem is elsősorban érdekvédelmi szervezet volt. A sokféle név alatt működő szervezetek már eddig is a szovjethatalom, a proletárforradalom elismerése alapján állottak, s ennek megfelelően fő feladatul a hadifoglyok forradalmi nevelését tűzték ki.

A kongresszus nem nevezte a szervezetet kommunistának,

azzal a megokolással, hogy a kommunista nevet csak politikai párt viselheti, amelynek célja egyesíteni azokat a harcosokat, akik egész tehetségüket a kommunista program megvalósításának szolgálatába állítják. „A kommunista párt az emigránsok, az agitátorok kis csoportjából fog állani, akik szellemi irányítói lesznek az európai szociális forradalomnak."[129]

Szervezeti kérdésekben tehát a kommunisták álláspontja győzött, akik két szervezetet kívántak létrehozni: a hadifoglyok tömegszervezetét, mint a kommunizmus iskoláját, a káderek nevelőjét, a Vörös Hadsereg internacionalista katonáinak gyűjtőhelyét; és a kommunisták pártját, amely a hivatásos forradalmárokat egyesítette. Az utóbbi elgondolás, hogy a párt csak az agitátorok kis csoportját foglalja magában, Leninnek az illegális párt tagjaira, szervezetére vonatkozó tanításain alapult, és nyilvánvalóan illegális kommunista pártszervezetek létrehozását tartotta szem előtt a hadifoglyok hazájában.

A kongresszus 21 tagú Központi Bizottságot választott.

A kongresszus utolsó napján tárgyalta a meginduló hadifogolycserével kapcsolatos teendőket. Az előadó Kun Béla volt. Javaslatára a kongresszus határozatot hozott arról, hogy a szervezeteknek a legszélesebb agitációt kell kifejteniük a hadifogoly munkásoknak és parasztoknak a Vörös Hadseregbe való belépése érdekében. A belépés azonban csak önkéntes lehet. A hazatérőknek segítséget, támogatást kell nyújtani. Ugyanakkor a szervezetek feladata forradalmasítani őket, megmagyarázni nekik, hogy a háborút csak a forradalom szüntetheti meg. A kongresszus végül a „Hazatérőkhöz" címmel felhívást bocsátott ki, amelyet több százezer példányban terjesztettek a hadifogolytáborokban és a különböző nemzetiségű, hazájukba utazó volt hadifoglyok körében.

A felhívás megmagyarázta a hadifoglyoknak a háború okait, következményeit. Megvilágította előttük, milyen az otthoni gazdasági és politikai helyzet. Végül felszólította a hazatérőket, hogy a fegyvert, amelyet otthon azért nyomnak kezükbe, hogy a francia vagy az olasz frontra küldjék őket — fordítsák elnyomóik ellen. „Lázadjatok fel! Ragadjátok a kezetekbe az államhatalmat, teremtsétek meg a proletariátus diktatúráját, szüntessétek meg a dolgozók kizsákmányolását és elnyomatását"[130] — fejeződött be a kiáltvány.

A kongresszus igen fontos határozatot hozott az agitációs

munka tartalmáról és formájáról. Különös erővel emelte ki a határozat a proletárforradalom és a fegyveres felkelés szükségességének megmagyarázását.

A kongresszus felhívta a küldötteket, hogy hazatérésük után szervezzék meg május elseje megünneplését.

A kongresszus a Vörös Hadsereg internacionalista csapatainak ügyeivel való foglalkozásra külön bizottságot hozott létre a Végrehajtó Bizottság mellett. A Vörös Hadsereg internacionalista csapatai elé két feladatot tűzött ki: 1. A szovjetköztársaság védelme; 2. Fegyveres segítség nyújtása saját munkás- és parasztestvéreinek abban a pillanatban, amikor azok fellázadnak. Ennek a hadseregnek a tagjai — jelentette ki a kongresszus — csak meggyőződéses forradalmárok lehetnek, ezért mindenfajta erőszakos toborzás elítélendő.

A kongresszus egyhangúlag tiltakozott az embertelen bánásmód ellen, amelyben a központi hatalmak fogságában levő orosz hadifoglyoknak volt részük. Felszólították az orosz hadifoglyokat, hogy legyenek a német, az osztrák és a magyar proletariátus segítségére a forradalmi harcban.

A kongresszus záróbeszédekkel ért véget. A magyarok részéről Kun Béla beszélt.

A kongresszus rendkívüli jelentőségű volt a hadifoglyok forradalmi mozgalmának történetében. A kongresszus létrehozta az egész mozgalom központi szervezetét, irányító szerveit; meghatározta a mozgalom feladatait, célját; a figyelmet a legfontosabb kérdésekre: a Vörös Hadsereg internacionalista csapatainak szervezésére és a hazatérők közötti agitációs munkára fordította; útmutatást adott az agitáció formájára, eszközeire vonatkozóan.

A kongresszus megmutatta, hogy a hadifoglyok tömegei elismerik a kommunisták vezető, irányító szerepét. Minden határozat a kommunisták javaslatai, útmutatásai alapján született.

A kongresszus megmutatta a hadifoglyok tömegszervezeteiben levő erőt, a forradalmi szellemet, a készséget az orosz proletariátus hősi harcának támogatására. A kongresszuson elhangzott felszólalások, határozatok a proletariátus internacionalista szellemét tükrözték, kifejezték, hogy érlelődnek a világ forradalmi munkásmozgalma egyesítésének, a III. Internacionálé megteremtésének feltételei.

A kongresszus nagy lökést adott az egész mozgalom továbbfejlődésének. A kongresszus határozatainak ismertetésére a na-

gyobb vidéki szervezetek kormányzósági, kerületi konferenciákat hívtak össze. Jekaterinburgban május elején zajlott le az urali hadifogoly szervezetek konferenciája; ezen 21 587 szervezett hadifogoly képviseletében 37 küldött vett részt. A küldöttek többek között hétezer olyan hadifoglyot képviseltek, akik a különböző urali üzemekben dolgoztak és az orosz szakszervezetek tagjai voltak.[131] Szamarában május 5-én nyílt meg a kazanyi katonai kerület internacionalista hadifoglyainak konferenciája. A részt vevő mintegy 30 küldött 12 ezer szervezett hadifoglyot képviselt.[132] Ezek a konferenciák a kongresszus határozatai alapján megszabták az egyes kerületek előtt álló feladatokat, biztosították azok szervezett végrehajtását.

A „Külföldi Nemzetközi Szocialista Munkások és Parasztok Forradalmi Egyesülete" 1918 szeptemberéig működött. Ekkorra a hazatérő hadifoglyok nagy része már elhagyta Szovjet-Oroszország területét, másrészt arra az időre már mindenfelé megalakultak a kommunista szervezetek és teljesen átvették a hadifoglyok közötti agitációs és szervező munkát.

A kongresszus segítette a kommunista csoportok fejlődését is. Azonkívül, hogy megjelölte a fő feladatokat — lehetőséget is teremtett a különböző nemzetiségű kommunistáknak a találkozásra, a kommunista csoportok problémáinak megbeszélésére. A magyar csoport szempontjából azért is volt nagy jelentőségű a kongresszus, mert az előkészítés, szervezés stb. munkálatai során beigazolódott a kommunisták külön szervezetének szükségessége. A magyar csoport bebizonyította érettségét, képességeit olyan nagy feladat megoldása során, mint a kongresszus megszervezése, a kongresszus egész működése és határozatai elvi színvonalának biztosítása.

A kongresszus után sorra jöttek létre az OK(b)P német, cseh, román és délszláv csoportjai. Tevékenységük összefogására, az egységes eszmei vezetés biztosítására megalakult az OK(b)P Külföldi Csoportjainak Föderációja, amelyet a csoportok minden elvi és taktikai kérdésben legfelső vezető szervének ismertek el. A föderációba minden csoport két képviselőt küldött. 1918 májusában az OK(b)P Központi Bizottsága elismerte a föderációt, mint a külföldi kommunisták vezető szervét, és ettől kezdve megkezdte működését. Elnökévé Kun Bélát választották.

A föderáció feladatul tűzte ki, „hogy a megalkuvó szociáldemokraták elleni harc céljából egyesítse az OK(b)P soraiba tar-

tozó összes külföldi kommunistákat, egyesítse őket a III., Kommunista Internacionáléban".[133] A föderáció megalakulása valóban lépést jelentett előre a forradalmi munkásmozgalom nemzetközi erőinek egyesítésében. E csoportok országuk munkásmozgalmának első kommunista szervezetei voltak — föderációjuk pedig a különböző országok kommunistáinak első egyesülése.

A föderáció eleinte csak a hozzá tartozó csoportokban dolgozott, és csak irányította a hadifoglyok közötti agitációs munkát. 1918 szeptemberében, amikor a külföldi munkások és parasztok egyesülete megszűnt, a hadifoglyok között minden munkát a föderáció végzett.

A föderáció agitátorai, instruktorai révén helyi csoportokat létesített Asztrahanyban, Caricinban, Szarátovban, Szamarában Kazanyban, Kurszkban, Orelben, Voronyezsben, Permben. Kommunista szervezetek működtek az omszki, tomszki, krasznojarszki, irkutszki, habarovszki hadifogoly táborokban és Turkesztánban is. A helyi csoportok föderatív elv alapján egyesítették az egyes nemzetiségek kommunista sejtjeit.

A föderáció nagy munkát végzett a Vörös Hadsereg internacionalista csapatainak szervezésében és a központi hatalmak megszálló csapatai közötti agitációban is. Az utóbbi nem kis mértékben járult hozzá ezekben a hadseregekben a forradalmi hangulat növekedéséhez és az 1918 októberében—novemberében Ukrajnában lezajlott katonalázadások előkészítéséhez.

Lenin 1919 márciusában az OK(b)P VIII. kongresszusán, értékelve a külföldi csoportok tevékenységét, megjegyezte, hogy ezek munkájából „kirajzolódik az igazi alapja annak, amit a III. Internacionálé érdekében tettünk..."[134] A föderáció munkája, az Oroszországban tartózkodó külföldiek közötti agitáció és propaganda, a külföldi csoportok megalakítása és tevékenységük nagymértékben előkészítette a III., Kommunista Internacionálé megalakítását.

A moszkvaival egy időben tartották meg a szibériai külföldi munkások nemzetközi (szociáldemokrata) szervezeteinek Irkutszkban április 15-én kezdődő kongresszusát. Összehívását és tevékenységét támogatta a Szibériai Szovjetek Központi Végrehajtó Bizottsága (Centroszibir). 60 küldött jött össze a tomszki, barnauli, krasznojarszki, irkutszki, Verhnye-Udinszk-i, csitai, szretenszki és más városok hadifogoly szervezeteitől.[135] Ez a kongresszus a moszkvaitól eltérően pártkongresszus jellegű volt. A

kongresszus küldöttei „Pártprogramot"[136] fogadtak el. Ebben az ún. irkutszki programban leszögezték, hogy a szibériai külföldi proletárok a világ proletariátusával együtt elítélik a hivatalos szociáldemokrácia politikáját. Követelik a hatalomnak forradalom útján való kivívását és a tanácsrendszer létrehozását. A parlamentarizmussal, az áldemokráciával szemben határozottan a proletárdiktatúra mellett foglaltak állást. „Nem elégedhetünk meg szociálpolitikai alamizsnákkal... Nem várhatjuk meg ölbetett kezekkel, míg a fejlődés a kommunizmust mint érett gyümölcsöt meghozza... a tőke diktatúrája helyébe a munkásság diktatúráját vezetjük be, amely a munkástömegeket az uralomba bevonja." A program továbbá kimondta, hogy az orosz proletariátus forradalmát úgy tekinti, mint a világforradalom kezdetét, mint a többi országok eljövendő forradalmának támaszát. Ezért a szovjetköztársaság támogatása, megvédelmezése a külföldi munkások kötelessége is.

A kongresszus „Gyakorlati pártprogram"[137] címmel szervezeti szabályzatot fogadott el. Eszerint a szervezet felvette a „Szibéria Külföldi Munkásainak Kommunista (szoc. dem.) Pártja" nevet. A párt tagja, két tag ajánlása alapján az lehetett, aki elismerte az irkutszki programot. A tagok kötelességei közé sorolja az orosz forradalom támogatását, „szükség esetén fegyverrel is".

A kongresszus Központi Végrehajtó Bizottságot választott. Tagjai lettek magyar részről Fried Dezső mint másodtitkár, Ember Lajos mint magyar sajtóvezető.

Az irkutszki kongresszus nagy szerepet játszott különösen a Szibériában levő hadifoglyok mozgósításában. A kongresszus által elfogadott program és szervezeti szabályzat lényegében helyesen jelölte ki a kommunisták fő feladatait és ezek megoldásának módjait. A megválasztott Központi Végrehajtó Bizottság az ellenforradalmi és intervenciós erők elleni harc során több ezer hadifoglyot toborzott a szovjethatalom megvédésére.

A hadifoglyok forradalmi hangulata és szervezkedése sehogyan sem tetszett a központi hatalmak kormányainak, és igyekeztek minden módon megakadályozni. 1918 áprilisában a tomszki, omszki, krasznojarszki, irkutszki, jekaterinburgi és más táborokból a tisztek a táviratok százait küldték a svéd és dán konzulok útján saját kormányaikhoz, amelyekben rágalmazták a forradalmi hadifoglyok szervezeteit és magát a szovjet kormányt is. Ezeket használták fel a német és az osztrák-magyar kormányok az újabb

beavatkozásra. 1918. április 19-én a német külügyminisztérium tiltakozó jegyzéket juttatott el a szovjet kormányhoz.[138] Követelték a hadifoglyok lefegyverzését, a tisztek jogainak visszaállítását, a hadifoglyok gyűléseinek és kongresszusainak betiltását stb. Jellemző, hogy többek között követelték a német hadifoglyoknak az osztrák-magyar hadifoglyoktól való elválasztását is! Azt remélték, hogy a forradalmi eszméktől kevésbé „megfertőzött" német foglyokat így megmentik a nyugati frontok számára. Az osztrák-magyar kormány hasonló hangú, fenyegető jegyzéket és táviratot küldött.[139]

A szovjet kormány ismételten megtiltotta a hivatalos szovjet szerveknek a hadifoglyok közötti agitációt és a hadifoglyok felfegyverzését. Ugyanakkor tiltakozott a hadifoglyok helyzetéről terjesztett hamis hírek ellen, rámutatott, hogy Szovjet-Oroszországban a foglyok olyan jogokat élveznek, melyekben a Németországban és az osztrák-magyar monarchia területén levő orosz foglyoknak sohasem volt részük.[140]

A mozgalom pedig ment tovább a maga útján. Nem is történhetett másképpen. Hiszen eddig is a hadifoglyok köréből kiemelkedő forradalmárok agitáltak, akiket forradalmi meggyőződésük, népük szeretete és a néptömegek erejébe vetett hitük késztetett arra, hogy társaik között a hazájukban uralkodó népellenes rendszer ellen, a dolgozó osztályok forradalma érdekében agitáljanak. A magyar és más nemzetiségű forradalmárok tevékenységének szabad folytatásához a szovjet kormány két dekrétuma nyújtott segítséget: egy 1918. április 1-i dekrétum lehetővé tette minden, az Orosz Szocialista Szövetséges Szovjetköztársaság területén élő külföldi részére az orosz állampolgárság elnyerését;[141] a menedékjogról szóló dekrétum pedig kimondta, hogy minden politikai vagy vallásos meggyőződése miatt üldözött idegen állampolgár menedékjogot kap a szovjetköztársaságban.[142]

A hadifogoly szervezetek tiltakoztak a beavatkozások ellen. Kijelentették, hogy a forradalmi hadifoglyok nem engedik megcsorbítani azokat a szabadságjogokat, amelyeket a szovjet kormány részükre biztosított. A hadifoglyokból támadt „izgatókat", az öntudatra ébredt, a proletárhaza védelmére fegyvert fogott proletárokat már nem lehetett visszaszorítani a tudatlanság, a félelem rácsai mögé. Az összes hadifoglyok proletár öntudatát, meggyőződését fejezte ki a *Szociális Forradalom*, amikor válaszolva a jegyzékekre, a következőket írta: „Ezt az agitációt, ezt a han-

gulatot, mely egyre jobban, erősebben lengi át a fogolyproletárokat, már nem lehet megszüntetni, nem lehet visszaijeszteni, nem lehet visszafojtani. Ez már a vihar kezdete. A viharé, amely elsepri a jegyzéket író, tilalmakat küldöző kapitalistákat."[143]

A magyar (és más nemzetiségű) forradalmárok, elsősorban a vöröskatonák, tömegével vették fel az orosz állampolgárságot, és mint a szovjetország szabad polgárai folytatták forradalmi munkájukat. A központi hatalmak diplomáciai hadjárata visszafelé sült el: a mozgalom még szélesebben bontakozott ki, és még nagyobb lendülettel folyt a hadifogoly munkások és parasztok között a felvilágosító munka.

Csattanós, határozott választ adott erre a diplomáciai hadjáratra a hadifoglyok részvétele a nemzetközi proletariátus nagy napjának, május elsejének megünneplésében. A hadifoglyok együtt ünnepeltek Szovjet-Oroszország népeivel.

Moszkvában több mint kétezer hadifogoly menetelt a hős moszkvai proletariátus soraiban. A Vörös Hadsereg internacionalista csapatai saját egységeikkel vonultak fel. A hadifoglyok éltették a III. Internacionálét, Lenint, a szovjethatalmat, a Németországban és az Osztrák-Magyar Monarchiában megvívandó szocialista forradalmat. Az orosz Kommunista Párt és a forradalmi hadifoglyok képviselői a nemzetközi proletariátus közös harcáról beszéltek. Moszkva munkásai nagy lelkesedéssel üdvözölték a volt hadifoglyokat, mint a forradalommal együttérző nemzetközi proletariátus képviselőit.[144]

Omszkban 12 ezer hadifogoly menetelt az ünneplők között és éltette a szocialista forradalmat és a szovjethatalmat.[145] Mutatja a kommunisták nagy tömegbefolyását, a proletárhatalom népszerűségét, a párton kívüli, szervezetlen hadifoglyok öntudatának fejlődését, hogy bár a szervezetnek mindössze két-háromezer tagja volt, a május elsejei felvonuláson a hadifoglyok nagy többsége részt vett és lelkesen ünnepelte a szovjethatalmat.

Nagy lelkesedéssel ünnepelték meg a hadifoglyok május elsejét Kazanyban, Kurszkban, Penzában, Vityebszkben, Krasznojarszkban, Irkutszkban, Szarátovban és sok más városban is. Mindenütt a világ proletariátusa együttérzésének jegyében folytak le az ünnepségek és erősítették a hadifoglyok, köztük a magyar hadifoglyok internacionalista szellemét. Ugyanakkor az orosz proletariátus is meggyőződhetett, hogy harcában nem áll egyedül, mellette áll a világ proletariátusa.

A nemzetközi proletariátus összefogásának még fényesebb jelét adták a forradalmi hadifoglyok a polgárháborúban.

1918 első felében kezdett kialakulni a belső és külső szovjetellenes erők frontja. Az angol, francia, japán, amerikai katonaság a fehérgárdista tábornokokkal, Kornyilovval, Alekszejjel, Denyikinnel, Mamontovval egy időben támadtak. Az antant támogatásával indult meg május közepén a Volga és a szibériai vasútvonal mentén az ellenforradalmi cseh fehérgárdisták lázadása. A szovjethatalom elleni harcban valójában nekik segített az Ukrajnát és a nyugati területeket megszállva tartó német és osztrák-magyar hadsereg, mert lekötve tartották a Vörös Hadsereg jelentős részét. Minden oldalról ellenséggel körülvéve, elvágva a legfontosabb termő területek és nyersanyagforrások nagy részétől — a szovjethatalmat halálos veszély fenyegette.

Ilyen körülmények között szólította harcba a lenini kommunista párt Szovjet-Oroszország népeit a külső betolakodók és a belső ellenforradalmi erők ellen.

Ezekben a nehéz időkben a magyar kommunisták, a hadifogoly magyar forradalmárok a más nemzetiségű hadifoglyok legjobbjaival együtt a szovjethatalom mellé állottak és különösen 1918-ban, a Vörös Hadsereg kialakulásának idején jelentős segítséget nyújtottak a hősiesen küzdő orosz proletariátusnak. Számottevő volt ez a segítség elsősorban morálisan, mivel lelkesítő, szemléltető példáját mutatta a nemzetközi proletariátus együttérzésének és segítségének. De nem szabad lebecsülni e segítség katonai jelentőségét sem. A Vörös Hadsereg internacionalista egységeiben 1918 október végéig mintegy 50 ezer internacionalista hadifogoly volt,[146] többségükben magyarok. (A helyőrségi és különleges szolgálatot teljesítő, valamint a partizánosztagokban küzdő internacionalisták együttes létszáma szintén néhány tízezerre tehető.) Ez természetesen a Vörös Hadsereg egészéhez viszonyítva (1918 őszén fél- és egymillió között volt) nem sok. De ezeknek az internacionalista csapatoknak jól képzett, megbízható sorkatonái megedződtek a világháború harcaiban. Fegyelmezettségük, tapasztaltságuk, kitartásuk, példamutatásuk jó hatást gyakorolt az alakulóban levő Vörös Hadseregnek azokra az egységeire, amelyekhez beosztották őket.

Már az októberi fegyveres felkelés előkészítése, véghezvitele, az ellenforradalmárok elleni első harcok ráirányították a forradalmár magyar hadifoglyok vezetőinek figyelmét a fegyveres erő

megnyerésének, szervezésének hatalmas jelentőségére. Kezdeményezésükre és vezetésükkel sok kisebb-nagyobb, volt hadifoglyokból alakult vörösgárdista csapat harcolt már 1918 első felében is a helyi jellegű ellenforradalmi fellépésekkel szemben. A külső és belső reakció erősödő támadásából, az orosz kommunisták helytállásából, munkájából a Vörös Hadseregben, a magyar kommunisták sokat tanultak, és e tanulságot eredményesen használták fel később a Magyar Tanácsköztársaság harcai során.

1918 májusáig az internacionalista csapatok szervezése, a katonai feladatok megoldása rendszertelenül, decentralizáltan folyt. Ettől kezdve a külföldi kommunista csoportok, köztük a magyar csoport is, különös figyelmet szenteltek az internacionalista csapatok központi szervezésére. A magyar kommunisták élőszóval, újságok és röplapok útján leleplezték a minden oldalról támadó ellenforradalmi erőket és felhívták a magyar hadifoglyokat a szovjethatalom védelmére. Megmagyarázták nekik, hogy a nemzetközi ellenforradalom hadseregei nemcsak az orosz forradalmat, nemcsak az orosz proletariátus és parasztság hatalmát veszélyeztetik, de a világ proletariátusának jövő boldogulását, jövendő győzelmét is. A magyar csoport központi lapja, a *Szociális Forradalom* így szólt a magyar hadifoglyokhoz: „Lépjetek be az orosz proletárok vöröshadseregébe, hogy nemcsak szavakkal, de fegyverrel is harcolhassatok a világ minden proletárjainak kibékíthetetlen, örök ellensége, a világ imperialista hatalma ... minden ellenforradalma ellen; hogy a forradalom egyedül jogos fegyverével legyőzhessétek, elpusztítsátok a proletárfelszabadulás és a proletáruralom minden belső és külső ellenségeit."[147] A hívó szóra a magyar hadifoglyok tízezrei léptek be a Vörös Hadseregbe.

Bizottság alakult a Vörös Hadsereg internacionalista csapatainak szervezésére, majd megalakult a Külföldi Csoportok Föderációja Katonai Osztálya. Mind a kettő rendszeresen foglalkozott az internacionalista csapatok szervezésével, frontra indításával és az utánpótlással. Ebben a munkában különösen kiemelkedő érdemeket szerzett Szamuely Tibor.[148]

Ekkor már nagyobb internacionalista egységeket: zászlóaljakat, ezredeket szerveztek. Parancsnokaik között sok magyar kommunista volt. Moszkvából rövid idő alatt három zászlóalj utazott a frontra. Az első zászlóalj parancsnoka Wienermann Lajos bádogossegéd, régi szervezett munkás, 1918 őszén halt hősi halált. Megalakult a Volga mentén a 216-os internacionalista ezred Varga

Gyula parancsnoksága alatt; az I. asztrahanyi internacionalista ezred, parancsnokai Gavró Lajos, Dömök József, Szabó Sándor, agitátora Sugár Jenő, az asztrahanyi magyar csoport tagjai; az I. caricini internacionalista ezred, egyik vezetője Nikli Gyula. Szarátovban Kellner Sándor szervezte a nemzetközi ezredet. Szamara, Pjatigorszk, Tver, Szizrány, Jekaterinburg és más városok voltak még az internacionalista csapatok szervezésének központjai.

Az urali—permi fronton Münnich Ferenc parancsnoksága alatt küzdöttek nagyobb internacionalista egységek. Itt estek el Jaross Béla és Reiner Károly, a tomszki forradalmi csoport tagjai. 1918 nyarán és őszén Kun Béla és Szamuely Tibor a moszkvai pártcsoport más tagjaival többször is részt vettek a permi fronton az ellenforradalmi csapatok elleni harcokban.

Nemzetközi csapatok voltak az 1., 3., 4., 9. és 10. hadseregekben.[149] Magyar vöröskatonák harcoltak a legendáshírű Csapájev és Bugyonnij parancsnoksága alatt, mindenütt hősiesen, a proletárforradalom ügyébe vetett hittel, vállvetve az orosz vöröskatonákkal és a német, cseh, osztrák, lengyel, kínai internacionalistákkal. Bugyonnij elvtárs, a híres I. lovashadsereg parancsnoka, visszaemlékezve a nemzetközi vöröskatonákra, így emlékezett meg róluk: „Nagyszerű hősiességgel küzdöttek a szovjethatalomért, a proletárforradalom dicső zászlajáért, amelyet Lenin és pártunk emelt magasra az októberi napokban. Hősies harcuk, fejlett osztályöntudatuk hatalmas agitációs erő volt a katonák tömegei között..."[150]

A Vörös Hadsereg, és különösen az internacionalista csapatok nemzetközi összetétele kifejezte a népek barátságát, amely a közös harcok során tovább erősödött. Ez a baráti, testvéri szellem volt az egyik forrása hősiességüknek és kitartásuknak.

A nemzetközi csapatok győzelmes, hősi harcaiból kivették részüket a különböző nemzetiségű pártcsoportok, élükön a föderációval. Az orosz bolsevikok példájára minden külföldi kommunista is, akinek munkáját nélkülözni lehetett a központi pártszervekben — a frontra ment.[151] A frontokon mindenütt megalakultak a pártcsoportok. Magyar pártcsoportok működtek a permi szvai, novouzenszki, alekszandrovgaji, caricini és szarátov-bugulmai fronton. A párt tagjai közül kerültek ki a legjobb, legodaadóbb parancsnokok, vöröskatonák, agitátorok. Példamutató hősiességük, hűségük a párthoz, a munkások és parasztok ügyéhez,

a Vörös Hadsereghez, lelkesítette, bátorította, nevelte a magyar vöröskatonákat.

Május végén, a cseh fehérgárdisták támadása után az omszki és az irkutszki kommunisták felhívásai[152] (ilyen felhívásokat más városokban is adtak ki) a Vörös Hadseregbe való belépésre mindenütt visszhangra találtak a Szibériában élő magyar hadifoglyok között. Az összes nagyobb városokban gyors ütemben folytatódott vagy elkezdődött az internacionalista csapatok szervezése. Rövid idő alatt számottevő egységek — több ezer nemzetközi vöröskatona indult a frontra Omszkból, Tomszkból, Irkutszkból, Blagovescsenszkből, Krasznojarszkból, Verhnye-Udinszkból, Dauriából, Csitából, Acsinszkból és máshonnan. Nemzetiség szerint nagy többségük magyar, de ezekben is találhatók németek, osztrákok, románok, csehek, kínaiak stb. A nemzetközi csapatok az orosz vörösgárdista csapatokkal együtt hősiesen harcoltak Szemjonov fehérgárdistái, a cseh ellenforradalmárok, sőt a japán és amerikai intervenciósok ellen is.

A magyar vöröskatonák jelentős része harcolt a bajkáli fronton Szergej Lázónak, a polgárháború hősének parancsnoksága alatt. Lázó 1918 nyarán egy tanácskozáson azt mondta az internacionalista csapatokról: „Jól harcolnak a nemzetköziek. Túlnyomó többségük magyar (80—85%), a többiek osztrákok, németek. Ti tudjátok, én híve vagyok annak, hogy velünk együtt harcoljanak, ez adja soraink nemzetközi jellegét. Mindannyian, mint volt katonák, harci tapasztalattal rendelkeznek. A harcban lelkesek, lendületesen küzdenek. Hűek a forradalomhoz... Azokban a magyar osztagokban, ahol a parancsnokok bolsevikok — ilyenek vannak többségben — kitartás, fegyelem, rend uralkodik..."[153]

Szibériában 1918 nyarán az ellenforradalmi fegyveres erők túlsúlyra jutottak. Az egyenlőtlen harcban a szovjethatalom csapatai felmorzsolódtak, kisebb csapatokra szakadozva visszavonultak a tajgába és partizánharcot folytattak a fehérgárdisták, az intervenciósok ellen.

A harcok során az orosz munkásokkal és parasztokkal együtt sok magyar internacionalista is életét áldozta a szovjethatalomért. Omszk megvédéséért vívott harc során sebesült meg és került az ellenforradalmárok fogságába Ligeti Károly, az omszki magyar kommunisták vezetője, akit 1919-ben kivégeztek. Tomszk védelmében esett el Szilágyi Imre magyar kommunista, és Acsinszk

védelmében az ottani magyar internacionalisták parancsnoka, Kis Ferenc.

Az irkutszki magyar kommunisták vezetői közül Fried Dezső, Ember Lajos, Ungár, Fichter elvtársak parancsnoki szerepet töltöttek be a harcoló szovjet csapatokban is. Közülük csak Fried Dezső[154] maradt életben, a többieket a fehérgárdisták legyilkolták. Sok helyen valóságos vérfürdőt rendeztek a fehérgárdisták a forradalom magyar katonái között.

A szibériai magyar hadifogoly kommunisták az ellenforradalmi terror idején is folytatták munkájukat. A partizánosztagokban, illegális szervezkedésekben sok magyar elvtárs vett részt. Az Altáj vidékén harcolt Farkas Gyula famunkás, később a Vörös Hadsereg ezredparancsnoka; a Krasznojarszk környékén alakult partizánosztagban indult el hősi útjára Zalka Máté. A krasznojarszki hadifogolytábor magyar forradalmárjait, Dukesz Arturt, Ludvig Kálmánt, Forgács Dezsőt és más elvtársakat illegális kommunista szervezkedésért végezték ki a fehérgárdisták 1919 nyarán.

Hősies önfeláldozásról tettek tanúságot a Turkesztánban élő magyar kommunisták, magyar hadifoglyok, akik közul szintén több ezren harcoltak a szovjethatalom megvédéséért.

Megállták a helyüket azok a magyar kommunisták is, akiket az OK(b)P magyar csoportja belső, kisebb ellenforradalmi fellépések ellen irányított, így 1918 júniusában a moszkvai eszer lázadás idején a magyar agitátoriskola hallgatóiból alakított internacionalista csapat Kun Béla, Szamuely Tibor és Vántus Károly vezetésével a Központi Távíróhivatal visszafoglalásánál. Ekkor vesztette életét Horák Antal magyar kommunista, akit a hősök Kreml melletti közös sírjába temettek el. Magyar vöröskatonák vettek részt Garasin Rudolf, Szamuely László (Szamuely Tibor testvérének) parancsnoksága alatt a jaroszlávi lázadás leverésénél is.

Hatalmas munkát végeztek a magyar kommunisták az Ukrajnában levő megszálló magyar csapatok között. Életüket kockáztatva agitáltak, százezerszámra terjesztették a magyar nyelvű újságokat és röplapokat, az ukrán nép képviselőinek a magyar katonákhoz intézett felhívásait. E munka megszervezésében jelentős szerep jutott Pór Ernőnek és Mészáros Gábornak.

A magyar megszálló csapatok között meginduló bomlási folyamat, amely 1918 októberében és novemberében forradalmi felkelésekbe ment át — az ukrán nép hősi küzdelmein kívül részben

a kommunista magyar agitátorok munkájának is eredménye volt, akik támogatták az ukránokat.

A magyar hadifoglyok, a közülük kikerült kommunisták vezetésével, összesen mintegy 95—100 ezren, hősiesen harcoltak Oroszország munkásaival, parasztjaival a német, lengyel, szerb, cseh, kínai internacionalistákkal együtt a világ első proletárállamának megvédéséért, az egész világ kizsákmányoltjainak felszabadításáért, szabadságáért. „Az elvtársaknak az a nagy tisztesség jutott osztályrészül, hogy fegyverrel a kezükben védjék a szent eszméket és hogy együtt harcolva azokkal, akik tegnap a fronton ellenfeleik voltak... gyakorlatilag valósítsák meg a népek nemzetközi tetvériségét"[155] — mondotta Lenin az internacionalistákról.

A magyar kommunisták, volt hadifoglyok megértették, hogy az orosz proletariátus forradalma, hatalma a nemzetközi proletariátus közös ügye, a magyar dolgozók ügye is, hogy az oroszországi szovjethatalom veresége a magyar reakciót is erősítené és elodázná a magyar dolgozók felszabadítását is. Ezért törekedtek, felhasználva minden erejüket, tehetségüket, megmagyarázni a fogságban levő magyar munkásoknak és parasztoknak, hogy az orosz proletariátus hatalmát védve a magyar nép szabadságáért küzdenek. Az Októberi Forradalomnak, az orosz nép hősi forradalmi harcának hatására százezernyi magyar munkás és paraszt tett hitet az Októberi Forradalom, Lenin eszméi mellett. „A magyar vörösgárdisták, akiknek csontjai Jakucktól a lengyel határig vagy a Kreml történelmi falának tövében porladnak, arról tanúskodtak, hogy a magyar dolgozó nép legjobb fiai a kommunista eszméknek megjelenésük első idejétől kezdve önfeláldozó harcosaivá váltak."[156]

A magyar hadifogoly vöröskatonák, a magyar nép fiai, a kommunisták vezetésével megmutatták, hogy készek küzdeni az emberiség haladásáért, a dolgozók felszabadításáért, és készek erejükhöz képest más népeket is segíteni. Megértették vagy megérezték, hogy az első proletárállamnak, az orosz proletariátusnak és pártjának nyújtott minden segítség egyúttal a magyar nép segítése, támogatása. Azért segítettek az orosz proletariátusnak az ellenforradalom erőit leverni Oroszországban, hogy utána a magyar nép is elűzhesse a tőkéseket, a földesurakat és a dolgozók vehessék kezükbe a hatalmat.

A magyar kommunisták nagy erőfeszítéseket tettek és jelen-

tős eredményeket értek el mind a kommunisták magyarországi szervezete jövendő kádereinek nevelésében, mind pedig a hazatérő hadifoglyok közötti agitációban.

A káderek nevelését, elméleti képzését az agitátor iskolákra bízták. Az 1918 májusában Moszkvában alakított központi agitátor iskola elsősorban propagandistákat képzett ki. Ide olyan elvtársakat vettek fel, akik munkásmozgalmi múlttal, szervezői, agitátori gyakorlattal rendelkeztek. Az iskola a forradalmi marxizmus alapjaival ismertette meg hallgatóit, akiket ezzel a kommunista eszmék meggyőződéses, következetes és bátor harcosává kívánt nevelni. „Nem szépen szavaló szónokokat nevelünk, hanem meggyőződéses kommunista harcosokat, akik átértik és átérzik a kommunista párt programját, akik megtanulják ismerni és még álmukban is világosan látják az osztályharc léniaegyenes útját. amely egyedüli út a felszabaduláshoz az elnyomottak és kizsákmányoltak számára . . .[157]

A moszkvai iskolán öt tanfolyamot fejeztek be 1918 májusától november közepéig. A tanfolyamokon a következő témákról hangzottak el előadások: 1. A magyarországi munkásmozgalom. 2. A Kommunista Kiáltvány. 3. Az orosz forradalom. 4. Az imperializmus és állam. 5. Marxista értékelmélet.[158] Az előadók Kun Béla, Szamuely Tibor, Vántus Károly és más elvtársak voltak.

1918 novemberéig összesen 102 agitátor végezte el ezt az iskolát és kezdte meg tevékenységét a Vörös Hadsereg internacionalista csapataiban, a hazatérő hadifoglyok tömegében, az ukrajnai magyar megszálló csapatok között és Magyarországon. Míg 1918 áprilisától az októberi magyar polgári demokratikus forradalomig csak húsz agitátor utazott Magyarországra, addig november elejétől, alig egy hónap alatt nyolcvannál több.[159]

A központi iskolán kívül 4—6 hetes agitátor tanfolyamot állítottak fel minden nagyobb hadifogolyközpontban. Ezeken a magyar nyelvű forradalmárok százai ismerkedtek meg a marxizmus-leninizmus alapvető eszméivel. 1918 folyamán Pétervárott 80, Szamarában 70, Omszkban 60, Irkutszkban 70, Vlagyivosztokban 45, Krasznojarszkban 65, Csitában 25, Tomszkban 30, Jekatyerinburgban 25, Szarátovban 30 és Penzában 45, összesen 545 elvtárs végzett el ilyen tanfolyamokat.[160] Az omszki tanfolyam előadástervezete például a következő volt: 1. Az állam; 2. Az imperializmus; 3. Az egyház; 4. A hadsereg; 5. A marxizmus elmélete; 6. Nemzetgazdaságtan; 7. Az agrárkérdés; 8. A kapitalizmus fejlő-

dése; 9. Az orosz forradalom; 10. A munkás, a paraszt és az intelligencia szerepe a szociális forradalomban; 11. A proletárdiktatúra; 12. A pénz és a proletárdiktatúra; 13. A termelő és a közlekedési eszközök a proletárdiktatúrában; 14. A jövő iskolája; 15. A jövő művészete; 16. A kommunizmus.[161] A program témaköre igen sokrétű. A kapitalista társadalom fejlődésén, annak egyes jelenségein és intézményein kívül az elvtársak foglalkoztak Leninnek az imperializmusról szóló tanításával, a szocialista forradalom és a proletárdiktatúra kérdéseivel is. Figyelemre méltó azonban, hogy sem a központi moszkvai agitátor iskola, sem pedig az omszki tanfolyam programjába nem vették fel külön témaként a pártról szóló tanítást. Ebből arra következtethetünk, hogy a magyar kommunisták nem fordítottak kellő gondot Leninnek az új típusú forradalmi pártról, ennek felépítéséről, jelentőségéről, feladatáról a proletariátus harcának különböző fázisaiban, viszonyáról a proletariátus és a forradalmi tömegek más szervezetéhez stb., stb. szóló tanításaira, hogy nem értették meg e tanítások mindenoldalú, elmélyült tanulmányozásának óriási jelentőségét.

Az agitátor iskolák több száz végzett hallgatója élénkebbé tette, magasabb színvonalra emelte a magyar kommunisták és a volt hadifoglyok közötti munkát. A szervezetek tevékenységének intenzitására jellemző, hogy a moszkvai szervezetek néhány hónap leforgása alatt 59 nagyobb gyűlést, 278 röpgyűlést és 28 nyilvános előadást rendeztek.[162] Az omszki szervezet a hét majd minden napján tartott gyűlést, előadást. A proletariátus történetének jelentősebb évfordulóin megemlékezéseket, ünnepélyeket rendeztek, így a budapesti munkásság 1912. május 23-i tüntetésének, azonkívül a világháború kitörésének évfordulóján.[163] Május elején, Marx születésének századik évfordulója alkalmából az összes szervezetek, sok helyen az orosz elvtársakkal és a többi külföldi csoporttal együtt gyűléseket hívtak össze, előadások hangzottak el, cikkek jelentek meg az újságokban.[164] A cikkek arról szóltak, hogy az Októberi Forradalom Marx és Engels tanításainak igazságát mutatta meg. Bebizonyosodott, hogy a marxizmus igazi képviselői, továbbfejlesztői Lenin és a bolsevikok, szemben a szociáldemokratákkal, e tanítások meghamisítóival. A magyar hadifoglyok megfogadták, hogy hűségesek lesznek Marx és Lenin eszméihez.

Az agitációs és propaganda munka támogatására az OK(b)P

magyar csoportja két sorozatban, sok fontos elvi és gyakorlati kérdést tárgyaló füzetet adott ki, *Kommunista Könyvtár* és *Forradalmi írások* gyűjtőcímmel. A *Kommunista Könyvtár* kiadásában tudományos jellegű, nagyobb terjedelmű munkák jelentek meg, így a *Kommunista Kiáltvány*, Leninnek *Levél a taktikáról* c. munkája az *Áprilisi tézisekkel* és a Tanácsok III. kongresszusán mondott beszéde *A harc útja* című füzetben. A füzethez írt előszóban Kun Béla ismertette Lenin életrajzát és munkájának jelentőségét. Ebben a sorozatban adták ki először magyar nyelven az OK(b)P programját, valamint Kun Béla *Mit akarnak a kommunisták* c. munkáját is. Kiadásra készítették elő Engels Frigyes: *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig*, Lenin: *Állam és forradalom*, Kun Béla: *A magyarországi proletariátus feladata a forradalomban* c. műveit.

A *Forradalmi írások* sorozatban agitációs jellegű, népszerű kisebb terjedelmű brosúrák jelentek meg, többek között a következők: Kun Béla: *Kié a föld?;* Szamuely Tibor: *Milyen mély a papok zsebe?;* Liebknecht Vilmos: *Pókok és legyek;* Kun Béla: *Mi a tanácsköztársaság?;* Kun Béla: *Ki fizet a háborúért?;* Szamuely Tibor: *Miért hullt le a cári korona?* Tervezték továbbá Kun Béla: *Kik azok a bolsevikiek?;* Kun Béla: *Mit adott a forradalom?;* Vántus Károly: *Mi a nemzetköziség?;* Szamuely Tibor: *A munkásság önmagát szabadítja fel;* Kun Béla: *Politikai pártok Magyarországon* c. füzetek, valamint Marx, Engels, Lenin, Dózsa, Frankel stb. életrajzának kiadását is.

A megjelent füzeteket, brosúrákat nagy mennyiségben terjesztették a hadifoglyok között. A hazatérők segítségével még az októberi magyar forradalmat megelőzően eljutottak Magyarországra, az ellenőrzés és a vesztegzárak ellenére. Így ezek a brosúrák már a kommunista párt megalakulása előtt terjesztették a leninizmus eszméjét nemcsak az Oroszországban, de otthon, a hazájukban élő magyar munkások és parasztok között is.

A marxista-leninista tanítások terjesztésében rendkívüli nagy szerepet játszottak a magyar kommunisták által kiadott újságok. A már eddig gyakrabban említett moszkvai *Szociális Forradalom* c., az omszki *Forradalom* c. újságokon kívül 1918 folyamán megjelent több ezres példányszámban Penzában április és július között a *Világszabadság*, Szamarában március—május között az *Ébredés*, Permben április—májusban a *Forradalmár*, Krasznojarszkban az *Előre*, Caricinban az *Internacionalista*, Jekaterinburgban

az *Urali Forradalmár*, Taskentben a *Világszabadság*, Tomszkban a *Népszava*, Irkutszkban, majd Berezovkán a *Világforradalom*, illetve a *Világforradalom Hírkiadása*. Kétmillió körül lehet az 1918 folyamán terjesztett forradalmi, kommunista újságok összes példányszáma. Ha számításba vesszük, hogy egy-egy újság kézről kézre járt, képet alkothatunk arról, milyen nagy agitációs jelentőségük volt ezeknek. A magyar kormány igyekezett is megakadályozni Magyarországon való terjesztésüket.[165] A hazatérő hadifoglyok azonban kijátszva a tiltó rendeleteket, magukkal vitték az újságokat és terjesztették a magyar dolgozók között.

A magyar kommunisták nagy erőfeszítéseket tettek, hogy végrehajtsák a csoport előtt álló egyik legfontosabb feladatot: a hazatérők forradalmasítását, felvilágosítását. Törekedtek megértetni a fogságból hazatérő munkásokkal és parasztokkal, hogy visszatérve hazájukba, nekik a forradalmi szellem ébresztőinek, a forradalmi eszme terjesztőinek kell lenniük. Beszéltek a Magyarországon érlelődő gazdasági és politikai válságról, az élelmiszerhiányról, az erősödő kizsákmányolásról, arról, hogy a háború egész súlyával a nélkülöző, éhező dolgozó osztályokat sújtja. Az uralkodó osztályok pedig folytatják a gyűlölt háborút, és óriási hasznot húznak a dolgozók millióinak véréből és pusztulásából.

A cikkek sorában, mint pl. az *Érik a vetés*,[166] *Sokáig kell-e várni*[167] megmutatták a magyar dolgozók erősödő tiltakozását, fellépését az egész kizsákmányoló rendszer ellen. Emlékeztettek a magyar vasmunkások márciusi sztrájkharcára, az áprilisi választójogi mozgalomra (ugyanakkor bírálták a szociáldemokraták politikáját), a katonák fegyveres fellépéseire stb. A *Pravdában* és az *Izvesztyijában* a magyarországi helyzetről megjelent cikkek ismertették a magyar dolgozó tömegek hangulatát. Megírták például, hogy amikor az orosz hadifoglyok, vagy az Oroszországból hazatért magyar foglyok az oroszországi forradalom eredményeiről beszéltek a magyar szegényparasztoknak, azok úgy találták, hogy „Magyarországon is itt az ideje megtisztítani a falut a mágnásoktól. A parasztok egytől-egyig alig győzik várni, mikor térnek vissza Oroszországból a vöröskatona magyarok, és döntik meg a nemesi klikk uralmát."[168] Az újságok beszámoltak az orosz és a hazatérő magyar hadifoglyok együttes fegyveres föllépéséről,[169] a katonaszökevények számának hatalmas növekedéséről.[170]

Az újságok mind rámutattak a Magyarországon erősödő politikai válságra, a dolgozók növekvő elégedetlenségére, a forrada-

lom közeledésére. Ugyanakkor felhívták a hazatérők figyelmét arra, hogy a béke nem jön magától, hogy az olyan „békeapostolok", mint Wilson, a római pápa és Károly király, soha sem hoznak valóban demokratikus békét. „A békét ki kell verekedni. Nem békére kényszeríteni őket, hanem kivenni kezükből a béke és háború sorsát. Ha béke kell, készülj a polgárháborúra!"[171] — figyelmeztették a magyar kommunisták a hadifoglyokat.

Az OK(b)P magyar csoportjának tagjai ismertették azokat az intézkedéseket, amelyekkel a „vendégszerető" magyar uralkodó osztályok fogadják a hazatérő hadifoglyokat: internáló táborokba zárják őket, ott vizsgálják meg politikai megbízhatóságukat, törekednek kiverni belőlük a bolsevik szellemet, kényszerítik őket saját és bajtársaik „bolsevik bűneinek" meggyónására. A táborból ismét a frontra vezénylik őket — Olaszországba vagy Franciaországba.[172] „Meg kell halni azért a hazáért, amely nem a miénk, hanem az ezerholdasoké, a grófoké, az iparbáróké, a részvényeseké."[173] A hadifoglyokat ismét a kizsákmányolókért folytatott háború várja.

Az újságok felhívták a hazatérőket, hogy otthon az elkülönítő táborokban, az olasz vagy francia fronton, amikor meggyőződnek a kommunisták által elmondottak igazságáról, jusson eszükbe, hogy a felszabaduláshoz, a békéhez a forradalom útja, az uralkodó osztályok megdöntése visz.

A kommunisták figyelmeztették a hadifoglyokat, hogy teljesíteniük kell kötelességüket népükkel, magukkal szemben, vagy itt Oroszországban, vagy odahaza, csak így választhatnak a bátor, népüket szerető hadifoglyok.[174] A hazakészülő hadifoglyok egy része, megértve, hogy az őket is felszabadító Októberi Forradalom megvédése a magyarországi forradalmat is meggyorsítja, a magyar dolgozók harcát is segíti, belépett a Vörös Hadseregbe

A legnagyobb részük azonban hazautazott. De ezek is forradalmi hangulatot vittek magukkal. Szovjet-Oroszország területének elhagyása előtt a hazaindulók gyűléseken ünnepi fogadalmat tettek, hogy hazatérve magasra emelik a forradalom zászlaját.[175]

Nem váltak mindnyájan forradalmivá. De bátrabban kezdtek gondolkozni. A proletárforradalmat látott és végigélt munkások és parasztok kritikusabban kezdték nézni saját itthoni helyzetüket és az ország viszonyait. Csökkent bennük a hatóságok tisztelete és főként a tőlük való félelem. Az itthoni helyzet láttán mind gyakrabban kezdték emlegetni az oroszországi példát, s nemegy-

szer aszerint cselekedtek is. A forradalmi gondolkozás és cselekvés készsége az, ami a hadifoglyok jelentős részének sajátjává vált. Megismerve Oroszországban a szabadságot, és kivívásának módját, már nem tudták nyugodtan tűrni az elkülönítő táborba zárást, az egész országban uralkodó erőszakot, a dolgozók kizsákmányolását. Az orosz proletariátus példáján maguk látták, hogy lehet békét kötni — és nem akartak beleegyezni abba, hogy ismét a frontra küldjék őket. Ezeket a nézeteiket terjesztették, és ezek szerint cselekedtek. 1918 májusától egyre gyakrabban törtek ki katonai felkelések, amelyeket majdnem minden esetben a hazatért hadifoglyok kezdeményeztek.[176]

Általánosságban meg kell állapítani, hogy a Breszt-Litovszki béke után hazatérő hadifoglyok alkalmatlanoknak bizonyultak az ágyútöltelék szerepére. Hazatérve a forradalmi szellem terjesztőivé váltak, és nagymértékben hozzájárultak 1918 nyarán és őszén az országban elhatalmasodó forradalmi hangulat erősödéséhez. Mindehhez az Októberi Forradalom, a szovjet kormány tevékenységének általános hatásán kívül nagymértékben hozzájárultak a hazatérő hadifoglyok között agitáló magyar kommunisták. A magyar foglyok forradalmasítása, amellyel itthon meggyorsították a forradalmi helyzet kialakulását, az OK(b)P magyar csoportjának egyik legjelentősebb érdeme volt.

A magyar kormány, a hazatérők „lázadó" hangulatát észlelve, 1918 nyarának végefelé erősen lassította a foglyok hazaszállításának ütemét, de az Oroszországban maradtak sem igyekeztek már olyan nagyon haza, illetve az olasz vagy a francia frontra kerülni. Addig azonban több százezer, Oroszországot megjárt hadifogoly tért vissza Magyarországra, akik az egyébként is egyre inkább forradalmasodó munkás-, paraszt- és katonatömegek között terjesztették az Októberi Forradalom eszméit.

Felvetődik a kérdés, mi az oka annak hogy a magyar hadifoglyokra sokkal nagyobb hatást tett az Októberi Forradalom, hogy közülük jóval többen léptek be a Vörös Hadseregbe, mint a német, osztrák vagy cseh hadifoglyok közül és hogy a magyar szervezetek olyan erősek voltak.

Ennek okát a magyar gazdasági, társadalmi és politikai viszonyokban kell keresnünk. Ezek rendkívül hasonlítottak az oroszországihoz, amint erről Lenin is beszélt. A feudalizmus maradványai, a félgyarmati viszonyok, a kizsákmányolás magas foka, a dolgozók jogfosztottsága, az egész rendszer reakciós volta, sok ha-

sonló feladatot állított az orosz és a magyar dolgozó osztályok elé. A dolgozó osztályok helyzetének hasonlóságáról a hadifoglyok saját szemükkel győződtek meg. Ilyen közös feladat volt a háború megszüntetéséért folytatott harc is. A bolsevikok győzelme, intézkedései, eredményei sok hadifogolyban ösztönösen, de sokban tudatosan is felvetették a gondolatot, hogy Magyarországon is hasonlóan kell megoldani e kérdéseket.

A gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok hasonlósága tükröződött a magyar munkásosztály és szegényparasztság bátor, forradalmi fellépéseiben már a világháború előtt is. A magyar burzsoázia gazdasági fejletlensége, viszonylagos politikai tapasztalatlansága, hogy csak vékony rétege jött létre a munkásarisztokráciának, csökkentette a burzsoázia ideológiai befolyását a munkásosztály és a szegényparasztság között. Ehhez járult az is, hogy az opportunista magyar szociáldemokrácia elhanyagolta a tanulatlan munkások és a szegényparasztok szervezését, és ezért ezek jelentős tömege sokkal kevésbé került a reformista szociáldemokrata eszmék hatása alá, mint a német, osztrák vagy cseh munkásság és parasztság, és azért könnyebben fogadták be az Októberi Forradalom jelszavait, a bolsevikok tanításait, gyorsabban értették meg azok tevékenységének helyes voltát.

Kétségtelen, hogy a magyar hadifoglyok fogékonyságát a forradalmi eszmék iránt nagymértékben befolyásolta az is, hogy a fogságban a magyar kormány kevésbé törődött velük, mint a német vagy osztrák kormány orosz fogságban levő katonáival. Ezért nagyobb kizsákmányolásban, nélkülözésekben, szenvedésekben volt részük, mint német, osztrák vagy cseh sorstársaiknak. (Az utóbbiakkal politikai okokból a cári hatóságok jobban bántak.)

Mindezek következtében a magyar hadifoglyok között igen korán kialakult egy lelkes, harcos, bolsevikok nevelte vezető gárda, amely energikusan, meggyőződéssel és nagy lendülettel harcolt az Októberi Forradalom eszméinek terjesztéséért a hadifoglyok között.

A magyar kommunisták Oroszországban 1918 folyamán kiadott újságjainak, brosúráinak tanulmányozása megközelítő képet ad arról, mi volt az az elméletileg új, amit a magyar kommunisták ebben az időben magukévá tettek, hirdettek és amelyeket Magyarországra hazatérve törekedtek a gyakorlatban is megvalósítani.

A magyar forradalmárok a magyar hadifoglyok mozgalmában

ismerkedtek meg először közelebbről az imperializmus, a proletárforradalmak korának marxizmusával, a leninizmussal. Világos volt előttük, és ezt hangoztatták is, hogy a bolsevizmus nem valami egészen új, hanem Marx es Engels tanításainak alkotó, forradalmi alkalmazása a kapitalizmus fejlődésének új fokára, az imperializmus korszakára.[177] Ismerték, tanulmányozták Lenin művét: *Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka*,[178] és magukévá tették annak tételeit. Látták, hogy Magyarországon is egyre nő a monopóliumok száma, egyre erősebb a finánctőke, a bankok uralma. „A Haditermény részvénytársaság, a Vasközpont, a Cukorközpont, Papírközpont, valamennyi ilyen termelést és fogyasztást szabályozó . . ., egészen vagy félig hatósági jelleggel bíró egyesülések a tőkének ezt a központosítását egészen kifejlesztették immár Magyarországon is. Mind e központok fölött ott áll a 4—5 nagybank, korlátlan úrként az egész ország gazdasági élete fölött."[179]

Az imperializmus, az imperialista világháború a magyar proletariátust is választút elé állította „vagy az imperializmus, vagy szociális forradalom".[180] A magyar kommunisták az utóbbit javasolták a magyar proletariátusnak, mint az egyetlent, amely a dolgozó tömegek végleges szabadságát hozhatja meg. A szociáldemokráciával szemben hirdették, hogy az imperializmus, az imperialista világháború, és az orosz proletariátus forradalmának körülményei között Magyarországon is napirendre kerülhet a szocialista forradalom, mégpedig nem a távoli, hanem a legközelebbi jövőben. A magyar kommunisták hirdették, hogy mivel Magyarország gazdasági viszonyai jelentősen fejlettebbek, mint Oroszországé, társadalmi, politikai viszonyai, a dolgozó tömegek, elsősorban a proletariátus jogtalansága az oroszországi viszonyokhoz hasonló, nincs igazuk tehát a szociáldemokratáknak, amikor Magyarország elmaradottságára hivatkozva kijelentik, hogy az orosz módszer nem alkalmazható Magyarországon. A felszabadulásért folytatott harc útja Magyarországon is csak a proletárforradalom lehet — jelentették ki a kommunisták. Az adott történelmi körülmények között „a magyarországi szociáldemokrata párt törekvéseinek maximuma, legharciasabb jelszava az általános, egyenlő és titkos választójog és ennek alapján felépült demokrácia"[181] már csak a kapitalizmus, a burzsoá államszervezet megmentésének eszköze lehet a „bolsevizmussal, a proletárforradalommal szemben".[182] A magyar proletariátusnak nincs és nem is lehet része a

hatalomban mindaddig, amíg a hatalmat a proletárforradalommal meg nem ragadja, és ezzel nemcsak az uralom formáját, de a lényegét is megváltoztatja. „Ez az uralom azt jelenti, hogy az uralom alapját: a tőkét, az uralom eszközét: az államot veszi kezébe, az elnyomás következményét: a kizsákmányolást szünteti meg a proletariátus a politikai hatalom elfoglalása útján."[183]

A hadifogoly magyar kommunisták ugyanakkor nem látták, hogy Magyarországnak is át kell esnie a maga „februári" forradalmán. Foglalkoztak ugyan a monarchia megdöntésével, a függetlenséggel, a demokratikus szabadságjogok kivívásával, a feudális maradványok felszámolásával, de ezeket a proletárforradalom keretében kívánták megoldani. Nem látták, hogy ez csak a proletárforradalomnál szélesebb, demokratikus, nemzeti osztályerők szövetségével lehetséges. Azt gondolták, hogy a polgári demokratikus forradalom elkerülhető Magyarországon. Ezért nem foglalkoztak sem a hadifogoly újságok, sem az agitáció a munkásosztály és pártjának feladataival a polgári demokratikus forradalomban, és a szocialista forradalomba való átnövés időszakának kérdéseivel.

A magyar kommunisták, a marxi-lenini államelméletre támaszkodva feltárták a proletariátus előtt, hogy a tőkés társadalom legfőbb védelmi szervezete a burzsoá államgépezet, illetve ennek fegyveres erői, amelyek a proletariátus minden harci föllépésénél működésbe lépnek a munkásosztály, a dolgozók ellen. Még inkább számítani kell arra, hogy a proletariátus harca a hatalom forradalom útján való megragadására a burzsoázia minden erőszak-szervezetének támadását vonja maga után. Ezért a proletariátusnak is fel kell készülnie. A forradalom végrehajtásának eszközét — a bolsevikok tapasztalatai alapján — a proletariátus és szegényparasztság fegyveres felkelésében látták. „A proletároknak fegyvert kell a kezükbe venniök, mert csak így tudják kiragadni a hatalmat, a hatalomnak, az erőszaknak a szervezetét a burzsoázia kezéből."[184] Nyilvánvaló, hogy az adott történelmi körülmények között a fegyveres felkelés és a proletárforradalom szembeállítása a szociáldemokraták által hirdetett választójogi, parlamenti harccal szemben — helyes volt, mint ahogyan minden körülmények között helyes, amikor a proletárforradalom feltételei adva vannak, de a burzsoázia fegyverrel igyekszik megakadályozni a forradalom győzelmét. A kommunisták tanításai a fegyveres felkelés és a proletárforradalom lehetőségéről Magyaror-

szágon — a magyar proletariátus forradalmi kezdeményező erejének felszabadítását jelentették, amelynek kibontakozását a szociáldemokrácia politikája oly hosszú ideig akadályozta. A szociáldemokráciával szemben, megint csak a marxi-lenini államelméletre támaszkodva — a magyar kommunisták világosan megmagyarázták a proletariátusnak, hogy „az állam az osztályuralom eszköze, az egyik osztálynak a másik osztály részéről való elnyomásának eszköze",[185] valamely osztály diktatúrája. A burzsoá állam — a burzsoázia diktatúrájának megvalósítója a proletariátussal, a dolgozó osztályokkal szemben. Ezért a proletárforradalom egyik legfontosabb feladata a burzsoázia érdekeit szolgáló államgépezet összetörése és újjal helyettesítése. A proletariátus a szocialista forradalom győzelme után is harcot vív a hatalmát visszaszerezni akaró burzsoáziával „a hatalom megtartásáért, az új élet lehetőségéért."[186] E harc eszköze az új állam, a proletariátus állama, a proletárdiktatúra, amely a volt elnyomottak uralma addigi elnyomóik felett. Ez a diktatúra elvileg különbözik a burzsoá diktatúrától... „Ez is elnyomó szervezet, de ennek szerepe egészen más, mint a burzsoá államé... a burzsoáziát nyomja el, hogy a társadalom részére kisajátítva a tőkét, az osztálykülönbségeket, a kizsákmányolást, s ezzel együtt az elnyomás minden fajtáját megszüntethesse..."[187]

A proletárdiktatúra formájáról azt tanították, hogy a proletárállamban a munkásság és a parasztság közvetlenül a kezében tartja a hatalom minden eszközét: a törvényhozást, a közigazgatást, a bíráskodást — a munkások és falusi szegénység küldötteinek tanácsai útján. „A gyárak, a műhelyek munkásai, a falusi szegénység kiküldötteinek tanácsai *alkotják* a törvényt, a szabályokat, s ők *hajtják végre* ezeket."[188] A magyar kommunisták a tanácsok megteremtésével akarták bevonni a dolgozó tömegeket a hatalom gyakorlásába. Felismerték, hogy a munkások, katonák és földmíves szegények tanácsai alkalmasak arra, hogy Magyarország akkori körülményei között „a proletariátus diktatúráján keresztül bevezessék a kizsákmányoltak tömegeit a szocializmus földjére".[189] A leninizmus tanításai, az orosz tanácsköztársaság tapasztalatai alapján a magyar kommunisták megjelölték azokat a legfontosabb feladatokat is, amelyek a proletár állam előtt állottak: a munkásosztály életviszonyainak megjavítása, a bankoknak a proletárállam kezébe vétele, az összes nagyipari, tömegszükségletet kielégítő vállalatok egyesítése és a proletárállam általi kisa-

játítása, a fogyasztás állami szervezése és szabályozása, általános munkakötelezettség bevezetése, a föld haladéktalan elfoglalása a parasztság által stb.

A döntő pillanatban, a tanácsköztársaság megalakulásakor, berendezésekor a magyar kommunisták nem valósították meg maradék nélkül a burzsoá államgépezet felszámolását és újjal való helyettesítését, nem voltak mindig következetesek a diktatúra alkalmazásában. Ez is mutatja, hogy az államról, a proletárdiktatúráról szóló lenini tanítások, bár ismerték, legtöbbször helyesen át is vitték a gyakorlatba azokat, mégsem váltak e rövid idő alatt a magyar kommunisták vérévé, és nemegyszer szociáldemokrata befolyás alatt cselekedtek.

A magyar kommunisták bíztak a magyar munkásosztály erejében, forradalmiságában. Látták, hogy Magyarországon is ez az egyedüli osztály, amely ingadozás és megalkuvás nélkül küzd a kizsákmányolás ellen, mivel „csak a forradalmi proletariátus tör minden erővel s az egyedüli helyes úton a bérmunka megszüntetéséért, a tőkés termelés megszüntetéséért".[190] Ezért tudták, hogy a forradalom vezetője, irányítója csak a proletariátus lehet. Világosan látták azonban, hogy a tőkés társadalmi rend elleni harcban, a szocialista forradalom győzelméért vívandó harcban a proletariátusnak szövetségesekre van szüksége.

A proletariátus legfőbb szövetségesének a parasztságot tekintették. E két osztálynak a munkásosztály vezette szövetségében látták azt az erőt, amely képes a kizsákmányoláson alapuló társadalmi rend megdöntésére. „S amikor a szociális forradalomban egyesül... a városi munkás és a falusi földnélküli paraszt, akkor vége szakad a tőke uralmának, a bérrabszolgaságnak A föld, a gyár... azok táplálója lesz, akik dolgoznak rajta és lesz a kezdete a szocializmusnak"[191] — írta erről a *Szociális Forradalom*. A szociáldemokratákkal ellentétben a kommunisták bíztak a magyar parasztság és elsősorban a szegényparasztság forradalmiságában és feladatul tűzték ki a szervezett ipari munkásságnak. hogy előharcosa legyen a parasztság földért folyó küzdelmének. Megmagyarázták a parasztságnak, hogy „egyedüli szövetsége, amelyben nem a rövidebbet húzza, csak a munkássággal lehetséges".[192] A kommunisták helyesen ismerték fel, hogy a parasztsággal való tartós szövetség egyik alapja a proletariátus helyes állásfoglalása a földesúri birtokok forradalmi, ellenszolgáltatás nélküli kisajátítása. Ez tükröződött a földkérdésben vallott nézetükben, amit így

fogalmaztak meg: „Minden földet, amit nem a gazdája művel meg, el kell foglalni!"[193] Nem kétséges, hogy ez a jelszó is hozzájárult a kommunisták népszerűségéhez a paraszti származású hadifoglyok között, de később is a magyar parasztságban. Ugyanakkor nem értették meg, hogy a félfeudális maradványok felszámolásának feladata lehetetlenné teszi, hogy a nagybirtokokat közvetlenül szocialista tulajdonná változtassák, hogy földosztás útján kell kielégíteni a parasztság földéhségét. A kommunisták nem értették meg Október tanulságait, a bolsevikok földpolitikáját. Nem értették meg az agrár-paraszt kérdés politikai, stratégiai jelentőségét, és csak mint gazdasági tényezőt vették számításba. Azt gondolták, hogy a föld felosztása „még semmi esetre sem jelentené a földkérdés megoldását".[194] A földet az egész társadalom tulajdonának jelentették ki, és a nagybirtokokat „minden tartozékával együtt a helyi, járási vagy megyei paraszt és földmunkás követek tanácsainak"[195] akarták átadni, és társas gazdálkodással megműveltetni. Ez a helytelen felfogás a tanácsköztársaság idején érezteti hatását, amikor a földosztás elmaradása a parasztság nagy részében csalódást keltett és lazította a munkás-paraszt szövetséget.

A magyar kommunisták látták, hogy a magyar proletariátus az előtte álló feladatok megoldására csak akkor képes, ha új típusú, az orosz kommunisták pártjához hasonló pártja lesz. „Az új harchoz, melyet rákényszerít a proletariátusra az imperializmus, új fegyverek kellenek, új harcmód és új csoportosulás, mely nem ragaszkodik a régi eszközökhöz, a régi harcmódhoz, hanem mindent a proletariátus új szükségleteihez szab. Ez a csoportosulása a proletariátusnak: a kommunista párt."[196] A magyar kommunisták mint az OK(b)P tagjai vettek részt először valóban következetes, forradalmi harcban. A bolsevikok példája, hősi harca, eredményeik és a magyar szociáldemokrata vezérek árulásáról szóló hírek egyre jobban megérlelték a szociáldemokrácia elleni harc, a magyar proletariátus új forradalmi pártja megteremtésének gondolatát.

Az OK(b)P magyar csoportja megalakulásától kezdve a szociáldemokrácia leleplezéséért, a kommunista párt megalakításáért folytatott harcot. Ezt tükrözte a csoport lapja, a *Szociális Forradalom* is. A harcot nemzeti és nemzetközi méretekben folytatták. A kommunisták leleplezték a szociáldemokrata pártok munkásáruló tevékenységét a háború idején, amikor e pártok beálltak

a „honvédelem" szervezésének munkájába és a munkások osztályharcának elnyomásához „ők szolgáltatták a szellemi fegyvereket, az altató, a butító eszméket".[197] A szociálsovinisztáknak, a nyílt árulók elleni harc nem terelte el figyelmüket a centristák, a leplezett árulók elleni küzdelemről. Felvilágosították a magyar munkásokat és parasztokat, a volt hadifoglyokat, hogy a szociáldemokraták egyik csoportja (szociálsovinisztáknak) „eszköze lett az imperialisták rablóbandájának, a másik (centristák — *M. Gy.*) csak alkalmazkodott az imperializmushoz. Az egyik eltüntette a munkásság osztályharcát, a másik elerőtlenítette".[198] Bebizonyították, hogy a szociáldemokrácia árulásának volt eredménye a II. Internacionálé csődje. Ezt az Internacionálét felváltja a forradalmi proletariátus III., Kommunista Internacionáléja.[199] A magyar kommunisták következetesen síkraszálltak az új, III., Kommunista Internacionálé megteremtéséért.

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt tevékenységét jellemezve, a magyar kommunisták rámutattak arra, hogy a munkásság ösztönös harcának, a tömegsztrájkoknak elfojtásával a szociáldemokrata pártvezetőség a kapitalista állam és a háború érdekeit, a munkásosztály elnyomását szolgálta. A burzsoázia érdekeit szolgálta a jobboldali magyar szociáldemokrácia azzal is, hogy csupán demokratikus feladatokat, a polgári demokratikus rend kivívását tűzte a munkásosztály elé s azt sem következetesen. Ezzel „a hivatalos párt nem a munkásosztály, de a burzsoá állam érdekeit szolgálja",[200] állapították meg a magyar kommunisták az MSzDP-ről. A magyar kommunisták figyelemmel kísérték az MSzDP tevékenységét, és éleshangú cikkekben, beszédekben reagáltak például az MSzDP 1918 februári rendkívüli kongresszusára, a szociáldemokrata vezetőknek a vas- és fémmunkások márciusi harcával, az áprilisi választójogi mozgalommal, a júniusi országos politikai tömegsztrájkkal kapcsolatos tevékenységére.

A magyar kommunisták ugyanakkor látták az eseményekből, hogy a munkások széles tömegei egyre inkább elvesztik a szociáldemokrata vezérekbe helyezett bizalmukat, egyre gyakrabban, a szociáldemokrata vezetőség akarata ellenére. sztrájkolnak és tüntetnek, hogy e munkások közül kerül majd ki a kommunista párt törzse, alapvető ereje.[201] Észrevették, hogy a hivatalos szociáldemokrata vezetők mellett a szociáldemokrata párton belül és azon kívül is felnőttek a forradalmi munkásság baloldali vezetői, akik a munkásosztály sztrájkharcait, békét követelő tüntetéseit

vezették, nem félve a kormány bosszújától. A baloldali szociáldemokraták közül Landler Jenő és Hamburger Jenő nevét emeli ki a *Szociális Forradalom*[202], akik később valóban a kommunista párt kiemelkedő harcosaivá váltak. Az Oroszországban tevékenykedő magyar kommunisták 1918 folyamán megkísérelték, hogy felvegyék a kapcsolatot a Magyarországon dolgozó baloldali szociáldemokratákkal. Így többek között 1918 szeptemberében Szamuely Tibor Berlinen keresztül Svájcba utazott, hogy Lebovitz Farkas régi, kipróbált, baloldali elvtárs és mások segítségével kapcsolatot teremtsen Szabó Ervinnel, akiről úgy tudták, hogy szimpatizál a bolsevikokkal. Berlinben Karl Liebknechttel találkozott és tárgyalt.[203] Svájci tartózkodásának eredményéről nincsenek adataink. A Galilei-per ráirányította a kommunisták figyelmét a magyar munkásmozgalom másik harcos, forradalmi lelkesedéstől fűtött csoportjára, amely az antimilitarista harcban nőtt ki: a forradalmi szocialistákra, mint „a bolsevizmus magyarországi előharcosaira."[204]

Ezt a két csoportot, amely harcosan szemben állott a szociáldemokrata vezetőséggel, úgy tekintették, mint amelyek részt vehetnek a kommunisták magyarországi pártjának megteremtésében, akikre támaszkodni lehet e munkában.

Mindezek felvetették a kommunista párt megalakításának szükségességét Magyarországon is. „Le kell számolnunk velük (a jobboldali szociáldemokratákkal — *M. Gy.*), ki kell jelentenünk, hogy mi nemcsak Oroszországban dobtuk el magunktól a beszennyezett szociáldemokrata nevet, hanem átplántáljuk a kommunista nevet, a kommunizmus elveit, ezt a forradalmi proletár pártot Magyarországra is"[205] — írta a *Szociális Forradalom*. A magyar kommunisták tehát látták, hogy szakítani kell az MSzDP-vel, létre kell hozni a kommunista pártot, a munkásosztály szervezett, forradalmi élcsapatát. Tudták, hogy ilyen párt nélkül lehetetlen a proletárforradalom, a proletárdiktatúra győzelme. Ugyanakkor meg kell mondanunk, hogy mégsem sajátították el teljesen a kommunista párt vezető szerepéről, a tömegszervezetekhez való viszonyáról szóló lenini tanításokat. Elsősorban a párt és a tanácsok, azok szerepe közötti különbséget nem értették meg. Ezt mutatja Kun Béla *A munkástanácsok hatalmáért* c. cikke,[206] melyben azt írja, hogy „a munkástanácsok lesznek ... kristályosodó pontjai a Magyarországon riadva emlegetett bolsevizmusnak, a Kommunista Pártnak". Nem értették meg a magyar kommunisták, hogy

a kommunista párt a hatalom megragadása után is nélkülözhetetlen tényezője a proletárdiktatúra megtartásáért, a szocializmus győzelméért vívott harcnak. Úgy gondolták, hogy a szovjetköztársaság helyettesíti a pártot. A nemzetközi munkásmozgalom viszonylatában például azt állították, hogy „az új Internacionálé nem pártok nemzetközi szövetsége lesz, hanem egységes, az egész világra kiterjedő forradalmi szervezet, a nemzetközi szovjetköztársaság".[207] Ez a gondolat hasonló formában másutt többször is megismétlődik.[208] Nem tekinthető véletlennek az sem, hogy Kun Béla a Leninről írt életrajzban[209] a fő művek között nem említ meg olyan munkákat, mint a *Mi a teendő?*, az *Egy lépés előre, két lépés hátra,* amelyekben a párt jelentőségét, elméleti és szervezeti alapelveit fejti ki Lenin. A magyar kommunisták tehát vagy nem ismerték ezeket a műveket, vagy nem értették meg jelentőségüket. A párt szerepének, jelentőségének nem teljes megértését az 1919. március 21-én az MSzDP-vel történt egyesülés mutatta meg, amikor a magyar kommunisták lényegében lemondtak az önálló, harcos, az opportunistáktól mentes kommunista pártról, és ezzel a proletariátus elvesztette szervezett vezető erejét, a proletárdiktatúra irányítóját. Az egyesült pártnak hosszú ideig Központi Vezetősége sem volt. Feladatát a Forradalmi Kormányzó Tanács, tehát a tanácshatalom végrehajtó szerve segítségével próbálták megoldani.

Mindez nem jelenti azonban, hogy a magyar kommunisták egyáltalában nem értették meg a párt hatalmas szerepét, elsősorban a forradalom előkészítésének szakaszában. Az OK(b)P magyar csoportja tevékenységének egyik központi feladata volt a Kommunisták Magyarországi Pártja megalakításának előkészítése. Már a moszkvai magyar pártszervezet 1918. július 10-i taggyűlésén fölmerült egy olyan értekezlet összehívásának terve, amelyen részt vennének mindazok az elvtársak, akikre számítani lehet a Magyarországi Kommunista Párt megalakításánál.[210] Az értekezletet nem hívhatták össze, mivel a magyar csoport nagy része, Kun és Szamuely elvtársakkal az élen, a permi—kazányi frontra utazott.

A magyar kommunisták pártja megalapításának terve iránt Lenin is érdeklődött. A magyar csoport vezetőivel, elsősorban Kun Bélával többször találkozott, és beszélgetett velük a „kommunizmusról és a kommunista forradalomról".[211] 1918 augusztusában, a frontról való visszatérésekor Szamuely jelentést tett Leninnek az internacionalista csapatok harcáról, magatartásáról. Ek-

kor Szamuely Tiborral és a jelenlevő Kun Bélával Lenin hosszasan elbeszélgetett Magyarországról, a magyarországi választójogi harcokról, Tiszáról, a szociáldemokrata pártról. Az utóbbival kapcsolatban elsősorban az érdekelte, lehetséges-e a velük való együttműködés, illetve. hogy a magyar kommunisták készek-e önálló pártot alakítani. Szamuely rámutatott az együttműködés lehetetlenségére és utalt arra a harcra, melyet a *Szociális Forradalom*, a csoport központi lapja folytatott a szociáldemokraták ellen. Lenin helyeselte azt a munkát, amelyet a magyar kommunisták a Magyarországi Kommunista Párt megalakításának előkészítése érdekében végeztek.[212] A találkozásról, Lenin helyeléséről Szamuely beszámolt a csoport augusztus 25-i gyűlésén.[213]

1918 őszén, amikor az Osztrák—Magyar Monarchia összeomlásának mind világosabb jelei mutatkoztak, és az MSzDP tevékenysége mind szembetűnőbben vált a burzsoáziával való osztályegyüttműködés politikájává, ugyanakkor a munkás-, paraszt- és katonatömegek fellépései egyre gyakoribbak lettek, az Oroszországban élő magyar kommunisták harca az MSzDP vezetői áruló politikájának leleplezésére mindinkább élesedett. *A jó fiúk*,[214] *A szakszervezetek és a magyar nemzetgazdaság*[215] és más cikkek egész sorában mutattak rá a magyar kommunisták arra, hogy „a magyarországi munkásság vezérei arcpirulás nélkül terelik le a szervezett proletariátust az osztályharc útjáról".[216] Különösen élesen elítélték az MSzDP 1918. október 8-án *Magyarország népéhez* c. kiáltványban[217] leszögezett állásfoglalását. Ebben a szociáldemokrata párt vezetői nyíltan a burzsoáziával való együttműködés mellett foglaltak állást, „az ország összes demokratikus osztályainak egyesülése . . . az ország megmentése"[218] jelszavak alatt. „Nem a munkásság *osztálypártja* tehát ez a párt, hanem *»mindenkié«*. Mindenkinek odaadja magát, mindenkinek szállítja azt a hatalmas erőt, melyet Magyarország munkásosztálya képvisel."[219] Különösen elítélték a szociáldemokratákat azért, mert ebben az időben, 1918 októberében már világosan mutatkozott a monarchia összeomlásának, a magyar uralkodó osztályok államgépezetének, uralkodási rendszerének csődje. „Scheidemannék akkor csinálták az osztályközi békét, amikor a háború kezdődött, a militarizmus a legerősebb volt. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt akkor akarja végleg eladni szőröstől-bőröstől a munkásosztályt, annak forradalmát, amikor az osztrák—magyar militarizmus nem a párt munkája folytán, de összeomlott. Micsoda süllyedés, micsoda le-

züllés Scheidemannék alá."[220] Az Oroszországban élő magyar kommunisták ismételten leszűrték azt a tanulságot, hogy az MSzDP megszűnt a munkásosztály és a falusi szegénység érdekeit következetesen képviselő párt lenni s ezért új, forradalmi pártra van szükség: „Új párt, új alakulása, tömörülése a munkásosztálynak kell Magyarország számára is: a burzsoázia uralmát. s a megalkuvó szociáldemokráciát egyaránt megdöntő forradalmi kommunista párt."[221]

Az OK(b)P magyar csoportja 1918. október 24-re értekezletre hívta össze a külföldi csoportok (a magyar, német, román, délszláv, cseh és szlovák) összes Magyarországról származó tagjait, hogy állást foglaljanak az MSzDP október 8-i kiáltványával és a hazai eseményekkel kapcsolatban.[222] Az értekezleten, mely október 24-én és 25-én[223] zajlott le, az előadó Kun Béla kijelentette, hogy az MSzDP letért a szocializmus megvalósításához vezető útról és az ellenforradalmat, a burzsoáziát szolgálja. Ezért feladatként áll a magyarországi kommunisták előtt a Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakítása, a proletariátus előkészítése a fegyveres felkelésre. A pártnak a területi elv alapján kell felépülnie, és magában kell foglalnia a sok nemzetiségű Magyarország valamennyi nemzetiségű kommunistáit. Szervezeti kérdésben az OK(b)P szervezeti szabályzata a példa. A magyar proletariátusnak az OK(b)P-hoz hasonló egységes, szigorúan fegyelmezett pártra van szüksége. Az értekezlet *Magyarország dolgozó népéhez* címmel kiáltványt fogadott el. Ebben leszögezték, hogy a szociáldemokratákkal való együttműködés lehetetlen a szociáldemokrácia árulása folytán. A kommunisták nem részletengedményekért, de a hatalom megszerzéséért küzdenek, mert az „az egyedüli mód, amely a proletariátust felszabadítja".[224] A felhívás „A Kommunisták Magyarországi Szövetsége" aláírással jelent meg.

Az értekezlet résztvevői azonban úgy döntöttek, hogy a kommunista párt megalakítására jóval szélesebb konferenciára van szükség, melyre meghívnának különböző városokban és frontokon levő elvtársakat, Magyarországról származó kommunistákat.

Október utolsó napjaiban összeomlott az Osztrák—Magyar Monarchia, Magyarországon a forradalmi válság forradalomba ment át. Forradalmi magyar munkások és katonák Budapesten megdöntötték a finánctőke és a földesurak háborús kormányát. A hatalmat azonban nem a dolgozó osztályok, hanem a tőkés rend fennmaradását biztosító, Károlyi vezette polgári-szociáldemokrata

kormány vette a kezébe. A szociáldemokrata vezérek az utolsó percig a monarchia megmentésén, a munkástömegek megfékezésén tevékenykedtek. Ezért írta ezekben a napokban a *Szociális Forradalom*, hogy „a szociáldemokrata párt léte már jó ideje nem jelenti azt, hogy a munkásság forradalmi törekvéseinek vezetői vannak, csak azt jelenti, hogy árulói léteznek... ez a párt maga a munkásosztály nevével való visszaélés szervezete".[225] Rámutattak arra, hogy a munkásosztályt ez a győzelem nem elégítheti ki, és a forradalom itt nem állhat meg: a „megindult forradalmi mozgalom csak a dolgozók hatalmánál, a munkások és földműves szegények tanácsköztársaságánál ér véget".[226] A forradalomnak át kell nőnie proletárforradalomba.

Nem lehetett tovább várni. A néptömegek forradalmiságának, fellépésének eredményeként Magyarországon megérett a forradalom továbbfejlesztésének lehetősége. Hiányzott azonban a vezető erő, amely a néptömegeknek mutatta volna az utat a proletárforradalom felé. A Magyarországon lejátszódó forradalmi események sürgették a magyar kommunisták pártjának megteremtését.

1918. november 4-én ült össze Moszkvában a magyarországi kommunisták értekezlete. Az előadó Kun Béla rámutatott arra, hogy a forradalom továbbfejlődésének legfőbb akadálya a szociáldemokrata párt, amely a mensevikekhez hasonlóan önként lemond a burzsoázia javára a hatalomról. A szociáldemokrata párttal szemben létre kell hozni a Kommunisták Magyarországi Pártját. Nem lehet akadály az, hogy kevesen vagyunk, jelentette ki Kun elvtárs. A párt megalakítását megkönnyíti az, hogy egy győzelmes proletárdiktatúrára, az Orosz Szovjetköztársaságra támaszkodhat. A kommunista párt feladata, hogy ha kell, illegálisan is élére álljon a forradalmi mozgalomnak, és végig vezesse a proletárdiktatúráig.

Az értekezlet résztvevői Kun Béla javaslatára határozatot fogadtak el. Ebben kimondták a kommunista párt megalakítását: „A volt magyar állam területéről származó kommunisták, Moszkvában, *1918. évi november 4-én* megtartott értekezlete... megalakítja a Nemzetközi Kommunista Párt magyarországi szervezetét. A pártszervezet címe: *A Kommunisták Magyarországi Pártja.*"[227] A párt szervezeti szabályzataként az értekezlet elfogadta az OK(b)P szabályzatát. Az OK(b)P-t a III. Internacionálé megalakulásáig a nemzetközi munkásosztály képviseletének ismerte el.

A konferencia megválasztotta a párt Központi Bizottságát, és megbízta a mozgalom vezetésével mindaddig, amíg Magyarországon új Központi Bizottság lesz választható.

Végül az értekezlet kötelezte az OK(b)P magyar csoportjának minden tagját és felszólította a Magyarországról származó hadifoglyokat (kivéve azokat, akik a Vörös Hadseregben szolgáltak), hogy a legrövidebb idő alatt utazzanak Magyarországra és kapcsolódjanak be a hazai forradalmi mozgalomba. A fölszólítás alapján megindult a magyar kommunisták hazautazása Magyarországra. Néhányan, így többek között Seidler Ernő, Rákosi Mátyás és mások már korábban megérkeztek és tevékenykedtek a forradalmi baloldal képviselői között. 1918 novemberében hazatért Kun Béla, Pór Ernő, Vántus Károly, Jancsik Ferenc, Rabinovics József, Kellner Sándor, Mészáros Gábor, Münnich Ferenc és sokan mások. Szamuely Tibor később (1919 január elején) érkezett meg. A csoport Szovjet-Oroszországban maradt tagjai mindent megtettek, hogy a még ott levő hadifogolytömegeket hazairányítsák. Munkájuk eredményeként 1918 végén ismét igen sokan érkeztek vissza Magyarországra.

Ebben az időben Magyarországon a munkástömegek háborúellenes harca, az októberi polgári demokratikus forradalom, a szociáldemokrata vezetők elleni harc során a munkásmozgalomban két forradalmi csoport alakult ki. A baloldali szociáldemokraták: Alpári Gyula, László Jenő, Rudas László, Szántó Béla, a baloldali pártfunkcionáriusok, szakszervezeti vezetők, akik szoros kapcsolatban álltak a munkásokkal, valamint a forradalmi szocialisták: Kelen József, Korvin Ottó, Mosolygó Antal, Révai József, Sallai Imre, Szaton Rezső, Hevesi Gyula, gyári bizalmi férfiak, forradalmi munkások, ifjúmunkások, műszaki értelmiségiek csoportja. 1918 novemberében, a forradalom után, Marx Kör, illetve Szabó Ervin Kör néven e csoportok megkísérelték egy, a szociáldemokrata párttól független szervezet létrehozását. Az önálló, független forradalmi proletárpárt megalakításának gondolata azonban még nem érett meg bennük. Az *Oroszországból hazatért hadifogoly kommunista* vezetők voltak azok, akik a leninizmusra támaszkodva ragaszkodtak a kommunista párt haladéktalan megalakításához. Sikerült meggyőzniük a *baloldali szociáldemokratákat*, illetve a *forradalmi szocialistákat* csoportjainak vezetőit az MSzDP-ből való kilépés, a vele való szakítás, az önálló kommunista párt megalakításának szükségességéről, és *1918. november 20-án* a ma-

gyar munkásmozgalom három forradalmi csoportjának közreműködésével létrejött a *Kommunisták Magyarországi Pártja.*

A KMP megalakulásával fordulat állott be a magyar proletariátus és az egész magyar nép életében. A magyar dolgozóknak az elnyomás, kizsákmányolás ellen vívott felszabadító harcának élére olyan párt került, amely a leninizmus tanításait, az orosz kommunisták példáját követve bátran megmutatta, hogy a győzelemhez a proletárforradalom, a proletárdiktatúra vezet. A párt irányításával kísérelte meg a magyar nép 1919-ben, a Magyar Tanácsköztársaság idején ezt az útat járni. Akkor elsősorban a külső ellenforradalmi túlerő elnyomta a fiatal magyar proletárdiktatúrát. A kommunisták pártja azonban tovább küzdött. Vezetésével a második világháború után, az országnak a fasiszta erőktől való megszabadítása után a magyar dolgozó nép a Szovjetunió támogatával kivívta szabadságát, s rálépett, most már visszavonhatatlanul, a szocializmus építésének útjára.

*

A KMP megalakításában kezdeményező, döntő szerepet vittek a Szovjet-Oroszországból hazatért magyar kommunisták. A magyar kommunisták már Szovjet-Oroszországban nagy magyar dolgozó tömegeknek magyarázták meg — az Októberi Forradalom, a lenini kommunista párt tapasztalatai alapján —, hogy a Magyarországon is szükségessé vált gyökeres társadalmi változásokat csak forradalommal, a munkásosztály vezette dolgozó osztályokkal, elsősorban a parasztsággal szövetségben lehet megvalósítani. Ez a szövetség először Oroszországban valósult meg az első proletárdiktatúra megvédéséért vívott harcban, amikor a magyar kommunisták, munkások vezetésével a magyar parasztok tízezrei, volt hadifoglyok léptek be a Vörös Hadseregbe.

A hazatérő hadifoglyok itthon az Októberi Forradalom eszméinek terjesztőivé váltak, és munkájukkal hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar dolgozó nép rövid idő alatt felsorakozott a lenini jelszavakat hirdető Kommunisták Magyarországi Pártja mögé. A magyar hadifoglyok forradalmi mozgalmának, az OK(b)P magyar csoportja tevékenységének legnagyobb eredményeként a magyar munkásmozgalom megtette az első lépéseket ahhoz, hogy a leninizmust elsajátítsa. Kétségtelen, hogy a lenini elméletet csak felszínesen, nem elég mélyen tették magukévá a magyar kommunisták. A mozgalom vezetői csak igen rövid ideje ismerték a lenini

tanításokat, a bolsevik párt tevékenységét. Ismereteiket is viszonylag könnyen szerezték. Nem úgy, mint a bolsevikok, nem évtizedes, fáradságos, sokoldalú, éles elvi és gyakorlati harcban. Ezért nem is kovácsolódhatott ki a bolsevikokéhoz hasonló szilárd eszmei alapjuk. Sokan, volt szociáldemokraták még nem mindenben szabadultak meg a szociáldemokratizmus maradványaitól. „A bolsevizmus tanításainak sok tételét csak külsőleg sajátítottuk el. Nem váltak azok még vérünkké s a cselekedeteink kizárólagos irányítóivá"[228] — jegyezte meg később Kun elvtárs. Az elméleti hiányosságok elsősorban akkor mutatkoztak meg, amikor önálló cselekvésre, az elmélet gyakorlati alkalmazására került a sor. Az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság tapasztalatai többek között éppen a leninizmus minden oldalú megismerésére és alkalmazására hívták fel a magyar kommunisták figyelmét.

Mindezek ellenére, az, amit a volt hadifogoly magyar kommunisták a lenini tanításokból akkor beleoltottak a magyar munkásmozgalomba, új életet, hitet öntött a szociáldemokratizmus béklyóitól akadályozott magyar proletariátusba, kivezető utat mutatott a magyar népnek a háborúból, a kizsákmányolás rabságából. A proletárforradalomról, a proletárdiktatúráról, a munkásosztaly vezető szerepéről, a munkás-paraszt szövetségről, a pártról szóló lenini tanításokat, tehát a leninizmus lényegét alkotó legfontosabb eszméket 1918-ban elsősorban a Szovjet-Oroszországból hazatért kommunisták terjesztették. A lenini eszmék elterjedése Magyarországon, alkalmazásuk a kommunisták által, kivezette a magyar munkásmozgalmat az opportunizmus zsákutcájából, új, elérhető távlatokat nyitott a magyar proletariátus előtt.

Elsősorban a volt hadifogoly kommunisták érdeme, hogy már akkor, 1918. november 20-án megalakult a magyar proletariátus harcos, forradalmi pártja, a kommunista párt. Az OK(b)P magyar csoportjának a szociáldemokrata opportunizmus ellen, a Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakításáért vívott következetes harca és egész tevékenysége egyik legfontosabb és gyorsító tényezője volt a párt megalakításának. Az OK(b)P magyar csoportjának munkája nagymértékben előkészítette a KMP sikereit, gyors térhódítását a proletariátus és a dolgozó tömegek között, a Magyar Tanácsköztársaság létrejöttét és sikereit. Lenin az OK(b)P VIII. kongresszusán a párt külföldi csoportjainak munkáját értékelve, a munkának éppen ezt az oldalát, jelentőségét emelte ki, mikor ezt mondotta: „... ha ott (Magyarországon, Németország-

ban, Ausztriában — *M. Gy.)* velünk rokonszenvező csoportok és pártok vannak uralmon ez annak a... munkának köszönhető, amelyet az oroszországi (köztük a magyar. — *M. Gy.)* külföldi csoportok végeztek és ami az Oroszországi Kommunista Párt mint a Világ Kommunista Pártja egyik sejtje tevékenységének egyik legfontosabb lapja".[229]

A magyar hadifoglyok, kommunisták mozgalmának története a magyar munkásmozgalom, a forradalmi mozgalmak történetének egyik legdicsőbb fejezete. A volt magyar hadifoglyok, az Októberi Forradalom és a polgárháború résztvevői vérükkel és életükkel alapozták meg a szovjet és a magyar nép barátságát, amelyet a szovjet nép hazánk felszabadításáért hozott áldozata, segítsége tett még szilárdabbá, erősebbé, rendíthetetlenné.

A magyar hadifoglyok mozgalmával indult el a magyar munkásmozgalomban hódító útjára a leninizmus, és vált vezérfonalává a magyar kommunisták pártjának a magyar nép felszabadításáért és a szocializmus építéséért vívott harcában.

Az internacionalista magyar vöröskatonák dicső emlékét őrzi a szovjet nép, amellyel együtt harcoltak az első proletárhatalom megvédéséért. Hősiességük, odaadásuk a magyar nép és a nemzetközi proletariátus ügyéért, küzdelmük a kommunista párt megalakításáért elévülhetetlen jelentőségű pártunk és népünk történetében.

JEGYZETEK

1. Hadifogoly magyarok története. Budapest, (é. n.), Athenaeum. 2. k. 293. o.
2. *Szibirszkaja Szovjetszkaja Enciklopédia.* 1. k. 518—519. o. (oroszul).
3. Lásd uo.
4. *Varga Gyula:* Hadifoglyok a cárizmus és a Kerenszki uralom idején. Sarló és Kalapács, 1933. 6. sz. 41. o.
5. Gavró Lajos adatai szerint 1915 és 1918 között 471 ezer ember halt meg az osztrák—magyar hadifoglyok közül. Az Októberi Forradalom és a Szocializmus Építése Múzeumának Archívuma. Speciális magyar fond. sz. n.
6. Lásd a 4. sz. jelzetet.
7. Lásd az 1. sz. jelzetet. 175. o.
8. Lásd az 1. sz. jelzetet. 274. o.
9. *Izvesztyija,* 1917. december 15.
10. HM eln. 1918—15. oszt. sz. n.
11. Az Októberi Forradalom és a Szocializmus Építése Múzeumának Archívuma. Speciális magyar fond. sz. n. Iványi János 1933. május 27-én tartott előadásának anyaga.
12. *Müller Armand:* A Bajkálon-túli magyar vörösgárdisták szerepe. 1916—1918 augusztus végéig. — Sarló és Kalapács, 1931. 7. sz. 39. o.
13. Georg Szamuely—Matiasz Rákosi. Moszkva 1935. *Maladaja Gvardija.* 16. o. (oroszul).
14. PI Archívum. H. I. 5/2, valamint *Munnich Ferenc:* Hadifogság és forradalom. Sarló és Kalapács, 1930. 4. sz. 32—35. o.

15. *V. Gricsenko:* Revolucionnaja gyejatyelnoszty inosztrannih internacionalisztov vojennoplennih v Vosztocsnoj Szibiri, Verhnye—Udinszk 1933. 6—7. o. (oroszul).
16. Lásd a 11. sz. jelzetet. — Holländer 1931. december 27-én és 1933. április 17-én tartott előadásainak anyaga.
17. *Balog János:* Hadifoglyok az oroszországi októberi forradalomban. Sarló és Kalapács, 1932. 10—11. sz. 100—102. o.
18. Lásd a 16. sz. jelzetet.
19. *Sipos Ferenc:* Hadifoglyok a vörös Manchesterben. Sarló és Kalapács, 1932. 5. sz. 47. o.
20. *Karl Tomann:* A hadifoglyok szerepe az oroszországi proletárforradalomban. Sarló és Kalapács, 1931. 5. sz. 38—39. o.
21. *Balogh:* Hadifogság — polgárháború — ukrán front. Sarló és Kalapács, 1933. 3—4. sz. 115. o., valamint Páncza Vazulból Balogh Mihály, Balogh Mihályból a Moldván Tanácsköztársaság alelnöke. 6. sz. 38. o.
22. Lásd a 12. sz. jelzetet.
23. Lásd a 16. sz. jelzetet.
24. Lásd a 21. sz. jelzetet.
25. Lásd a 14. sz. jelzetet.
26. Lásd a 13. sz. jelzetet.
27. *Ligeti Károly:* Észak fagyos szíve mellől. Forradalom, Omszk. 1918. március 17. 6. sz.
28. Beszámoló a Külföldi Csoportok Föderációjának tevékenységéről. Általános beszámoló. 1918 december. Voszmoj szjezd RKP(b) Moszkva. 1933. 434. o. (oroszul).
29. Lásd az 1. sz. jelzetet. 270—271. o.
30. *Izvesztyija*, 1917. december 15. 252. sz.
31. Lásd az 1. sz. jelzetet. 259. o.
32. Lásd a 17. sz. jelzetet.
33. Lásd a 19. sz. jelzetet.
34. PI Archívum. H. I. 5/2.
35. Lásd a 16. sz. jelzetet.
36. Lásd a 15. sz. jelzetet, valamint Az internacionalisták harca a szibériai ellenforradalom ellen 1918-ban. Sarló és Kalapács, 1930. 10—11. sz. 66. o.
37. PI Archívum. H. I. 5/2.
38. Voszmoj szjezd RKP(b). Moszkva, 1933. 530. o. (oroszul).
39. Lásd a 19. sz. jelzetet.
40. *Rabinovics József:* Tomszk, 1917. év végén. Sarló és Kalapács, 1930. 4. sz. 37—38. o.
41. Lásd a 13. sz. jelzetet.
42. *Ligeti Károly:* Szegény testvérem, Kolányi János... Forradalom, Omszk. 1918. április 21. (8).
43. *Münnich Ferenc:* Hadifogság és forradalom. Sarló és Kalapács, 1930. r. sz. 32—35. o., valamint *Rabinovics József:* Tomszk, 1917. év végén. Sarló és Kalapács, 1930. 4. sz. 37—38. o.
44. Lásd a 16. sz. jelzetet.
45. Lásd a 19. sz. jelzetet.
46. Lásd a 16. sz. jelzetet.
47. PI Archívum. H. I. 5/5.
48. Lásd a 16. sz. jelzetet.
49. Lásd a 19. sz. jelzetet.
50. *Gábor József:* Október Turkesztánban. Sarló és Kalapács, 1930. 7. sz. 45. o.
51. *Rákosi Mátyás:* Válogatott beszédek és cikkek. Szikra, 1955. 244. o.
52. *Pravda*, 1917. december 18. (5).
53. *Izvesztyija*, 1917. december 19. (6).
54. *Pravda*, 1917. december 26. (13).
55. *Izvesztyija*, 1917. december 20. (7).
56. *Izvesztyija*, 1917. december 28. (15).
57. HM. eln. 1918—15. oszt. sz. n.
58. Lásd a 17. sz. jelzetet.
59. *Izvesztyija*, 1918. március 30.
60. *Nemzetközi Szocialista*, Petrográd, é. n.
61. Lásd uo.
62. Lásd a 11. sz. jelzetet.
63. Lásd a 40. sz. jelzetet.

64. PI Archívum. A. XV. 1/1918/29. 12. o. Kozli A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai (Továbbiakban MMTVD) 5. k. Összeállította: Gábor Sándorné, Fehér András, Horváth Zoltánné, Milei György. Szikra, 1956. 97. o.
65. Egy nagy harcos életéből. Rádióbeszélgetés Rákosi Mátyással 1945. október 4-én. Szikra, 1945.
66. PI Archívum. Kaposvári törvényszek. 1920—1541.
67. *Iv. Uljanov* Októberi Forradalom és a hadifoglyok. Proletarszkaja Revolucia 1929. 7. sz. 100—101. o. (oroszul).
68. *Izvesztyija*, 1918. január 30.
69. *Nemzetkozi Szocialista*, 1918. január 3.
70. *Pravda*, 1918. januar 4. Kozli MMTVD 5. k. Szikra, 1956. 54—55. o.
71. HIL HM. eln. 1918. 1—3001. (591. a. sz.); HIL HM. 1. a. 1918. 11816 PI Archívum. Gyor megyei foisp. 1918 14. biz. 1918; stb.
72. *Nemzetkozi Szocialista*, 1918. januar 3.
73. Lásd uo.
74. *Izvesztyija*, 1918. március 30.
75. *Izvesztyija*, 1918. januar 17.
76. Lásd a 40. sz. jelzetet, valamint HIL HM. eln. 1918—1. a. 11267. Kozli MMTVD 5. k. Szikra, 1956. 103—105. o.
77. *Wimmer Ernő:* Az irkutszki hadifogoly-mozgalom 1918-ban. Sarló és Kalapács, 1931. 11. sz. 38—39. o.
78. PI Múzeum. H. a. 55/366/1. Kozli MMTVD 5. k. Szikra, 1956. 99. o.
79. *Lenin* Művei. 26. k. Szikra, 1952. 530. o.
80. *Nemzetkozi Szocialista*, 1918. februar 19.
81. *Pravda*, 1918. február 19. (6).
82. *Izvesztyija*, 1918. februar 20. (7).
83. *Nemzetkozi Szocialista*, 1918. február 22., valamint *Pravda*, 1918. február 21. (8).
84. *Nemzetkozi Szocialista*, 1918. február 19.
85. Lásd uo.
86. Lásd uo.
87. Lásd uo.
88. *Nemzetkozi Szocialista*, 1918. februar 23.
89. *Kun Béla:* Emlékezés Szamuely Tiborra = Szamuely Tibor Riadó. Moszkva—Leningrad 1933. A Szovjetunióban élő kulfoldi munkások kiadóvállalata. 11. o.
90. *Pravda*, 1918. februar 27. (14) 28. (15), *Nemzetkozi Szocialista*, 1918. február 23., *Izvesztyija*, 1918. március 30.
91. *Izvesztyija*, 1918. március 30.
92. *Nemzetkozi Szocialista*, 1918. február 23.
93. *Forradalom*. Omszk, 1918. februar 10., valamint *Izvesztyija*, 1918. április 2.
94. *Forradalom*, 1918. február 10.
95. Lásd uo.
96. *Forradalom*, 1918. februar 17.
97. PI Archívum. HI. 5/5.
98. *Nemzetkozi Szocialista*, 1918. február 23.
99. Lásd a 28. sz. jelzetet.
100. Lasd a 89. sz. jelzetet.
101. *Izvesztyija*, 1918. március 14.
102. *Izvesztyija*, 1918. március 5.
103. *Izvesztyija*, 1918. marcius 9.
104. *Forradalom*, 1918. március 24.
105. *Forradalom*, 1918. március 31.
106. HIL HM. eln. 1918—1. a.—11.267. Kozli MMTVD 5. k. Szikra, 1956. 103—105. o.
107. *Lenin* Művei. 27. k. Szikra, 1952. 115. o.
108. *Lenin.* Életének és tevékenységének dátumai = *Lenin* Művei. 27. k. Szikra, 1952. 619. o.
109. Lásd a 67. sz. jelzetet 101. o.
110. Lásd uo.
111. *Szamuely Gyorgy:* A Kommunisták Magyarországi Pártjának előkészítése. Sarló és Kalapács, 1932. 4. sz. 49—53. o.
112. IMELSZ Kozponti Pártarchivuma. 17.f. 1. op. 86. ed. hr. 1. l. Kozli MMTVD 5. k. Szikra, 1956. 349—350 o.
113. Beszámoló a Kulfoldi Csoportok Föderációjának tevékenységéről. A magyar

csoport beszámolója = Voszmoj szjezd RKP(b) Moszkva, 1933. 437—438 o. (oroszul).
114. *Szociális Forradalom*, 1918. április 3. A cikket a *Pravda* is közölte 1918. április 4-i 63. számában. Ugyanakkor felhívta a kommunista és tanács újságok szerkesztőségeit a cikk átvételére és a *Szociális Forradalom* propagálására a magyar hadifoglyok között.
115. Lásd uo.
116. Lásd uo.
117. *Izvesztyija*, 1918. március 29.
118. *Forradalom*, 1918. április 7.
119. *Szociális Forradalom*, 1918. április 13.
120. *Pravda*, 1918. április 14.
121. *Sarló és Kalapács*, 1931. 5. sz. 40—42. o.
122. *Forradalom*, 1918. május 1.
123. Lásd uo.
124. Lásd uo.
125. *Pravda*, 1918. április 16.
126. *Forradalom*, 1918. május 1.
127. Lásd uo., valamint *Pravda*, 1918. április 16.
128. *Forradalom*, 1918. május 1., valamint *Izvesztyija*, 1918. április 22.
129. *Forradalom*, 1918. május 1.
130. *Pravda*, 1918. április 21.; *Izvesztyija*, 1918. április 22., valamint *Sarló és Kalapács*, 1931. 5. sz. 42. o.
131. *Rabinovics József:* A forradalmi hadifogoly pártszervezetek működéséről. Sarló és Kalapács, 1931. 18. sz. 42. o.
132. *Pravda*, 1918. május 9.
133. Beszámoló a Kulfoldi csoportok Föderációjának tevékenységéről. Általános beszámoló. = Voszmoj szjezd RKP(b) Moszkva, 1933. 436. o.
134. *Lenin* Művei. 29. k. Szikra, 1953. 155. o.
135. *V. Gricsenko:* Revolucionnaja gyejátyelnoszty inosztrannih internacionalisztov vojennoplennih v Vosztocsnoj Szibiri, Verhnye-Udinszk, 1933. 8. o.
136. *Világforradalom*, Irkutszk, 1918. május 15.
137. Lásd uo.
138. *Izvesztyija*, 1918. április 20.
139. *Izvesztyija*, 1918. április 26.
140. *Izvesztyija*, 1918. április 21.
141. *Pravda*, 1918. április 4.
142. *Izvesztyija*, 1918. május 21.
143. *Szociális Forradalom*, 1918. április 27.
144. *Pravda*, 1918. május 3.
145. *Forradalom*, 1918. május 12.
146. *Proletárszkaja Revoljucia*, 1929. 7. sz. 109. o.
147. *Szociális Forradalom*, 1918. május 22.
148. *Kun Béla:* Emlékezés Szamuely Tiborra = Szamuely Tibor Riadó. Moszkva—Leningrád, 1933. A Szovjetunióban élő kulföldi munkások kiadóvállalata. 13. o.
149. *Veszenyin—Szvetlov Al.* Millionni druzej. [Millió barát] Moszkva, 1940. Vojenizdal. 76. o. (oroszul).
150. Lásd uo. 86. o.
151. *Pravda*, 1918. június 16.
152. *Forradalom*, 1918. május 26., illetve *Világforradalom*, 1918. május 15.
153. *Szergej Lázó:* Voszpominányija i dokumenti. [Visszaemlékezések és dokumentumok] Moszkva, 1938. OGIŽ. 33. o. A kozolt szoveg részlet N. Matvejev, öreg bolseviknak, Lázó fegyvertársának visszaemlékezéséből.
154. Fried Dezső a spanyol polgárháborúban halt hősi halált.
155. *Lenin* Művei. 28. k. Szikra, 1952. 26. o.
156. *Rákosi Mátyás.* Válogatott beszédek és cikkek. Szikra, 1955. 244. o.
157. *Szociális Forradalom*, 1918. szeptember 21.
158. *Szociális Forradalom*, 1918. október 23.
159. Beszámoló a Kulfoldi Csoportok Foderációjának tevékenységéről. A magyar csoport beszámolója. = Voszmoj szjezd. RKP(b) Moszkva, 1933. 437—438. o.
160. PI Archivum. A. XXVIII./41.
161. *Forradalom*, 1918. május 26.
162. *Proletárszkaja Revoljucija*, 1929. 7. sz. 108. o.
163. *Izvesztyija*, 1918. július 31.

164. *Forradalom*, 1918. május 12.; *Világforradalom*, 1918. május 15.; *Pravda*, 1918 május 16.
165. IIIL HM. Eln. 1918—1—7415, kozli MMTVD 5. k. Szikra, 1956. 106. o.
166. *Szociális Forradalom*, 1918. május 11.
167. *Forradalom*, 1918. május 12.
168. *Izvesztyija*, 1918. augusztus 1.
169. *Szociális Forradalom*, 1918. április 27.
170. *Szociális Forradalom*, 1918. augusztus 31.
171. Lásd uo., valamint *Szociális Forradalom*, 1918. szeptember 21.
172. *Ébredés*, Szamara. 1918. április 22.; *Szociális Forradalom*, 1918. április 27.; *Világszabadság*, Penza. 1918. május 22.; *Pravda*, 1918. május 4.
173. *Ébredés*, 1918. április 22.
174. *Szociális Forradalom*, 1918. május 22.
175. *Pravda*, 1918. május 17.; *Izvesztyija*, 1918. július 30.
176. Az 1918. évi magyar októberi polgári demokratikus forradalomig hazatérő hadifoglyok szerepéről igen sok dokumentumot kozol az MMTVD 5. kotete. Szikra, 1956. Lásd pl. a 129—135, 171—174, 207 stb. sz. dokumentumokat.
177. *Kun Béla:* Mit akarnak a kommunisták? Kommunista Könyvtár 1. sz. Moszkva, 1918. Az OK(b)P magyar csoportja 4—5. o.; Szociális Forradalom, 1918. október 30.
178. *Kun Béla:* Lenin = Lenin „A harc útja" — Budapest, 1919. Kommunisták Magyarországi Pártja. III. o.
179. *Kun Béla:* Mit akarnak a kommunisták? Kommunista Könyvtár 1. sz. Moszkva, 1918. Az OK(b)P magyar csoportja. 16. o.
180. Lásd uo. 10. o.
181. *Szociális Forradalom*, 918. október 23.
182. Lásd uo.
183. Lásd a 179. sz. jelzetet 13. o.
184. Lásd uo. 13. o.
185. *Szociális Forradalom*, 1918. április 17.
186. *Szociális Forradalom*, 1918. november 6.
187. Lásd a 179. sz. jelzetet 14. o.
188. Lásd uo. 15. o.
189. *Szociális Forradalom*, 1918. október 30.
190. *Szociális Forradalom*, 1918. április 27.
191. Lásd uo.
192. Lásd uo.
193. *Kun Béla:* Kié a Fold? Forradalmi Írások. 1. sz. 2. kiad. Moszkva. 1918. OK(b)P magyar csoportja. 7—8. o.
194. *Szociális Forradalom*, 1918. április 27.
195. Lásd a 179. sz. jelzetet. 19. o.
196. Lásd uo. 10. o.
197. Lásd uo. 4. o.
198. Lásd uo. 4. o.
199. *Szociális Forradalom*, 1918. október 30.
200. *Szociális Forradalom*, 1918. október 23.
201. *Szociális Forradalom*, 1918. július 6.
202. *Szociális Forradalom*, 1918. szeptember 25. Kozli MMTVD 5. k. Szikra, 1956. 243—244. o.
203. Lásd a 148. számú jelzetet. 14—15. o.
204. *Szociális Forradalom*, 1918. szeptember 28.
205. *Szociális Forradalom*, 1918. július 6.
206. *Szociális Forradalom*, 1918. július 17.
207. *Szociális Forradalom*, 1918. október 30.
208. *Sarló és Kalapács*, 1932. 4. sz. 54. o.
209. Lásd 178. sz. jelzet III. o.
210. *Sarló és Kalapács*, 1932. 4. sz. 50. o.
211. *Lenin* Művei. 29. k. Szikra, 1953. 242. o.
212. Lásd 148. sz. jelzetet 14. o.
213. *Sarló és Kalapács*, 1932. 4. sz. 50—51. o.
214. *Szociális Forradalom*, 1918. szeptember 11. Kozli MMTVD 5. k. Szikra, 1956. 241—243. o.
215. *Szociális Forradalom*, 1918. október 2.
216. Lásd uo.
217. MMTVD 5. k. Szikra, 1956. 244—246. o.

218. *Szociális Forradalom*, 1918. október 23.
219. Lásd uo.
220. Lásd uo.
221. Lásd uo.
222. *Szociális Forradalom*, 1918. október 23.
223. Az október 25-i dátumot Szamuely Gyorgy jeloli meg, mint a határozat elfogadásának napját. Sarló és Kalapács, 1932. 4. sz. 52. o.
224. Gyorsírói jegyzőkönyv. Részleteket közöl a Sarló és Kalapács, 1932. 4. szám. 52—53. o. A Kommunisták Magyarországi Pártjának előkészítése. Lásd még MMTVD 5. k. Szikra, 1956. 350. o.
225. *Szociális Forradalom*, 1918. október 30.
226. *Szociális Forradalom*, 1918. november 6. Kozli MMTVD 5. k. Szikra, 1956. 312—313. o.
227. Lásd 220. számú jelzetet. 53. o.
228. *Kun Béla*: Előszó Lengyel József: Visegrádi utca c. konyvéhez. Moszkva, 1932. A Szovjetunióban élő kulfoldi munkások kiadóvállalata. 7. o.
229. *Lenin* Művei. 29. k. Szikra, 1953. 156. o.

Majakovszkij Magyarországon a felszabadulás előtt

Lengyel Béla

A szovjet irodalom megjelenése és elterjedése Magyarországon a nép felszabadulásáért küzdő haladó erők és az uralkodó osztály érdekeit képviselő reakciós erők elkeseredett harca közepette ment végbe. Az uralkodó osztály nem ok nélkül rettegett attól, hogy a nép megismeri a szovjet társadalom fejlődését. A félrevezetés és megfélemlítés ellenére a magyar nép széles rétegeiben élt az épülő szocialista társadalom megismerésének vágya. Az ellenforradalmi rendszer nem tudta teljesen távoltartani a számára veszedelmes világnézetet, sőt azt sem tudta megakadályozni, hogy a szovjet irodalom be ne hatoljon a tömegek közé. Baloldali íróink, kritikusaink és az olvasók tömege figyelemmel fordultak a szovjet irodalom felé, hogy a művészi ábrázolásokból is megismerjék az új életet. A baloldali erők — elsősorban a magyar kommunisták — harcának köszönhető, hogy az ellenforradalom ideológiai elnyomása ellenére, a magyar nép már a felszabadulás előtt megismerkedett a szovjet irodalom egyes kiváló termékeivel.

Mit tudtak Majakovszkijról, a legnagyobb szovjet költőről a felszabadulás előtt — arról a költőről, aki a költészetnek új korszakát nyitotta meg a világirodalomban, aki kommunista meggyőződéstől, pártos szenvedélytől ihletett költészetével megmutatta, hogy a költészet a leghatékonyabb fegyver lehet a szocialista forradalomért és az új társadalom felépítéséért vívott harcban? Nem kétséges, hogyan vélekedhettek a forradalomtól rettegő reakciós körök és az öncélú művészet hirdetői arról a költőről, aki ezt írta:

»Mert a mi nyelvünkön szólva:
a rím —
hordó.
Dinamitos hordó.«

Majakovszkij költészetéből, érthető módon, nagyon keveset ismertek meg a felszabadulás előtt. De ez a kevés is mély hatást gyakorolt nemcsak forradalmi költőinkre, hanem szavalókórus-előadásokon keresztül a magyar munkásokra is.

Az ellenforradalom első éveiben, a bécsi emigrációban ismerkedtek meg forradalmár íróink Majakovszkij verseivel. A *Ma* 1921-ben közölte *A költő munkást,* a költő ars poeticáinak egyikét, Mácza János fordításában.[1] A költő — Majakovszkij szerint — maga is termel, épít, szavaival „elméket ráspolyoz", a munkásokkal együtt szépíti a világot, részt vesz a társadalom forradalmi átalakításában. Majakovszkij korai magyar tolmácsolásának érdemét elismerve, meg kell állapítanunk, hogy a fordítás igen gyenge. Az eredeti vers realisztikus képei helyenkint képtelenségekké torzulnak, s a torzítások csak részben magyarázhatók a vers fordulatainak félreértésével; részben a *Ma* aktivista stílusa tükröződik ebben. A fordításból hiányzik Majakovszkij versének erőteljes ritmusa is.[2]

Mácza János még ebben az évben (1921) ismertette a kolozsvári *Napkelet*ben *a Misztériumkomédiát,* melyet Majakovszkij az Októberi Forradalom első évfordulójára készített — az első forradalmi darabot, melyet szovjet színházban előadtak. a mű alcíme szerint „korunk hősi, eposzi és szatirikus ábrázolását". Mácza nem szorítkozik a mű ismertetésére, hanem egyúttal arra is törekszik, hogy meghatározza a költő helyét az új korszak irodalmában. Megállapítja, hogy Majakovszkij „az orosz futuristák csoportjának egyik vezető egyénisége", majd rámutat az orosz futurizmusnak a nyugati futurizmustól eltérő lényeges sajátosságára, amelyet a szocialista, kollektív világnézet hirdetésében lát. „A valamikor romantikus Majakovszkij (— hiszen a nyugateurópai futurizmus romantikus —), aki az én-t hirdette és énekelte, feloldódott az új világszemlélet korrektivitásának (kollektivitásának? — *L. B.*) erejében, és ő volt az orosz futuristák közt az első, aki elkiáltotta a *mi*-t." A költő forradalmiságának szemléltetésére néhány sort idéz az *Induló balra* c. versből; idézi Majakovszkij, válogatás nélkül minden hagyomány ellen lázadó sorait abból a verséből, melyben egy-

más mellé kerulnek mint a lerombolandó múlt maradványai, Sándor cár lovasszobra és Puskin. Mácza a proletkultos felfogásnak megfelelően indokoltnak tartja a válogatás nélkül, minden hagyomány ellen hirdetett harcot. Részletesen méltatja a *Misztériumkomédiát*, amely „tartalmában maga a nagy forradalom és forradalom formájában is". Az új *Ember tragédiájának* és az új *Faust*nak nevezi a művet — „de új emberekkel, új életlátással, új formákban... Tömegdráma, ahol csak közös célú embercsoportok vannak egymásért és egymással szemben." A cselekményt ismertetve, Mácza több kisebb részletet közöl, saját fordításában. Összefoglalásul megállapítja, hogy a *Misztériumkomédia* agitációs munka. „De nem abban a formában, amikor az agitáció, az «érthetőség» kedvéért feladják a művészetet. Majakovszkij művész: ennek a kornak a művésze, amikor át kell formálni az embereket, hogy teremtő erői legyenek koruknak." S Majakovszkij ezt a munkát új művészi eszközökkel végzi.[3]

Az emigráns írókörökben tehát igen korán felismerték Majakovszkij korszakalkotó jelentőségét, amelyet lényegében helyesen értékeltek, leszámítva az aktivista, proletkultos felfogásból adódó torzításokat.

A *Ma* proletkultos írócsoportjából kerultek ki az ugyancsak Bécsben megjelent *ÉK* írói, akiket továbbra is foglalkoztatott Majakovszkij. A lap 1923-ban arról ad hírt, hogy április elején volt az *ÉK* első matinéja, a proletkult jegyében; a matinén Máczáné Ujvári- és Majakovszkij-verseket szavalt. A lap ugyanitt közli, hogy Mácza János három előadást tartott az orosz irodalomról.[4] Az *ÉK*ben Illyés Gyula beszámol egy francia nyelvű világantológiáról és Majakovszkijt idézi. „Mindenütt csak keresések, sehol egy átfogó igazi nagy költő. Azonban egypár nép mégis eddig, ha nem is eredményt, de a célhoz vezető utat talált." Jönnek sorra a világ népei között „a lengyelek, csehek, újnémetek, jugoszlávok, oroszok, mongolok", „kik sárga pofával, szögletes szemmel vigyorognak nyugat snob kultúrájára, mely Majakovszkij szerint

> Lehullik az új hajnalok
> tátongó
> torkának kratereibe."[5]

Nem sokkal később, 1925-ben, bécsi tartózkodása idején a húszéves József Attila megismerkedik Majakovszkij verseivel, több más szovjet író művei mellett.[6]

A húszas évek derekán, a forradalmi harc újabb fellendülésének éveiben megkezdődik Majakovszkij közvetlen hatása az ellenforradalmi Magyarországon. A *100%* írói közös munkával lefordítják az *Induló balra* c. verset és a *150 000 000* c. lírai elbeszélő költemény első és második részének egyes részleteit.[7] A két fordítás megjelent a *100%-könyvtár „Szavalókórusok"* c. első kötetében, melyet Tamás Aladár szerkesztett.[8] A kötetben Majakovszkij versei, továbbá Dehmel, Toller, Becher és más külföldi költők szavalókórusra alkalmazott művei mellett Petőfi, Ady és az ellenforradalmi korszak több mozgalmi költőjének — Tamás Aladárnak, Pákozdy Ferencnek, L. Tihanyi Ernőnek stb. versei jelentek meg.

Majakovszkij említett két művét 1926-ban bemutatta a *100%* kórus a Zeneakadémián, a Tamás Aladár által szervezett *Új Föld*-esten, Tamás vezetésével. Kékzubbonyos munkásfiúk és lányok adták elő a verseket (az *Induló balrát Kékzubbonyosok* címmel). A kórustagok ajkán később még sokszor felcsendültek a forradalmi harcra lelkesítő sorok, különféle legális, féllegális és illegális munkás kulturális rendezvényeken.[9] Tamás Aladár megemlékezik a két költemény forradalmasító hatásáról: „Talán nem is tudtuk pontosan, de valamennyien éreztük: ezekkel a hittel és szenvedéllyel szétkiáltott forró mondatokkal nagyban hozzájárultunk, hogy a jövendő reménye újra gyökeret verjen a magyar munkások szívében."[10] Lukács Imre visszaemlékezése szemléletesen tükrözi, hogy milyen hatást tett a kommunista ifjúmunkásokra, értelmiségiekre az a kevés is, amit a *100%*-szavalókórus közvetítésével Majakovszkij költészetéből megismerhettek. Elmondja, hogy 1929 tavaszán a Természetbarátok VII. kerületi csoportjának műsoros estjén hallotta először Majakovszkij verseit a *100%*-szavalókórus előadásában. „... ámulva, megrendülten hallgattam a nem egészen értett, mégis megborzongató, megrázó mondatokat. Egyik új barátom az előadás szünetében megmagyarázta, hogy a 150 millió Szovjet-Oroszországot jelenti, s együtt ízlelgettük a vers kezdősorait... A 150 millió-nak és a Balra marsnak mindenütt tomboló sikere volt, ezért a rendőrség rendszeresen betiltotta az előadásait. Így csak a bejelentetlen műsoros esteken és a szabadban, a hegyek között meg a gödi munkásstrandtelepen rendezett, úgynevezett «monstre»-turákon, többszáz főnyi hallgató előtt adhatták elő. S a kórusban részt vevő kommunista ifjúmunkások a Horthy-

fasizmus éveiben a nagy szovjet költő szavaival hirdették a szocializmus igazságát: «Megkergetjük a történelem gebéjét — balra! Balra! Balra . . .»[11]

1918 végén, a matrózoknak olvasta fel Majakovszkij a forradalmi nép nagyságát, a fiatal szocialista állam legyőzhetetlenségét hirdető, magával sodró ritmusú *Induló balra* c. versét. A hatalmas pátoszú *150 000 000* c. lírai elbeszélő költeményt 1919—1920-ban írta; jelképes alakokkal (Ivan és Wilson) érzékeltette két egymással küzdő eszme, két társadalmi rendszer, a szocializmus és a kapitalizmus harcát.

A *150 000 000* túlcsapongó képzeletből áradó, fantasztikus, bizarr képvilágával, bonyolult mondatszerkezeteivel nem állította könnyű feladat elé az oroszul alig, vagy egyáltalán nem tudó, német tolmácsolásra támaszkodó fordítókat, akik nemcsak formailag tértek el az eredetitől, hanem elég önkényesen bántak a szöveggel is. Bármennyire nagy jelentőségű is Majakovszkij magyar nyelven való megszólaltatása, rá kell mutatnunk, hogy a fordításokban kevés a sikerültnek mondható sor. A *150 000 000* mondatai a magyar tolmácsolásban helyenként szinte érthetetlenek; a ritmus alig érzékelteti Majakovszkij robbanó, változatos, egyéni ritmikáját; a rímeket alig vették figyelembe. Az értelmezési hibák nemcsak a nyelvi tudás hiányából erednek; az átültetés stílusában itt is felismerhetők a proletkultos felfogás nyomai.

Férfi szóló:	150 millió a neve e vers teremtőjének
Magas férfikar:	ritmusa golyók
Mély férfikar:	tűz a tetőkön a rím.
Női szóló:	150 millió beszél ajkaimmal és tengernyi masirozásokban
Női kar:	városok kövezetein történt e mű nyomása.
Női szóló:	Ki kérdezheti a holdat?
Férfi szóló:	Ki vonhatja felelősségre a napot?
Női szóló:	Ki tudhatja, mit csináltok éjjel és nappal?
Férfi szóló:	Kit hívnak a föld zseniális szerzőjének?
Más férfi szóló:	Épp így senki e versnek a szerzője.
Női szóló:	Eszméje: a jövendő reggelbe világítani.[12]

Az elvontság, homály és proletkultos modorosság megmutatkozik a tömeg megszólaltatásában:

Mindnyájan: Homlokainkat rozsdás vasakhoz ütjük,
szántóföldekhez,
mi magunk akarjuk ma
mindenki előtt
jelekkel és csodákkal megkísérteni
Női szóló: magunkat![13]

Az előbbihez hasonló elvontság és prózaiság jellemzi a *Balra mars* fordítását is. Az eredetitől erősen eltér és homályos a második szakasz fordítása.

Férfi szóló: Hej kékzubbonyosok!
Repüljetek az óceánokra!
Vagy révbenémult veletek a páncélosok hegyes orra?!
Férfi szóló: Hadd vigyorogjon a halál!
Kar: Hadd vigyorogjon a halál!
Férfi szóló: Bömböljön a tenger és a hab!
Kar: Bömböljön a tenger és a hab!
Férfi szóló: Röpül a vész s a történelem
Kar: Röpül a vész s a történelem
Balra! Balra! Balra![14]

Ma már tisztán látjuk ezeknek az első fordítási kísérleteknek a hibáit, azonban egy pillanatra sem feledkezhetünk meg az úttörő munka érdemeiről. A kortársak megemlékezései — láttuk —, arról tanúskodnak, hogy a versek ebben a kezdetleges tolmácsolásban is mély hatást fejtettek ki és a szavalókórusmozgalom kedvelt darabjai lettek.

Majakovszkij már ezekben az években hatott a magyar munkásmozgalom költőire, Gereblyés Lászlóra, L. Tihanyi Ernőre és másokra; hatott nemcsak forradalmasító eszmei mondanivalójával, hanem szabadritmusú sorainak dinamikájával, áradásával is.

A költő tragikus halála (1930) élénk visszhangot keltett a magyar sajtóban, és világosan feltárta az egyes irodalmi csoportok, az egyes kritikusok eszmei és művészi állásfoglalását, megmutatta az ellentéteket és eltéréseket a proletárforradalom legnagyobb költőjének és a forradalmi költészetnek az értékelésében.

A *100%* nekrológja megrajzolja a költő fejlődését. Majakovszkij futurista korszakával kapcsolatban rámutat az orosz és az olasz futurizmus közti különbségre. „Noha külsőségeiben: a hagyományos formák áttörése, dinamika a dinamikáért, individualizmus stb. sok rokonvonást találunk Majakovszkij és a

nyugateurópai izmusok képviselői között, mégis már akkori periódusában is föléjük emeli — azok dekadenciájával szemben — egy nagyfokú életesség és a proletárforradalom irányába mutató alaptónus.

Ilyenformán nem meglepő, hogy rögtön a Nagy Októberi Forradalom mellé állt, és hatalmas tehetségét teljesen a forradalom szolgálatába állította, minden fönntartás nélkül és avval se törődve, hogy a köréje csoportosult intellektuellek egy része visszamaradt a múlt mocsarában." A forradalom győzelme után a *LEF*[14/a] (Baloldali Front) írócsoport vezére lett, majd otthagyta a *LEF*et és a *RAPP*hoz[14/b] — Proletárírók Szövetségéhez — csatlakozott.

A cikkíró úgy értékeli a *LEF*et, mint a proletariátussal nem teljesen egybeforrott, jórészt értelmiségi írók csoportját, amely sok értékes, és a proletárművészet egy bizonyos fejlődési szakaszára általában is jellemző, művet alkotott, de ingadozott „egy a valóság fölött lebegő szélső baloldali «gyermekbetegség» és jobboldali kompromisszumok között; hiányzott a művészet és a kultúra marxista elemzésének biztos iránytűje és a proletárosztálytapasztalatok ösztönössége." Ezzel szemben a Proletárírók Szövetségéhez tartozó írókat úgy jellemzi, mint „akik teljesen bennegyökereznek a proletariátusban, és az osztály *élő nyelvén* közvetítik az orosz forradalom és a fölépítés nemkevésbé nagyszerű tetteit, ágbogas problémáit..."

A Proletárírók Szövetségének értékeléséből kitűnik, hogy a *100%* rappista állásponton volt, amit, az időpontot tekintve, természetesnek is tarthatunk; másrészt arról sem feledkezhetünk meg, hogy ebben az időben a legkiválóbb szovjet írók (Solohov, Fagyejev stb.) is tagjai voltak a szervezetnek, amelynek súlyos hibáit csak később tárta fel a párt, és határozta el feloszlatását. Ebből a szemléletből adódik, hogy a cikk, amely helyesen, pártosan mutatja meg Majakovszkij életművének jelentőségét, nem szól a legnagyobb szovjet költő ellen éppen rappista oldalról szervezett támadásokról, amelyeknek vitathatatlanul részük volt a költő tragédiájában. A cikkíró végül párhuzamot von Majakovszkij és Kassák pályája között; a lap szektás nézőpontjáról rendkívüli élességgel megtámadja Kassákot.[15]

A *Munka* Majakovszkijról szóló megemlékezése nem alaptalanul emel vádat a *RAPP* vezetői ellen. De mind a megemlékezés, mind az ehhez kapcsolódó megjegyzés egyúttal arról tanúskodik,

hogy nemcsak a rappizmus ellen, hanem a politikailag tudatos, pártos irodalom ellen is hadakozik, s Majakovszkij forradalmiságát cselekvő, osztályharcos lényegétől elvonatkoztatva értékeli. A cikk védelmébe veszi Kassákot, a lap szerkesztőjét, a *100%* Majakovszkij és Kassák közt vont párhuzamával szemben, azt állítva, hogy „Kassák fiatalkori formakísérleteinek ugyanaz volt a célja, mint Majakowskyénak".[16]

A *100%* és a *Munka* megemlékezésének mellékhangja jellemzően vet fényt a magyar munkásmozgalom korabeli erőinek éles szembenállására.

A *Pesti Napló*ban közölt cikkében *(Hiúságból tetted, Majakovszkij?)* Szabó Lőrinc a kiábrándulásban látja Majakovszkij öngyilkosságának okát. Elutasítja azt a feltevést, hogy a rossz kritika, a megsértett hiúság adta a költő kezébe a gyilkos fegyvert...

„Majakovszkij egyszerűen megérett. Ó, nem ép most, nem egyik napról a másikra. Megérett két-három év óta már: ennyi idő feltétlenül kell (de elég is) ahhoz, hogy egy világosan látó agy ne bírja el többé magát, kétségbeesését... Nem, nem, a hiúsági magyarázat sehogysem állja meg a helyét. Amit tudok Majakovszkijról, erről az óriás (talán csak óriásgesztusú), formátlan, de minden formához mesterien értő, vitrioléles, anarchista szellemről, aki felajánlotta és elfogadtatta magát a tömegek panaszüvöltő torkának, amit csak kiérzek hallatlan disztingválóképességet és finomságot feltételező brutalitásaiból, — mindez a nagy szív mellett olyan nagy poétai intellektust mutat, hogy az ő esetében maga az értelmiség, a szaktudós fölényes ellenkritikája a rossz kritikákkal szemben, elég lett volna örökös, biztos, objektív védelemnek... Az olyan embereket, mint Majakovszkij, mindig az ész valamilyen rajongása tartja életben. A rajongás, amely elködösíti, megrészegíti az agyat. Tessék megnézni, mennyire túlfűtött, excentrikus a modern költők érzelemvilága s emellett mennyire hajlamosak éppen a leghidegebb, legabsztraktabb teóriákra. Az ilyen emberek remek agya önvédelemből csapja be magát, azért, hogy valahogyan le ne kelljen lepleznie mindenkori rajongásainak objektumát... Aki az igazán megvolt és élt anarchiából is kiábrándul, az égen és földön többé nem tud választ adni arra a gonosz kis kérdésre, hogy: érdemes-e?... Majakovszkij eddig is csak azért tudott élni, mert polgár és orvos szerint őrült volt: mert megvolt benne

az az éretlenség, amit a fiatalság jelent, az az idegen erő, amit valami hit ad: az ész betegsége... Milyen kicsinyesség azt hinni, hogy a költő, az Übermensch, nem maga, hanem a többiek elől menekül a halálba!"

Szabó Lőrinc szerint tehát Majakovszkij pusztulásának oka, hogy a költő kigyógyult „őrültségéből", elvesztette rajongásának tárgyába vetett hitét, s „ha gyógyulás óta írt, csak azért írhatott, mert még vitte a tehetetlenség, a megszokás, de az írásnak már nem volt ereje valami kielégülést, örömöt adni".[17] Tehát az előbbiektől egészen különböző nézőpontról közelíti meg. Érdekes írás Szabó Lőrinc cikke, mely a költő tragédiáját belső válságával próbálja megmagyarázni. Ha érhették is súlyos csalódások, a forradalomból semmiképpen nem ábrándult ki; ezt ellentmondást nem tűrően megcáfolja költészetének az utolsó pillanatig egyre magasabbra szárnyalása. Nem: a *Vers a szovjet útlevélről* vagy a *Teli torokból* semmiképpen nem tekinthető kihűlt rutinköltészetnek!

A *Nyugat* is majdnem közölt egy Majakovszkijról szóló cikket a költő halála alkalmából, de Babits kitért a cikk megjelentetése elől. Gellért Oszkár emlékezéseiben közli Babits 1930. június 26-i keletű levelét. „K. L. cikkét én csak a Figyelő-rovatban vállalhatnám, ha egy orosz rovatot adunk (amit már szeretnék is egyszer s ebben szívesen íratnék Majakovszkijról is). Csakhogy K. L. cikkét, mely K. szubjektív mondanivalóit keveri a dologba, nem irodalmi szempontokat követ, túl hosszú, s értékelésében sem egyezik avval a képpel, melyet Majakovszkijról formáltam magamnak — ebben az esetben nagyon erősen meg kellene kurtítani. Semmi kifogásom sem lehet azonban, ha Zsiga (Móricz Zsigmond — *L. B.)* vállalja a cikkért a felelősséget és külön cikk gyanánt az ő részében (tehát a lap főrészében) akár egész terjedelmében kiadja. (Noha néhány pont változtatását a *Nyugat* tiszta irodalmi elveire való tekintettel mindenképpen helyesnek tartanám.)" Gellért megjegyzi, hogy a cikket átadta Móricznak, azonban ő sem adta ki.[18] Babits levele fényt vet a polgári irodalom vezéralakjának művészeti nézeteire, a forradalmi irodalommal és a politikailag is állástfoglaló kritikával szemben tanúsított ellenszenvére. Mindenesetre jellemző, hogy a *Nyugat* szerkesztői kitértek egy Majakovszkij nekrológ közlése elől.

A külföldön megjelent magyar folyóiratok is megemlékeztek Majakovszkij haláláról. A romániai *Korunk*,[19] *Pásztortűz*, *Erdélyi*

Helikon beszámolnak a szovjet irodalom nagy veszteségéről. A *Pásztortűz* közli a költő *New York „romantikája"* c. szatirikus írását, Szabó Imre fordításában. Ebben a művében Majakovszkij a különböző városnegyedekben élő „alacsonyabbrendű" fajokról, a pénz utáni hajszáról, a szórakozási dühről ad képet.[20] Az *Erdélyi Helikon* azt a jólismert polgári vádat hangoztatja, hogy a művészetnek nincs szabadsága a szocialista Oroszországban: Majakovszkij öngyilkosságát tipikus orosz költősorsnak tartja; „a világszemléletiség prepotenciája elharácsolta" „az irodalmi sugallat jogát". Majakovszkij költői lángelméjét az Adyéhoz hasonlítja. „Mindkettő mítikus. Csak Adyban nincs annyira elhatalmasodva a képzelet szláv láza." A „disznófejű nagyúr" szimbólumának megfelel a „byt". „A byt: az életösztön megmerevedése, a kicsinyesség dölyfe. Ez gyötri, üldözi őt, s azt ítéli el minden formájában, még vöröslobogós rendjében is."[21]

A moszkvai emigráció lapja, a *Sarló és Kalapács* a *Csudajóból* közöl részletet (a második ének második felét), Matheika János fordításában.[22]

Az 1930-as évek elején, a forradalmi harc fellendülésének, a baloldali munkáskultúrmozgalom kibontakozásának további éveiben tovább él Magyarországon Majakovszkij költészete.

1932-ben, *A Hét*ben megjelenik — egy Jeszenyin vers fordítása mellett — a *150.000.000* bevezető szakasza, József Attila tolmácsolásában.[23] József Attila már jóval előbb — mint említettük, 1925-ben, bécsi tartózkodása idején —, megismerkedett Majakovszkij költészetével. Szántó Judit közlése szerint a fordítás alapjául Becher 1924-ben megjelent német fordítása szolgált.[24] A fordítás sem tartalmi, sem formai szempontból nem mondható sikerültnek, ha költőibb is, mint a szavalókórus számára készült korábbi tolmácsolás. Bizarr képzettársításait hiába keressük az eredetiben.

Egyszázötven millió!
E vers költőjének ez a neve.
Csapkodó lövedék-jégeső
A ritmusa.
Cik-cakkban vetődő tűz-szelek,
Bányalégviharok, csapódó aknák —
Terek pattognak,
Ház házra ugrik.
Én beszélőgép vagyok.
Uccakövek örvénylenek.

Léptettek a talajba sajtolódnak
Csörömpölve, mint betűk:
Egyszázotven millió:
Sulykol.
S hát így nyomattatott itt ez a kiadás.

József Attiláról lévén szó, örömmel tölt el ez a kis hevenyészett kísérlet is, amellyel nagy költőtársának néhány sorát tolmácsolta. De természetesen nemcsak ez a néhány sor, hanem ars poeticájuk, egész költészetük elválaszthatatlanul összekapcsolja őket.

A baloldali kórusmozgalom rendőrségi elfojtásáig nem kerül le Majakovszkij a szavalókórusok műsoráról. Hadd álljanak itt bizonyságul az alábbiak, hogy mennyire foglalkoztatta a költő a kórusmozgalmat a harmincas évek elején is.

A *Munkáskórus* 1933-ban megjelent 1. száma *Én!* címmel közli Majakovszkij önéletrajzát, Tiszay Andor fordításában.[25] *A Kórusművészet* „Polgári szocialisták" c. cikkében az agitációs, osztályharcos erő hiányát kifogásolja a *Munkáskórus* közleményeiben. Többek között Majakovszkij ott közölt önéletrajzának egy részletét is elítélően idézi: „Hadseregeket táplálnak, hadseregekre költenek, fölszerelésre, muníciókra milliókat fordítanak, hogy azután egy nap alatt széjjel ágyúzzák az egészet. Miért?... Azért, mert az egyik diplomata bajuszát meghúzta valaki. Majakovszkij is, a *Munkáskórus* írói is tudják, hogy nem ezért, de nem tartják szükségesnek, hogy egy küszöbön álló imperialista háború okaira a munkásság előtt rámutassanak, s a proletárság álláspontját leszögezzék és propagálják."[26] A megállapítás elméletileg helyes, mégis egy kissé mosolyt keltő a szocialista forradalom legnagyobb költőjét leckéztető hang.

A baloldali munkáskultúrmozgalom elfojtása elnémította Majakovszkij hangját is, és megakadályozta a költő életművének további megismerését.

A Szovjetunióban élő emigráns költők világosan látták Majakovszkij magyar nyelven való megszólaltatásának szükségességét. Az *Új Hang* 1938—1941-i évfolyamaiban Gábor Andor és Sík Endre a költő több híres versét tolmácsolták. Ezek: *Beszélgetés a nappal*[27] (Sík Endre), *Feleljenek*[28] (Sík Endre), *Hadiparancs a művészetek seregéhez*[29] (Sík Endre), *Mese a dezentorról*[30] (Gábor Andor), *Vegetáriánusok*[31] (Sík Endre), *Vers arról, hogy az ízlések különbözők*[32] (Sík Endre), *Komszomolok éneke*[33] (Sík Endre), *Pa-*

pok[34] (Sík Endre), *Beszélgetés Lenin elvtárssal*[35] (Gábor Andor). A lefordított művek sokoldalúan mutatják be Majakovszkij költői tehetségét, kommunista, hazafias pátoszát és szatirikus erejét. Hatalmas lépést jelentenek ezek a fordítások a korábbiakkal szemben: eredetiből készültek, szöveghűek s megfelelnek a művészi esség követelményeinek.

Ne gondoljuk azonban, hogy Majakovszkij neve csak a baloldali munkáskultúrmozgalomban vált ismertté, s csak tragikus halála szólaltatta meg a polgári sajtót is. Már a húszas évek derekán találkozunk nevével az orosz irodalommal foglalkozó polgári irodalomtörténészek munkáiban. Ezek is látják Majakovszkij vezető szerepét az új költészetben, de a költőről alkotott képük természetesen felszínes és eltorzított. Bonkáló Sándor *Az orosz irodalom történetében* azt írja, hogy a futuristák „említésre méltót nem alkottak, pedig Majakovszkijnak van költői tehetsége. Az ő verseit szavalják ma az iskolákban és az ünnepélyeken".[36] *Az orosz irodalom 1917-től napjainkig* c. tanulmányában Bonkáló megállapítja: „... a futurista Majakovszkijnak *A bal induló*, meg a *Háború és béke* s Bloknak a *Tizenketten* és a *Szittyák* (szkify) c. költeményei fejezik ki legjobban a forradalmi szellemet".[37] Szémán István *Az újabb orosz irodalom* c. könyvében az imaginisták közé sorolja Majakovszkijt. Szémán szerint Majakovszkij „rajzolta meg a «proletárparadicsom» képét is, amelybe nem az alázatos bűnbánók jutnak be, hanem azok, akik nem akarnak teherhordó állatok lenni s akiknek szűk a világ". A kultúraromboló törekvések elrettentő példájául Majakovszkij egyik verséből idéz.

Mozaikok az orosz forradalom költészetéből c. cikkében azt írja Szémán, hogy „a forradalmi láng szításában csakugyan hatalmas részük volt a bolsevistákká lett költőknek, azért írja társainak Majakovszkij *Parancs a művész-sereghez* című költeményében: «Fel társak a barrikádokra, a szívek, a lelkek barrikádjaira, mert nem elég gőzhajókat építeni, ha nem zeng a dal ... Vonszoljátok az utcákra a zongorákat s ma minden ablak dob legyen.»"[38] Ha eltorzítva is (az utolsó sor fordítása értelmetlen), említésre méltó, hogy egy klerikális szemléletű irodalomtörténet a húszas évek derekán idézi Majakovszkij híres versét. Babits európai irodalomtörténetében nem találjuk meg Majakovszkij nevét. Szerb Antal 1941-ben megjelent világirodalomtörténete semmi újat nem mond Majakovszkijról, lényegében megismétli az eddigi polgári megállapításokat. Nincs más mondanivalója a költőről, mint az, hogy

„már a háború előtt megírta főműveit, a *Hátgerincfuvolát* és a *Nadrágos Felhőket*, most pedig megírja híres *Napiparancsát a Művészet Csapataihoz:* «Vigyétek ki a zongorákat az utcára...»" Ezen az ironikus megjegyzésen kívül még a *LEF* íróinak és vezetőjüknek, Majakovszkijnak érthetetlenségét hangoztatja.[40]

A polgári irodalomtörténészek Majakovszkijról alkotott képének közös vonása a politikai ellenszenven kívül az, hogy lényegében csak különc, kultúraromboló, futurista költőt láttak benne, akit csak nagyobb tehetsége különböztet meg társaitól.

Forradalmi költőink tehát a húszas évek elejétől, az ellenforradalmi korszak első éveitől kezdve fokozódó érdeklődéssel fordulnak Majakovszkij költészete felé. A bécsi emigráns írók köréből származik az első Majakovszkij-fordítás és ismertetés. Ebben a kezdeti szakaszban szembetűnően érvényesülnek a proletkultos torzítások, nem is szólva a szöveghűség és a formai hűség hiányáról. Figyelemre méltó, hogy Illyés Gyula már 1923-ban Majakovszkijt idézi, és József Attila 1925-ben megismerkedik a költő műveivel, néhány évvel később pedig le is fordítja a *150.000.000* megnyitó sorait. A bécsi emigráció közvetítésével, a húszas évek derekán megkezdődik Majakovszkij hatása az ellenforradalmi Magyarországon. A *100%*-szavalókórus számára lefordítják a költő *Induló balra* c. versét és *150.000.000* c. lírai elbeszélő költeményének részleteit. Ezekből a fordításokból sem hiányoznak a proletkultos torzítások; szöveghűségről, művészi igényességről alig beszélhetünk, de jelentőségük így is elvitathatatlan. Ezek a fordítások a húszas évek második felében és a harmincas évek elején, a baloldali munkáskultúrmozgalom virágzásának szakaszában, a szavalókórusokon keresztül mély hatást fejtettek ki, harcra ösztönözték a munkáselőadókat és hallgatóikat. Majakovszkij neve elválaszthatatlan a magyar kórusmozgalomtól. A szocialista forradalom legnagyobb költője már ekkor kezdett hatni a magyar mozgalmi költészetre, nemcsak tematikájával, hanem forradalmian új kifejezésmódjával, versformájával, sodró erejű ritmikájával is. A költő 1930-ban bekövetkezett tragikus haláláról szóló megemlékezések — a Gorkijról szóló későbbi nekrológokhoz hasonlóan — világosan tükrözik az irodalmi frontokat: a *100%* és a *Munka* közt kialakult vita egyengeti az utat a pártos, osztályharcos irodalom megértése felé.

1. *Vladimir Majakovszki:* A költő munkás. Fordította Mácza János. *Ma*, 1921. 9. sz. 118. o.
2. Lásd: *Radó György:* Majakovszki magyar fordításai (1921—1950). Irodalomtörténet, 1951. 3. sz. 318. o.
3. *Mácza János:* Majakovszkij: Miszterija-Buff. Napkelet (Kolozsvár), 1921. 18. sz. 1075—1078. o.
4. Az „ÉK" köréből. *ÉK*, 1923. 2. sz. 8. o.
5. *Illés* (így!) *Gyula:* Les cinq continents. A mai költészet világantológiája. Összeállította Ivan Goll. Paris, 1923. ÉK. 1923. 3. sz. 8. o.
6. Nádass József elvtárs közlése.
7. Tamás Aladár és Tiszay Andor elvtársak közlése alapján.
8. *Tamás Aladár:* Szavalókórusok. 100% könyvtár. 1. sz. Budapest, 1928. Krausz J. és Társa könyvnyomdája.
9. Tamás Aladár elvtárs közlése.
10. *Tamás Aladár:* A párt tagja lettem. Hősi harcok emlékei. Szikra, 1955. 83. o.
11. *Lukács Imre:* Találkozás Majakovszkijjal. Művelt Nép, 1955. 16. sz. 6. o.
12. *Tamás Aladár:* Szavalókórusok. 22. o.
13. Uo. 23. o.
14. Uo. 39—40. o.

14/a Левый Фронт Искусства. (Baloldali Művészfront): Moszkvában, 1923-ban létesült irodalmi csoport. Futuristák. 1930-ban szüntette be működését.

14/b РАПП — Российская Ассоциация Пролетарских Писателей: Oroszországi Proletár Írók Szövetsége. 1925-től 1932-ig fennálló irodalmi-politikai szervezet. Kezdetben haladó szerepet játszott, mivel a párt Központi Vezetőségének útmutatásai nyomán küzdött a proletár írók eszmei hegemóniájáért az irodalomban. Azonban a tevékenységében megmutatkozó hibák — a proletkult maradványai, szektásság, a dialektikus materializmus vulgarizálása — az 1920-as évek végén további működésének féklyévé váltak. 1932 áprilisában feloszlott, s helyét a Szovjet Írók Szövetsége foglalta el.

15. Majakovszkij. *100%*. 1930. 7. sz. 333—334. o.
16. *M. Gy.:* W. Majakovsky. Munka, 1930. 14. sz. 430. o. Ugyanitt e cikkhez csatlakozó megjegyzés (—g) aláírással.
17. *Szabó Lőrinc:* Hiúságból tetted, Majakovszkij? Pesti Napló, 1930. 91. sz. 22. o.
18. *Gellért Oszkár:* Kortársaim. Művelt Nép Könyvkiadó, 1951. 200. o.
19. Az öngyilkos Majakovszki. *Korunk*, 1930. 6. sz. 480. o.
20. *Majakovszkij:* New York „romantikája". Fordította: Szabó Imre. Pásztortűz, 1930. 9. sz. 208—209. o.
21. *(k.):* Bolseviszta költő öngyilkossága. Erdélyi Helikon, 1930. 7. sz. 626. o.
22. *Majakovszkij:* Verd szét. Fordította: Matheika János. Sarló és Kalapács, 1930. 7. sz. 63. o.
23. *Wladimir Majakovszkij:* Százotven millió. József Attila fordítása. A Hét, 1932. 2—3. sz. 18. o.
24. *Szántó Judit:* József Attila műfordításai. Budapest, 1954. Kiadja a Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztálya. 4. o.
25. *Wladimir Majakovszkij:* Én! Rapszódikus napló egy proletárköltő életrajzából. Tiszay Andor fordítása. Munkáskórus, 1933. 1. sz. 13—16. o.
26. *Seef János:* Polgári szocialisták. Kórusművészet, 1933. 2. sz. 5. o.
27. *Majakovszkij:* Beszélgetés a nappal. Fordította: Sík Endre. Új Hang, 1938. 9. sz. 25—27. o.
28. *Majakovszkij:* Feleljenek. Fordította: Sík Endre. Új Hang, 1938. 9. sz. 22—23. o.
29. *Majakovszkij:* Hadiparancs a művészet seregének. Fordította: Sík Endre. Új Hang, 1938. 9. sz. 23—24. o.
30. *Majakovszkij:* Mese a dezentorról. Fordította: Gábor Andor. Új Hang, 1938. 9. sz. 27—31. o.
31. *Majakovszkij:* Vegetáriánusok. Fordította: Sík Endre. Új Hang, 1938. 9. sz. 24—25. o.
32. *Majakovszkij:* Vers arról, hogy az ízlések különbözők. Fordította: Sík Endre. Új Hang, 1938. 9. sz. 25. o.
33. *Majakovszkij:* Komszomolok éneke. Fordította: Sík Endre. Új Hang, 1940 4. sz. 25. o.
34. *Majakovszkij:* Papok. Fordította: Sík Endre. Új Hang, 1940. 4. sz. 58—59. o.

35. *Majakovszkij :* Beszélgetés Lenin elvtárssal. Fordította : Gábor Andor. Új Hang, 1941. 1. sz. 3—5. o.
36. *Bonkáló Sándor :* Az orosz irodalom története. Budapest (1925). Athenaeum. II. k. 198. o.
37. *Bonkáló Sánor :* Az orosz irodalom 1917-től napjainkig. Budapesti Szemle, 1927. 597. sz. 213. o.
38. *Szémán Istvdn :* Az újabb orosz irodalom története. Budapest, 1926. Szent István Társulat. 194—195. o.
39. *Szémán István:* Mozaikok az orosz forradalom költészetéből. Katholikus Szemle, 1927. 2. füzet, 68. o.
40. *Szerb Antal :* A világirodalom története. Budapest (1941). Révai. 3. k. 396—398.o.

Adatok a magyar-szovjet kapcsolatokhoz a magyarországi partizánharcokban, a második világháború idején

Mayer Mária

A második világháború éveiben Európa-szerte fellángolt a fasiszták által megszállott országokban az ellenállás tüze. Belgium, Franciaország, Jugoszlávia, majd a Szovjetunió, Lengyelország, Szlovákia és más országok hazafiai fogtak fegyvert s kezdtek partizánharcba hazájuk szabadságáért és függetlenségéért.

Ha valaki kezébe venné a háborús évek magyarországi hivatalos lapjait, könnyen hihetné, hogy az anyaország s a háborút közvetlenül megelőző években idecsatolt Felvidék, Délvidék és Kárpátalja népe ellenállás nélkül viselte sorsát. Az előkerülő dokumentumok azonban lépten-nyomon megcáfolják ezt. Bár a környező országokhoz viszonyítva gyengébben, de nálunk is kibontakozott a fasizmus leverését, s a demokratikus erők győzelmét elősegítő fegyveres partizánharc.

Legkorábban az idecsatolt nemzetiségek lakta területek hazafiai kezdtek harcba. Igen erős partizánmozgalom bontakozott ki a Délvidéken. A délvidéki vasúti közlekedés teljesen megbízhatatlanná vált a partizán-robbantások miatt. A vasutak és az ipari üzemek védelmére katonai karhatalom kirendelése vált szükségessé. Az őrségek részére pedig egyre szigorúbb utasításokat adtak ki.

Így pl. Platthy altábornagy 1943. XII-i parancsa elrendeli, hogy a honvéd járőrök, őrjáratok stb. tagjai a fegyverhasználatot megelőző szokásos háromszori rákiáltás helyett, csupán egyszeri figyelmeztető felszólítást alkalmazzanak s utána — szükség esetén — rögtön tüzeljenek.[1]

Egy másik parancs kimondja, hogy a járőröket csak feltartott kezekkel, s ha többen vannak a közeledők, csak egyenként lehet megközelíteni, még akkor is, ha a járőr által személyesen ismert polgári egyénekről van szó.[2]

A partizánok nem csupán a szárazföldön, de a vizen is veszélyt jelentettek. Ez késztette a honvéd vezérkar főnökét a következő utasítás kiadására: „Köd vagy sötétség miatt megállni kényszerülő hajók a lehetőséghez képest igyekezzenek kijelölt kikötőhelyeket elérni, ahol a hv. őrségek vannak, és így a hajóknak kellő biztonságot nyújtanak.

Rendkívüli körülmények folytán másutt kikötő hajók e szándékukat hosszú figyelmeztető hangjellel jelezzék, hogy ezáltal a magyar határőrizetű szervek figyelmét a hajók tartózkodási helyére felhívják.

Támadás esetén a hajók adjanak vészjeleket, hogy a támadásra a parton sűrűn cirkáló hv. szervek figyelmét felhívják."[3]

A délvidéki partizánakciók 1944 folyamán tovább erősödtek. A mozgalom irányítóiról eddig még igen kevés utalás áll rendelkezésünkre. Az eddig napvilágra került adatok szerint a KMP budapesti vezetőinek állítólag sikerült kapcsolatot teremteniük a bácskai párttagokkal, majd Budapesten egy ún. „Jugoszláv Kommunista Bizottságot" hoztak létre a délvidéki partizánharc elősegítésére.[4]

A Kommunista Párt szervező tevékenységén kívül a mozgalom kibontakozására feltétlenül hatott a Tito vezette jugoszláv antifasiszta ellenállási mozgalom. „Nyilván a szomszédság miatt, erősen foglalkoztatja Magyarországon is a fantáziákat a horvát partizánok... (harca — *M. M.*) és a titokzatos Tito személye, egy ember, aki százezres hadseregével ma itt, holnap ott jelenik meg hirtelenül..."[5] — olvashatjuk egy bizalmas külügyi tájékoztatóban. Egy későbbi szigorúan bizalmas belügyminiszteri utasítás pedig megemlékezik arról, hogy a háború éveiben sokan átszöktek Tito hadseregéhez.[6]

A kormány számos intézkedést tett a partizánmozgalom letörésére. Mindez hiábavaló volt. Hiába folytak a letartóztatások, a kivégzések. Hiába olvassuk az 1944 augusztus 8-i csendőrjelentésben, hogy „a partizánszervezkedés felderítése, ill. nyomozás befejezést nyert",[7] és hiába végeztek ki augusztus 30-án a csáktornyai vár udvarán nyilvánosan partizánokat. Szeptember első felében az újvidéki nyomozócsoport ismét arról tehetett jelentést,

hogy 80 fő „kommunista-partizángyanúsított"-at vett őrizetbe, akiknek kikérdezése és jegyzőkönyvi kihallgatása folyamatban van.[8]

1944 november 11-én a csáktornyai nyomozó kirendeltség őrizetében ismét 105 fő fogoly volt, akik közül 65-öt azért tartóztattak le, mivel a katonai behívónak nem tett eleget, 19 főt pedig partizántevékenységgel gyanúsítottak.[9] November 19-re a csáktornyai nyomozó kirendeltségen már 80 főre szaporodott a partizántevékenység gyanújával letartóztatottak száma. S mintegy legcsattanósabb válaszként 1944 novemberében Bácskában, Bácskatopolyán Cservenyák Pál vezetésével kb. 500 főnyi partizánzászlóalj alakult, amely a Dráva—Száva közén már 1942 óta működő Petőfi Sándor magyar partizánzászlóaljjal egyesülve, 1945 első heteiben sikerrel vette ki részét a Vörös Hadsereg és a jugoszláv felszabadító hadsereg által üldözött fasiszta csapatok elleni harcból.[10]

Erős ellenállási mozgalom bontakozott ki Kárpátalja területén is, amely 1939-ben került Magyarországhoz. A mozgalom szervezésében részt vett mind a Csehszlovák, mind a Magyar Kommunista Párt. A párt kárpátaljai illegális tevékenységének megindításában tevékenyen közreműködött az 1942 nyarán kivégzett Schönherz Zoltán is. A szervezőmunka nyomán számos vidéken feléledtek a fasiszta megszállás előtt működő kommunista sejtek. Értekezletekre, majd titkos gyűlésekre került sor. A sejtek mellett hírszerző, futár, harcoló és romboló egységekből álló illegális csoportok alakultak. A hírszerzők feladata volt a katonai vonatkozású adatok szerzése. Ilyen feladatra leginkább azokat alkalmazták, akik gyakran járták a vidéket, és alkalmuk volt a honvéd csapatok elhelyezését és számát, valamint az erődítési munkálatok helyét és rendeltetését megállapítani.

A harci és romboló egységek szabotázs-cselekményekkel, utak, vasútvonalak és hidak felrobbantásával, távbeszélő- és táviróvonalak megrongálásával, továbbá kisebb katonai csoportok megtámadásával igyekeztek akadályozni a fasiszta hadsereg felvonulását, csökkenteni annak ütőerejét.

Az ellenállási mozgalom szervezéséhez és kibontakoztatásához jelentős segítséget nyújtott a Szovjetunió is. Ugyanis a megszállást, de különösen a szovjetellenes háború megindulását követő hetek és hónapok során igen erős szökési mozgalom indult meg Kárpátalján. A kiszökött antifasiszta érzelmű hazafiak szá-

mára pedig a Szovjetunió lehetőséget nyújtott arra, hogy különböző politikai és partizániskolákon megfelelő elméleti és harcászati felkészültségre tegyenek szert. Ezt követően számos hazafi tért vissza Kárpátalja területére, hogy partizánharcot szervezzen és folytasson a fasiszta rend ellen.[11]

Borkanyuk Alex az elsők egyike volt, aki ejtőernyővel leszállt Körösmező környékén. Borkanyuk Alex szegény földművesek gyermeke volt. aki már ifjú korában bekapcsolódott a kommunista mozgalomba. Hamarosan a kárpátaljai terület titkára lett, majd később a kerület kommunista képviselője a csehszlovák parlamentben. Megérkezése után azonban hamarosan nyomára bukkant a csendőrség. Letartóztatták, majd a Margit körúti (ma Mártírok útja) katonai bíróság elé került. Az ügyész halált kért fejére. „... nyugodtan halok meg, mert tudom, hogy ügyünk igazságos és a győzelem a miénk lesz" — írta utolsó óráiban. 1942. október 3-án, néhány nappal Schönherz Zoltán mártírhalála előtt kivégezték Borkanyuk Alexet.

1943 augusztusában érkezett haza partizánharcra a Szovjetunióból a kárpátaljai nőmozgalom lánglelkű, ifjú vezetője, Turjanica Anna.

Ugyancsak 1943 augusztusában Huszt környékén ereszkedett le egy héttagú partizáncsoport, melynek magvát gernyési ifjú hazafiak képezték. A csoport főleg hírszerzéssel foglalkozott. A környék lakossága szívvel-lélekkel támogatta őket. Jellemző pl., hogy a későbbi csendőrségi jelentés beismerése szerint is Alsószelistye, ill. Gernyés csaknem valamennyi lakója érintkezésben állott a partizánokkal, mégis „B. egyént", (besúgót) kellett alkalmazni, hogy a csoportot felderíthessék.

A B. egyén jelentése nyomán 1944. II. 28-án Huszton a kirendelt nyomozóknak és csendőröknek — mindkét részről áldozatokat követelő hosszas tűzharc után — sikerült elfogniuk a szervezkedés néhány tagját. Ezután a letartóztatások tömege következett. A tárgyalások során kiderült, hogy a partizáncsoportnak igen kiterjedt hírszerző hálózata volt. Beépített emberrel rendelkeztek a kassai katonai parancsnokságon, de támogatta őket a huszti törvényszéki bíró is. A bíróság a partizáncsoport öt tagját golyó általi halálra, a többi vádlottat pedig — akik száma 130 körül járt — életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélte.[12]

1944. május 5-én a técsői járásban, Técső, Szaplonca, ill. Pálosremete környékén újabb partizáncsoport ereszkedett le, mely-

nek tagjai magyarul, németül és ukránul beszéltek. A csoport további tevékenységéről ez ideig mindössze egyetlen hír szól. Eszerint a hosszúmezői, taracközi és técsői, honvédekkel megerősített csendőrőrs május 10 hajnalától még május 12-én is tűzharcban állott a csoporttal.[13]

Ugyanezen a napon a munkácsi járás Bárdháza községe felett is leereszkedett egy német katonai egyenruhát és orosz sapkát viselő héttagú partizáncsoport, mely azonnal tűzharcba keveredett a felkutatásukra kirendelt honvédségi járőrrel. A tűzharc során a járőrnek sikerült két partizánt agyonlőnie, egyet pedig elfognia.[14]

Néhány nappal később, május 11-én a szolyvai járás Izvor községe felett ereszkedett le egy nagyobb ejtőernyős csoport, amely elől az ott állomásozó légvédelmi őrs Poroskóra menekült. A csoport üldözésére karhatalmat rendeltek ki.[15] 1944 áprilisában Csap környékén is leszálltak ejtőernyős partizánok.[16] A partizánharc erősödését tapasztalva, a Belügyminisztérium és a honvéd vezérkar főnöke 1944 nyarán szükségesnek látta az egységes vezetés létrehozását az ejtőernyővel leereszkedő és Magyarország területén működő partizánok ellen.

Egy szigorúan bizalmas körrendelet arról értesíti a honvéd vezérkar főnökének bíróságát, a honvéd- és csendőrparancsnokságokat, a rendőrség budapesti és vidéki főkapitányságait, továbbá a kárpátaljai és a hadműveleti területi kormánybiztost, valamint az ungvári határvidéki rendőrkapitányságot, hogy a német biztonsági rendőrség közreműködésével folyó partizánelhárítás központi vezetése a honvéd vezérkari főnökség hatáskörébe fog tartozni. Ugyanakkor a körrendelethez részletes útmutatást csatolnak azokról a teendőkről, amelyeknek megtételét szükségesnek tartják a növekvő partizánveszély leküzdésére.

A körrendelet I. sz. mellékletéből kiderül, hogy a honvéd vezérkari főnökség a „partizánveszélyes" területeken jelzőközpontokat állít fel. Ezeknek feladata a szoros együttműködés a német biztonsági szolgálat által önállóan felállítandó szervekkel. A 2. sz. melléklet tartalmazza azokat a kérdéscsoportokat, amelyekre az elfogott partizánoktól elsősorban kívánatos feleletet nyerni. Ezek felölelik a partizán személyi adatait, kapcsolatait, megbízóit, kérdéseket tartalmaznak kiképzését, alkalmazását illetően. Külön felhívja a tájékoztató a figyelmet, a rádiósok kikérdezésére, fedőnevük, hívóállomásuk megtudására. A körrendelet

3. számú melléklete felsorolja azokat az erőket, amelyek a partizánok leküzdésére a helyi illetékes hatóságok rendelkezésére állnak. Ilyen szempontból elsősorban az adott területen tartózkodó. ill. nem mozgósított alakulatok jöttek számításba, de megengedhetőnek tartották az összes közbiztonsági csapategységek felhasználását, német biztonsági alakulatok igénylését, sőt — végszükség esetén — a német haderő egységeinek mozgósítását.[17]

*

A magyar partizáncsoportok harcára 1944 őszén került sor. A harcbalépő csoportok megalakulásuk körülményeit tekintve kétfélék voltak. Egyesek, mint pl. a pécsi, tatai, dorogi, sárisápi, miskolci, budapesti csoportok, hazai földön alakultak, míg más partizáncsoportjaink a Szovjetunióból ejtőernyővel érkeztek Magyarország területére.

Mind a hazai földön alakuló, mind az ejtőernyővel érkező magyar partizáncsoportok előkészítésében és irányításában döntő szerepet játszott a KMP. Az ejtőernyős csoportok szervezését és előkészítését a KMP Moszkvában székelő Külföldi Bizottsága végezte. A hazai csoportok pedig a kommunista párt hosszú, sokszor több évi felvilágosító és szervező tevékenysége nyomán alakultak. Nem változtat az utóbbin az 1943. VI-i helytelen pártfeloszlatás ténye sem. Bár, ha a párt működött volna, ez feltételezhetően feltétlenül éreztette volna hatását, azonban a KMP Külföldi Bizottságának a Kossuth Rádió hullámain Moszkvából sugárzott adásaihoz igazodó, s nagy öntevékenységet tanúsító illegális pártmunkások mégiscsak a párt szavát tolmácsolták, ha gyengébben és szervezetlenebbül is, mint azt lehetett volna.

1944 szeptemberétől, a MKP újjáalakulása után, a helyzet megváltozott. A párt visszanyerte hazai központi irányító szervét, amely azonnal hozzálátott a fegyveres partizánharc szervezéséhez. A hadműveletek alakulása folytán azonban az újjáalakult MKP propagandista és szervező munkássága — az eddigi adatok szerint — már csupán a pécs—tata—dorog—salgótarjáni szénmedencében, de legfőképpen a Budapesten kibontakozó partizántevékenységnél éreztethette hatását.

A hazai földön kibontakozó partizánharc szülőföldje az ország bánya- és iparvidékei voltak. Ez érthető is, hiszen a bányászok és az ipari munkások igen nehéz sorban éltek Magyarországon, nagyon kívánták helyzetük jobbrafordulását, s mint szervezett, nagyüzemi dolgozók a leginkább voltak fogékonyak a kom-

munisták felvilágosító tevékenysége iránt. E felvilágosító, nevelő, szervező munka nyomán a bánya- és iparvidéki munkások gazdasági mozgalma fokozatosan politikai jellegűvé vált, s végül számos helyen, a Vörös Hadsereg közeledtére fegyveres partizánharcba csapott át.

Így volt ez pl. Pécsett is, ahol a kommunisták már 1934-ben a Bánya- és Kohómunkások, valamint a Vasmunkások Szakszervezetén keresztül igen élénk tevékenységet fejtettek ki. A munkások legjobbjainak bevonásával marxista szemináriumokat tartottak. Olvasták a *Társadalmi Szemlét*, a *100%*-ot, de megszerezték — igaz, hogy német nyelven — Marx, Engels, Lenin, Sztálin egyes műveit is. 1937-re a pécs-vidéki kommunistáknak sikerült megnyerniük a Vasas Szakszervezet tagjainak már mintegy 65%-át. A háború megindulása után megszervezték a Kossuth Rádió adásainak hallgatását, s ennek felhívásai nyomán hamarosan ilyen feliratok jelentek meg Pécs utcáin: „Le a háborúval!", „Le Hitlerrel!" „Le a nácikkal!".[18]

Egy 1942 januári jelentés már megjegyzi, hogy a pécs-vidéki bányászok már „teljesen kiábrándultak a nyilas demagógiából"[19], egy februári jelentés pedig arról szól, hogy „A mai rendszerből a kiábrándulási folyamatot most már megállítani nem tudják".[20] Ennek mintegy bizonyítására 1943 május elsején a pécs-vidéki üzemek munkásai munkabeszüntetéssel tettek tanúságot a munkásosztály nemzetközi szolidaritásáról. „Nagyon érdekes, hogy a DGT aknákon[21] napokkal előbb szigorú tiltó rendelet jelent meg az ünneplést illetőleg. Az eredmény mégis az lett, hogy szombaton a reggeli harmados műszakon a munkásság 60%-a hiányzott, míg a délutános műszakon aknánként alig 5—6 ember jelent meg..."[22] — olvashatjuk egy májusi jelentésben.

1944. március 15 és május 1 ismét kedvező alkalom volt a pécs-vidéki üzemek dolgozói számára, hogy munkabeszüntetéssel tüntessenek az ország függetlensége s a nemzetközi munkásmozgalom eszméi mellett.

„...a Dunagőzhajózási Rt. Pécs vidéki bányatelepének munkásai közül 1944. III. 15-én, a nemzeti ünnep megtartására hivatkozva, a 14. órai műszakra a 412 munkás helyett csak 2, míg a 22. órai műszakra 106 munkás helyett 9 fő szállt le a bányába."[23] Március 15-én a vasasi bányatelepen a 14. órai műszakon nem jelentek meg a dolgozók.[24]

Az 1944. május 12-i baloldali összesítő jelentésben pedig a

következőket olvashatjuk: „Május 1-én a vasasi Thomen akna 302 fő bányászából 111, a mecsekszabolcsi Szent István aknán 229 főből 93, Ferenc József aknán 171 főből 10 és a Pécs bányatelepen 254 főből 170 fő ment munkába.

Komlón V. 1-én a reggeli műszakról 25 munkás maradt el."[25] 1944 nyarán a szakszervezetekben működő kommunisták a Kossuth Rádió felszólításai nyomán már előkészületeket tettek szabotázscselekmények és fegyveres ellenállási mozgalom kibontakoztatására.

Miskolc—Diósgyőr vidékén a kommunisták — a pécs-vidékiekhez hasonlóan — ugyancsak már a 30-as években beépültek a legális szakszervezetekbe, s annak lehetőségeit felhasználva igyekeztek felvilágosító és szervező munkát folytatni a munkásság körében.

A szakszervezeten belül hamarosan ellenzéki csoportot alakítottak, s 1944-ben már a szakszervezet legális választmányában is helyet foglaltak. Felső irányításuk egyedül a Kossuth Rádió volt. 1943-ig elég nehezen ment a munka. 1943 nyarán azonban már gazdasági jelentőségű megmozdulásra készülődtek a diósgyőri munkások. „Bizalmas úton vett értesülés alapján tisztelettel az alábbiakat jelentem: — írta 1943. VI. 8-án a diósgyőri rendőrkapitányhelyettes — A diósgyőri D-gyári (ágyúgyár) munkások a folyó hó 10-én esedékes bérfizetéssel kapcsolatban a jelzett napra vagy pedig az ezt közvetlenül követő június 11-re vagy 12-re megmozdulást terveznek avégből, hogy órabérjavítást érjenek el mindazon munkások részére, akik ezideig abban még nem részesültek.

Tisztelettel jelentem továbbá, hogy nemcsak a diósgyőri újgyári, hanem az ó-gyári (C-gyár) munkások körében is alacsony órabéreik és különösen az élelmiszernek ezzel arányban nem álló drágasága miatt rendkívül nagy elkeseredés uralkodik . . .

A munkásság ezen tervezett mozgalmát, megállapításom szerint, nem a helybeli szakszervezetek vezetősége irányítja, bár az lehetséges, hogy a szakszervezeti élet adta a lehetőséget a mozgalom megszervezésére, de tény, hogy a mozgalom irányítása a szakszervezeti vezetőség tudta és tevékenysége nélkül folyik.

E tervezett megmozdulás — ha tényleg bekövetkezik — újból megerősíti azt a meggyőződésemet, hogy a munkásság körébe kommunista egyének férkőztek be, avagy az oda már régebben beférkőzött agitátorok most már erőteljes és következményében

rendkívül veszélyes tevékenységbe kezdtek..." A rendőrkapitányhelyettesnek igaza volt. A mozgalmat a szakszervezeti ellenzéket kialakító kommunisták szervezték.[26]

A tervezett tüntetést az igazgatóságnak sikerült némi bérjavítással leszerelnie. Ez azonban kevés volt ahhoz, hogy megnyugtassa a munkásokat. „Nagyméltóságú uram — írta az 1943 júliusi hangulatról szóló jelentésében a diósgyőri rendőrkapitány —, az elégedetlenség, elkeseredés — ha a munkásság érdekében intézkedés nem történik — növekedni fog"[27]

Valóban, 1943. szeptember elején már politikai jellegű tüntetésre került sor Diósgyőrben. Szeptember 9-én reggel, mintegy 2000 ember „Békét akarunk!" jelszóval vonult az igazgatóság épülete elé. „A diósgyőri gépgyár dolgozói béketüntetést rendeztek. Felszólították a gyár katonai parancsnokát, továbbítsa akaratukat: a diósgyőri munkások békét akarnak. Diósgyőr dolgozói! Harcoljatok tovább az elnyomók ellen... Tartsatok ki, rövidesen megérkezik a győzelem!" — hangzott még aznap este a Kossuth Rádió adása.[28] Ezután már marxista szemináriumokra ültek össze a munkások legjobbjai, de főként a fiatalok, ahol Jeszenszky (Molnár Erik) *Dialektika* és Botos Vince (Sztálin) *A dialektikus és történelmi materializmus alapjai* c. műveket tanulmányozták.

1944. márciusára már a diósgyőri D-gyárban és a Vas- és Fémmunkás Szakszervezetben is volt illegális kommunista csoport. 1944. március végén, illetve április elején a miskolci kommunisták kapcsolatot teremtettek Budapesttel, a Béke Párttal. Ennek eredményeképpen áprilistól „Benkő Bankház" és „Sidol Rt" feliratú borítékban mintegy 150 diósgyőri munkás címére megindult a Béke Párt illegális sajtója. Később Diósgyőrön kívül Hejőcsabára, Tapolcára, Görömbölyre és Miskolcra is rendszeresen eljutottak a Béke Párt kiadványai.

A Kossuth Rádió által irányított, s a Béke Párt felhívásaival serkentett illegális kommunista csoportok tevékenysége eredményezte, hogy 1944 nyár végére már széleskörű szabotázsakció folyt a diósgyőri üzemekben. 1944 szeptemberében pedig ismét politikai jellegű megmozdulásra került sor.

„Tisztelettel jelentem, hogy a diósgyőri m. kir. vas- és acélgyár Újgyárában (ágyúgyár) 1944. évi szeptember hó 21-én délelőtt 9 órakor komoly jelentőségű munkásmegmozdulás történt. A D. 9. szerelde munkásainak 2—300 főnyi csoportja, eddig isme-

retlen személy kezdeményezése folytán, a gyárigazgatóság épülete felé vonult. Útközben a munkások nagy tömege csatlakozott hozzájuk, puszta kíváncsiságból, úgy, hogy mire a tömeg az igazgatósági épület elé érkezett, száma már 2.000—2.200 főnyire szaporodott. Az igazgatósági épület előtt a munkások az arra haladó Pozsonyvári Arthur m. kir. ezredest, a Hadianyag Ellenőrző Kirendeltség vezetőjét szólították meg. Szónokuk nem volt, a tömegből egyes személyek kiáltoztak: «Kövessük a finn testvérek példáját! Lépjünk ki a háborúból! Békét akarunk!» ... még a legkülönbözőbb bekiáltások hangzottak el, amelyekből arra lehetett következtetni, hogy a megmozdulás baloldali kezdeményezésből ered. Végül is a munkásság szétoszlott és munkahelyeire visszatért..."[29]

Igen érdekes még a jelentés további része is. „Az esettel kapcsolatban tisztelettel jelentem, hogy hasonló, sőt szélsőségesebb megmozdulások a közeli jövőben újból várhatók. Az újgyári munkásság nagyobb része szervezett munkás. Termékeny talaja minden baloldali izgatásnak és megmozdulásnak. A gyár munkásságának kisebb része jobboldali munkás ... — majd így folytatja: — A munkások egy tetemes része sokkal enyhébb viszonyok között is mozgolódott már, így 1943. évi szeptember havában is követelte már a háborúból való kikapcsolódást. A változott viszonyok következtében mozgolódása veszedelmessé, esetleg végzetessé válhat, éppen ezért tisztelettel kérem a hatósági területem közrendjének és közbiztonságának fokozása céljából őrszemélyzeti létszámom emelését" — fejezte be jelentését a rendőrkapitányság h. vezetője.[30]

Ugyancsak 1944 szeptemberében még egy igen fontos eseményre került sor a diósgyőr—miskolci munkásság történetében. A kommunisták kezdeményezésére és irányításával megalakult a Magyarországi Kommunista Antináci Komité, azaz rövidítve a népszerű MOKAN-komité, amely fegyveres harcra szólította fel az antifasiszta, demokratikus hazafiakat.

„Magyarok!

Munkások, parasztok, katonák! — hangzott a MOKAN-komité első röpcédulája.

Magyarország ősi ellensége nem az orosz, hanem a német—osztrák volt mindig. Ősapáink a honfoglaláskor és azóta is állandóan, kevés kivétellel majdnem mindig, a német—osztrák ellen harcoltak. Szállóigévé is vált: »Mégis huncut a német«...

Fordítsátok a kezetekben levő fegyvert ősi ellenségetek, a németek ellen...

Fegyverre magyar! Fel a barrikádra! Ki a partizánfrontra. Be a városok romjai közé, ahol szervezetten vesszük fel a harcot mindaddig, amíg egyetlen német él szeretett, vérrel áztatott drága szép hazánkban!

Ezt kívánja, ezt várja tőletek a MOKAN-komité elszánt vezérkara. Halál az árulókra! Vesszenek a németek! Éljen a szabadság!

Harcos hazafias üdvözlettel
a MOKAN Komité"[31]

A tatai szénmedencében is a Bányász Szakszervezet adta legális lehetőségeket használták fel a kommunisták a bányászság körében végzendő felvilágosító és szervező munkájuk megkönnyítésére. A pécs-vidéki és a mickolc-környéki munkásokhoz hasonlóan, itt is a legjobbak — de itt is főként az ifjúság — marxista szemináriumokra ült össze. Az országban előforduló baloldali jelenségekről beszámoló csendőrjelentés a leggyakrabban Bugyács Imre, a helyi bányász ifjúmunkás szakszervezet elnökének előadásait említi meg, aki egy alkalommal pl. „marxista szellemben ismertette a munkásság munkája gyümölcsének — a haszonnak — aránytalan elosztását, és párhuzamot vont a bánya által elért hatalmas haszon, valamint a munkásság munkabére között"[32]

Az illegális bányászmozgalmat négytagú vezetőség irányította. Minden bizottsági tagnak volt egy-egy csoportja, amelynek tagjait a bányatelep különböző üzemeiből szervezték be.

1944 nyár folyamán már kiterjedt szabotázstevékenység folyt a szénmedencében. Azokban az üzemekben, ahol a kommunisták által irányított baloldali mozgalom tagjai dolgoztak, a bányaigazgatóság közlése szerint 50 százalékos termeléscsökkenés is előfordult. A bányászok közül sokan testük szándékos megsebzésével, szándékos megbetegedéssel vonták ki magukat a munka alól, s betegségük alatt „mint táppénzen kitartott betegek végezték mozgalmi munkájukat" — jegyzi meg az egyik jelentés.[33]

1944 augusztusában már a szabotázsnál nagyobb jelentőségű aktív ellenállás megszervezéséről volt szó. E célból augusztus 24-én a mozgalom vezetői Környebányán illegális megbeszélést

tartottak. A megbeszélés színhelyének megválasztásánál feltehetően közrejátszott az a tény, hogy itt német katonai felügyelet alatt álló hadifogolytábor volt, kb. 200 főnyi ukrán és orosz nemzetiségű lakóval. Az illegális megbeszélésre meghívták a hadifoglyok két képviselőjét is.

A fellelhető visszaemlékezésekből az derül ki, hogy a környebányai megbeszélésen az a terv fogamzott meg, hogy kiszabadítják az orosz és ukrán hadifoglyokat, s velük összefogva, Dorog, Tatabánya és Salgótarján bányászai megkezdik az ellenállást.[34]

A tervek megvalósítását sajnálatosan meghiúsította az, hogy a megbeszélésről a székesfehérvári német biztonsági rendőrség is tudomást szerzett, és az összejövetel résztvevőit letartóztatta. Szeptember 8-án megindult a nyílt nyomozás. Ilyen körülmények között létesített kapcsolatot a tatai szénmedencével a szeptemberben ismét megalakuló kommunista párt. A leérkező *Szabad Nép* és a párt bányász-bizottságának illegális lapja, a *Harcoló Bányász* és felhívásai ugyan „élesztették a bányavárosokban lappangó ellenállás tüzét",[35] de a szőtt tervek megvalósítására már nem kerülhetett sor. A mozgalmat irányító négyes bizottság tagjait is hamarosan letartóztatták. Németországi internálótáborban fejezte be életét a tatai szénmedence bányászainak lelkes szervezője Golub Rudolf, Petőfalvi Lajos, Nederman Ferenc és az ifjak lelkes tanítója, Bugyács Imre is. Munkájuk azonban mégsem volt eredménytelen. A felszabadító harcok idején mégis kibontakozott a dunántúli bányavidék ellenállási mozgalma. Ennek központja azonban már nem Tata vagy Dorog, hanem a dorogiakkal szoros kapcsolatot tartó Sárisáp volt. E mozgalmat szintén a bányász szakszervezetben tevékenykedő kommunisták szervezték.

Sárisáp község neve felmerült az 1944. évi bizalmas jelentésekben is. Így pl. az ÁVK 1944. II.-i ülésének jegyzőkönyvében a következőket olvashatjuk:

„Sárisáp kg-ben a bányászok szakszervezetének helyi csoportja közel 1.000 fő jelenlétében közgyűlést tartott. A közgyűlés rendezői vörös karszalagot viseltek. Egy hét éves kislány szavalta Várnai Zseni: Katona fiamhoz! «Ne lőjj fiam» kezdetű antimilitarista versét. A hatósági biztosként kirendelt községi főjegyző indítványát, hogy a közgyűlés szétoszlása előtt vagy a Himnuszt, vagy a Szózatot énekeljék el, nem fogadták el. Ezek

az események — hangzik tovább a jegyzőkönyv — változatlan formában igyekeznek leutánozni az 1918. évi módszert."[36]

Az 1944. márciusi 19-i német megszállás után a sárisápi bányász szakszervezet vezetői kiadták a jelszót: „Mindenre fel kell készülni!". Azonnal hozzá is láttak fegyverek szerzéséhez. A sárisápi partizáncsoport 1944 október második felében, a 15-i nyilas puccsot követő napokban alakult meg.

Mint a fentiekből kiderül, a bánya- és iparvidékek munkásságának fejlődése különböző utakon, de a gazdasági jellegű megmozdulástól a politikai, majd a fegyveres harc felé haladt.

*

A háború éveiben a KMP Moszkvában székelő Külföldi Bizottsága is igen sokat tett a hazai ellenállási és partizánmozgalom kibontakoztatása érdekében. Itt szükséges megemlíteni, hogy a Szovjetunió számos olyan lehetőséget biztosított a fasiszta uralom alatt élő népek forradalmi munkáspártjai — így a KMP — részére is, amelyek révén ezek honfitársaik között politikai felvilágosító munkát végezhettek, és közvetlenül előkészíthették és szervezhették mozgalmukat.

A politikai munkának egyik ilyen lehetősége volt az a nagy hangerősségű leadóállomás, a Kossuth Rádió is, amellyel a Külföldi Bizottság 1941 szeptemberétől 1945 tavaszáig rendelkezett. A Külföldi Bizottság a Kossuth Rádió útján rendszeresen tájékoztatta a hallgatókat a nemzetközi és hadihelyzetről, felhívta az ország figyelmét a fenyegető veszedelmekre, ismertette a párt és a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programját, s mindig megadta a soron következő legfontosabb feladatot jelző aktuális jelszót a párt tagjai és valamennyi — a fasizmus ellen harcolni kész — hazafi számára.

A KMP Külföldi Bizottságának a Kossuth Rádión keresztül adott útmutatásai nemcsak azért voltak nagy jelentőségűek, mert bennük mesterien jutott érvényre a marxista—leninista pártok stratégiai és taktikai vezetése, hanem azért is, mert a párt magyarországi szervezeteinek 1943-ban történt feloszlatása után, 1944 szeptemberéig, a MKP újjáalakulásáig, a pártirányítást egyedül a Külföldi Bizottság juttatta érvényre, elsősorban a Kossuth Rádió útján.[37] A Külföldi Bizottság már 1941 tele óta hirdette a partizánharcot. 1942. február 19-én ezt sugározta világgá a Kossuth Rádió: „Nemzetiségi vidékeink lángban állnak. Az elnyomott, sa-

nyargatott nép védi magát, ahogy tudja. A Délvidéken, Kárpátalján már feltűntek a szabadcsapatok és harcolnak azok ellen, akik a magyar népnek is halálos ellenségei. Nem a magyarság, hanem Hitler és Horthy ellen folyik ez a harc... A német elnyomás ellen magyarnak, szerbnek, románnak, ruszinnak közös az érdeke, közös a célja: a szabadság. ... itt az ideje, hogy a magyar kezek is puskát ragadjanak a magyar szabadságért!"[38]

S a Külföldi Bizottság hozzálátott, hogy a felhíváson túl gyakorlatilag is hozzájáruljon az ellenállási és partizánmozgalom megszervezéséhez.

A Szovjetunió nyújtotta lehetőséget felhasználva, a Külföldi Bizottság 1942. október 10-étől *Igaz Szó* címen magyar nyelvű újságot adott ki a hadifoglyok számára. A bizottság tagjai gyakran írtak e lap számára cikkeket.

1943 elején, a sztálingrádi, történelmi jelentőségű német vereséget követő voronyezsi katasztrófa után, igen megnőtt a magyar hadifoglyok száma. Ekkor a Szovjetunió biztosította azt a lehetőséget a KMP Külföldi Bizottsága számára, hogy a hadifogolytáborokban, valamint külön e célra létesített antifasiszta iskolákon politikai felvilágosító és oktató munkát végezhessen a hadifoglyok körében. A bizottság vezetői számos előadást tartottak, az állandó munkát pedig önkéntes jelentkezés alapján az ezzel megbízott magyar politikai menekültek végezték. A felvilágosító munka nyomán a hadifogolytáborokból a magyar honvédek beadványt beadvány után küldtek a szovjet hatóságokhoz azzal a kéréssel, hogy adják vissza fegyvereiket, mert harcolni akarnak az ország szabadságáért. Ekkor indultak meg a politikai iskolák. Az iskolát elvégzők egy része a hadrakelt Vörös Hadsereghez került propagandistaként. Itt alkalmuk nyílt felhívásokban, röpcédulákon szólni a magyar hadsereg tagjaihoz. Ezenkívül a Szovjetunió mozgó rádióleadókat és hangtölcséreket biztosított számukra, amelyek segítségével élő szóval fordulhattak magyar bajtársaikhoz.

A politikai iskolát elvégző hadifoglyok másik része engedélyt nyert partizániskolai kiképzésre. Ennek az iskolának az oktatói szovjet partizánok és magyar kommunisták voltak.

„A hallgatók elsősorban partizánmunkára készüljenek fel, mégpedig partizánmunkára otthon és közvetlenül a front mögött — írta levelében a Külföldi Bizottság vezetője, Rákosi Mátyás. — Csak egy kis része fog a végzett hallgatóknak frontpropagandá-

val és hasonlóval foglalkozni. Ezért már most ajánlatos a hallgatóknak a partizánmunka jelentőségét aláhúzni. Rá kell mutatni arra, hogy egy kis partizáncsoport otthon többet jelent, mint tízszer, husszorannyi katona a fronton... Különösen azokra a tulajdonságokra kell súlyt helyezni, ami a partizánharccal összefügg: Bátorság, becsületesség, talpraesettség, hidegvér, kollektivitás, gyors tájékozódás, eszesség és egészség szempontjából kell őket alaposan megválogatni és formálni.

Arra kell törekedni, hogy minél több olyan hallgató kerüljön ki a kezük alól, aki otthon kisebb-nagyobb csoportok politikai és katonai vezetője lehessen..."[39]

Ha végigtekintünk csupán egyetlen jegyzéken, amely azoknak a hadifoglyoknak a neveit tartalmazza, akik partizániskolát végeztek, igen érdekes kép tárul a szemünk elé. Kik voltak ezek? Borsodi bányászok, diósgyőri kazánkovács, diósgyőri napszámos és motorszerelő, diósgyőri lakatos, salgótarjáni esztergályos, borsodi, diósgyőri kőművesek, csepeli vasasok, győri gyárimunkások, Szabolcs, Heves, Komárom, Pest megyei és borsodi parasztok és napszámosok, továbbá kisiparosok és értelmiségiek.[40] E felsorolásban, mint cseppben a tenger, tükröződnek azok a magyar vidékek, ahol itthon is a legerősebben bontakozott ki az ellenállási mozgalom, s amely tájak a felszabadulás után a demokratikus átalakulás legbiztosabb támaszai voltak. S ugyanakkor tükröződnek azok az erők is, amelyek a felszabadulás előtt élharcosai voltak a fasizmus elleni küzdelemnek.

A magyar partizánok első ejtőernyős csoportjai még 1944 első hónapjaiban bevetésre kerültek. Ezek Ukrajna és Beloruszia felszabadításában vettek részt. Első ejtőernyőseink itt szerezték meg a partizánharcnak azt a tapasztalatát, amely aztán alkalmassá tette őket arra, hogy később magyar területen bevetett egységek vezetőivé legyenek.

Ugyancsak szovjet területen vettek részt partizánharcban már 1942-ben olyan magyar katonák, akik a brjanszki erdő partizánjaihoz szöktek át csapattesteiktől. Később ezek közül is többen bekapcsolódtak a magyarországi partizántevékenységbe.

*

Az első magyar ejtőernyős csoport, a Rákóczi-egység 1944. augusztus 8-án érkezett meg Magyarország, Kárpátalja területére. Az Uszta Gyula vezette csoport feladata az volt, hogy itthon

magához vonzza a lakosság antifasiszta elemeit, s bevonja őket a Munkács, Huszt, Beregszász és Szolyva vidékén végzendő harci tevékenységbe. A csoport ezenkívül — a Vörös Hadsereg előretörésének megkönnyítése céljából — felderítő tevékenységet végzett. A Rákóczi-egységnek a Munkácstól 18 km-re délre fekvő Novoje Szelo környékén leereszkedő részlegét hamarosan, augusztus 25-én követte a Horváth politikai biztos által vezetett második csoport.

E közben augusztus 10-én Ukrajna területén Priscsepa ukrán őrmester parancsnoksága alatt egy újabb partizánegység alakult, melynek bevetési területe szintén Kárpátalja volt. A két repülőgépen induló 22 főnyi csoportból azonban csupán kilencen jutottak el rendeltetési helyükre, mivel az egyik gép útközben lezuhant. A rádióját és harcosainak többségét elvesztett kis csoport csatlakozott a Rákóczi-egységhez, melynek létszáma gyors iramban növekedett a lakosság és a német fogságból megszökött szovjet hadifoglyok köréből. Szeptember 6-án, az Uszta—Priscsepa-egység egyesülésének napján már 94 főt számlált a két csoport. Működésének utolsó napjáig 158 főre emelkedett az egység létszáma.[41]

Az Ugocsa és Bereg megye területén tartózkodó egység tevékenységéről szűkszavú naplójegyzetek tanúskodnak. Többször előfordul, hogy a korabeli csendőrjelentések részletesebb feljegyzéseket és jelentéseket készítettek egyes útjaikról és akcióikról, mint saját maguk.

Míg pl. az eddig napvilágot látott naplójegyzetekben szó sincs a csoport megérkezése és a szeptember 15 közötti időben kifejtett tevékenységükről, addig a csendőrjelentésekben több utalást találunk arról, hogy partizánok tűntek fel az Uszta-egység leszállásának körzetében. Így a szeptember 9-i jelentés arról ír, hogy „Martinka (Bereg vm.) kg. határában kb. 28—30 főnyi német egyenruhás partizán... a Szolyva felé vezető út iránt érdeklődött".[42] A szeptember 13-i jelentés megemlékezik arról, hogy a Munkácstól keleti irányban fekvő községekben, Kenézpatakon és Nagyábránkán német és magyar egyenruhás partizánok jártak. Megemlíti a jelentés, hogy a fentiekkel szomszédos Ivaskófalva községben a partizánok aziránt érdeklődtek, „melyik út vezet az erdőn keresztül Szolyvára".[43]

A továbbiakban a naplófeljegyzésekből értesülünk arról, hogy a csoport szerencsésen eljutott Szolyva vidékére, sőt attól délre

Kerecki faluban sikeres támadást intézett az ottani tábori csendőrlaktanya ellen. Arról viszont ismét csak a csendőrjelentések emlékeznek meg, hogy Szolyvától délnyugati irányban, Szentmiklós községnél szeptember végén. két egymást követő napon sikerült aknát helyezniük a vasúti sínek alá, aminek következtében szeptember 29-én a Szolyváról haladó 415. sz. motorvonat első kocsija kisiklott, szeptember 30-án pedig ugyancsak a 415. sz. vonat motorkocsija megrongálódott, és a forgalom 5 órán át szünetelt.[44] A feljegyzések megemlékeznek arról, hogy a csoportnak október 8-án sikerült aláaknáznia a Munkács—Szolyva közötti vasútvonalat, aminek következtében Paszika falu közelében a Szolyváról Munkács felé haladó szerelvény felrobbant, a mozdony és öt vagon megsérült.

Az október 13-i csendőrjelentés október 10-i kelettel jelzi a Paszika falu melletti robbantást.[45]

A Rákóczi-egység más csoportja Bereg megye délkeleti és Ugocsa megye eszaknyugati területén tevékenykedett. Érdekes megemlíteni, hogy az is előfordult, hogy egy-egy sikeres partizánakció után a csendőrjelentések igyekeztek csekélyebbnek feltüntetni az okozott kárt. Így volt ez a déli csoport következő esetében is. Az október 7-i csendőrjelentés feljegyzi, hogy „f. hó 4-én Bene és Tiszaujlak (Ugocsa vm.) között... az egyik sínpárt a partizánok aláaknázták, amitől a 136. sz. tehervonat mozdonya kisiklott. Sérülés nem történt. A forgalom 24 órán át szünetelt".[46]

A naplóban — amely talán utólag, emlékezet alapján, s éppen ezért dátumokban talán némi eltéréssel készült — ez áll: „október 5-én a szakasz Bene faluhoz ért és aláaknázta a vasúti hidat és töltést. Amikor egy katonai szerelvény a töltés alá helyezett aknára futott, 30 vagon, egy mozdony és a vasúti híd is megsérült. Ezek után a vasút hét napig nem közlekedett".[47]

A naplójegyzetekből kitűnik, hogy a csoport innen északi irányban haladt tovább. Arra viszont csak a csendőrjelentés vet fényt, hogy útközben, október 5-én Salánknál tűzharcba keveredtek egy csendőrjárőrrel.

A napló röviden megemlíti, hogy útjuk során az országúton ledöntöttek néhány távíróoszlopot. A csendőrjelentés a hely pontos megjelölésével megerősíti ezt: „X. 10-én a beregszászi úton Beregkövesdnél 4 távíróoszlopot kirobbantottak" a partizánok.[48] A sikeresebbnél sikeresebb akciók felsorolását még hosszan lehetne folytatni. azonban ezt nem tartottuk szükségesnek, mivel a ki-

adott naplórészlet alapján az már több helyen amúgyis az olvasó rendelkezésére áll.[49] A fentiekben csupán arra törekedtünk, hogy ízelítőt nyújtsunk arról, miként tükröződtek a Rákóczi-egység akciói a korabeli csendőrjelentésekben.

1944. augusztus 20-án újabb magyar ejtőernyős csoport készült az indulásra. „Ha az idő kedvező marad a repülésre, este indulunk haza Magyarországra... Két év óta várom már ezt a pillanatot. De még most is, ha rágondolok, erősebben dobog a szívem. Már végigharcoltam Ukrajnát, mint partizán, de hazamenni Magyarországra, az mégis csak más..." — írta visszaemlékezésében a csoport vezetője, Dékán István.[50]

Másnap kedvező idő ígérkezett. A laktanya szovjet parancsnoka beszédben búcsúztatta a hazaindulókat, letették az esküt, majd felszálltak. Néhány nappal később már magyar csendőrjelentések adtak számot a Máramaros vm. nyugati szélén, a Bikszád és Szaplonca közti térségben leereszkedő csoportról. „...f. hó 22-én reggelre egy orosz repülőgépről hatósági területemre... ejtőernyősöket dobtak le — írta jelentésében a nagybányai kapitányság vezetője. — A helyszínről a csendőrség a csendőrörsre három darab ejtőernyőt és egy darab rádiót szállított be".[51]

Az augusztus 31-i jelentés már többet mond: „... 1944. augusztus 21-ről 22-re virradó éjszaka Nagybánya határa felett elrepült repülőgépről összesen 14 ejtőernyős partizánt dobtak le. Ezek közül kettő akadt fenn a fákon és meg is halt. A leszállás alkalmával ezen kívül hárman megsebesültek, és így az ejtőernyőjüket sem tudták elásni, hanem sérült állapotban feküdtek..." Az egyik sebesült „Foki József nevezetű gyömrői lakos volt, aki hadifogságba került és ott képezték ki ejtőernyóssé" — írja a jelentés.[52] Foki József, alig huszonnégyesztendős vasesztergályos, súlyos sérülései következtében az elfogás után hamarosan életét vesztette.

Az augusztus 31-i jelentés röviden utal arra is, hogy „A hatodik partizánt a felsőbányai erdőben lőtték agyon".[52] A „hatodik" — a magyar nép hű fia, zalai ötholdas parasztcsalád gyermeke, Ihász Kovács Sándor volt, a csoport politikai vezetője, aki a csendőrökkel és a német katonasággal vívott tűzharcban áldozta életét a hazáért.[53]

A Dékán-csoport tagjai, akik ép bőrrel kerültek ki a leszállásukat hamarosan követő tűzharcból, Máramaros megye nyugati vonala mentén Óradnáig vonulva nyugtalanították az ellenséget.

Felvilágosító és propagandamunkájuk nyomán pedig teljes falvak tagadták meg a behívási parancs teljesítését.[54]

1944 nyara végén, Ózd vidékén szállt le Szőnyi Márton csoportja. Szőnyi Márton hadnagy volt a magyar hadseregben. Fogságba esése után így írt: „Odahaza nem törődtem politikával. Csak a repülésnek éltem... A hadifogságban gondolkodni kezdtem. Itt ismertem fel, hogy ez a háború igazságtalan háború, hogy Hitler és társasága gazul bánik az európai népekkel. Felismertem, hogy mint kötelességtudó tiszt, nem támogathatom Hitlert és társaságát, ha magyar hazámat meg akarom menteni. Az antifasiszta tisztek között alkalmam nyílik a harcra azok ellen, akik a háborút előidézték. Antifasiszta lettem és tudom, hogy ezzel hazám szabadságának ügyét szolgálom."[55]

Szőnyi Márton és csoportja az elsők között került bevetésre Talán őróluk szól az a szeptember 9-i csendőrjelentés, amely közli, hogy a Heves megye területén jelzett tíz ejtőernyős partizán közül szeptember 7-én egyet elfogtak, aki elmondotta, hogy a tíz közül nyolc magyar, és hogy parancsnokuk egy volt magyar hadnagy.[56] A Szőnyi-csoport útját nem kísérte siker. SS-alakulatok és a magyar csendőrök fegyvere sokuk életét kioltotta. Hősi halált halt a huszonnégy éves zalai földműves, az Ukrajnát is megjárt hős partizán, Ősz Szabó János, és életét vesztette Csizmadia Gyula is, a pécsi bányászok képviselője.[57] Szőnyi Márton az Ózd melletti Kissikátor községben alussza örök álmát.[58]

1944. szeptember 6-án, a Gömör vm.-i Ajnácskő felett is leereszkedett egy huszonegy főnyi magyar csoport, Molontay Károly vezetésével, azonban a csoport tevékenységére ez ideig nem sikerült fényt deríteni.[59]

Szeptember közepén a Szabolcs megyei Nyírábránytól délre, ill. a Szilágy megyei Tasnádtól délnyugatra két részlegben ereszkedett le a Maléter Pál vezette huszonegy főnyi csoport. A nyírábrányiak Bihar megyén keresztül Érkeserű, Hegyközszentmiklós, Szentjobb. Hegyközcsatár községek mellett elhaladva Nagyvárad irányába tartottak. A Tasnád melletti részleg pedig Bihar, de főleg Szilágy megye területén a Tasnád, Margitta, Berettyószéplak. Szilágyzovány, Szilágysomlyó helységek által határolt területen tevékenykedett.[60]

Ugyancsak szeptemberben, 21-én ereszkedett le a Máramaros vm-i Falusugatag felett Rékai Miklós csoportja, amely az elveszettnek hitt Dékán-egység felkutatására indult. Mint az előbb

idézett jelentésből kiderült, a Dékán-egység, leszállása után hamarosan elvesztette rádióját. Mivel ennek következtében a csoport feltehetően nem tudott rádiójelzést adni magáról, azt elveszettnek hitték.

A nyolc magyar és öt szovjet partizánból álló Rékai-csoport Farkasrév, Rónaszék, Aknasugatag és Bárdháza körzetében nyugtalanította a fasiszta katonai egységeket.[60]

A Börzsöny vidékén is tevékenykedett 1944 őszén egy magyar partizáncsoport. Feltehető, hogy az ő leszállásukról szól az a csendőrjelentés, amely jelzi, hogy a Börzsönytől délre, Diósjenő határában október 7-én nyolc ejtőernyős ugrott le. Felkutatásukra csendőrőrs indult, akinek Tompsó Béla partizánt sikerült elfognia.[61] Sajnos a csoport további tevékenységéről ez idáig többet még nem sikerült kideríteni.

Mialatt az első ejtőernyős partizáncsoportok megérkeztek Magyarország területére, augusztus végén igen fontos eseményre került sor a magyar határtól északra. Győzött a szlovák nép antifasiszta, hazafias felkelése.

Korabeli bizalmas magyar jelentésekben és feljegyzésekben egész 1944 folyamán aggódva emlegették a szlovák lakosság antifasiszta, háborúellenes állásfoglalását. Más jelentések hosszasan foglalkoztak a szlovákok szovjetbarát hangulatával, s több említést tettek az egyre erősebben kibontakozó szlovák partizánmozgalomról.

Az igen részletes jelentéseket hamarosan tettek is követték magyar részről. A szlovákiai, de a szlovák—magyar határmenti partizántevékenység elénkülését tapasztalva, a magyar, szlovák és német biztonsági szervek szükségesnek találták, hogy Kassán, 1944. augusztus 8-án közös megbeszélésre üljenek össze, melynek tárgya „a Szlovákiában elszaporodott partizáncsoportok, szabotőrök leküzdése, valamint a két ország közbiztonsági és határszéli szerveinek szorosabb együttműködése" volt.

A közös megbeszélés eredményeképpen elhatározták, hogy a jövőben a magyar, szlovák és német határbiztosító szervek állandó és szoros összeköttetést fognak fenntartani egymással, mely magában foglalja a parancsnokok gyakori érintkezését, a magyar és szlovák csendőrség együttműködését, a határőrsök gyakori megbeszélését, a nyomüldözés kölcsönös támogatását, továbbá a partizánhelyzet kölcsönös közlését is. Az „eredményes" együttműködés érdekében a német biztonsági szervek felajánlották, hogy a

gyors összeköttetés megteremtése végett külön távbeszélő vonalat létesítenek.[62]

Mindez azonban hiábavaló volt. Minden rendőri és csendőri felügyelet ellenére győzött a szlovák felkelés. S ez alkalommal ismét kibontakozott a szlovák—magyar együttműködés egyik formája, ennek azonban egészen más jellege volt, mint a csendőrök és határvédelmi szervek reakciós társulásának.

A felkelésben tevékeny részt vettek a szlovákiai, valamint az oda átszökött magyarok, ezen túlmenően pedig a felkelők által felszabadított területek kiváló terepet jelentettek a Szovjetunióból ejtőernyővel hazatérni kívánó magyar partizáncsoportok leszállására.

1944 nyarán egy nyugat-ukrajnai városban, Zbarazson, kb. 20 magyar honvéd és 20 tiszt tanult az antifasiszta iskolán. A leendő partizánok részére rendezett e két hónapos tanfolyam elvégzése után a hallgatók legtöbbje bevetésre került. 1944 szeptemberében felszabadult szlovák területen, a Besztercebánya közelében levő Tri Duby repülőtéren ereszkedtek le. A Petőfi Sándorról elnevezett partizánegység irányításában jelentős szerepet játszott Kozlov kapitány, a Szovjetunió hőse.[63] A csoport azonnal felvette a kapcsolatot a szlovák felkelés besztercebányai parancsnokságával. Valamivel később a számban már jelentősen megnövekedett csoport elindult Magyarország felé.

Igen valószínű, hogy velük foglalkozik a Honvédelmi Minisztérium októberi 3-i alábbi feljegyzése: „A IX. 28-án Gömörsidre érkezett partizáncsoport — az ottani lelkész bemondása szerint — kb. 100 fő volt, magyar, szlovák, orosz és polgári ruhában... A csoportban van egy orosz, valószínűleg politikai biztos, aki tolmács útján viszontlátással búcsúzott. A csoport Ruttkán és Besztercebányán járhatott, amely kihallgatott beszélgetésükből volt megállapítható. ... A lelkész ama kérdésére, hogy milyen céllal működnek, a válasz ez volt: független, demokratikus Magyarországért küzdenek és mindenre el vannak szánva..."[64]

A Honvédelmi Minisztérium „Emlékeztető"-je arról is számot ad, hogy másnap, szeptember 29-én Gömörsid és környékének területét lezárták, és megkezdték a terepszakasz átkutatását. Ekkor a csoport ideiglenesen visszatért Szlovákia területére, s felvette a kapcsolatot a magyar—szlovák határ mentén működő, s magyar vonatkozású feladattal is megbízott csoportokkal.

E határmenti partizánegységek jelenlétükkel és tevékenysé-

gükkel szították az ellenállás tüzét a magyar vidékeken is. Ugyanakkor meg kellett akadályozniuk, hogy a szlovák partizánok által felszabadított területeket Magyarország részéről váratlan támadás érje.

Az egyik ilyen legerősebb csoport a Losonccal szemben fekvő Losonctamási községben állomásozott, Krcsanov szovjet kapitány vezetésével. A tamási egység egyes részlegei időnként kijátszva a magyar határőrség éberségét, meglehetősen nagy kiterjedésű területen, a Rimaszombattól Feleden, Losoncon keresztül Balassagyarmatig húzódó vonalon többször átlépték a határt. Ilyen esetekben a vasutak, hidak, valamint a telefon- és távíróvezetékek épségében igyekeztek kárt tenni.[65]

Több korabeli csendőrjelentés megemlékezik a tamási csoport betöréseiről. Idézünk egyet közülük: „1944. szeptember 12-re virradóra Szlovákiából egy kb. 40 tagú partizáncsoport a szlovákiai Tamási kg. irányából átjött magyar területre és a tamási úton portyázó határvadász őrséget három oldalról megtámadta. Az őrség visszavonult. A partizánok magyar nyelvű röpcédulákat is hoztak és terjesztettek".[66] A losonctamási csoport több tízezer „Magyar partizánparancsnokság" aláírású röplappal árasztotta el a határmenti falvakat. Külön az ipari munkásséghoz, vasutasokhoz, bányászokhoz, a dolgozó parasztsághoz, a magyar honvédség legénységéhez és tisztjeihez is szólt egy-egy felhívás.

„Magyar testvérek! A világ legnagyobb hadseregének, a Vörös Hadsereg előfutárjaiként jövünk hozzátok. Testvérek! Nem mint gyűlölt ellenség, hanem barátokként jövünk, mint olyanok, akik segíteni akarnak nektek az egész világ által gyűlölt és megutált okupások (!) — a németek kiűzésében. ... Testvérek! Ütött a leszámolás órája. Fegyverbe magyarok! ... Hozzátok jövünk magyarok! Nyújtsatok segítő kezet... Küzdjetek a győzelemért, melyre nem kell most már soká várni. Éljen a Vörös Hadsereg! Éljen Stalin marsall! Éljen az új szabad Magyarország!" — hangzik a tamási csoport egyik felhívása.[67]

A sikeres szlovák felkelés hírére, valamint a betöresek alkalmával szóban és írásban folytatott propaganda nyomán október folyamán gyorsan emelkedett a Magyarországból átszököttek száma. A Szlovák Kommunista Párt külön megbízottat küldött Keleti Ferenc személyében a tamási csoporthoz, hogy Krcsanov kapitány oldalán az átszökő magyarokkal való foglalkozást irányítsa.[68] 1944 október elején megjelent Losonctamásiban a Petőfi-

csoport is. Nemsokkal később azonban a Nógrád megyei Pinc kisközségnél ismét magyar területre léptek. Pinc, Fülek, Gömörsid, Cered, Salgótarján térsége, Feled, Rimaszombat, Jolsva és Rozsnyó lesz jó darabig az egység működési területe. Ezt követően azonban a felsőbb parancsnokság jóváhagyásával a Petőfi-csoport kettéoszlott. Az egyik részleg Adler Károly parancsnoksága alatt Dobsina, a másik részleg pedig Fábri József parancsnoksága alatt Kassa felé vette útját.

Az Adler Károly vezette csoport útját nem kísérte siker. Bár elértek Dobsináig, ott azonban a németek elfogták a csoport törzsét, s Adler Károllyal az élükön kivégezték.

A Fábry-csoport a szlovák—magyar határ mentén, hol szlovák, hol magyar területen haladt kitűzött célja felé. Útközben számos akciót bonyolítottak le. Így pl. Felsőtőkésen és határában kétszer sikerrel megütköztek egy-egy századnyi német egységgel, Aranyidán haborús bűnösöket végeztek ki stb. A csoport legemlítésre méltóbb cselekedete Rudnokon játszódott le, az egyik fasiszta „fehér-partizán"-kiképzőhelyen. A Petőfi-csoport tagjai rövid harc után 56 fasisztát foglyul ejtettek, nagyobb mennyiségű hadianyagot és fegyvert zsákmányoltak, majd az el nem mozdítható készleteket felgyújtották. A lakosság örömmel vette a számára ellenszenves kiképzőhely felszámolását.[68] A Petőfi-csoport 1945 januárjáig tevékenykedett, mely idő alatt megsemmisítettek több mint 340 fasiszta katonát, 1 muníciót szállító katonai vonatot, 6 gépkocsit, 2 páncélost; zsákmányoltak 38 fegyvert, 24 géppisztolyt, 126 puskát stb.; foglyul ejtettek kb. 100 fasiszta tisztet és katonát.[69] A Petőfi-csoport hosszú harc után Tornagörgőnél egyesült a Vörös Hadsereg oldalán harcoló felszabadító román alakulatokkal.

1944. október 8-án, ugyancsak a szlovákiai Tri Duby repülőteren ereszkedett le Nógrádi Sándor magyar csoportja, amely a későbbiek során szintén kapcsolatban állott a losonctamásiakkal, akik partizánharcra jelentkező hazafiak odairányításával jelentősen elősegítették a Nógrádi-egység feltöltését. Az egység hosszabb ideig szlovák területen tartózkodott, majd november végén Ipolytarnócnál átkelt a határon és magyar területre lépett. Innen Salgótarján felé vették útjukat. A szénmedencében a mozgalom kibontakoztatásához hálás vidékre érkezett az egység, hisz 1944 őszén számos fegyveres ellenállási csoport alakult itt. Az észak felől idevonuló Nógrádi-egység inkább bekapcsolodott a már meg-

levő helyi ellenállási mozgalomba és továbbfejlesztette azt. mintsem kezdeményezte.

Az egység bagolypusztai, majd karancsberényi támaszpontjáról — a lakosság őszinte támogatásától kísérve — felvette a kapcsolatot a környező falvakkal.

Ennek eredményeképpen egymás után jelentkeztek a csoportok. Jöttek a bányászok fegyverrel a kézben: Bandur Gyula és társai Ragyolcról 10 fő, Somoskőújfalu is kiállított egy partizáncsoportot, egyházasbástiak is jelentkeztek. Csomatelkén 30, Medvesalján 60 főnyi fegyveres csoport várta a Nógrádi-egység utasítását. Gömör megye erdeiből ugyancsak 60 főnyi, fiatalokból álló egység csatlakozott. Jelentkezett a Kovács János erdész és Balázs Barna bányász által vezetett 15 főnyi csoport is. Vidosszapusztáról egy 40 főből álló, a frontról megszökött katonacsoport kereste fel a Nógrádi-egységet. Várgede község környékén is alakult egy fiatalokból álló fegyveres csoport. Vezetőjük egy 19 éves fiú volt. Amikor hírét vették az egység jelenlétének, ők is jelentkeztek. Ezután egyre újabb és újabb csoportok érkeztek Bénáról, Macskalyukról, Salgóbányáról, Csákányházáról és Fülekről is.[70]

Derekasan kitartott a Nógrádi-csoport mellett az a huszonnyolc szovjet katona is, akik a mucsényi német fogságból megszökve, Bagolypusztán csatlakoztak.

Az egész vidék hamarosan a Nógrádi-egység befolyása alá került. Felhívásukra a bányászok és a földművesek megtagadták a német mozgósítási parancsot. Ezen túlmenően a csoport tevékenysége elsősorban a fasiszták katonai berendezésének, mindenekelőtt összeköttetéseinek megrongálásából állott. A csoport legnagyobbszabású akciójára Abroncspusztán került sor, erről azonban a későbbiek folyamán lesz szó.

1944. október 14-én indult Ukrajnából és a Munkács—Ungvár közötti térségben ereszkedett le az utolsó, Szovjetunióból érkező magyar partizáncsoport.

A tizenöt magyar és kilenc szovjet harcosból álló Lencsés-egységhez hamarosan sokan csatlakoztak a helyi lakosság köréből. Turjapaszika, Patakos, Köblér, Ókemence községek irányában haladtak előre, majd október 20-án átkeltek az Ung folyón. Az egység nevéhez fűződik az ungvári villanytelep felrobbantása. Amikor a robbanás megtörtént, a csoport már erős iramban menetelt tovább. Útjuk végcéljául az Eperjes—Tokaji hegylánc, pontosabban Sátoraljaújhely elérését tűzték ki, azonban ekkor a Vörös

Hadsereg már olyan közel volt, hogy ennek nemcsak elérésére, de még megközelítésére sem került sor.

•

A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújában 1943-ban bekövetkezett fordulat után, 1944-ben sor került a szovjet hadsereg nevezetes tíz csapására. Ennek során gyors ütemben űzték az ellenséget a szovjet határ, majd Németország szíve felé. A hetedik csapás során a Vörös Hadsereg 1944 augusztus—szeptember folyamán felszabadította Romániát és Bulgáriát, és ezzel megnyílt számára az út a fasiszta Németország utolsó európai szövetségese, Magyarország felé.

A hetedik csapás közvetlen folytatását képező kilencedik csapás fontos stratégiai és politikai célja volt, hogy felszabadítsa Magyarországot.

A német parancsnokság mindent megtett, hogy feltartóztassa a Vörös Hadsereg előretörését. Több mint nyolcvan német és magyar hadosztály állt szemben a Magyarország és Jugoszlávia területén támadásba lendülő 4., 3. és 2. Ukrán Frontokkal. A Vörös Hadsereg főcsapására Románia felől, Arad—Budapest irányában került sor. Az R. J. Malinovszkij vezette 2. Ukrán Front csapatai szeptember utolsó hetében átlépték a magyar határt, s október elején kezdetét vette a nagy frontáttörési hadművelet. Az I. J. Petrov tábornok parancsnoksága alatt álló 4. Ukrán Front csapatai szeptember folyamán átkeltek a Kárpátok előhegyein, majd október 1-én mintegy 200 km hosszúságú szakaszon támadásba lendültek, s hamarosan megközelítették többek között az Uszta partizáncsoport működési területét.

Az augusztus eleje óta Bereg és Ugocsa megyék területén tartózkodó csoport sikeres tevékenységet fejtett ki. Működésük ideje alatt felrobbantottak hét szerelvényt, megsemmisítettek hét mozdonyt, valamint összesen hetvenkilenc, lőszerrel és katonai felszereléssel megrakott vagont. Felrobbantottak egy vasúti hidat, megsemmisítettek vagy fogságba ejtettek több száz ellenséges katonát, s számos fegyvert, járművet és egyebet zsákmányoltak.[71]

A csoport működésének utolsó napjaiban — október közepén — a német és magyar csendőrök, katonai alakulatok segítségével meg akarták semmisíteni az egységet, valamint az őket

támogató falvakat. Aknavető ütegekkel megerősített két gyalogos zászlóalj indult ellenük.

Ekkor az egység partizánjai beásták magukat Voloszkoje, Végmartonka, Feketepatak és Szmuligovica falvak határában, s október 19-én felvették a harcot a támadó fegyveres erőkkel.

Október 20, 21, 22-én folyt a tűzharc, s végül a partizánok győztek. A fasiszták futva hagyták el a harc színterét. Fkkor már közelről dörögtek a Vörös Hadsereg ágyúi, s október 26-án a Rákóczi-egység egyesült az előretörő 4. Ukrán Front csapataival.

„A különítmény magyar partizánjai nevében hálánkat fejezzük ki a Szovjetunió népeinek... hogy megtanítottak bennünket s lehetőséget adtak a fasiszták elleni harcra.

Ígérjük, hogy továbbra is, életünket nem kímélve fogunk harcolni a német—magyar fasiszták végső leveréséig, országunk teljes felszabadításáig, a magyar és a szovjet nép őszinte barátságáért"[72] — e szavakkal fejezte be Uszta Gyula és Horváth politikai biztos a csoport tevékenységéről szóló jelentést. Ugyanezen a napon, október 26-án, a 4. Ukrán Front sikeresen előretörő csapatai felszabadították Munkácsot. A következő napon, október 27-én felszabadult Ungvár.

S itt kell visszakanyarodnunk a Lencsés-csoport történetéhez. Az ungvári villanytelep-robbantás után a csoport erős magyar—német katonai gyűrűbe került. A fasiszta gyűrűt viszont már a Vörös Hadsereg fogta körül. S itt segítségül jött az egység rádiója. A Vörös Hadseregtől kapott pontos utasítás szerint nyugati irányban sikerült áttörniük a fasiszta gyűrűt, s a már 70 főt számláló Lencsés-egység örömmel lépett immár a Vörös Hadsereg által felszabadított területre.

Ungvár és környékének felszabadulását követő napon, október 28-án, a 4. Ukrán Front csapatai befejezték Kárpátalja felszabadítását. Ezután a 4. Ukrán Front csapatai Csehszlovákia területén folytatták harcukat.

Eközben a 2. Ukrán Front csapatai sikerrel folytatták előretörésüket a Tiszántúlon és a Duna—Tisza közén. Október 28-ra, Kárpátalja felszabadításának s egyben a magyarországi hadműveletek első szakaszának befejezésekor, Csap, Tokaj, Tiszafüred, Csongrád, Kiskunhalas, Baja, Apatin vonalon húzódott az arcvonal. Október 28-án kezdetét vette a kilencedik csapás hadműveleteinek második szakasza. Ennek célja a budapesti irányú előretörés és a főváros felszabadítása volt. A 2. Ukrán Front csapa-

tai a Szolnok—Baja közötti, mintegy 150 km-es arcvonalon lendültek támadásba Budapest irányában. Ezt követően Szolnoktól kiindulva, északkeleti irányú bekerítő hadműveletet is indítottak Budapest ellen. Hatvan, Eger, Miskolc felé törtek előre.

Ugyanekkor a miskolc—diósgyőri iparvidéken tevékenykedő MOKAN-komité tagjai számos sikeres akciót hajtottak végre, vezetői pedig fegyveres felkelés előkészítésén fáradoztak.

November 17-én reggel a Vörös Hadsereg egyik részlege behatolt Diósgyőr déli részébe. A MOKAN-komité két megbízottja azonnal jelentkezett Usztyinov kapitánynál, és ismertette terveiket. A Vörös Hadsereg egységének parancsnoka elvetette a fegyveres felkelés tervét. „Még nincs elég erőnk a közelben, ti sem vagytok elég erősek. Ne kezdjetek nyílt harcot" — mondotta. Ehelyett kérte, hogy juttassa el a MOKAN-komité Miskolc és környékének pontos térképét, feltüntetve azon az ellenséges tüzelőállásokat.

E megbeszélés szellemében született a MOKAN-komité parancsa, amelyben felszólítja tagjait, hogy „minden erejüket arra irányítsák, hogy mindenhol, Miskolc város és környékének területén a legnagyobb titoktartás mellett felderítő tevékenységet végezzenek".[73] November 18-án a térkép már Usztyinov kapitány kezében volt. Az első adatszolgáltatás után a MOKAN-komité folytatta felderítő tevékenységét, az adatok közlését azonban akadályozta az, hogy a Vörös Hadseregnek Diósgyőrbe beszaladt egysége hamarosan visszahúzódott a várostól.

Miskolc—Diósgyőr környékén még számos más esete volt a magyar—szovjet együttműködésnek. Így pl. az arcvonal közeledtével még október végén átment a Vörös Hadsereghez a görömbölyi baloldali csoport vezetője, Tirpák János. A vidéket kiválóan ismerő öreg hazafi, biztonságos úton vezetve, szinte beékelte a szovjet egységeket a német arcvonalba. Tirpák János a jánosdebrői erdőig, majd Görömbölyre vezette őket, ezután pedig összekötőként működött a görömbölyi parancsnokság és a Miskolc határában levő szovjet előőrs között.[74]

Perecesbányatelep lakói sem várták tétlenül a felszabadulás pillanatát. Kisebb ellenállási csoport alakult, amely főleg felderítéssel foglalkozott a Vörös Hadsereg számára.[75] November végén pedig a perecesbányai MOKAN-tag, Dozsnyák János vezette be Perecesre a szovjet csapatokat.[76]

Ezen túlmenően november végén az egyik MOKAN-csoport-

nak sikerült elfognia egy — a lillafüredi német főparancsnokságra igyekvő — lovasfutárt. (Itt szükséges megemlíteni, hogy a MOKAN-csoportok több helyen elvágták a Lillafüred—Miskolc német fő telefonvonalat, s így úgyszólván megszűnt a telefonérintkezés a német parancsnokságok és a csapattestek között.)[77] Az elkobzott parancsból a Vörös Hadseregnek sikerült pontos képet kialakítania a Miskolc környékén állomásozó fasiszta csapatok erejéről. A sikeres akcióért a Vörös Hadsereg dicséretben részesítette a MOKAN-komitét. Ugyancsak november végén az egyik miskolci MOKAN-csoport két tagjának sikerült ismét kapcsolatot teremteni a Diósgyőrből visszahúzódott szovjet egységgel. A szovjet csapatok az ezt követő többszöri adatszolgáltatás alapján egymás után rombolták szét a németek fontosabb állásait,[78] s december 3-án felszabadult Miskolc, majd Diósgyőr is.

„Végre lehullottak rólunk a fasiszta gyilkosok rablóhadserege által ránk kényszerített rabbilincsek! ... a munkások és parasztok vörös hadserege tartózkodik városunk falai között! — hangzott a felszabadulást üdvözlő MOKAN-röpcédula. — ... Fogadjátok barátsággal a szovjet katonákat, mert amikor megszabadítanak bennünket a fasiszta gyilkosok rablóhadseregétől, megadják nekünk a lehetőséget arra, hogy a háborús bűnösök megbüntetése után felépítsük a szabad, független, demokratikus Magyarországot."[79]

A 3. Ukrán Front csapatai november 9-én kapcsolódtak be a magyarországi harcokba. Jugoszlávia, Bácska irányából Apatinnál átkeltek a Dunán és Pécs—Szekszárd irányában, ill. a Dráva mentén haladtak előre.

A 3. Ukrán Front főerőinek átkelésére a november 27-ről 28-ra virradó éjjel került sor. Ezután gyors egymásutánban szabadultak fel a baranyai háromszög helységei. November 29-én felszabadult hazánk egyik legjelentősebb bányavidékének központja, a szépségéről is nevezetes Pécs. A környéken korábban kibontakozó ellenállási partizánmozgalomnak itt is sikerült — legalább némileg — megkönnyítenie a Vörös Hadsereg felszabadító hadműveleteit. Az MKP vezette ellenállási csoport november folyamán Nagypostavölgy, Szalánta és Pogány körzetében tevékenykedett. Pécstől délre sikeresen felrobbantottak egy lőszerszállítmányt, s ezenkívül megrongáltak számos vezetéket, így pl. a Pécs—Siklós közötti állami telefonvonalat, valamint a németek pécsi repülőterétől húzódó vezetéket.[80]

A telefonösszeköttetés létesítésében akadályozott németek pécsi védelmi hadműveleteit jelentősen megnehezítette még egy igen sikeres partizánakció, amelynek végrehajtóit azonban ez idáig sajnos nem sikerült megállapítani.

A 3. Ukrán Front pécsi irányú előretörését tapasztalva, a fasiszta hadvezetőség egy német hadosztályt Olaszországból átvezényelt Pécs körzetébe. Azonban egy sikeres partizán-vonatrobbantási akció két napig késleltette az olaszországi hadosztály útját. S ez a két nap fontossá lett Pécs felszabadításának történetében. Az erősítés nélküli német csapatok némi harc után „kénytelenek voltak hátrább vonulni és Pécset feladni azért, mert a felvonuló német erők további szállítása éppen a vonatrobbantás következtében késett" — jegyezte meg keserűen az egyik nyilas országvezető.[81]

Ezt követően a Duna—Tisza közén, a Budapest irányában előretörő 2. Ukrán Front csapatai a Dunán átkelve a Velencei-tó körzetében egyesültek a Dunántúlon harcoló 3. Ukrán Front csapataival. Egyesülésükkel délen bezárult a gyűrű a magyar főváros körül. December 9-től megindult a harc Budapest teljes bekerítéséért.

A Vörös Hadsereg parancsnoksága most a Budapesttől északkeleti irányban fekvő területre helyezte a hadműveletek súlypontját. A balszárny Vác, Balassagyarmat irányában haladt előre, a jobbszárny pedig a Bükk, Mátra és Cserhát vonalán húzódó német védelmi vonal ellen támadt.

Előretörésük során a szovjet csapatok közvetlenül fenyegették a salgótarjáni szénmedencében rekedt hitleristákat.

Eközben a felszabadult Tiszántúlon, december 21-én Debrecenben összeült az új, demokratikus, Ideiglenes Nemzetgyűlés, s a következő napon megalakult a fasiszta Németországgal szakító s annak hadatüzenő új, Ideiglenes Nemzeti Kormány.

A salgótarjáni szénmedencében tartózkodó Nógrádi partizáncsoport december 24-én este vette hírét az Ideiglenes Kormány megalakulásának. Másnap táviratban üdvözölték a kormányt s megfogadták, hogy a németek által megszállt területen mindhalálig folytatják a harcot az ellenség teljes megsemmisítéséig.

A Vörös Hadsereg egységei közben december 26-án felszabadították Salgótarjánt. A fasiszta csapatok e csapás után észak felé menekültek. Egy SS-zászlóalj december 28-án éjjel 2 órakor Abroncspusztára ért, amely a Nógrádi egység fő támaszpontja

volt. A mintegy 95 főnyi partizántörzscsapat a puszta házaiban melegedett, azonban az őrszemek jelzésére sötét éjszaka tűzharcba kezdtek a túlerőben levő ellenséggel. Az SS-ek a puszta mögött emelkedő tisztáson foglaltak el tüzelőállást, míg a partizánok a tanyával szemben fekvő Monosza hegy oldalában helyezkedtek el.

A délelőtt tíz óráig tartó heves tűzharc után a fasiszták megfutamodtak. Szinte ugyanezekben az órákban a kiküldött felderítők kapcsolatot teremtettek a már közelben harcoló felszabadító hadsereggel.

Egy óra múlva a Nógrádi egység törzscsoportja fáradtan, ütközetből jövet találkozott a szovjet hadsereggel együtt harcoló román hadtest előretolt csapategységeivel. A Nógrádi egység felszabadult területre lépett.[82]

Salgótarján felszabadulásának napján, december 26-án még egy igen fontos eseményre került sor. A 3. Ukrán Front csapatai e napon felszabadították Esztergomot, s összeköttetésbe léptek a 2. Ukrán Fronttal. Ezzel befejeződött Budapest teljes bekerítése, és 180 000 főből álló ellenséges erő szorult a szovjet gyűrűbe.

Január 1-én — a szovjet ultimátum visszautasítása és a szovjet parlamenterek legyilkolása után — megindult Budapest ostroma. 1944 őszén a fővárosban az MKP és a KISZ számos ellenállási csoportot szervezett. Fegyveres robbantó egységek működtek Nagy-Budapest területén, ellenállási csoport alakult Rákoshegyen, Pesterzsébeten és Kispesten is.

Kőbányán november elején alakult egy csoport, amely — éppen úgy, mint sok más budapesti — szabályos katonai alakulatnak álcázta magát, és elfoglalta az egyik kőbányai iskolát. Innen jártak éjszakánként harci feladatokra. Német katonai autókat semmisítettek meg, telefonhuzalokat vagdostak és röplapokat terjesztettek December közepén a hozzájuk csatlakozott légvédelmi tüzérüteggel Rákoskeresztúrra is kiterjesztették akcióikat.

Karácsony estéjén a nyilasok váratlanul rajta ütöttek a partizánok hadiszállásán. Ekkor új helyre költöztek, amely rögtön a budapesti ostrom megindulása után, január 2-án a tűzvonalba került. „Ekkor a partizánok már nem rejtőztek tovább, hanem vörös zászlókat tűztek ki az épületnek a szovjet csapatok felé néző ablakaiba, és az épület másik oldaláról tüzet nyitottak a németekre. Az ütközet a szovjet egységek és a német csapa-

tok között a németek visszavonulásával végződött. Az előrenyomult szovjet katonák és a partizáncsoport tagjai összeölelkeztek, boldogan, mint harcitársak" — jegyezték fel a harcok résztvevői.[83]

Az MKP által létrehozott legjelentősebb budapesti ellenállási csoporttal, az újpestivel karöltve működött a rákospalotai csoport. 1944 karácsonyán mintegy harmincan át akartak törni a német vonalakon a Vörös Hadsereghez, azonban olyan tüzet kaptak, hogy tervükről le kellett mondaniok.

1945. január 8-án és 9-én mégis sikerült kapcsolatot teremteniük a pestújhelyi kórház keleti részén állomásozó szovjet parancsnoksággal. Ezután nemcsak helyi ismeretek nyújtásával, hanem tényleges fegyveres harcokban is segítettek a felszabadító csapatoknak Rákospalota megtisztításában.[84]

A Vörös Hadsereg sikeres hadműveletei révén 1945. január 18-án felszabadult Pest, majd február 13-án Buda is. A Budapesten körülzárt csapatok felszámolásával véget ért a hazánk felszabadításáért folytatott hadműveletek második szakasza, a „budapesti hadművelet", s egyben győzelemmel befejeződött a Vörös Hadsereg kilencedik csapása is.

A német hadvezetőség azonban nem akart belenyugodni Budapest elvesztésébe. Még a budapesti csata idején több kísérletet tett arra, hogy a Dunántúlról áttörjön a fővárosban bekerített egységekhez.

Először januán 2-án, majd január 7-én támadott. Ezt követően január 18-án megindították a harmadik támadást a főváros irányában. Január 25-re a 3. Ukrán Front csapatai megállították a támadást, majd 27-én megkezdték a németek visszaszorítását. Február folyamán súlyos harcok tomboltak ezen a vidéken. Március elején a német hadvezetőség újabb kísérleteket tett arra, hogy szétverje a 3. Ukrán Frontnak a Duna jobbpartján tartózkodó egységeit.

A március 6-tól 15-ig tartó kemény harcok során a németek terve ezúttal is kudarcba fulladt. Március 16-án a Vörös Hadsereg legyőzhetetlen támadásba lendült, melynek közvetlen célja már Bécs felszabadítása volt. Ezzel kezdetét vette a magyarországi felszabadító hadműveletek harmadik szakasza, amely már a „bécsi" jelzőt viseli.

A január—február—márciusi harcok során oly gyakran gazdát cserélő Pilis—Bakony vidékén tevékenykedett a sárisápi

partizáncsoport, amely még októberben, a nyilas puccsot követő napokban alakult.

Először a katonák szöktetésénél segédkeztek. A faluban 400 katona állomásozott. Ezek közül csak 160 fő ment el, a többit ellátták civilruhával, élelemmel és elbújtatták őket. Így fegyverhez is jutottak. Később az átvonuló németek ellen egymás után követték el akcióikat. Tevékenységük során felrobbantottak három vasúti szerelvényt, ezenkívül több összeütközésük volt kisebb-nagyobb német egységekkel, és mintegy 100—150 főnyi veszteséget okoztak nekik. Előrenyomulása során a Vörös Hadsereg felszabadította a csoport faluját, Sárisápot, majd ismét a németek kezére került. Ekkor a partizánok a bányákon keresztül kapcsolatot létesítettek a Vörös Hadsereggel, és állandóan jelezték a német állásokat.

A Zgyerka János vezette sárisápi bányász-partizánok derekasan megállták helyüket a két arcvonal tüzében.

Márciusban végleg felszabadította a Vörös Hadsereg Sárisápot, április 4-én pedig felszabadult az utolsó magyar falu is.

*

Sok évszázados történelmünk folyamán nagy keleti szomszédunk, Oroszország, majd az elmúlt évtizedekben a Szovjetunió sokszor késztette arra a magyar társadalom különböző erőit, hogy hol aggodalommal, hol bizalommal tekintsenek az ott lejátszódó események felé.

Így volt ez különösen az emlékezetes 1848—49-es, 1905—7-es, 1917—19-es esztendők idején, de így volt ez a második világháború éveiben is. Míg azonban a múlt század közepén legjobbjaink a cári csapatoktól féltették a magyar forradalmat, addig 1905—7-ben ugyancsak legjobbjaink már bizalommal, reménykedve lesik a híreket az orosz forradalomról. 1917—19-ben pedig már szövetségre került sor a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat győzelemre vivő oroszországi proletariátus és szegényparasztság, valamint a Magyarországon is győzedelmeskedő munkás-paraszt hatalom között.

A második világháborúban a Magyarország felszabadulását és demokratikus átalakulását óhajtó s azért küzdő erők ismét szövetségesre leltek a népek szabadságáért, a demokráciáért és a szocializmusért küzdő Szovjetunióban.

Azok a lehetőségek, amelyeket a Szovjetunió a Kommunisták Magyarországi Pártja Külföldi Bizottsága rendelkezésére bocsátott, valamint az ejtőernyővel érkező magyar csoportokat erősítő, tapasztalt, szovjet harcosok — a jó barát, a szövetséges segítő támogatását képezték.

A magyarországi partizáncsoportok pedig — a maguk részéről földjük szabadságáért és függetlenségéért harcolva — szerény, de mégis említésre méltó szövetségeseivé váltak a felszabadító szovjet hadseregnek.

JEGYZETEK

1. Hadtörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban HIL). Partizángyűjtemény (a továbbiakban Pgy.). Honvéd Vezérkar Főnöksége (a továbbiakban HVKF). I. osztály, 1943. XII. 2/6522.
2. HIL. Pgy. HVKF. I. osztály 1943. XII/6532
3. HIL Pgy. HVKF I. osztaly 1943. XII. 2/6523
4. Párttörténeti Intézet archívuma (a továbbiakban PI arch.). Baloldali összesítő, 1944. V. 12.
5. PI arch. Miniszterelnökségi (a továbbiakban M. E.) R. tétel. 1944. V. 23. Külügyi bizalmas tájékoztató.
6. PI arch. M. E. R. tétel. 1944. VII. 6. Szigorúan bizalmas belügyminiszteri utasítás.
7. PI arch. A/VII/2/26
8. PI arch. A/XVII/1/1944/11
9. PI arch. A/VII/2/18
10. Magyar Szabadságharcosok a fasizmus ellen. Bp. 1946. 45 o.
11. PI arch. A/IV/15/100
12. PI arch. M. E. 0 tétel. 1944. IV. 30. és V. 17-i jelentések a Miniszterelnökségnek.
13. PI arch. Baloldali összesítő 1944. V. 12.
14. Ua.
15. Ua.
16. PI arch. szegedi polgármesteri iratok. 1944. IV. 18.
17. PI arch. A/XXII/61/205
18. PI arch. H/IV/16/3
19. PI arch. A/XVII/1/1942/114
20. Ua.
21. Dunagőzhajózási Társaság német érdekeltségű vállalat.
22. PI arch. A/XVII/1/1942/114
23. PI arch. Baloldali összesítő. 1944. III. 17.
24. PI arch. Baloldali összesítő. 1944. III. 24.
25. PI arch. Baloldali összesítő. 1944. V. 12.
26. *Fekete Mihály:* Partizánok az Avas alján. Bp. 1955. 14—15. o.
27. Ua. 16—17. o.
28. Ua. 18—19. o.
29. PI arch. IV. 10/62
30. Uo.
31. *Fekete Mihály:* I. m. 36. o.
32. PI arch. Baloldali összesítő. 1944. III. 10.
33. PI arch. Baloldali összesítő. 1944. IX. 30.
34. PI arch. A/XVII/1/1944/11, valamint A magyar szabadságért. Bp. 1946. 118—119. o.
35. Uo.
36. PI arch. M. E. R. tétel 17.514 alapszám.
37. Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. Bp. 1955. *G. Fazekas Erzsébet:* Népi demokratikus forradalmunk néhány kérdése. 41, 83, 84, 85. o.
38. PI arch. Kossuth Rádió 1942. II. 19.
39. PI arch. R. gyűjtemény VI/53
40. PI arch. A/VII/3/2
41. HIL Pgy. Uszta Gyula és Horváth Sándor kéziratos jelentése.

42. PI arch. A/VII/2/33
43. PI arch. A/VII/2/27
44. PI arch. A/VII/2/32
45. Uo.
46. Uo.
47. Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Bp. 1946. 23. o.
48. PI arch. A/VII/2/32
49. L.: Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Bp. 1946. *Kovács I.* és *Harsányi J.:* Partizánharcok Magyarország felszabadulásáért. Hadtörténelmi Közlemények 1955. 1. sz.
50. PI arch. Gy. 77/1954.
51. PI arch. A/VII/2/2
52. Uo.
53. Uo., valamint A magyar szabadságért. Bp. 1946. 139. o.
54. HIL Pgy. térképe + Harsányi János százados kozlése.
55. Dokumentumok a magyar párttorténet tanulmányozásához. Bp. 1955. V. 128—129. o.
56. PI arch. A/VII/2/33
57. A magyar szabadságért. Bp. 1946. 140—141. o.
58. PI arch. H. VII. 3/3
59. P. K. 1945. kulfold XII/c.
60. HIL Pgy. térképe.
61. PI arch. A/VII/2/10
62. PI arch. M. E. P. tétel 1944/25778 alapszám.
63. *G. Fazekas Erzsébet:* Vándorló szerkesztőség. Bp. 1955. 149. o. HIL Pgy. térképe.
64. PI arch. Sz. N. H. M. 1944.
65. HIL Pgy. *Keleti Ferenc* visszaemlékezése: Magyarok a szlovákiai partizánharcokban.
66. PI arch. M. E. tétel nélkuli. 1944. IX. 13-i jelentés.
67. Uo.
68. HIL Pgy. *Keleti Ferenc* visszaemlékezése: Magyarok a szlovákiai partizánharcokban, valamint PI arch. Gy. 77/1954.
69. *Nemes Dezső:* Magyarország felszabadulása. Bp. 1955. 131. o.
70. *Nógrádi Sándor:* Magyar partizánok a salgótarjáni szénmedencében. Bp. 30—32. o. *Nógrádi Sándor:* Magyar partizánok Salgótarján vidékén. Hadtörténelmi Közlemények 1954. 3—4. sz.
PI arch. H. VII. 2/3
71. HIL Pgy. Uszta Gyula és Horváth Sándor kéziratos jelentése.
72. Uo.
73. *Fekete Mihály:* I. m. 102. o.
74. Uo.
75. PI arch. H/IV/16/1
76. *Fekete Mihaly:* I. m. 115. o.
77. PI arch, H/IV/16/1
78. A Magyar Munkásmozgalmi Intézet Értesítője. 1955. 3. sz. *Antal Ferenc:* Harc a fasiszta megszállók ellen.
79. PI arch. III/180/1944/2469.—1
80. PI arch. H/IV/16/3
81. PI arch. Torvényhozók Nemzeti Szovetségének uléseiről készult jzk. 1944. XII. 1
82. PI arch. H. VII. 2/3
83. *Nemes Dezső:* I. m. 134. o.
84. PI arch. Gy. 77/1954.
85. Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Bp. 1946. 29. o.
Nemes Dezső: I. m. 137. o.

A tanulmány megírásánál felhasznált dokumentumok kozül néhány a Munkásmozgalmi Intézet és a MTA Történettudományi Intézetének munkatársai által (Dér László, Mayer Mária, Szabó Éva) 1955-ben kiadott *Felszabadulás* c. dokumentumkötet összegyűjtott anyagából származik. Feldolgozásra való átengedésükért ezúton mondunk koszönetet.

* Ezúton mondok köszönetet Harsányi János századosnak, a Hadtörténelmi Intézet tudományos munkatársának, szíves segítségéért.

TARTALOM

Hanák Péter: Előszó I

Perényi József: A magyarok és a keleti szlávok kapcsolatai a honfoglalás előtt 5

Wittman Tibor: Bethlen Gábor és az 1628/29. évi erdélyi—orosz szövetségterv keletkezése 35

Perényi József: II. Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatainak kezdetei 52

Darvas István: Kutuzov és hadai Magyarországon 1805/6 telén 96

Averbach, R. A.: A magyar nép 1848—1849. évi függetlenségi harca és az orosz társadalom haladó erői 116

Niederhauser Emil: Magyar utazók Oroszországban a XIX. században 131

Kovács Endre: Puskin és a magyar társadalom 169

Dolmányos István: Haladó magyar—orosz művelődési kapcsolatok a századforduló idején 238

Hanák Péter: Az 1905. évi orosz forradalom magyarországi hatásának néhány kérdése 292

Milei György: A magyar hadifoglyok kommunista szervezeteinek kialakulása és tevékenysége Szovjet-Oroszországban 1917—1918 315

Lengyel Béla: Majakovszkij Magyarországon a felszabadulás előtt 407

Mayer Mária: Adatok a magyar—szovjet kapcsolatokhoz a magyarországi partizánharcokban, a második világháború idején 422